

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 27

*Регіональна історія та культура в українському
та східноєвропейському контексті*

Ніжин-2004

УДК 821.161.206+94/477/”9”
ББК 83.3/ 4 Укр./ 5+63.3/ 4 Укр./ 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 7.10.2004 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С.50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С.73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко;

з філології:

докт.філол.наук, проф. Н.М. Арват, докт. філол. наук, проф. О.Г. Астаф'єв, канд. філол. наук, доц. Н.І. Бойко, докт. філол. наук, академік, проф. А.П. Грищенко, докт. філол. наук, проф. З.В. Кирилюк, докт. філол. наук, проф. О.Г. Ковальчук, докт. філол. наук, ст. наук. співр. П.В. Михед, докт. філол. наук, проф. А.Я. Мойсієнко

з історії:

докт. істор.наук, проф. М.К. Бойко, докт. політ. наук, проф. О.Д. Бойко, докт. істор. наук, проф. А.О. Буравченков, докт. істор. наук, проф. В.М. Даниленко, докт. істор. наук, проф. В.О. Дятлов, канд. істор. наук, доц. О.Г. Самойленко, канд. істор. наук, доц. Є.М. Страшко, докт. істор. наук, професор Ю.І. Шаповал

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І. Веселовська, канд. мистецтв., доц. Л.О. Дорохіна, докт. мистецтв., проф. М.А. Давидов, канд. філософ. наук, доц. Л.Л. Матвеева, докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С. Найдєн, докт. мистецтв., проф. В.І. Рожок, докт. мистецтв., проф. В.В. Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О. Станішевський, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. О.Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 278 с.

ББК 83.3/ 4 Укр./ 5+63.3/ 4 Укр./ 52

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський педуніверситет
імені Миколи Гоголя, 2004

Роль національного компоненту у романі нової конструкції “Арсенал сил” Гео Коляди

Період останніх років ХХ століття, а саме 1927–1930-х років, не дарма називають “періодом спроб написання великих романів” [11, 52]. Вістря пошуку у варіанті Гео Коляди вилилось у свідоме устремління і націленість створити “роман нової конструкції” – адже саме такий підзаголовок містить його роман “Арсенал сил” [7].

Уже у процесі візуального споглядання реципієнт цього тексту може безпомилково визначити частину конструктивних новацій, адже вони конституують зовнішній каркас твору. Серед них, у першу чергу, слід вказати на зміну розміру шрифту (простежується використання трьох варіантів), використання курсиву, поєднання поезії і прози, часткове порушення норм пунктуації тощо. Така “візуалізація” наративу, прописування змісту через зримі форми інтуїтивно, на підсвідомому рівні (адже процес споглядання відбувається ще до моменту читання-усвідомлення змісту) супроводжується “переливанням” інформаційного повідомлення у різноманітні форми, продукує гру з цими формами, попереджає відчуття зміни текстового *ритму*.

Поняття ритму тут особливо доречно, оскільки, як зазначав М. Бахтін, “...переживання прагнення може набути певної протяжності, майже наочно споглядальної змістовності, тільки за цієї умови внутрішній шлях дії може бути фіксованим, визначеним, любовно ущільненим і зміненим *ритмом*” [1, 78]. Окрім умови унаочненої споглядальності, ритм здатен упорядковувати певну даність, але сам не володіє ступенем експресивності, як технічний прийом він не виражає переживання, не містить його внутрішнього обґрунтування, не є емоційно-вольовою реакцією на предмет і зміст, а лише реакцією на цю реакцію. Ритм характеризується безпредметністю, оскільки безпосередньо не стосується предмета, відтак, він знижує предметну значимість елементів ряду. Ритм передбачає певну “предопределенность” наміру, дії, переживання [див. 1].

Оскільки саме ритм здатний попередити сприйняття дії і візуалізувати динаміку розгортання експресії, то, фокусуючи увагу на фактурі наративу досліджуваного роману, можемо стверджувати, що текст ритмічно обрамлений. Зокрема, початок і фінал роману, котрі надруковані звичайним шрифтом, демонструють уповільнення ритму. Точніше, на початку він *ще* не набув максимальної динаміки, стрімкості (“50 кілометрів од Харкова, в садках і гаях – місто Валки. Коли від станції Ковиги наближатися до Валок, то перво на перво впаде на очі Рогозівська гора з цвинтарем і старовинною дзвіницею, а далі вологовина, обрамована фруктовими деревами у стилі старої України з вишняками” [7, 376]); натомість у кінці рим *уже* скидає оберти, помітно зменшуючи амплітуду “розгойдувань” сюжетних елементів, завершуючи дію ідилічним малюнком (“Під кленом Іванна з немовлям на руках. Немовля засипає коло її грудей. Очі в Іванни напівзаплющені і тиха, лагідна радість струменить із

них...” [7, 406]). Порівняймо ці фрагменти тексту із наступним, взятим із центральної частини, репрезентованим віршованими рядками:

На небі вогневий туман
круг місяця вінець,
а на вінці наган
червона мідь, свинець...

.....
Козацька кров у їй шумує,
як струмінь по весні стремить.
Під нею кінь баский бунтує,
у далечінь скажено мчить.

Сьогодні настрій їй поганий уста – скривавлений кінджал. Вперед поніс її буланий Куди? – Щоб розігнати шал!

Ритм вочевидь досягається монтажем окремих стилістично вирішених і структурно організованих форм, котрі репрезентують подію не так розповідаючи про неї, як наочно показуючи її перебіг. Відтак, цілком виправдано можна означити наратив роману як “монтажний”; вже сама ця назва потенційно містить вказівку на нові деструктивні тенденції традиційного способу розповіді історії і нову конструкцію сюжетних елементів у єдине ціле. Вищезгадане обрамлення має на меті утримати інформаційний потік у певних рамках, і це слід розглядати як результат цілковито свідомої установки автора, результат попередньої продуманості ходів і такого собі контролювання шалу творчої імпровізації.

Установка на *показ* як визначальну категорію при структуруванні оповіді час від часу відчитується у тексті самого роману. Про це красномовно свідчать, скажімо, такі рядки: “...Куди не глянь – золота блакить...” [7, 381] або “Картина міниться за картиною. Вони гаптовані химерою і фантастикою” [7, 384]. Показово, що саме химерні фантастичні образи, хаос, прописані на лексичному рівні поезики, визначають специфіку новоконструкції роману Г. Коляди. Ефективним прийомом тут виступає *форма сну*. Згідно з наратологічними принципами, її можна кваліфікувати як внутрітекстовий антиципаційний засіб, за допомогою якого автор подає інформацію щодо подальших подій, мотивів чи поведінки персонажів. На рівні зі снами антиципаційну функцію можуть виконувати також зачини, пророцтва, що використовуються у структурі художнього хронотопу [8]. У романі форма сновидіння цілком вписується у функціональний спектр потенційних можливостей антиципації, але руйнування класичних вимог сюжетики спричиняє попередження не подальшого розгортання подій чи аргументації поведінки героя, а пафос, атмосферу сприйняття подальших картин громадянської війни, революції, налаштовує рецепцію на потрібний регістр. Тобто конкретна подієвість поступається місцем якісно іншій – настроєвій, що саме по собі змінює форму подачі.

Кількаразове повторення лексеми “химерний” як означення сну головного героя Данька відразу моделює передчуття трагізму, навіть абсурдності буття загалом, а відтак – і доцільності конкретної дії. Химерна трансформація образів спричиняє переконливе “бачення” того, як у сновидінні Данько вбиває великого бика (“бик реве і кров хлющить із нього в поле” [7, 383]), бачимо його рідне село Валки, охоплене пожежею, хату в полум’ї, а мати “стоїть бліда і німа” [7, 383]. Апогей химерного жаху втілено в останніх строфах, котрі передують пробудженню:

Умить у прірву стрімголов
кудись він пада швидко.
Загибло все! Холоне кров...
Ні дна, нічо не видко!

Ой, ой! Блищать шаблюки
сторчма немов коляки!
На лезах повзають гадюки –
страшні якісь чортяки!

Сова кугика як на смерть...
А кіт регоче з нього –
Він хвіст задер і все у мент
Данькові лізе в око!..

Наступні дві порції інформації (означені як “Ліричний відступ” і “Буяння сил”) унаочнюють те, що передбачалось у сні. Тут логіка руху стартує від мажорних тонів захоплення ідеєю “прекрасної вольності”, “одвічного поступу”, “наступу лавин переможних”, але поступово до рівня моделюючих лексем у наративі піднімаються такі як *кров* (“попилися ріки крові”, “кров на металі іскриться”, “Дніпро бурхливий червоніє”, “Земле, приймаєш все ти без протесту і кров, і мозок, і кістки”, “кров’ю фарбується ніч” тощо), *розп’яття*, *кінець*, *жах* чи подібні, які підкреслено нівелюють християнські цінності внутрішньої гармонії і спокою (а це, у свою чергу, відкриває перспективу апокаліптичного фіналу) і демонструють розгул афективних станів (“тут розпинали всіх за руки”, “скорбна діва”, “гнівно стріляють”, “здригається нервами натовп”, “стелиться тілом і криком”, “кіннота з вірлиннячим гиком”, “розпинали на гарматах”, “буде лихо”, “всепобідний гнів”, “сонце прип’яте на списи”, “багнет вояка встромив аж у серце”, “незчислимо баталій, війн, розп’ять”). Але буяння таких зовнішніх сил, як виявляється, не здатне зняти тавро *рабів* і *батраків* із, здавалось, абсолютних переможців (“...раби встають у лавах непоборних”, “Сьогодні всі за нами, за нами, батраки”). У такому контексті перемога розглядається із саркастично-хімерної дистанції:

Раби, раби! О скіль емоцій,
буяння, радости в очах!..
Ми переможемо, доскочем -
Будь що: і кров і жах !!

Таким чином, обидва масивні інформаційні блоки (оформлені як сновидіння і перебіг революційного поступу) набувають єдиного емоційного антуражу. Все це супроводжується аналогічним ритмом і установкою більше на споглядання (а не розповідання) елементів презентованої історії.

На окрему увагу заслуговує звуковий і колористичний антураж роману. З них ефект зримості, ясна річ, значно більше і досить таки послідовно підкреслюється останнім чинником. Наприклад, навряд чи можуть не створити кольорової уяви наступні моменти: “Звідкись звуки. Вони втілюються у велетенські свердла синього кольору... Створюється звуковий хаос в імлі, яку освітлюють лише сині звукові свердла...” [7, 385]; “Жовтавий колір – символ радости, що поривається вище височини” [7, 405]. Питому вагу візуального ефекту засвідчують “ранок золотий”; “очі синь”; “чорна рука”; “золота моя роса”; “лохматить сонце чуб

злотий”; “лист пожовклий трусить”; “тінить фіолет”; “сміх блакитний”; “червоний прапор”; “кров’ю фарбується ніч”; “вояка золотий”; “блакитні тіні”; “тюльпани золотоокі”; “злотним олівцем”; “зелені трави” тощо.

Заглиблюючись далі у простір слова, влитого у “нову конструкцію”, відчуваємо мимовільне занурення у світ саме української стихії, власної культури. Це відбувається органічно і сприймається позитивно. Здається, що Гео Коляда у своєму романі зумів вивищитися над безкомпромісною іронією щодо традиції і вже свідомо обирає із неї все те, що під впливом експресивного нігілізму епатажних авангардистів даремно відсікалося і не залучалося до арсеналу “нового”. Так, Семенкове гасло “Я палю свій “Кобзар” у Коляди вже радикально трансформувалося у природне замилюваннями “шевченківськими пейзажами”.

Щоб адекватно осягнути сутність цього явища, варто дещо детальніше заглибитись у перипетії із питанням традиційно-національного елементу у практиці авангардистів і включити сюди його передісторію з метою виявлення істинних витоків.

Найрадикальніші висловлювання, спрямовані проти обмеженої національної доктрини, як відомо, пропагував футуризм в особі Михайля Семенка: “Ознаки національного в мистецтві – ознаки його примітивності. Кверо-футуристичне мистецтво мусить бути виявом вселюдського почуття, й тонкий шар національного мистецтва вже перебуло” [5, 29]. Критична рецепція сприйняла такий крок украї негативно (зокрема, в особі Микити Сріблянського та Миколи Євшана) і, як наслідок, відмовляла футуризмові Семенка у належності до автентичного українського культурного процесу, вбачала в ньому підривання основ не лише письменства, а й усієї української національності.

Натомість, як зазначає О. Ільницький, “сприйняття футуризму як національної загрози повністю затемнило більш фундаментальний факт – а саме, що власне українське інтелектуальне і мистецьке оточення заклало підмурівок для футуризму” [5, 34]. Йдеться насамперед про атмосферу періоду (хронологічно починаючи ще з кінця ХІХ століття), коли вже фіксуємо наявність критики, а то й нападів на традицію, особливо на “утилітарну” і вузькообмежену “патріотичну” літературу. Так, ще у працях Сергія Єфремова (котрий, до слова мовити, у своїй історії літератури наголошував, що М. Семенко “не письменник”, а його поезія – “простісіньке собі й досить ординарне штукарство”, і взагалі, вважав футуризм за національну нетактовність), поряд із позитивними моментами українофільського руху містилася критика “помилки і недоліків” цього явища, для якого характерні “фатальна непривабливість” (для сторонніх), “неоформленість естетично-ідеологічної платформи українства”, “неадекватність застосування могутнього потенціалу” [4, 17–55].

У контексті статті “Фатальний вузол” С. Єфремова текст Гео Коляди можна розглядати як логічне розв’язання, а не механічне розрубання цього “фатального вузла”, як виправлення тих помилок і недоліків, котрі були допущені первісним українофільством, що “спадщина його ще лежить на нас”.

Закоріненість українців у системі образів (“старовина, поетичне минуле, могили високі, степ широкий, чудова пісня”) до певної міри вже стала категорією ментальною. В українофільському варіанті, власне, цим і обмежувався національний багаж. Культивування цих моделей, сполучене ще із “милозвучною мовою”, не переступало усталених кордонів, а відтак, набувало ознак своєрідної декоративності: “...свою правду одягло воно або в архаїчні, або в поверхово-

декоративні форми, що затемняли перед людьми його правдиву суть; своє плодюче зерно воно закидало купою непотрібного мотлоху, і зерно те не здужало проклюнутись крізь нього” [4, 41]. С. Єфремов неодноразово наголошує на відсутності чіткої системності в українофільстві, на відсутності синтезуючого принципу. Одним із перших, хто окреслив “спасенну” формулу логічного виходу, був М. Драгоманов: “формулою цією було – “космополітизм в цілях, націоналізм в засобах”, бо тільки “стоючи ногами й серцем на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Європі” [4, 43]. Саме на цій формулі мав заснуватись новий український рух із його замірами синтезу “загальнолюдської культури” з усіма її здобутками та придбаннями і “живої форми українського народного слова” [4, 54].

Поява нового покоління письменників-модерністів спричинила більш різке формулювання проблеми, глибше усвідомлення, що мистецтво – це інституція, варта того, щоби розвивати її за власними законами, де змогли б гармоніювати (тобто функціонувати на одному рівні) національні та універсальні ознаки.

Ще більш радикально у цьому поступі виглядав журнал “Українська хата”, представники якого відрізняли поняття істинного національного компоненту від його спотвореного українофільського варіанту. Так, М. Євшан, активно критикуючи М. Семенка за наступи на національну традицію, сам звинувачував “євнухів-українофілів” в убивстві української національної літератури ще в зародку [3, 270], а М. Сріблянський, який засуджував Семенкові атаки Шевченка, сам вдавався до нещадної критики творців культу: “більшого лицемірства, більшого хамства ніде не виявляє юрба, як в культі свого пророка і мученика” [12].

Виявляється, не самі “наскоки” на Шевченка і його “Кобзар”, на Велике Мистецтво було новацією як М. Семенка зокрема, так і всього атакуючого авангардизму загалом. Резонансною виявилась форма протесту (спалення “Кобзаря”, епатажні передмови, маніфести тощо). Теоретизування щодо подальшого розвитку мистецтва, таким чином, у варіанті авангардистів набувало загострених форм і вдавалося у їхніх маніфестах до інших крайнощів. З нинішньої дистанції, проте, вже є очевидним, що авангардисти “справді багато зробили, хоч було в цьому і певне хизування, і спекуляція на своїй новочасності, “європейськості”, якою докоряли естетичним ретрографам і хуторянам (Гео Коляда: “Ми – екстренні футуристи на болоті літератури України”) [6, 56]. Але, на щастя, художня практика багато в чому встановлювала рівновагу. Програма мислення, виявляється, була закорінена в національному наративі набагато глибше, ніж могли передбачити самі авангардисти. Це зумовило, з *одного боку*, порушення рівноваги між теорією і практикою (до речі, це стосується не лише питання про національний компонент). Скажімо, С. Павличко, за умови теоретичної установки авангардизму і футуризму на заперечення інтересу до внутрішнього світу людини, у поезії М. Семенка періоду 1918–1922 років знаходить натомість домінування образу “залізного мужчини, неодмінного переможця... людини натовпу” [9, 184]. Гео Шкурупій у своїх теоретичних рефлексіях аналогічно заперечував психологізм, точніше, його доцільність при характеристиці образу. Так, аналізуючи оповідання О. Слісаренка “Мірза-абас-хан”, він відзначав, що “контрасні змістові втіхи ... є ... прийом, який дуже точно оформлює певний характер людини. В уяві постає певний психологічний тип, але в оповіданні немає ніякої нудної психології, воно не затемнюється важкими психологічними описами, і автор має спроможність виявити художній тип якнайкраще” [10, 58]. Але що ж як не психологізм цементував його власний роман “Двері в день”, про що вже говорилося вище.

З іншого боку, підсвідома прив'язаність мислення до ментальних елементів забезпечувала, навіть усупереч деклараціям та маніфестам, національне обличчя українського авангарду (адже у М. Йогансена в результаті знаходимо прекрасні описи української природи, у Гео Шкурупія – також дніпровські краєвиди тощо).

У Гео Коляди в цьому відношенні, мабуть, знаходимо найяскравіший приклад, втілений у романі “Арсенал сил”.

Відповідаючи вимогам монтажу, оповідь роману поєднує різнопланові аспекти українських мовних елементів, що презентують національний наратив. По-перше, слід відзначити майстерну стилізацію фольклорних жанрів. Так, ознайомлюючи читача із хронотопними координатами на початку роману, автор вводить у текст стилізацію легенди, де розповідає про походження назв міст Посуньки і Валки: “Тоді Рогози й Мушури рішили одноставно стояти, свої мастки від татар захищати й посунулись вони на те місце, що зветься Посуньками. Ось звідки пішла назва Посуньки. А так, як вони окопались ще валами, то й назва міста звідси пішла Валки” [7, 377]. Щоправда, спочатку виникає враження іронічної стилізації (підозра виникає, перш за все, через семантику географічного об'єкту), але подальше сприйняття тексту спростовує цю думку, і взагалі ідею іронічного оперування із традиційними національно забарвленими елементами (“атомами”), оскільки саме вони, як виявляється, цементують текст роману.

Поняття про таку собі атомарність знову невід'ємно поєднується із уявленнями про деструкцію/конструкцію як процеси, вдало змодельовані М. Семенком. Він вважав, зокрема, що деструкція мусила би відбуватися шляхом редукції до “атомів”, тобто до основних елементів. Коли “фізіономія” кожного з традиційних мистецтв трансформується поза межі впізнавання і “відповідна для кожного поняття фактура” кожного з мистецтв буде розкладена на первісні елементи, а індивідуальні атоми кожної фактури почнуть узаємодіяти з атомами інших, тоді народиться нова система. Таким чином, “конструкція” нових систем (або ж “нових мистецтв”) є реорганізацією, рекомбінацією старих елементів, що були роздрібнені на атоми. “Сума первісних елементів” фактури повинна би служити “цеглинами” для нових синтезів. Семенко говорив: “Я вважаю можливим інтеграцію й хемічний сплав суми мистецтв...” [5, 240]. У цьому контексті заявлені стилізації варто сприймати не стільки як наслідування стилю народних жанрів, скільки як оновлену їх комбінацію, вмиле оперування первісними елементами, що, перемижуючись із новаційними образними формулами типу “кусав сонце”, “будинки хилять голови”, “блукає сонце п'яне”, “сонце прип'яте на списи” тощо, претендують щонайменше на зразок роману “нової конструкції”. І хоча, як зазначає О. Ільницький, український футуризм (а Гео Колляда був причетний до його поборників) синтезував у одному тексті конструктивні та деструктивні ознаки, “тобто розхитував старі жанри й мистецтва задля творення нових” [5, 260], сам автор підкреслював конструктивні моменти, а отже, налаштовувався на зразок творення (показував не те, як *не треба* писати, а те, як *треба* творити). Відтак, логіка анулює доцільність використання іронії, домінування пародії, оскільки ці засоби як правило супроводжують, у першу чергу, відверто деструктивні тексти.

За таких умов уже не дивує, що у романі неодноразово зустрічаємо також речитативні форми, котрі достатньо прозоро демонструють поетику народних дум:

Ой, мовить тоді Іванна, славна отаманка-повстанка:
Як не пити мені води з твого кухля,
Бо той кухіль розбився,

Як не піймати того вітра, що вчора був –
Так раджу тобі, Кирило Сливух,
Забути про мене, Іванну-отаманку...

.....
То не чорний вітер хмару гей розвіяв,
Як Кирило-бандит на ноги став,
Із піхви виймав великий наган,
На Іванну-отаманку ціляв, націляв... [7, 402].

Власне шевченківські мотиви впізнавано у кількох аспектах. Насамперед, це вже згадувані пейзажі, за допомогою яких “прекрасна українська природа... акомпонує настроєві Іванни...” [7, 393]. Поряд із цим авторський заклик “Точіть ножі! Гостріть ножі!” [7, 379] однозначно нагадує “Гайдамаки” Т. Шевченка. У самому тексті роману також згадується драма “Назар Стодоля” [7, 395].

Насичують твір і “репрезентанти” інших попередників і сучасників Гео Коляди. Скажімо, “славний Джеря” [7, 382] вочевидь нагадує про І. Нечуя-Левицького, “лупать скалу” [7, 387] про І. Франка, “мати скорбна” [7, 384] і “космічна радість” [7, 401] – про П. Тичину, “червіньковий туман” [7, 392] – про М. Хвильового, “Наталка-Полтавка” [7, 395] – про І. Котляревського тощо.

Таким чином, підсумовуючи сказане, варто ще раз обумовити характерну особливість новаційної романної стилістики Гео Коляди. Йдеться про фрагментарність, епізодичність залучення різноманітних засобів порушення розповіді, котрі на певному етапі сприйняття тексту моделюють відповідні, потрібні авторові рецептивні механізми, але, виконавши своє функціональне призначення, поступаються місцем іншому структуруючому осердю, на яке нанизуються уламки сюжету. Локальність, камерність використання окремих елементів, отже, не поширюється на увесь текст, але натомість цих елементів нараховується значно більше, ніж можна було очікувати для роману таких розмірів. Максимальне всотування нових конструктивних принципів і асиміляція традиційних національних структур у такій кількості продукує констатацію строкатого “темпераменту” тексту, що його пропонується номінувати як “монтажний” наратив. Такий монтаж елементів розповіді передбачає її ж деструкцію (у стані найвищого її вияву, що спричиняє логічний вихід на інший етап конструктивний) і паралельно забезпечує перехід до *показу* як іншої якості базової категорії наратології.

Література

1. Бахтин М. Человек в мире слова. – М.: Изд-во Российского открытого ун-та, 1995. – 140 с.
2. Гельфандбейн Г. Що треба для того, щоб бути письменником // Нова Генерація. – 1928. – №1. – С. 64–66.
3. Євшан М. “Suprema Lex”. Слово про культуру українського слова // Українська хата. – 1914. – № 3–4. – С. 268–277.
4. Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К.: Наук. думка. – 2002. – 760 с.
5. Ільницький О. Український футуризм (1914–1930): Перекл. з англ. Рая Тхорук. – Львів: Літопис, 2003. – 456с.
6. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 1: Перша половина ХХ ст.: Підручник / За ред. В.Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – 464с.
7. Коляда Г. Арсенал сил. Роман нової конструкції // Нова Генерація. – 1928. – №12. – С.376–406.

8. Корольова А. Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті. – К.: Вид. центр КИЛУ, 2002. – 267 с.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999.
10. Полторацький О. Практика лівого оповідання // Нова Генерація. – 1928. – №1. – С.50–60.
11. Рединг О. Лист до читачів Л. Скрипникового “Інтелігента” // Нова Генерація. – 1929. – №10. – С.48–53.
12. Сріблянський М. Поет і юрба: до характеристики “культу Шевченка” // Українська хата. – 1910. – №3. – С. 201–206.

В.В. Хімчак

О. Довженко-митець (за сторінками спогадів сучасників)

Митець Олександр Довженко пройшов шлях від Сосниці до планети, став всесвітньовідомим, визнаним творцем кіномистецтва. Він залишив велику спадщину: фільми, художні твори, теоретичні статті, щоденникові записи, лекції для студентів, записи публічних виступів, малюнки, його творчість і за часів його життя, і тепер приваблює діячів кіномистецтва, філософів, естетиків, мистецтвознавців.

О. Довженко “відкрив” світу засобами кіномистецтва Україну: розповів її історію, ознайомив із сучасністю і мріями про майбутнє, показав талановитість, працездатність, мужність і лагідність українського народу. Він був митцем національним. Вся його творчість – суттєво національна, національно-епічна, з засобами української художньої символіки. У своїх фільмах митець подав поетичну біографію українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, народу-борця за свободу. За його творами можна вивчати історію і культуру українського народу.

“Олександр Довженко, – стверджував Петро Панч, – любив і поважав свій народ за його лагідність, за його хоробрість, за філософський склад розуму, за те, що ставиться з призи́рством до смерті й лірично сприймає життя. Все це, немов у дзеркалі, знайшло відображення у ньому самому і він переніс це у свої твори. І вони зазвучали як симфонія” [3, 208].

У фільмах О. Довженка живуть народні персонажі: матері й дівчата, хлопці й літні люди, мужні герої. Всі образи подані з любов’ю.

На думку С. Герасимова, “Довженко любив живе людське обличчя із складками і зморшками прожитого життя. Він любив і поважав працюючі людські руки..., тому що знав ціну їх праці. Він любив красу життя і в кожній своїй роботі знову і знову повертався до нього” [1, 5]. Фільми О. Довженка “Симфонія Донбасу”, “Іван” – це симфонія праці, а в цілому його творчість – гімн людині, гімн життю.

Синтез цілого тисячоліття життя українського народу подано у фільмі світового масштабу “Звенигора”. Головний персонаж фільму “тисячолітній” Дід, за словами Юрія Яновського є “уособленням національних традицій України” [3, 17].

О. Довженко – син “зачарованої Десни”. Певною мірою на його творчість вплинув М. Гоголь (згадаймо опис Дніпра у повісті М. Гоголя й у фільмі О. Довженка “Іван”). У своїх творах митець звертався і до фольклорних джерел, широко використовував фольклорний матеріал у кінофільмах “Земля” і “Зачарована Десна”. В його роботах перевага надається фольклорним героям. Як великий

експериментатор митець знайшов нетрадиційний, своєрідний спосіб використання фольклорного матеріалу. У фільмах “Земля”, “Звенигора”, “Арсенал” ми спостерегаємо новаторські інтерпретації українського фольклору і класичної спадщини.

Всебічно обдарований митець О. Довженко (сценарист, художник, режисер, актор) широко використав у своїх творах синтез мистецтв і жанрів (музика, театр, образотворче мистецтво, кіномистецтво, жанри художньої літератури).

Синтетичні художні форми в його фільмах народжувались від своєрідного синтезу національного фольклору і спостережень за художніми особливостями творів митців різних видів мистецтв (роль лінії в творах Ван Гога, досягнення театральних митців). Але одночасно він був митцем самобутнім, оригінальним, несхожим на інших діячів мистецтва. Недаремно Уго Казірачі ствержував: “Довженко у світі один” [3, 14].

Для О. Довженка характерний особливий символізм. Символи у нього поєднувались із несимволічними деталями. Митець подавав у своїх фільмах будні за допомогою символів (“Земля”, “Звенигора”, “Арсенал”). “Кожен із його фільмів, – говорив Д. Вульф, – може розглядатись як величезний, складний і емоціонально насажений символ” [3, 49].

О. Довженко створив драматургію нового мистецтва. На думку М. Михалкова, “...Довженко один із перших, хто відмовився у кіноматографі від переказу фабули. Його цікавив не виклад сюжету, а викладення своїх думок про життя, про світ – викладення засобами поетичними.

Причому це була поезія не літературна, не словесна, а саме кінематографічна, де головне – образна мова, пластика” [1, 249].

У своїй творчості О. Довженко користувався надзвичайно широким діапазоном жанрів – від трагедії до бурлеску. У своїх фільмах він вживав метафори, гіперболи, сарказм, поєднуючи їх із реалістичними та романтичними прийомами зображення дійсності. Він був одночасно митцем свого часу і мрійником, людиною майбутнього.

У О. Довженка було філософське бачення світу. Це підтверджують його щоденники та фільми. У своїх творах митець філософське осмислення життєвого матеріалу, філософське узагальнення буднів розкриває за допомогою символів. На думку О. Довженка, митець повинен бути філософом, що шукає істину, і Довженківські пошуки її подані в його творах. Одночасно у режисера було широке поетичне світобачення. На це вказував Г. Рошаль: “У Довженка поетика має соціальну вагомість у поєднанні з ліричним самовираженням і глибокою філософською роздумливістю” [3, 50]. О. Довженко починав свою кінодіяльність у німому кіно. Але джерела його творчості – в народній пісні, і тому і в німих фільмах митця “присутній звук”, відчувається подих землі і природних явищ, людських почуттів, все живе, дихає, співає. Німі фільми О. Довженка говорили і без звуку. І в цьому заслуга його та постійного оператора фільмів Д. Демуцького.

У фільмі “Земля” яблука на сонці видаються живими, збуджують нюхові і смакові відчуття” [3, 83]. Дихає земля, жива, улюблена, неповторна. Цей фільм як пісня. Недаремно митець дав йому підзаголовок “Пісня нового життя.” Ян Кучер дуже вдало охарактеризував цю роботу О. Довженка: “Земля”, безперечно, звуковий німий фільм. Глядачі чують гуркіт трактора і те, як мотор замовкає. Чують революційний спів під час похорону” [3, 82].

Саме в цьому фільмі О. Довженко продемонстрував усі надзвичайні ознаки свого оригінального стилю. Недаремно довженківську “Землю” називають одним із найкращих фільмів світового кіно. І сьогодні ця робота вражає майстерністю і

талановитістю митця. В “Землі” режисер розкрив пісенні джерела своєї творчості. “Все надзвичайно дзвеніло і співало у цьому німому фільмі, – відзначав Л. Арнштам. – Здавалось, що не тільки людина, але й земні плоди шепочуть слова пісень, що оспівують життя... І музика, музика, музика! Я чув її ритми..., її рух! І до цього часу я вважаю німу “Землю” найдосконалим музичним фільмом, а Довженка, великого політичного митця нашої країни, – найкращим музикантом світового кіно” [1, 119].

У основі творів О. Довженка лежала українська пісня, у якій, на його думку, подана поетична біографія українського народу. А митець у кіномистецтві створював велику книгу про свій народ, про його історію.

Фільм “Звенигора” – натхненна пісня рідній землі, людині. Недаремно сучасники вважали, що тут О. Довженко співав як птах. Із “Звенигори” бере початок наступний фільм – “Арсенал”. Але в цьому фільмі митець уже співає як громадянин. “Арсенал” – це пісня, “трагічна ода – ода, яку треба “почути” очима” [3, 34].

“Довженко був єдиним, – зазначав Анрі Ланглуа, – хто робив перші комбіновані авізуальні фільми” [3, 201].

Перехід до звукового кіно був закономірним. Своїми засобами використання звуку у фільмі “Іван”, а особливо в “Аерограді” О. Довженко на багато років випередив усі існуючі в той час фільми.

У звукових роботах митця лунає пісня, довженківська пісня про рідну землю й український народ.

Фільми О. Довженка “зламали” їх традиційну структуру. Якщо європейські та американські фільми покладались на актора, то О. Довженко був дійсним автором своїх фільмів, бо виступав і сценаристом і режисером одночасно. Недаремно він не боявся запрошувати для зйомки у своїх фільмах акторів-непрофесіоналів. Завдяки талановитості й майстерності митця ці експерименти були вдалим.

“Земля”, “Звенигора”, “Арсенал”, “Щорс”, “Повість полум’яних літ” – різні фільми. У кожному з них своя красномовність, свій ритм. Але всі вони стали визнаними шедеврами не лише українського кіно, а й світового. Здивований світ дивився їх з захопленням.

Навіть у 1958 р. німий чорно-білий фільм “Земля” був названий одним із 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

Ретроспективи фільмів О. Довженка у 60–70 рр. ХХ століття відбулися в кінотеатрах багатьох країн світу. Роботи митця зачарували глядачів і вразили своєю майстерністю працівників кіно. О. Довженко відчував себе не лише народним, але й одночасно всесвітнім митцем. “Я належу людству як художник і йому я служу, – говорив Олександр Петрович. – Мистецтво моє – мистецтво всесвітнє” [3, 7].

Творчість О. Довженка слід розглядати в контексті світової культури, бо геній завжди належить не тільки своєму народу, але і всьому людству. Геніальний О. Довженко – творець фільмів світового масштабу. Вони близькі всім людям планети, бо в них розкриваються одвічні загальнолюдські теми: Людина, Любов, Життя, Смерть, Природа.

В його фільмах особисті переживання піднесені до рівня універсальних узагальнень, що мають загальнолюдське значення.

Глибоко гуманна творчість О. Довженка сприяла покращенню відносин між народами. А його художні експерименти стали джерелом для розвитку майстерності багатьох кіномитців світу.

Карло Лідзани і Массімо Міда відзначають, що в італійському кіно неореалізм “не міг стати тим, чим він є тепер без уроків школи Ейзенштейна, Пудовкіна, Довженка. Саме ці митці довели, що головним персонажем повинен бути народ, що народне “мистецтво має має могутній культурний і виховний вплив” [3, 104]. “Творчість О. Довженка мала великий вплив на розвиток культури чехословацького народу”, – визнає Зденек Штабла [3, 174]. І подібні твердження можуть зробити представники кіно багатьох країн світу.

На думку Ріхарда Грошоппа, “фільми Довженка стали для німецького глядача великим поетичним відкриттям” [3, 171].

Наведемо ще декілька подібних висловлювань:

“Найголовніший урок Довженка – пристрасть і людяність”, – вважає Девід Робінсон [3, 173].

“Після перегляду його фільмів стаєш кращим, добрішим,” – визначає Бартелемі Амангаль [3, 170].

Про вплив довженківських фільмів на югославське кіномистецтво свідчить Міша Грчар [3, 195].

“Молоді арабські митці вважають себе учнями Довженка”, – стверджує діяч кіно Сирії Абдул Разак Ханем [3, 202].

На думку Рольфа Гебнера, художній метод довільного сприйняття елементів традиційних форм у ранніх творах Довженка вплинув на сучасне кіно Латинської Америки та латиноамериканську прозу [3, 24].

Після перегляду фільму “Повість полум’яних літ” (сценарій, режисерські начерки, дух та ідея О. Довженка, постановка режисера Ю. Солнцевої), цьому епосу минулого, сучасного і майбутнього, грецька преса назвала О. Довженка “Гомером ХХ століття”, який подав “поетичне узагальнення того, що довелося пережити Європі і всьому світові внаслідок нацистського нашествия” [3, 141].

На думку Любомира Лінгарта, у світовому кіно мало таких постатей, як О. Довженко. Поряд з ним можна поставити лише титанів Ч. Чапліна, Дейвіда В. Гріффіта, Ейзенштейна, Пудовкіна [3, 137].

Іштван Карчої Кульгар вважає твори О. Довженка шедеврами. Він стверджував, що “... одна із найпривабливіших і найцікавіших постатей – Олександр Петрович Довженко... Він був митцем, якого постійно надихала велика сила уяви: він – один із найсучасніших мислителів нашої доби, людина, життя якої минуло в боротьбі. Це був митець, який відчував життя всім своїм єством, якого природа наділила дивовижною здатністю асоціативного мислення. Його твори живуть, їх вплив дедалі зростає, збагачуючи світове кіномистецтво, даючи йому нові імпульси” [3, 127].

Найбільш цінував творчість О. Довженка Чарлі Чаплін: “Слов’янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя і поета – Олександра Довженка” [3, 104].

І сьогодні фільми О. Довженка випромінюють дивовижне сяйво, вражають свіжістю, приваблюючи митців і глядачів глибоким показом життя. Його неосяжний геній і сьогодні впливає на розвиток світового кіномистецтва.

Література

1. А. Довженко в воспоминаниях современников. – М., 1982.
2. Коваленко М., Мішірін О. Син зачарованої Десни. Спогади і статті. – К., 1984.
3. Олександр Довженко і світ. – К., 1984.
4. Полум’яне життя. Спогади про Довженка: Збірник. – К., 1973.

Роль Александра Фадеева и Алексея Толстого в организации и проведении Шевченковского юбилея 1939 года

В 1939 году в Советском Союзе готовились широко отметить 125-летие со дня рождения Т. Шевченко. Вся основная работа по празднованию юбилея сосредоточилась в Союзе писателей СССР, благодаря А. Фадееву, секретарю его правления, набрала широкий размах.

К творчеству великого Кобзаря А. Фадеев всегда относился с глубоким уважением и пониманием. С его произведениями он впервые познакомился еще в юношеские годы на Дальнем Востоке. Там же он впервые услышал и певучую украинскую речь. Позже он вспоминал: “Я давно уже, очень давно, еще с юных лет полюбил украинский язык и... я знаю его, все понимаю, только вот говорить не могу еще по-украински. У нас там, на Дальнем, жило много украинцев-переселенцев. Были и украинские передвижные театральные труппы. Мне посчастливилось видеть почти всю украинскую драматургическую классику” [1, 7].

“Кобзарь” Т. Шевченко был также в семье Сибирцевых, родственников А. Фадеева [2, 41]. По вечерам он слушал стихи великого поэта, которые читал Михаил Яковлевич Сибирцев. Сам родом с Полтавщины, он много знал интересного об освободительной борьбе украинского народа. Поэтому широко делился своими мыслями с молодежью. Эти первые впечатления о Т. Шевченко, об украинском народе углубились, когда А. Фадеев стал известным писателем и ближе познакомился в 20-е годы с украинскими деятелями культуры [3].

9 августа 1938 года президиум Правления СП СССР заслушал вопрос о праздновании юбилея Т. Шевченко – 125-летия со дня рождения великого поэта. На этом заседании был создан юбилейный комитет, в который вошли известные советские писатели А. Толстой, А. Фадеев, В. Катаев, Л. Соболев, М. Зощенко, Н. Асеев, В. Луговской, И. Сельвинский, А. Сурков, Н. Ушаков, А. Прокофьев, М. Светлов от РСФСР, П. Тычина, А. Корнейчук, М. Рыльский, М. Бажан, Ю. Яновский, С. Головановский от Украины, а также представители Белоруссии, Грузии, Армении, Азербайджана, Узбекистана, Казахстана, Туркмении и Киргизии [4]. Уже на этом заседании под руководством Фадеева шел серьезный разговор о практической деятельности комитета по подготовке юбилея.

А. Фадеев принял активное участие в подготовке первого заседания шевченковского комитета. В архиве М. Рыльского сохранилась телеграмма А. Фадеева на имя Н. Ушакова: “Президиумом Союза писателей Вы выделены в состав юбилейного комитета Шевченко. Ждем Москву. Первое заседание комитета двадцатого августа. Член правления Фадеев” [5]. Подобные телеграммы были направлены и другим членам комитета.

На первом заседании шевченковского комитета 20 августа 1938 года по предложению А. Фадеева его председателем был избран А. Толстой, а заместителями М. Рыльский и Якуб Колас, секретарем О. Войтинская.

В своем выступлении А. Толстой предложил в связи с юбилеем Т. Шевченко ознакомить все народы СССР не только с наследием поэта, но и историей, культурой и искусством украинского народа, “из которого он вышел, за которого он страдал, который он воспел” [6]. Особое внимание он обратил на создание биографии поэта, подчеркнув, что если привлеченные для ее написания авторы “будут писать только биографию Шевченко, будет очень грустная картина, потому что его

жизнь была очень грустной, очень печальной. Но если его взять с фоном, с народом, с историей, получится совершенно другое впечатление” [7]. “Нам нужна массовая биография, художественная, большая, увлекательная, которая бы запахла бы “Сорочинской ярмаркой” [8].

А. Фадеев, который трижды выступил на заседании, также внес ряд интересных предложений: издать сборник критических работ о Шевченко, которые в популярной форме рассказали бы массовому читателю о многогранной деятельности Кобзаря, а также сборник высказываний великих людей разных эпох и народов, сопроводив их хорошей документацией, книгу новых материалов о Шевченко, разыскав их в литературном музее, в Институте русской литературы в Ленинграде, в Союзе художников, в библиотеке Третьяковской галереи и архивах других организаций, а также он предложил опубликовать произведения Шевченко в серии “Библиотека поэта” в лучших переводах русских поэтов, “Венок Шевченко”, и назвал для последнего редакционный состав: В. Катаев, В. Гоффеншефер, А. Прокофьев, Н. Асеев, Н. Браун. А. Фадеев обратил внимание на то, что необходимо как можно чаще помещать материалы к шевченковскому юбилею на страницах центральных газет и журналов, предложил “обратиться с просьбой... в “Правду”, “Известия”, “Комсомольскую правду”, чтобы они уже сейчас начали постепенную публикацию документов и статей о Шевченко” [9]. Заметим, что с этого времени материалы о Шевченко проявляются на страницах газет. Особенно много их было опубликовано в “Литературной газете”

А. Фадеев констатировал, что литературно-художественные журналы слабо вели подготовку к юбилею Шевченко. По просьбе А. Фадеева член шевченковского комитета В. Катаев провел совещание, на котором была специально заслушана информация редакторов журналов “Октябрь”, “Знамя”, “Новый мир” и других, проанализировано, какие конкретные материалы об украинском поэте будут помещены в ближайшее время. Об этом А. Фадеев информировал шевченковский комитет и ознакомил его членов со стенограммой совещания.

Особенно А. Фадеев волновался о том, чтобы широкая читательская аудитория правильно поняла произведения Шевченко. И он советовал во время их издания делать соответствующие примечания. “Некоторые произведения, – говорил он, – надо объяснить, чтобы их правильно понять... Возьмите такое произведение, как “Сон”. Характеристика Петра объяснима. Шевченко говорит о нем с точки зрения крепостного человека. Он видит царя глазами вдвойне угнетенного человека. А русский читатель может сказать, что Петр Великий смешан с грязью, забыта его прогрессивная роль и т. д. Это надо разъяснить. Очевидно надо подумать о каких-то комментариях. “Марию” также надо объяснить” [10].

Вместе с А. Толстым А. Фадеев подыскивал тех писателей, которые смогли бы выполнить ту или другую работу, связанную с юбилеем. Он лично сам или с помощью других товарищей связался с Н. Асеевым, А. Прокофьевым, Н. Брауном, П. Антокольским, В. Луговским, М. Исаковским, Н. Тихоновым, Н. Ушаковым и другими поэтами, которые осуществили бы переводы произведений Шевченко. И результаты сразу были ощутимы. Н. Асеев перевел “Гамалію”, “Невольник”, “Чернець” [11], “Вітер з гаєм розмовляє” и др. произведения Т. Шевченко, П. Антокольский – “Причину”, “Кавказ”, “Відьму” и др., а также вместе с К. Чуковским пьесу “Назар Стодоля” [12], Н. Браун – “До Основ’яненка”, “Пророк”, “Варнак”, М. Исаковский – “Причинну”, “Катерину”, “Гоголю” и др. [13], В. Луговской – “Не кидай матері! – казали”, “Один у другого питаєш”, “Минули літа молоді”, А. Прокофьев – “Садок вишневий коло хати”, “І багата я”, Н. Тихонов – “Заповіт” и

др. Усилиями разных поэтов был подготовлен “Кобзарь” Т. Шевченко на русском языке, изданный в Ленинграде в 1939 г. с предисловием М. Зощенко, председателя юбилейного комитета в городе.

А. Фадеев продумывает и кандидатуры писателей, которые могли бы написать биографию Шевченко. К этому делу были привлечены К. Паустовский, В. Шкловский, Г. Шторм, М. Шагинян и другие [14]. На заседании шевченковского комитета М. Зощенко откликнулся на предложение А. Фадеева и сказал, что он мог бы дать если не биографию в целом, то отдельные части. Я могу сделать несколько рассказов о Шевченко” [14].

Известный критик и литературовед О. Резник вспомнил, что он по настоянию А. Фадеева принял деятельное участие в шевченковских торжествах: написал предисловие к “Дневникам” Шевченко, которые были выпущены Гослитиздатом, ряд статей о великом поэте, не раз выступал перед массовыми аудиториями в Октябрьском зале Дома Союзов, в МГК ВКП(б). “В архиве моем, – пишет О. Резник, – сохранились два документа, подписанных Фадеевым, – о планах юбилея и создании теоретической комиссии, которой поручалось на основе новых исследований четко выразить роль и значение творчества великого Кобзаря. Фадеев все время следил за этой работой и не раз встречался с нами. С интересом следил он за подготовкой новых переводов Шевченко, которые сделали многие известные советские поэты, и среди них А. Твардовский, А. Сурков и другие...” [15, 111]

В конце 1938 года А. Фадеев обратился от имени журнала “Красная новь”, редактором которого он в то время был, с просьбой к К. Чуковскому прочитать перевод “Марии”, сделанный Б. Пастернаком, и “дать его оценку редакции “Красной нови” с точки зрения соответствия оригиналу. Если содержание поэмы, ее дух и смысл переводом не искажены, – писал он, – если перевод имеет серьезное поэтическое значение, мы его напечатали бы. Хорошо было бы, если бы – в этом случае – Вы дали небольшое предисловие о месте этой поэмы в творчестве Шевченко и обстоятельствах ее написания” [16, 172]. Этот перевод был опубликован в журнале (1939, № 2), к поэме было дано и предисловие без подписи.

Шевченковский комитет собирался неоднократно (23 ноября 1938 г., 20 января и 19 февраля 1939 г.), на заседаниях которого рассматривались вопросы, связанные с подготовкой к юбилею на Украине (информация М. Рыльского, П. Панча), в Белоруссии (информация Якуба Коласа, Янки Купалы) и в других союзных республиках. Кроме этого К. Чуковский, Н. Ушаков, М. Рыльский рассказывали о подготовке переводов к изданию. Рассматривались и другие вопросы [17]. Решено было обратиться к председателю комитета по делам кинематографии при СНК СССР с предложением объявить конкурс на киносценарий о Шевченко. Такое письмо за подписью А. Толстого и А. Корнейчука было направлено [18].

В архиве А. Толстого сохранилась фототелеграмма С. Головановского от 2 декабря 1938 года, в которой говорится: “Меня известил Л. Первомайский о Вашем желании ознакомиться с моей пьесой о Шевченко для возможности использования ее на русском театре к юбилею. С большой радостью выслал бы ее Вам, но беда в том, что русского текста нет. Пьеса же написана в стихах и найти переводчика, который бы стал переводить, не зная, будет ли пьеса поставлена, – очень трудно.

Не лучше ли мне приехать в Москву, чтобы ознакомить Вас с украинским текстом и в случае практической необходимости уже вместе с театром подумать о переводе?” [19] На телеграмме стоит пометка А. Толстого: “Отвечено 8.XII.”.

С. Голованский вспоминает: “Действительно, такую телеграмму я А. Толстому давал и получил от него ответ – также телеграммой. Текст я, известно, теперь уже точно не помню, а телеграмма вместе со всем погибла в годы войны. Но припоминаю, что в телеграмме он спрашивал – не буду ли я возражать, если мою пьесу, посвященную Т. Шевченко, переведет на русский ленинградский поэт Н. Браун. Наверное, я ответил ему согласием, ибо перевод действительно осуществил Н. Браун – он был напечатан в “Новом мире” (кажется, мартовский номер 1939 года), а потом в том же году вышел отдельным изданием в Гослитиздате (у меня чудом сохранился экземпляр книги) [20].

С пьесой С. Головинского был знаком и А. Фадеев, на что указывает и С. Головинский. В статье, посвященной достижениям советской литературы за 1939 год, он называет среди драматических произведений и пьесу украинского писателя.

Президиум правления Союза писателей не упускал с поля зрения подготовку к юбилею Шевченко. 3 февраля 1939 года под председательством А. Фадеева состоялось его очередное заседание. С сообщениями выступили А. Безыменский и А. Корнейчук. Они рассказали о том, что делается в республиках по увековечиванию памяти великого Кобзаря. Выступившие в обсуждении писатели А. Сурков, А. Толстой, Якуб Колас, А. Фадеев и другие говорили об издании произведений, организации выставок и т. д. Решено было провести Шестой пленум Союза писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Т. Шевченко, в Киеве. А. Фадеев обратил также внимание на незамедлительное проведение различных мероприятий, связанных с юбилеем.

На Украине в это время шла интенсивная подготовка к юбилею. Журналы посвящали этой дате материалы. 21 января 1939 года И. Ле обратился к А. Толстому дать информацию для третьего номера “Радянська література”. Очевидно, А. Толстой по какой-то причине не смог ее выслать, так как 25 марта 1939 года М. Рыльский вновь обращается к нему с подобной просьбой: “В майском номере нашего журнала “Радянська література” мы наметили дать ряд высказываний о Шевченко, о его творчестве, об его общественной роли, о личном отношении к его поэзии ряда выдающихся политических деятелей СССР и советских писателей. Прошу Вас от имени редакции и от своего имени прислать нам такое высказывание” [21].

Член редколлегии газеты “Комуніст” Т. Ананьин также обратился к А. Толстому с просьбой “написать статью... в связи с предстоящим юбилеем великого украинского поэта... Хотелось бы, чтобы Вы высказались о дружбе литератур, братстве русского и украинского народов, о Ваших чувствах к личности и поэзии Шевченко” [22].

5 марта в канун дня рождения Т. Шевченко в “Правде” появилась статья А. Толстого “Кобзарь”, в которой писатель подчеркивал, что “творения великого поэта – это мир высоких чувств и возвышенных мыслей. Прочсть его книгу – значит вместе с ним окинуть взором жизнь для нового познания” [23, 196]. Особое внимание он обратил на популярность “Кобзаря” у советских читателей, стихи из которого переведены на многие языки народов СССР, ибо “всем родна и близка, как своя душа, душа народа, книга гневной скорби и призраков мщенья, и горьких дум, и любовных песен о родной земле, книга пламенной любви к человеку” [24, 196]. А. Толстой считал, что одной из руководящих идей Шевченко был гуманизм. “Вот почему “Кобзарь” нам близок в наши дни: это инструментированная слезами и горем, гневом, надеждой и горячей верой книга о революции”.

Шестой пленум Правления СП СССР решил перенести на май 1939 года, когда природа оденется в свой новый наряд и можно будет поехать в Канев на могилу Шевченко по Днепру на пароходе.

3 мая на перроне киевского вокзала представители общественности Украины встречали 143 литераторов из Москвы, Ленинграда и других уголков Советского Союза. Делегацию возглавлял А. Фадеев. По дороге в Киев членов Правления СП СССР в Конотопе встречали представители шевченковского комитета Украины. Там состоялся митинг. Небольшая остановка была сделана и в Нежине, где известных литераторов приветствовал педагог Сатановский, а от имени писателей выступил А. Жаров.

На привокзальной площади в Киеве гостей встречали тысячи киевлян. С теплым искренним словом к собравшимся обратился ответственный секретарь Союза писателей СССР А. Фадеев. Он сказал: “Ни в одной стране мира, кроме нашей, невозможны такие праздники культуры... Когда-то крепостной раб Шевченко осмелился громко сказать слово протеста против царей и угнетателей. Само имя Шевченко в царской России подвергалось уничтожению. Но народ сохранил это имя, сохранил творчество своего кобзаря. Это имя крепостного и солдата с сердцем орла сверкает сейчас в вершинах человечества” [25].

А. Толстой приехал в Киев с последней группой делегатов 4 мая. А в 19 часов в чудесном, только что построенном здании Верховного Совета Украины открылось заседание Шестого пленума Правления СП СССР. Это был литературный праздник всего многонационального Советского Союза. Слово о Шевченко зазвучало на многих языках народов СССР.

Председательствующий на пленуме А. Фадеев предоставил слово для приветствия писателям-академикам А. Толстому и П. Тычине. Автор “Хождения по мукам” и “Петра Первого” указал на преемственность творчества Шевченко с устным народным творчеством и древней литературой. “В Гайдамаках” он перекликается со “Словом о полку Игореве”. По яркости и пышности образов, по гневу, речи и страсти, по общественной значительности, – подчеркнул А. Толстой, – это родственные поэмы. Лиры неведомого поэта “Слова” и лиры Шевченко касались те же вдохновенные пальцы сынов великого народа” [26, 358]. Писатель обратился с пламенным призывом к современникам: “Пусть чувство долга у нас перед нашим читателем, пусть пламенная любовь будут такими же, как у Тараса Григорьевича Шевченко. Он научил нас, как нужно отдавать всего себя великому делу” [27, 358]. Участники пленума побывали на спектакле “Постова доля”. “Хорошо помню, – вспоминает С. Голованивский, – что А. Толстой был на премьере пьесы в театре им. Франко во время юбилейных празднеств. До войны у меня была даже фотография, на которой были запечатлены А. Толстой, А. Бучма (режиссер спектакля), А. Корнейчук и я. А среди нас стоял актер Юрский, в гриме Шевченко”.

7 мая участники Шестого пленума Правления СП СССР посетили могилу Т. Шевченко в Каневе, прибыв туда специальным пароходом. Здесь состоялся многотысячный митинг, а затем продолжил работу пленум, которым руководил А. Фадеев.

А. Караваева, принимавшая участие в работе писательского форума, вспоминала: “В Каневе после митинга, среди нежной майской зелени и бело-розовой пены цветущих яблонь, десятитысячная толпа вдохновенно пела “Заповіт” великого Тараса... Неподалеку, на пригорке, на фоне празднично одетых седоусых стариков, степенных женщин, ребятишек, девчат, одна другой лучше, в пестрых

веночках, в лентах, бусах, в красных сапожках и бравых парней в вышитых рубашках, я вдруг увидела Фадеева. Он стоял, держа на скрещенных руках пальто, и пел увлеченно, всей грудью. Его тенор вливался в песенные волны тысячеголосого народного хора. Слегка закинув седеющую голову, он пел, то глядя в майское нежное небо, то озирая поющую толпу. Молодой румянец горел на лице его... Таким они надолго запомнились мне – Фадеев и чудесный солнечный день над Днепром” [28, 170].

В памяти автора “Разгрома”, как и других писателей, на всю жизнь осталось незабываемое впечатление от этого торжества национальной культуры. “Ведь посмотрите, что было на юбилее Т.Г. Шевченко. С точки зрения закрепления реальной связи между народами СССР, – подчеркивал А. Фадеев в своем выступлении в сентябре 1939 года, – это грандиозное дело. Эту работу проделали наши основные кадры писателей” [29].

И действительно, благодаря усилиям А. Фадеева, А. Толстого и других писателей к юбилею поэта была проведена огромная работа, ее результаты очень ощутимы, так как были выпущены десятки книг Т. Шевченко и о нем, опубликовано много материалов в периодической прессе. Произведения Шевченко стали известны даже в самых отдаленных уголках Советского Союза.

Имя Шевченко А. Фадеев будет еще неоднократно использовать в своих статьях и выступлениях и особенно часто в годы Великой Отечественной войны. В статье “Единение славянских народов в борьбе против гитлеризма” (1941) А. Фадеев выразил уверенность, что “не покорить фашистским хищникам украинцев – народа Шевченко” [30; 5, 362], а в статье “О советском патриотизме и национальной гордости народов СССР” подчеркнул, что украинский народ, его деятели культуры в годы войны продолжают сохранять и обогащать национальное искусство, опираясь на традиции Т. Шевченко и других классиков. Творчество Т. Шевченко, Н. Лысенко, М. Заньковецкой, Леси Украинки, М. Коцюбинского, – подчеркивал А. Фадеев, – “проникнутое духом народности и свободолюбия, является источником не только величайшей гордости украинского народа, но и входит в культурную сокровищницу народов СССР и всего мира. Оплодотворенное исторической связью с великой русской культурой, оно, это наследство, служит фундаментом небывалого расцвета культуры, искусства и литературы Советской Украины” [30; 5, 416].

Работа А. Фадеева и А. Толстого по пропаганде наследия Т. Шевченко – это еще одна яркая страница в летописи межнациональных литературных связей.

Литература

1. Лит. Россия. – 1970. – 28 августа. – С. 7.
2. Фадеев. Воспоминания современников. Сб. – М.: Сов. пис., 1965. – С. 41.
3. Об этом более подробно см. в кн.: Самойленко Г.В. Олександр Фадеев і Україна. – К., 1980.
4. ЦГАЛИ. ф. 631, оп. 15, ед. хр. 329. Протоколы заседания Президиума Правления СП СССР, 3 февраля. 1938.
5. Киев, литературно-мемориальный музей М. Рильского К/в – 15242.
А – 3136
6. ЦГАЛИ, ф. 631, оп. 15, ед. хр. 361. Протоколы заседания шевченковского комитета.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.

10. ЦГАЛИ, ф.631, оп. 15, ед.хр. 329. Протоколы заседания Президиума Правления СП СССР.
11. О переводе исторических поэм он опубликовал в “Литературной газете” (30.XI.1938) статью “Опыт перевода”.
12. П. Антокольский опубликовал о Т. Шевченко также статьи “Золотое сокровище народа”(1938), “Дарование необычайной силы” (1939) и др., в которых рассказывал о переводах произведений украинского поэта, о месте Кобзаря в духовной жизни народа, о традициях его творчества в украинской и русской литературе.
13. О своей работе над переводами произведений Т. Шевченко М. Исаковский рассказал в книге “Записки переводчика”.
14. К. Паустовский написал повесть “Тарас Шевченко” (1939), М. Зощенко – “Тарас Шевченко” (1939), М. Шагинян – монографию “Шевченко” (1941).
15. Резник О. Встречи прошлого с будущим. Воспоминания и статьи. – М.: Советский писатель, 1979. – С.111.
16. Фадеев А.А. Материалы и исследования. – Кн.І. – М., 1977. – С.172.
17. ЦГАЛИ, ф.631, оп.15, ед.хр.361. Протоколы заседания шевченковского комитета. См. также: Литературная газета, 1938. – 26 ноября. - № 65.
18. ИМЛИ. Фонд А.Н. Толстого, ин. № 2280/3
19. Там же, инв. №2280/1. Речь идет о пьесе С. Головановского “Поетова доля”.
20. Письмо автору статьи от 29 января 1986 г.
21. ИМЛИ. Фонд А.Н. Толстого, ин. № 1686.
22. Там же, инв. № 1601.
23. Толстой А.Н. О литературе и искусстве. – М.: Советский писатель, 1984. – С.196.
24. Толстой А.Н. О литературе и искусстве. – М.: Советский писатель, 1984. – С.196.
25. Литературная газета. – 1939. – 6 мая.
26. Толстой А.Н. О литературе и искусстве. – С. 358.
27. Там же.
28. Москва. – 1959. – №12. – С. 170.
29. ЦГАЛИ, ф.631, оп.15, ед. хр. 346.
30. Фадеев А.А. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1969–1971.

Скіфо-сарматська доба в історії Уманщини

На початок I тис. до н. е. з переходом до виробництва заліза епоха міді-бронзи завершилася, і поширення нового металу сприяло дальшому прогресу тогочасного суспільства. Але у IX–VII ст. до н. е. своєю активністю з-поміж інших племен виділяються степовики, які вміли не тільки обробляти залізо, а й виготовляти міцну залізну зброю. У них набуло розквіту кочове скотарство. На зміну осілим скотарям-землеробам, які мешкали у попередню епоху, прийшли численні кочові племена.

Скіфо-сарматський період охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів [1, 146]. У цей час степова Україна, а також і Уманщина, стала західним крилом своєрідного світу іраномовних скотарів-номадів, що охоплював євразійський степ від Дунаю на заході до Алтаю на сході.

Визначальним внеском у вивчення скіфо-сарматської доби в Україні є праці О.І. Тереножкіна [2; 3; 4], В.А. Ільїнської [5; 6], Є.В. Черненко [7; 8], Г.Т. Ковпаненко [9], Б.В. Мозолевського [10], В.Ю. Мурзіна [11; 12], О.В. Симоненко [13], Л.Л. Залізняка [1]. Значний вклад у дослідження цієї доби в Україні зробили російські вчені Б.М. Греков [14], Б.О. Рібаков [15], К.Ф. Смирнов [16; 17]. На основі їхніх праць та результатів археологічних досліджень побудована ця стаття. Дослідження скіфо-сарматської доби в історії Уманщини на даний час відсутні, але, як відомо, цей край відігравав значну роль в історії України доби, що досліджується, адже саме Уманщина була центром скіфських племен-орачів, від Ольвії сюди йшли Священні Шляхи, саме тут знаходився священний Еksamпей.

Тому метою даного дослідження є з'ясувати обставини перебування на Уманщині кочових племен (кіммерійців, скіфів, сарматів) та з'ясувати, як вони впливали на формування населення краю. Ставлячи таку мету, ми, насамперед, зважаємо на те, що саме регіональні дослідження найбільш яскраво ілюструють загальні тенденції розвитку історичного процесу.

Скіфо-сарматська доба розпочалася з появою в українських степах воєвничих кіммерійців. Провідне місце у господарстві “людей кіммерійських” займало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів і давало значну частину продуктів харчування. Кіммерійці мали укріплені городища, вони ховали небіжчиків і мали некрополі; у них були складні ритуальні обряди. З тих часів збереглися кам'яні стели – статуї із зображенням людей. Про такі статуї, знайдені на Уманщині, згадує Н. Полонська-Василенко [18, 55].

1915 року жителі села Дмитрушки біля Умані у Білогрудівському лісі викопали чотири кам'яні плити, які лежали одна біля одної. Дві більших потрапили в Уманський краєзнавчий музей [19, 189–220]. Одна з них під час війни в 1944 році була вивезена за кордон, а після повернення залишилась у Київському історичному музеї. Це плита з жовтого пісковика з чітким зображенням людської постаті.

Друга стела з Білогрудівського лісу – унікальна археологічна пам'ятка і один з найдавніших творів монументального мистецтва (Уманський краєзнавчий музей, фондний № 781), її описує О.П. Діденко. “Це масивна плита сірого гнейса з

прошарками магматиту коралового відтінку, що значно вицвів від часу. Такий камінь є подостатком на численних відшаруваннях по берегах Уманки, Кам'янки, Ятрані. Скульптура зображає, очевидно, чоловічу постать в довгому одязі типу плаща, з червоною облямівкою, застігнутому на лівому плечі” [20, 55–56].

Значний вплив на формування населення Уманщини мали передскіфський та скіфський періоди. В цей час відбуваються значні зміни в розселенні племен.

Скіфи прикочували на південь України з далекої Азії за кілька століть до початку нової ери. Вони були сильними і войовничими, мали високу матеріальну культуру.

Для суспільного життя скіфів характерними були риси військової демократії, коли війна й організація до війни були регулярними функціями народного життя. Скіфи були войовничими племенами, їх озброєння складалося з луків, стріл, списів і мечів. Племена скіфів часто здійснювали спустошливі набіги на сусідні племена, але в V–IV ст. до н. е. частина скіфів-кочівників поступово починає переходити до осілості, внаслідок чого з’являються окремі городища. Скіфська спільнота являла собою багатий світ, у якому народи постійно зазнавали взаємовпливів, а воєнні успіхи скіфів значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї.

Скіфи підкорили тих землеробів, які осіло жили в наших краях раніше, тому і їх згодом стали називати скіфами. Однак ще Геродот (5 ст. до н. е.) відрізняв справжніх скіфів-кочівників від скіфів-орачів. Це й справді були зовсім різні люди. Кочівники не мали жител, жили в кибитках на возах, землеробством не займались, а скіфи-орачі не кочували, жили в будинках, вирощували зерно. Мова скіфів прийдшлих іранського походження, а скіфів-орачів інша. Ті племена, яких Геродот називав скіфами-орачами, самі себе називали сколотами.

При дослідженні історії Уманщини особливе значення має питання про етнічну належність скіфів-орачів, які населяли лісостеп між Дніпром і Дністром. Знахідки скіфської доби, знайдені археологами у степовій Україні, свідчать про те, що між скіфами-кочівниками і скіфами-орачами існували великі відмінності. Ймовірно, вони мали різне походження [21, 60–61].

Автори “Нарисів стародавньої Історії Української РСР” відстоюють ідею, що лісові правобережні племена були корінними жителями, первісним населенням, тобто автохтонами, що жили на цих землях з білогрудівської пори бронзового віку і місцеве населення не було спорідненим ні з киммерійцями, ні з скіфами [22, 122].

Аналогічну думку відстоює Б. Рибаків, який вважає що скіфи-орачі, скіфи-землероби не могли бути справжніми скіфами [15, 30].

До речі, чимало археологічних знахідок, знайдених на сусідньому з Уманщиною Середньому Подніпров’ї, підтверджують значну різницю між культурами справжніх степових скіфів і населенням, що жило на цих землях, насамперед тим, що воно мало своє самобутнє нескіфське землеробське господарство [21, 61].

Про етнічну відмінність цих двох груп племен території України в скіфський період писали дослідники і в 50-ті роки [23].

Першодослідником історії скіфів є Геродот. Згідно з своїми географічними уявленнями Геродот дає картину загального розміщення племен у самій Скіфії і за її межами. За Геродотом, у Скіфії жили кочові племена – царські скіфи і скіфи-кочівники та землеробські племена – калліпіди, алазони, скіфи-землероби та скіфи-орачі.

Найближчими сусідами Ольвії, яка вважалася найбільш серединним з приморських пунктів Скіфії, були калліпіди (“прекраснокінні”), інакше – елліни-скіфи. На північ від калліпідів по Бугу до місця найбільшого зближення його з Дністром жили алазони, вище селилися скіфи-орачі. Ще далі на північ, уже за межами Скіфії, знаходилась земля неврів. Перелічивши ці племена, Геродот відзначає, що всі вони живуть над Гіпанісом (Бугом) на захід від Борисфену (Дніпра) [24, 262].

Місце найближчого зближення Бугу і Дніпра, що служило кордоном між алазонами і скіфами-орачами, було добре знайоме жителям Ольвії, оскільки воно знаходилося тільки в чотирьох днях путі від цього міста. Тут у Буг зі сходу впадало гірське джерело, яке називалося по-скіфськи Еksamпей, що по-грецькому означало “священні шляхи”. Це джерело прийнято ототожнювати з лівобережними притоками Бугу Мертвоводом або Синюхою [22, 127]. Ряд істориків на сучасній карті ототожнюють його лише із річкою Синюхою [25, 143], а це територія історичної Уманщини. Місцевість по Еksamпею була священною і мала одноіменну назву. В Еksamпеї знаходилася величезна мідна посудина у вигляді казана, відлитого нібито за наказом скіфського царя Аріанта з наконечників стріл, зібраних по одному від кожного скіфа, щоб установити їх чисельність [26, 127]. Священні Шляхи вели від авхатів, здається від Торговиці до Ольвії. Ними авхати та інші скототи відправляли в Грецію пшеницю, а одержували за неї олію, вина, прикраси. Оскільки царство авхатів зв’язувалося з Ольвією Священими Шляхами, то принаймні якась частина старогрецької культури проникла і в те царство, зокрема, на землі історичної Уманщини [27, 9].

Уточнюючи положення Еksamпею, Геродот пише, що ця місцевість знаходилась між Бугом і Дніпром і, в свою чергу, вважалася пограничною між алазонами та скіфами-орачами [24, 267, 274].

Більш-менш точні свідчення Геродота дозволяють установити, що рубіж між землями алазонів і скіфів-орачів проходив приблизно по лінії сучасних Рибниця–Первомайськ (можливо, трохи вище, по південній границі Лісостепу) [22, 127]. Сукупність свідчень не лишає сумніву в тому, що скіфи-орачі жили не тільки безпосередньо по Бугу, як це можна було б думати за першою вказівкою Геродота, а й на захід від Бугу, приблизно до Дністра, і на схід аж до Дніпра, а значить, і на території Уманщини.

Ось що ще писав Геродот: “Як розповідають скіфи, їхній народ наймолодший з усіх. Це було так. У тій країні, що спершу була безлюдною, вродилася людина на ймення Таргітай. Вони кажуть, що його родичами були Зевс і дочка Борисфена. На мою думку, це неправда, але так говорять. З такого от роду походить Таргітай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і наймолодшого Коляксая... Від Ліпоксая походить скіфське плем’я авхати, від середульшого Арпоксая катіари і траспії, а від наймолодшого царя походять ті, що називають себе паралатами. Всі вони називаються скототами від імені (їхнього) царя, а скіфами нарекли їх греки... Від тієї події, від першого царя Таргітая до походу Дарія проти них минуло не більше тисячі літ“ [28, 31].

Зрозуміло, що початок цієї розповіді – міф, йому й Геродот не вірив. А назви племен – скототи, авхати, катіари, траспії, паралати напевно існували. Назву останніх іраністи виправили на парадати. Б.О. Рибаків вважає, що названі племена жили в лісостеповій смузі України на захід від Дніпра: ближче до Дніпра – парадати, потім авхати, катіари і траспії. Якщо це справді так, то на землях

історичної Уманщини ще задовго до початку нашої ери жили авхати і парадати, тут був центр лісостепових слов'янських племен. Б. Рибаків писав: “Історичне ядро східного слов'янства протягом півтори тисячі років аж до Київської Русі визначається такими орієнтирами, як річка Рось, Переяславцем Руським, Києвом на півночі і р. Тясмином на півдні. Це був найквітучіший центр лісостепових слов'янських племен, з історії якого і треба починати неперервну історію Русі” [29, 72].

Пам'ятки скіфів-орачів на Уманщині виявлені в Умані, Городецькому, Кочержинцях, Берестівці та ще більш як у 20 населених пунктах [30, 30]. Це були землеробсько-скотарські племена. Вони вирощували пшениці, просо, жито, коноплі та інші зернові, а також городні культури. Продукцію сільського господарства скіфи-землероби вирощували не тільки для себе, а й на обмін. Чимале значення у них мало скотарство. Вони знали ремесла: гончарне, ковальське, ливарне та інші. Серед археологічних пам'яток скіфів багато залізних речей.

У скіфських курганах, розкопаних біля станції Умань, виявлені поховання, пам'ятки яких схожі з пам'ятками скіфів-кочівників [30, 30]. Це можна пояснити тим, що скіфи-землероби, будучи мирними племенами, вимінювали у скіфів-кочівників потрібне для самооборони скіфське озброєння. Можливо, частина поховань скіфів-кочівників могла залишитися на Уманщині, тому що скіфи-кочівники бували із землеробськими племенами в спілці і на їхній території могли рятуватися від своїх ворогів. Скіфи-кочівники “успішно застосовували тактику заманювання ворога вглиб своєї території. Підтримку скіфам у цій війні подавали деякі землеробські племена лісостепової смуги” [31, 25]. Висловлену думку підтверджують знахідки біля Умані курганів скіфського часу [32, 222].

В експозиції Уманського краєзнавчого музею представлені знахідки з курганного могильника, виявленого біля залізничної станції Умань, а також з кургану біля с. Долинка, в якому знайдено парне поховання – це чоловічий та жіночий скелети, а також скелет коня. На жіночому скелеті збереглося багато золотих прикрас, крім того, знайдено чимало побутових предметів: зброя прикраси, наконечники списів і стріл, мідний казанок, родові знаки – амулети, грецькі монети.

Скіфська держава ще існувала, а в II ст. до н. е. на найбільшій частині її території з'являються нові кочові племена – сармати.

Уманський краєзнавчий музей експонує сарматські мечі, які за аналогією можна датувати II ст. до н. е. [33, 62, 69] та інші предмети цієї доби, зокрема, фібулу-застібку із міді з синьою і жовтою емаллю. Вона була виготовлена у Галлії та пройшла довгий шлях, аж поки потрапила на Уманщину [34, 16].

На території Уманщини знайдено сарматське поховання біля с. Нагірна (Жашківський район). У похованні знаходився кістяк жінки, бронзове дзеркало, бронзовий і глиняний кубки, наконечник дротика [35, 16]. Ці знахідки свідчать про виняткове становище жінки у сарматському суспільстві. Знахідки сарматського періоду також виявлені поблизу села Колодисте Тальнівського району [21, 74]. До сарматського часу відноситься і згадувана в літературі Майданівка Звенигородського району [36, 254].

В Черкаському краєзнавчому музеї експонується колекція сарматського часу із сарматського жіночого поховання, знайденого поблизу с. Баштечки Жашківського району, яке було розкопане в 1979 році Середньодніпровською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І.І. Артеменка. Це – курільниця ліпна з розширеним доверху тулубом і п'ятьма кільцевими горизонтальними валиками, курільниця

невеликих розмірів бочкоподібної форми, яка вставлялася всередину попередньої; сіроглиняний одноручний гончарний глечик, червонолакова тонкостінна чаша напівсферичної форми на кільцевому піддоні, мілка червонолакова тарілочка з вертикальним бортиком, дископодібне дзеркало з плоскою основою; пронизки із рожевого коралу та ін. [37, 128]. Особливу увагу привертає бронзовий кубок із злегка випуклим тулубом на кільцевому піддоні. Зовні по вінцях прикрашений орнаментом із спарених вертикальних насічок, нанесених по всій окружності верхнього краю, нижче поясок із розімкнутих вгору напівовалів. Значна частина тулуба поїдена корозією, форма повністю відновлена в результаті реставрації. На території Східної Європи подібний кубок зустрічається вперше [38, 144-151].

Сарматський час характерний послабленням торгових зв'язків із грецькими містами-колоніями, а також певним занепадом усього господарського життя. Населення в цей час, за дослідженням М.В'язмітіної, значно скоротилося [39]. Хоча через певний час знову спостерігається активізація економічних відносин.

Отже, історичні дослідження підтверджують значний розвиток населення Уманщини у скіфо-сарматський період. Причому в цей час спостерігається значне виділення мешканців цієї землі за своїм господарським становищем з поміж інших земель. Саме про населення цього регіону з'являються перші письмові згадки, як про скіфів-орачів.

Література

1. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
2. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976.
3. Тереножкин А.И. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племён Северного Причерноморья в скифское время. // Советская Археология. – Т. XXIV. – 1955. – 348 с.
4. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1961. – 248 с., ил. и карт.
5. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепового Левобережья. – К., 1968.
6. Ильинская В.А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. е. – К., 1983.
7. Черненко В.И. Скифо-персидская война. – К., 1984.
8. Черненко В.И. Скифский доспех. – К., 1968.
9. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967.
10. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К., 1983.
11. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990.
12. Мурзин В.Ю. Скіфсько-сарматський час // Давня історія України. – К., 1994. – С.89–136.
13. Симоненко О.В. Сармати // Давня історія України. – К., 1994. – С. 137–156.
14. Греков Б.Н. Ранний железный век. – М., 1947.
15. Рыбаков Б. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. – М., 1979.
16. Смирнов К.Ф. Савроматы. – М., 1964.
17. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – М., 1984.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1.: До середини XVII ст. – 640 с.

19. Курінний П. Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого над річкою Синицею на Гуманщині // Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1926 р. – К., 1927. – С. 54–63.
20. Діденко О.П. Стела з Білогородівського лісу. // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: “Сіяч”, 1995. – 136 с.
21. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров’я. Книга 1. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. – 187 с.
22. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид. Акад наук УРСР, 1957. – 632 с.
23. Греков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-античной археологии. – М., 1954.
24. Геродот. Истории. – Книга IV: Описание скифов и похода Дария на скифов. Перевод Е.А. Бессмертного. – Гл. 5-13. – С. 258–261 // В.В.Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – С. 249–332.
25. История Украинской ССР: В 10-ти томах / Ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (главный редактор), И.И. Артеменко и др. – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.). – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с.
26. Шовкопляс І.Г. Основи археології: Підручник для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів. – Вид. 2. – К.: Вища школа, 1972. – 221 с.
27. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 103 с.
28. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К.: Довіра, 1992. – 72 с. (Додаток до журналу “Хроніка – Наш край”. Серія “Відродження”).
29. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. / АН СССР. Отд-ние истории Ин-та археологии. – М.: Наука, 1987. – 783 с.; рис.
30. Умань: Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси: Облвидав, 1957. – 149 с.
31. Історія Української РСР / Ред. колегія: О.К. Касименко (голова ред.) та ін. – К., 1953 (АН УРСР. Ін-т історії). – Т.1. – 784 с.; 16 л. іл.
32. Археология. – К.: Вид. Академії наук Української РСР, 1966. – Т. 20. – 203 с.
33. Абрамова М.П. Сарматская культура II в. до н. э. – I в. н. э. // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 28–37.
34. Нарис історії Уманщини з найдавніших часів до 60-х років XX ст. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 265 с.
35. Жашківщина: минуле і сьогодення. (Автор-упорядник С. Горошко). – К.: Артєк, 2001. – 136 с.
36. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // Записки Русского археологического общества. – Т. XI. – Вып. 1 – 1899.
37. Шкулета Л.В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – 136 с.
38. Артеменко И.И., Левченко Б.М. Сарматское погребение у с. Баштечки Черкасской области // Советская археология. – 1983. – № 2. – С. 144–154.
39. В’язмітіна М. Вивчення сарматів на території Української РСР // Археологія. – Т. 8. – К.: Вид. Акад. наук, 1953. – 159 с. – С. 56–76.

Нові підходи до джерелознавчого аналізу історії Київської Русі

Очевидно, не існує в історичній науці проблематики більш контroversійної, більш складної для осягнення, ніж окреслена словосполученням “Київська Русь”. Незважаючи на наявність величезного корпусу фахової літератури, створеної зусиллями не одного покоління дослідників, яка, до того ж, постійно поповнюється шляхом використання інструментарію різних дисциплін (історії, лінгвістики, археології, історичної антропології), давньоруська проблематика, непомітно виокремившись у самостійну спеціальність, продовжує залишатися в центрі уваги медієвістів (причому не лише вітчизняних).

У недавньому минулому на сторінках “Українського історичного журналу” робилися ситуативні спроби окреслити основний зміст, з’ясувати стан та перспективи наступних досліджень у цій галузі знань [1]. Однак динаміка історіографічного дискурсу зумовлює необхідність подальшого обговорення наукової ситуації, що склалася довкола вивчення основних проблем історії Київської Русі.

Останнім часом з’явилося чимало цікавих і оригінальних наукових праць, що свідчать про нові методики та прийоми осягнення історичного минулого. Намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з’ясувати тільки один аспект історичного буття – соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин й політичне подієвої історії Київської Русі, то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнівся за рахунок, зокрема, культурних аспектів політичних зв’язків, історії ідей та ментальностей.

Помітною подією стала поява в пострадянському історіографічному просторі таких спеціалізованих періодичних видань, як “Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей”, започаткованого О.П. Толочком та Н.М. Яковенко у 1992 р., збірник статей “Средневековая Русь”, що з 1996 р. видається у Москві під редакцією А.А. Горського, а також новий часопис “Древняя Русь”.

Проте можливості пізнання цієї епохи вкрай обмежені внаслідок незначної джерельної бази. І сподіватися на її поповнення не доводиться. Спроби ж увести до наукового обігу, наприклад, реконструйований М.Ю. Брайчевським так званий “Літопис Аскольда” або тим більше такі фальсифікації, як “Велесова книга”, “Боянів гімн” чи “Книга Коляди”, призводять лише до консервації ізоляціонізму та провінціалізму в науці. Нагальним завданням є удосконалення методики виявлення додаткової інформації з наявних автентичних давньоруських джерел, прийомів і правил її коректної інтерпретації. Йдеться про етимологічний аналіз лексики, контент-аналіз тексту з метою визначення лексико-семантичних полів, лінгвістичну герменевтику тощо [2]. Крім того, питанням джерелознавства писемних пам’яток Київської Русі, теорії історіописання, спроможності інтерпретації приділяється не виправдано мало уваги.

Ми ж і далі буквально сприймаємо подієву канву наративу, намагаючись “всі повідомлення літопису витлумачити “реалістично”, не зупиняючись при цьому перед вочевидь хибним тлумаченням стилістичних засобів літопису” [3]. Необхідно дуже обережно ставитися до оповідальних парадигм і формул, на основі яких створювалися літописні тексти, особливо ті, що відображають ранню історію Київської Русі. Світосприйняття їхніх творців було орієнтоване на біблійні зразки

та події Священної Історії гебреїв [4]. Священна історіософія Біблії диктувала староруським книжникам схему історичного процесу й була джерелом осягнення історії своєї країни, її ролі і місця у тогочасному світі.

Розглянемо, наприклад, літописну легенду про хозарську данину, вміщену в недатованій частині “Повісті временних літ”. Більшість дослідників, буквально сприймаючи вислів літописця “Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь” [5], трактують його як вияв хоробрості і завзятості слов’ян або вбачають у ньому акт роззброєння полян хозарською адміністрацією – знищення їхнього військового потенціалу [6]. Насправді ж, мотив мечів обосічних, запозичений літописцем з Книги Псалмів (Пс. 149, 4), був покликаний обґрунтувати наскрізну для цього грандіозного літописного твору ідею богообраності Київської Русі (бо поляни то “яже ныне зовомая Русь”) й утвердити вищість християнства над іудейством [7].

Через старозаповітні прототипи розкривалися і осмислювалися й інші події та явища давньоруської історії. Вельми симптоматичним щодо цього є, наприклад, непряме уподібнення старокиївськими книжниками першого християнського володаря Русі князя Володимира (980–1015 рр.) біблійному царю Соломону. Історія його одруження з “грекинею”, дружиною вбитого ним рідного брата Ярополка, асоціюється з історією Давида і Вірсавії [8]. І цим не вичерпується перелік біблійних запозичень, наведених у “Повісті временних літ”.

Ще однією больовою точкою вітчизняної історіографії є державницько-націоналістична ідеологічна заангажованість багатьох праць. Проникаючи внаслідок фахової некомпетентності укладачів навчальних посібників з історії та історіографії України у вузи та школи, популяризовані в них праці таких далеких від науки авторів, як О. Знойко, Е. Ігнатович, Ю. Канигін та ін., справляють істотний вплив на (де)формування масової історичної свідомості. Пафос подібних видань визначає ідея тяглості і безперервності державності українців, що своїми витокami сягає буцімто скіфо-сарматських і навіть ще більш ранніх (залежно від масштабів авторського уявлення) часів. Характерно, що і у фаховій літературі державницький напрям нерідко розглядається мало не як безальтернативна запорука “поступу українського історичного знання” [9].

Однак при цьому такі автори не завдають собі клопоту поставити питання: “Що таке “державність” чи “держава” в реалітетах архаїчного соціуму?”. Наші уявлення про державу склалися під впливом розробленого класиками марксизму-ленінізму й пізніше перетвореного під впливом жорстких настанов радянського офіціозу в науці у непогрішну догму вчення. Його теоретичні постулати (ніде правди діти) й досі, попри словесні відхрещування, визначають напрям розвитку наукової думки. Я не маю намірів, зрештою, навіть морального права штурхати ногами поваленого лева. Пояснювальні моделі марксизму виявилися відірваними від сучасних наукових течій і тому не в усьому є придатними для осягнення розмаїття історичного життя взагалі й плину державотворчих процесів доби середньовіччя на сході Європи зокрема.

У модерній історіографії й історіософії освоюються (і небезуспішно) інші, гнучкіші визначення змісту поняття “держава”. Очевидно, можна погодитися з тим, що “будь-яка держава має дві спільні характерні риси: 1) використовує силу з метою домогтися підкорення своїм командам; 2) претендує на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною” [10]. Друга риса уявляється особливо важливою, бо “дає змогу встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і державним апаратом” [11]. Дійсно, на ранніх етапах становлення державності дії цього так званого “апарату” нагадують сучасний рекет.

У давньоруській історії своєрідним аналогом цього явища виступало полюддя київських князів кінця IX – початку X ст. Назване у творі Константина Багрянородного “Про управління імперією” “кружлянням” [12], воно відображає характер і форму “окняжіння” київським центром східнослов’янських племінних союзів. Полюддя здійснювалося взимку, після закінчення збирання врожаю, й тривало до весни. В цей час князь зі своїми військовими слугами-дружинниками (майбутнім державним апаратом) перебував на повному утриманні слов’янських громад. Користуючись монопольним правом застосування сили і оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М.І. Костомаровим для позначення давньоруської дружини, “розбійницька зграя” [13] розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування.

Зібрані дари-контрибуції (хутра, мед та інші “північні” товари) перепродувалися на міжнародних ринках, передусім у Візантії, що давало можливість цим професійним воїнам придбати дороге озброєння, добрих коней, зрештою, модний одяг і обладунок. Промовистим щодо цього є повідомлення “Повісті временних літ”, яким відкривається літописна стаття 945 р.: “В се же лѣто рекоша дружина Игореві: Отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружьем и порты, а мы нази (виділено мною. – В.Р.). Пойди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы” [14].

Говорячи про початки державності на Русі, не можу утриматися від спокуси навести розлогу цитату із прозового твору знавця української історії, археолога й чудового письменника В.П. Петрова (Домонтовича). З притаманним йому тонким відчуттям подиху історії він яскравими й соковитими барвами достоту правдоподібно змалював народження молодої держави: “...По ріці плвли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь-грабіжник – работорговець – гість.

Берегом він гнав м’язистих, широкоплечих парубків і вродливих, досвідчених у хатньому ремеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодях зв’язки хутер, сріблясто-чорні, синяво-димчасті, червоно-жовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь – царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев’язані рогожами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап’яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкур.

В’їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тъмняний медв’яний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоно-жовтого воску й сушена білосіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунг-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашійні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати басилевсом, царем. З Олафа й Інгвара-Василієм” [15].

Шлях від верховоди розбійницької банди до помазаника Божого був довгим і складним, як і шлях “із Варяг в Греки”. За словами Константина Багрянородного, то було “болісне і страшне, нестерпне і трудне плавання” [16]. Такою ж складною, повною небезпек була подорож у “полюддя”. Трагічно вона закінчилася, наприк-

лад, для князя Ігоря, який за намовою своїх дружинників вирушив “в дань” до древлян: “И послуша ихъ Игорьъ, йде в Древа в дань, и примышляше къ первой дани, и насиляше имъ и мужи его. Возьмавъ дань, поиде въ градъ свой. Идущу же ему въспять, ра-змысливъ рече дружинѣ своей: “Идѣте съ данью домови, а я возвращаюся, похожу и еще”. Пусты дружину свою домови, съ малом же дружины возвратися, желая больша имения. Слышавше же древляне, яко опять идетъ, сдумавше со княземъ своимъ Маломъ: “Аще ся въвадитъ волкъ в овцѣ, то выноситъ все стадо, аще не убьемъ его, то вся ны погубить”. И послаша к нему, глаголюще: “Почто идиши опять? Поималь еси всю дань”. И не послуша ихъ Игорьъ, и вышедше изъ града Изькорьстѣня древлене убиша Игоря и дружину его; бѣ бо ихъ мало“ [17]. Ця колізія яскраво висвітлює драматичний характер зав’язки давньоруської державності, яка зростала внаслідок протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його дружини. Остання, хоч і була ще “розбійницькою зграєю”, все ж несла в собі, на думку М.І. Костомарова, зародки державності [18]. Тому небезпідставним є поширене у новітній літературі визначення Київської Русі кінця IX–X ст. як дружинної держави.

Полюддя було характерне для перехідного періоду від соціально-потестарного до державного суспільства [19]. Подальше вивчення еволюції його змісту та хронології існування відкриває перспективу глибше осягнути можливості розвитку державотворення у східних слов’ян. Адже говорити про більш-менш тривалу державну організацію на Русі можна, очевидно, лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними княжіннями регламентуються законодавче [20]. При цьому слід відмовитися від спроби датувати час створення Давньоруської держави з точністю до року.

Тим часом за усталеною історіографічною традицією точкою її відліку вважається 882 р. (чи близько цього). Тоді, як повідомляє “Повість временних літ”, “поиде Олегъ поимъ воя многи, варяги, чюдъ, словѣни, мерю, весь кривичи, и приде къ Смоленську съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужъ свои. И придоста къ горамъ хъ киевскимъ... И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: “Се буди мати градомъ русьскимъ” [21].

На основі цього літописного повідомлення науковці дійшли висновку, що нині вже став хрестоматійним, про те, що тим самим Олег об’єднав Русь в одне державне тіло з центром у Києві. На мій погляд, такий підхід є спрощеним і неприйнятним хоча б тому, що в його основу покладені сформовані літописцями кінця XI – початку XII ст. уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську “половини”. О.О. Шахматов встановив, що Початковий літописний звід 1095 р., який передував “Повісті временних літ”, відкривався словами: “Временьик, иже нарицається летописание русьскихъ князь и земля Русьская, и како избъра Бог страну нашу на последнее время, и града почаша бывати по местом, преже Новгородская волость и по томъ Киевская (виділено мною. – Б. Р.), и о статии Киева, како въименовася Киев” [22].

Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов’янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та й виразності цих первісних об’єднань [23]. Віддалені один від одного сотнями кілометрів, покритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами (як тут не згадати слова М. Бердяєва про “ушибленную ширью” Русь), ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого

соціально-економічного, політичного й культурного досвіду, так і за етнічним складом.

Крім того, прийнявши таку схему утворення Давньоруської держави, ми змушені визнати, принаймні на формально-зовнішньому логічному рівні, що вона починається у Ладозі чи Новгороді, звідки об'єднавчі імпульси поширюються на київський південь. Але наявні археологічні дані не дають будь-яких підстав твердити про подібне. Навпаки, вектор процесів ендogenous соціального розвитку східного слов'янства пролягав у зворотному, порівняно з поширенням у Східній Європі варязьких старожитностей, напрямку [24], тобто з півдня на північ.

Гадаю, що початок існування Київської Русі як держави слід відносити до часу правління в Києві княгині Ольги (945–969 рр.). Встановлення нею більш суворого порядку збирання данини, визначення його строків і певних місць, регламентація податків була “вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі” [25]. Важко сказати, чи були підкріплені ці рішучі дії Ольги на законодавчому рівні, її реформаторська діяльність, про яку в літописі лаконічно сказано: “устанавлиючи уставы и уроки” [26], здається, поклала початок формуванню норм прецедентного (ще не феодального [27]!) права.

На відміну від своїх попередників на київському престолі Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Натомість вона спорядила мирне посольство й вирушила у 954–955 рр. до Царгорода. Не маючи на меті розглядати дискусійні питання хронології її візиту та змісту проведених переговорів, лише зауважу, що ця подія мала визначальне значення для легітимації Київської держави у тогочасному християнському світі. Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з візантійським імператорським домом [28]. Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян їхня державність нібито походила від Візантії.

Отже, оповіді “Повісті временних літ” про легендарного полянського князя Кия, який буцімто “ходил Царюгороду... ко царю, якоже сказаютъ, яко велику честь приялъ от царя, при котором приходивъ цари” [29], а також про Ольжині відвідини візантійської столиці [30], яка прибула до Костянтина VII подібно до того, як “савська цариця” до Соломона в Єрусалим (2 Хр., 9–12), мали обґрунтувати думку про те, що “народження” Київської держави сталося нібито за сприяння Бога й з благословення володаря царгородського престолу – міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу.

Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило цю легітимність або удержавило державність. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти (“the Byzantine Commonwealth”) за Д. Оболенським, віднайдення нею свого, чітко визначеного місця в співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому шлюбу Володимира з Анною Пурпурогенетою київський князь одразу посів у цій ієрархії чільне місце.

З прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: “Благословен Господь Иисус Христос, иже въ злюби новыя люди, Руськую землю, и просвѣтити ю (виділено мною. – В. Р.) крещенъемъ святымъ” [31] й, відтак, з неї держави стала державою [32]. При цьому слід мати на увазі (це принципово), що саме слово “державна” до XVII ст. вживалося не у звичному для нас високому значенні, а побутувало лиш як одне із визначень

верховної влади, було метафорою її царственності і могутності [33].

Отже, годі навіть уявити, щоб хтось із мешканців княжого Києва чи іншого давньоруського міста міг подумати про те, що він живе у Давньоруській або якійсь ще державі.

Такими ж двоїстими були в середньовічній Русі й уявлення про владу: “влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада – це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово “держава” в такому вживанні означає просте держання влади” [34]. Прийняття князем Володимиром Святославичем християнства, розцінене літописцем як чудесне прозріння [35], символізує перетворення його влади, яка відтепер є царською (грецьке *basileia*). Невипадково після хрещення Володимир перебирає ім’я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але й було тотожне йменню шурина – візантійського імператора Василя II.

Значущість такого перевтілення Володимира, перетворення його влади на святу і царственну підкреслював у славнозвісному творі “Слово про Закон і Благодать” перший руський за походженням митрополит Іларіон: “...члѣское ество сьвлѣче же ся оубо каган нашъ (князь Володимир. – В. Р.) и сь ризами ветъхааго челвека сьложи тлѣннаа отрясе прахъ невѣрїа и вълѣзе въ святую коупѣль, и породися от духа и воды. Въ Христа крестився. Въ Христа облѣчеся и изиде от коупѣли бѣпообразюся сын бивъ нетлѣнїа, сын вьскрышеше имя притимь вѣйчно именовито на роды и роды – Василїи. Им же написася въ книги животнїа въ вышнѣм градѣ и нетлѣннѣм Іерусалиме” [36].

Історичний зміст цієї метафори розкривають наступні слова Книги пророка Ісаї:

“...святим буде зватися він,
кожен, записаний
в Єрусалимі” (Іс. IV, 3).

Таким уявлявся старокиївським книжникам шлях набуття Володимиром царственної влади.

Література

1. Див.: Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // Укр. іст. журн. – 1988. – № 5. – С. 38–50; М о ц я О. П. Київська Русь: результати та перспективи дослідження // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 41–49.
2. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 1999. – С. 16.
3. Чижевський Дмитро. Магічне метання списа // Діалог культур: Святе Письмо в українських пам’ятках. – К., 1999. – С. 298. З 1956 р., коли була написана ця праця, ситуація практично не змінилася.
4. Raba Joel. The Biblical Tradition in the Old Russian Chronicles // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – 1992. – Band. 46. – S. 9–20.
5. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 16 (далі – ПВЛ).
6. Пор.: Гумилев Л. Н. Сказание о хазарской дани (опыт критического комментария летописного сюжета) // Русская литература. – 1974. – № 3. – С. 164–174; Магнер Г. Н. От дыма меч. Историческая основа легенды о полянской дани хазарам // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей. К 60-летию профессора И. Я. Фроянова. – СПб., 1996. – С. 189–195.
7. Ричка В. М. Літописне сказання про хозарську данину // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: 36. наукових праць (Матеріали конференції

2–5 вересня 1997 р.). – К., 1998. – Т. 2. – С. 401–405; Данилевский И.Н. Легенда о хазарской дани // Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – С. 327–335.

8. Senderovich Savelij. Начало восточнославянской историографии с культурологической точки зрения: “Повесть временных лет” и Священная История евреев // *Jews and Slavs*. – V. 2 (The Bible in a thousand Years of Russian Literature). – Jerusalem, 1994. – P. 38–39.

9. Савенок Людмила. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2. XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 54–58.

10. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – С. 163.

11. Там же.

12. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – М., 1991. – С. 50–51.

13. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. 5. – С. 331.

14. ПВЛ.-Ч. 1.-С. 39.

15. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С. 221–222.

16. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – С. 50–51.

17. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 39–40.

18. Костомаров Н. И. Собр. соч. – Кн. 5. – С. 332–333. Детальніше див.: Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – М., 1989. – 124 с.

19. Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С. 48–51. Пор.: Фроя нов И. Я. Рабство и данничество. – СПб., 1996. – С. 492–502.

20. Данилевский И. Н. Указ. соч. – С. 166.

21. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 20. Подібна біблійна ремінісценція не могла прийти в голову язичнику Олегу.

22. Шахматов А. А. Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. – Пг., 1916. – С. 359.

23. Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? // Старожитності Русі-України. 36. наукових праць. – К., 1994. – С. 146–153.

24. Див. полемічні нотатки А. В. Назаренка у рецензії на книгу Goehrke С. *Frühzeit des Ostslaventüms/Unter Mitwirkung von U. Kälin*. – Darmstadt, 1992 // Средневековая Русь, I. – М., 1996. – С. 177–178.

25. Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. – К., 1993. – С. 29. Щоправда, дослідник відносить складання східнослов'янської держави у Середньому Подніпров'ї до середини IX ст. З діяльністю Ольги він пов'язує “другий етап” у розвитку державності.

26. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 43.

27. Пор.: Зимин А. А. Феодалная государственность и Русская Правда // Исторические записки. – 1965. – Т. 76. – С. 234–242.

28. Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – СПб., 1996. – С. 344.

29. ПВЛ. – Ч. 1. – С. 13.

30. Там же. – С. 44–45.

31. Там же. – С. 82.

32. Детальніше див.: Ричка Володимир. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Український історик. – 1997. – Т. 1–4 (132–135). – С. 70–79.

33. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 276.

34. Там же. – С. 268.

35. Див.: ПВЛ. – Ч. 1. – С. 77.

36. Цит. за: Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К., 1984. – С. 92–93.

Життя і церковна діяльність князя Костянтина Острозького

Церковні реформи 70–80 рр. XVI століття в українсько-білоруських землях ініціювали миряни – міщани та окремі винятково заможні магнати, серед них Григорій Олександрович Ходкевич – фінансував друкарню і видавництво у Здолбуніві та цілком особливий за масштабами діяльності Костянтин Острозький (1524/25–1608), воєвода київський, син колишнього воєводи троцького й великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького (бл. 1460–1533). Як київський воєвода (призначений на посаду 1559 р.), Острозький управляв південно-східними землями Польсько-Литовської держави [1, 153].

За припущенням, Острозький походив з Турова, тому у вільний час виїжджав на відпочинок на Полісся над Прип'яттю. В перші роки номінації київським воєводою проживав у Києві, переважно за часу війни з Іваном Грозним. Пізніше, в шістдесятих роках, його заступив старший син Януш й інші офіційні намісники. В цілому за князем не ходила слава людини, що любила подорожувати, як це було прийнято в магнатських родинах епохи. Більшість часу проводив на Волині, де знаходилась його резиденція. За Люблінською унією 1569 р. волинські землі увійшли до Польської Корони і становили найбагатшу частину руських земель.

У кінці XVI століття Острозький був найбільшим, після короля Речі Посполитої, земельним власником [3, 105]. Окремі польські історики називають його найбагатшою людиною Європи. Секретар папського нунція Альберто Болоньєтті Ораціо Спаноккі писав, що “цей руський магнат вважався найзаможнішим і найвпливовішим паном у цілому королівстві” [1, 154]. У 1541 р., згідно з королівським декретом, юний неповнолітній князь увійшов у володіння великою частиною маєтків свого батька, що досі перебували у руках братової вдови (решта перейшла до нього по смерті його небоги Гальшки Гулевичівни в 1570 р.). Після одруження з Софією (пом. 1570 р.), дочкою великого гетьмана коронного Яна Тарновського, маєтності Острозького ще більше зросли. Розміри їх, за всіма існуючими оцінками, – приголомшливі, наприклад, 6000 сіл. У документі про розподіл власності князя між синами Янушем та Олександром за 1603 р. списано 57 міст та замків, 857 сіл, 111 фільварків [1, 154].

Основною резиденцією Острозького від 40-х рр. стало Дубно. Про це свідчать листи, які князь адресував саме з Дубна.

Місто Дубно розвинулося завдяки батькові Костянтина Василя (Острозький був хрещений Василем, але уживав ім'я Костянтин, на те маємо так само різні версії) гетьманові Острозькому. Історики стверджують, що саме він збудував дубенський замок, але немає жодного опису замку тієї доби. Відомо, однак, про його перебудову на початку XVII ст. Янушем Острозьким, а також пізніше, в середині цього століття. У 1574 р. Януш переїхав до Дубна, від цього часу князь Острозький перенісся до Острога, що лежить над річкою Вілією.

Острог – знаний найбагатшим містом руських земель XVI ст. – заможністю рівнявся Луцьку і Володимирі. Так відбувалося завдяки привілеям, що мав Острог, ласкою польських можновладців, основне з них – магдебурзьке право, надане

Стефаном Баторієм у лютому 1585 р. У 1583 р. в Острозі налічувалося 283 будинки, а кількістю населення Острог поступався кільком іншим містам Острозького: Острополові, Констянтинові і Дубну. Згідно з реєстром від 1603 р., місто налічувало уже понад 400 домів, у 50 з них мешкали євреї, серед інших проживали поляки, татари, молдавани, німці [3, 5].

Гніздо Острозьких було добре укріплене. Сам замок мав “старе коріння”. За свідченням Н.І. Теодоровича, Данило Острозький, учасник походів Любарта проти поляків, збудував в Острозі кам’яне замкове укріплення – високий замок, а Василь Острозький, якому також приписують зведення острозьких укріплень, нижній замок [5, 634]. Відомі башти: луцька, татарська, замкова знані з кінця XVI ст., з часів князя Костянтина Василя. В розбудові замку брали участь італійські архітектори. Один з них – Петро Сперандо – раніше працював у Львові. Опис замку і міста знаходимо у згаданому документі майнового поділу між синами князя Острозького, а внутрішнього облаштування замку – в інвентарі 1620 р. [2, 86].

Двір Острозького згромаджував, окрім нижчої шляхти, осіб низького походження, серед яких вербували розпорядників замку на чолі з маршалком (останнім був надалі київський каштелян Гойський). Двір в Острозі був найбагатшою магнатською резиденцією на руських землях у кінці XVI ст. Окрім різнофахових ремісників і замкової служби, Острозький zatrudняв музикантів. Острог славився іконописом, частина ікон збережена до нашого часу, її можна оглянути в острозькому музеї. Відомо про побут у замку маляра-портретиста, а також астронома і лікаря Яна Латоша, якого вигнали з Краківської академії за писання, що “підривали сенс календарної реформи” [2, 89].

Спосіб життя Острозького мало відрізнявся від традиційного для того часу: виїжджав на полювання, проводив бесіди за столом, при тому добре харчувався. На портреті, що зберігається в Історичному музеї міста Львова, Острозький зображений повновидим, з гарною статуєю. Острозькому, як і іншим магнатам, докучала, як звичайно буває у випадках переїдання, подагра. В бібліотеці князя зберігалися книжки з другої половини XVI ст. з рекомендаціями про лікування цього захворювання. На кінець життя воєвода київський дуже схуд, про що свідчить відбиток на золотій медалі з зображенням князя. Очевидно, давалася ознаки хвороба і старість [2, 90].

Виховувався Острозький під опікою матері Олександри Слуцької в Турові “бакалавром князя Василя”, що свідчить про його навчання вдома [3, 105]. Отож, він не належав до магнатів з університетським вишколом. Натомість зібрав у Острозі велику бібліотеку. Властиво, книгозбір існував ще за часів гетьмана Острозького і вміщував книгодруки і рукописи слов’янською, грецькою та латинською мовами, православних, католицьких і протестантських авторів. Найбільше було латинських видань, видрукованих у кінці XVI на початку XVII ст., хоча були також англійські видання XVI ст. Пізніше літературу використовували студенти Острозької академії.

Про родинне життя Острозького знаємо дуже мало, бракує вичерпної біографії, що є серйозною прогалиною в українській історіографії. До цієї теми звернувся польський історик Томаш Кемпа. В 1997 р. вийшла друком його монографія “Konstantyn Wasył Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej”. У родині князя виховувалося п’ятеро дітей. Великий

вплив на їх виховання мала мати Софія Тарновська, яка, як вважають, вплинула на навернення Януша і Костянтина на католицтво. Третій син Острозького Олександр до самої своєї смерті в 1603 р. залишався православним. Обидві доньки князя вийшли заміж за неправославних: Катерину (улюблена донька князя, в товаристві якої любив бувати князь, пізніше був прив'язаний до її внука Януша Радзивіла) [2, 91] видали за Криштофа Миколая Радзивіла, що згодом став великим гетьманом литовським і покровителем протестантів у Великому князівстві; старша Гальшка, або Ельжбета, одружилася з Яном Кішкою – одним із найвпливовіших польських магнатів і ревним антитринітарієм, а по його смерті і смерті сестри – зі своїм швагром. Оскільки сини Костянтина Острозького не мали дітей, ця князівська династія закінчилася зі смертю Януша у 1620 р. [1, 186]. Острозький пережив чотирьох дітей: Катерина померла після матері в 1579 р., Костянтин – на межі квітня і травня 1588 р., Гальшка – в серпні 1599 р., Олександр – у липні 1603 р. Смерть Олександра найважче вразила князя – він був єдиним православним серед його дітей [2, 91–92]. Окатоличення дітей Острозького не варто розглядати у властивій суб'єктивній манері. Хоч Острозький і був дуже невдоволений окатоличенням синів, все ж дочок сам видавав за протестантів, це не було завадою для вирішення спільних майнових справ, не вважалось перешкодою для шлюбу, і важили тут інші фактори, такі, як політична влада і заможність. Молодша ж генерація шукала собі місця серед провідних кіл шляхетського стану, цілком прозахідною за своєю орієнтацією та освітою. В католиків єзуїти розвивали освіту на найвищому рівні, і це полонило духовно спраглих, дезорієнтованих шляхтичів [4, 108].

Для Острозького найперше важила традиція, тому важливою частиною його дому було православ'я. Сам князь дотримувався православних практик, молився в замковій церкві, багато часу проводив у Дермані в тамтешньому монастирі. Його емоційне ставлення до віри та Церкви-Матері можна прослідкувати у листі до Іпатія Потія, володимирського єпископа, від 1593 р., а також цілій низці листів, адресованих найближчим йому людям.

Позиція Острозького з-посеред православних Речі Посполитої була виняткова. Офіційно польський король призначав вищу українську церковну ієрархію, але фактично вплив Острозького на церковні справи був таким великим, що навіть польські монархи не вагалися називати його “*oriekunem i obrońcą Cerkwi*”. У своїй діяльності покровителя Руської Церкви Острозький використовував свої багатства і впливи. Починаючи з 1550-х рр., він подарував кілька маєтностей православним храмам і монастирям на Волині та застосовував свою владу в призначенні на церковні посади, – наприклад, забезпечив волинські єпископства своїми кандидатами, такими як Кирило Терлецький, який у 1585 р. став луцьким владикою, та берестейський каштелян Адам Потій (єпископ володимирський Іпатій). У згаданому листі до Потія у справі унії Острозький вбачає в ньому однодумця, покладає на нього основну відповідальність за переговори з Римом, навіть радить поїхати туди. Володимирський владика усіляко намагався приєднати старого магната до єпископських починів у 1594 р., коли вдруге постало питання про унію. Проте, коли в січні 1595 р. усі єпископи приєдналися до підготовки унійних ініціатив, Потій не відкривав Острозькому повного масштабу ініціатив, делікатно вимовляючи князеві його протестантизуючі нахили. Між номінантом князя й

Острозьким відбувся розрив у червні 1595 р., коли владика докладно поінформував князя про остаточне оформлення ієрархією передумов унії [4, 113].

Як свідчить нунцій Болоньєтті, князь був патроном понад тисячі руських і багатьох римо-католицьких церков. Серед них дерманський (другий найбагатший після жидичинського), дорогобузький, чернцький, підборецький, острозький – Троїцький, дубенські – Спаський, Хрестовоздвиженський, степанівський – Михайлівський монастирі. Кілька з них були значними осередками православної культури. Острозький патронував мало не всі, а може, й усі 600 церков і 20 монастирів у своїх маєтностях [2, 96]. Завдяки йому перебудовано Спаський монастир в Дубно, збудовані дубовецький сестер базиліанок під Дубно і Спаський в Чернчицях під Луцьком; у 1604 р. в Любартові, не без фінансового сприяння князя, постав Георгієвський монастир. У 1602 р. За свідченням Теодоровича, дорогобузький монастир так само постав з фундації князя [5, 580, 723], а оскільки згадка про нього існувала вже в 1545 р., [5, 723–724], то припускаємо, що він був першим, який зазнав добротності Острозького.

Під особливою опікою князя були церкви Острога. За його часів, за свідченнями древніх актів, їх було дев'ять: Церква Богоявлення Господнього, по-іншому – замкова церква, що була кафедральним собором і належала Луцькій єпископії, згадується в актах від 25 грудня 1585 р., в замковій церкві протоієреєм свого часу служив Дем'ян Наливайко; церква св. Василя, збудована в XV ст. Василем Федоровичем Красним, князем Острозьким (1453 р.); Миколаївська церква – найдревніша в Острозі, згадується в XV ст. з іменем Данила Острозького; Пречистенська церква, згадується в XV ст. з іменем Федора Даниловича Острозького в акті від 1594 р.; Святовоскресенська, Борисоглібська, Онуфріївська церкви, згадуються в XVI ст. в документах луцького Братського монастиря; Троїцька церква і при ній монастир, згадується в 1591 р.; Преображенська церква, при якій уже в 1624 р. нащадки Костянтина Острозького збудували чоловічий монастир, згадується в XVI ст. [5, 664–667]. Фундація Троїцького монастиря злучалася з заснуванням Острозької академії, на їх утримання фундатор виділив доходи волинського містечка Сураж і семи сіл. При церквах воєвода київський заснував шпиталі для “добрих побожних людей, хворобами і нестатками обтяжених”. Власне, не тільки при церквах, але й костелах, наприклад, у Литві – для двадцяти “хворих і убогих” людей.

Роль, яку відігравав Острозький у Православній Церкві, гарантувала йому переваги над іншими мирянами і навіть церковною ієрархією. Він мав право голосу в розподілі церковних посад і бенефіцій за правом патронату (“подавання”). Привілей, як і обов'язок опіки над церквами і монастирями, переходив до його нащадків. Право призначати на найвищі ієрархічні посади в Православній Церкві мав польський король. На практиці ж він погоджував обрання митрополита, єпископів та ін. з православними магнатами. Михайла Рагозу обрано на митрополічий престол за намовою Костянтина Острозького та Теодора Тишкевича. Острозький тішився впливом у володимирсько-берестейській та луцько-острозькій єпархіях.

У 1592 р. Жигимонт III, на прохання князя Острозького, готував винятковий привілей, згідно з яким всякі переміщення у православній ієрархії відбуватимуться за згодою князя. Зміст документу (лист Жигимонта III до Острозького від

4.П.1593) дискутувався істориками, визнаний автентичним, у всякому разі, укладання Берестейської унії зневажило дарований монархом привілей.

Можновладці зазвичай втручалися у вибори архимандрита Києво-Печерської Лаври, серед них також Острозький. Нехтуючи привілеєм 1522 і 1551 рр., що гарантував печерській братії самостійність в обранні архимандрита, Жигимонт Август запобігав перед думкою людей, прихильних собі. В 1575 р. Острозький підтримував за згодою шляхти, але проти волі короля законника Лаври Сильвестра на посаді архимандрита. Остаточо престол зайняв контркандидат Мелетій (Богуринський) Хребтович. Непримиренні баталії навколо архимандрії Києво-Печерської Лаври точилися на початку XVII ст. На той час вони закінчилися перемогою православних, архимандритом київського монастиря було обрано Єлисея Плетенецького. Подібна атмосфера складалася навколо найбагатшого волинського жидиченського монастиря в другій половині XVI ст. На прохання київського воєводи, Стефан Баторій віддав монастир у 1580 р. Теофанові Грекові, через те що за попереднього архимандрита й луцького єпископа Івана Олеховича Борзобогатого-Красінського скоротились прибутки монастиря. 29 липня Острозький силою зброї відібрав монастир у луцького владики і передав Теофанові. Владика своєю силою, наперекір опіці Острозького над Теофаном, відібрав в останнього монастир, за що поплатився у 1583 р. Тим часом єпископ львівський Гедеон Балабан заявив претензії на архимандритський престол і заволодів монастирем у 1585 р. У наступному році Стефан Баторій остаточно визнав його архимандритом жидичинського монастиря. Подібно Острозький вчинив в дерманському монастирі, обсаджуючи там Івана Федорова.

На князя Костянтина Острозького дивилися як на місцевого державця. З його освяченим віками княжим титулом Острозький був регіональним можновладцем, який у панівних колах Речі Посполитої представляв територію, окремішність якої визначалась певними традиційними прерогативами місцевої шляхти, особливостями мови, культури і насамперед релігії. Оскільки руські землі не мали своїх автономних політичних інституцій, то найефективнішою сферою застосування регіонального авторитету для руського магната масштабу Острозького були церковні справи, де він не тільки міг контролювати призначення ієрархів чи надання маєтностей, а й виступати як речник цілої релігійної спільноти [1, 155].

Література

1. Гудзяк Борис. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії: Переклад з англ. Марії Габлевич. – Львів, 2000. – 426с.
 2. Kempa Tomasz Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – 288 s.
 3. Мацько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ, 1990. – 181 с.
 4. Історичний контекст укладання Берестейської унії і перше поунійне покоління // Матеріали Перших “Берестейських читань”. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р. / Ред. Борис Гудзяк. – Львів, 1995. – 187 с.
- Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархіи. – Почаевъ, 1889. – Томъ 2. Уъзды, Ровенскій, Острожскій, и Дубенскій. – 726 с.

До питання про генезу одного історіографічного міфу Литовсько-Руської історії

Власне наукова (тобто критична) розробка політичної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) триває вже біля двох століть. До неї доклали своїх зусиль та хисту сотні дослідників з різних країн. Однак, попри великі досягнення, тут ще й досі лишається значна кількість малоз'ясованих, спірних проблем, що чекають остаточного розв'язання (у тих випадках, звичайно, коли таке взагалі можливе).

Одне з таких питань стосується взаємин між синами Гедімінаса (Гедиміна) – великим князем Альгірдасом (Ольгердом) і Кястутісом (Кейстутом). Як відомо, ними взимку 1344/45 рр. був здійснений переворот, внаслідок якого позбавлено великокнязівської влади їхнього брата Явнутіса (Явнута). (Висловлене свого часу В. Антоновичем і підтримане багатьма дослідниками припущення, згідно з яким Явнутіс не був великим князем, а лише володів вільнюським уділом, давно спростоване Ю. Вольфом [31, s.33] і може викликати зараз інтерес лише в якості історіографічного факту). Внаслідок перевороту у ВКЛ було встановлено специфічний режим правління, за якого Кястутіс займав особливе становище, що відрізняло його від решти литовсько-руських удільних князів. Частина істориків визначала тодішню систему влади у ВКЛ як “діархію”, за якої Кястутіс був фактичним співправителем брата [29, s.81–84, 148; 11, с.8–11, 61; 10, с.74–75; 13, с.348; 14, с.60]; дехто навіть вважав, що можна вести мову про існування в цей час двох великих князів – вільнюського і тракайського [29, s.82; 4, с.19, 21; 23, s.10–14; 19, т.СХХХІV–СХХХV, с.24–25, 29, 54, 60–61, т.СХLІV–СХLV, с.1, 74–78, 83, 106, 108; 22, s.7–8]. Інші заперечували це, вважаючи Кястутіса лише “виконавцем планів” Альгірдаса [16, с.24; 25, s.471].

Більша солідарність спостерігається в історіографії стосовно оцінки особистих відносин між Альгірдасом і Кястутісом. Від початку власне наукової, тобто критичної, розробки історії Литовсько-Руської держави стає “загальним місцем” наголошування на незмінній дружбі й солідарності цих двох синів Гедімінаса. Усталенню цієї точки зору в польській історіографії значною мірою сприяла праця визначного дослідника історії ВКЛ К. Стадницького “Ольгерд і Кейстут” (1870) [30]. Цей же погляд закріпився в східнослов'янських (російській, українській і білоруській) литуаністичних традиціях, особливо після виходу в 1878 р. класичної праці В. Антоновича “Нарис історії Великого князівства Литовського до половини XV століття” [3]. (І. Філевич, а за ним М. Грушевський, М. Сидор вважали за можливе констатувати існування “тріумвірату” Альгірдаса, Кястутіса і Любартаса (Любарта) [17, с.113–115; 7, с.126; 15, с.67]).

Однак з часом була здійснена спроба перегляду цих уявлень. Головна роль в цьому належить польському історичному міжвоєнній доби Л. Колянковському. Його праці взагалі відрізняються нестандартним трактуванням багатьох “загальновідомих” проблем і епізодів литовсько-руської історії. Зокрема, Колянковський доклав багато зусиль для спростування закоріненого в литуаністиці стереотипу, згідно з яким Йогайла (Ягайло) був вельми пересічним правителем і політичним діячем, особливо в порівнянні з “геніальним” Витаутасом (Вітовтом). Дійсно, традиційна оцінка якостей Йогайли чи не в першу чергу ґрунтується на повідомленнях Яна Длугоша, вельми неприхильного до засновника династії Ягеллонів та його на-

щадків. Якщо ж абстрагуватися від цієї характеристики, то слід визнати, що політика Йогайли мала більш вагомі і тривкі результати, в порівнянні з його “блискучими” сучасниками Витаутасом і Дмитром Івановичем московським. В той же час Колянковський, як видається, йшов задалеко, доводячи, нібито вся політика Витаутаса, зокрема східна, була *de facto* політикою Йогайли, в руках якого двоюрідний брат становив лише здібне знаряддя.

Торкнувся Л. Колянковський і проблеми взаємин між Альгірдасом і Кястутісом. У 1930 р. він висловив погляд, згідно з яким ідилічні відносини між братами не завжди були такими. Згадана вище “діархія” була, на думку польського історика, наслідком боротьби Альгірдаса і Кястутіса за верховну владу близько 1350 р.; під час її Альгірдас був навіть ув’язнений останнім [22, s.8].

Цей погляд, як зазначалося, протирічив давно усталеному в історіографії стереотипу. В якості доказів Колянковський послався на дві обставини:

а) під час переговорів литовських послів із московським урядом у 1494 р. останній домагався відновлення кордонів відповідно до угод часів великих князів Семена Івановича та Івана Івановича (1340–1359). Литовська сторона, відкидаючи цю вимогу, посилалася на те, що згадані договори постали “*nezhodoju Olgerdowoju z Kestutiem*”;

б) велике литовське посольство (Олександр Гольшанський, Ян Заберезинський і Юрій Зінов’євич), виряджене у січні 1495 р. за дочкою Івана III Оленою, яка мала стати дружиною правителя ВКЛ Александраса (Олександра), отримало, поміж іншими, наступну інструкцію: “*a budutli mowity o zapisy szto pered Witowtom byli zapisy, kotorymiż Welikij kniaź Olgird postupił i zapisał zemli welikomu kniaziu moskowskomu, im otkazaty, iże tot kniaź był niat i był prinużon na wse dozwołity kak to i doświadczał kak sia im widieło u kotorych on był w mocy*” (Archiw. Głów. Warsz. Metr. lit. 192. s.453) [22, s.8, prz.1].

На думку Л. Колянковського, наведені відомості засвідчують, що вже в середині XIV ст. настало “порозуміння” Кястутіса з московським урядом. На користь цього нібито промовляють і згадки про розмежування між литовськими і московськими володіннями, яке сталося за часів правління Кястутіса у ВКЛ [1, №53, с.161, №83, с.329–330]. “Отже, слід, – зробив висновок дослідник, – раз і назавжди покінчити з вигаданою Вітовтом для хрестоносців, плеканною століттями і в науці, ідилією” [22, s.8, prz.1].

Ця теза не зустріла помітного спротиву. Наприклад, у розлогій рецензії на цитовану працю Л. Колянковського Ф. Папе взагалі не згадав про неї, що, як видається, мало свідчити про мовчазну згоду [26]. Щоправда, в 1938 р. Ю. Пузина побіжно висловив сумнів у цьому [28, s.20]; тоді ж зробив те саме у праці “*Kęstutis lietuvių tautos gūnejas*” (на жаль, неприступній для мене) литовський дослідник А. Кучінскас. Натомість повністю прийняв точку зору Колянковського, наприклад, Ф. Шабульдо [20, с.49], не вдавшись, однак, до аналізу аргументів польського історика.

Отже, розглянемо обидві джерельні звістки, наведені Л. Колянковським на доказ свого “революційного” твердження. Друга з них, де йдеться про “нятьство” (тобто полон) Альгірдаса, є дійсно дуже цікавою й унікальною. Ця важлива подія більше ніде не згадується і вже тому заслуговує на увагу. Але саме тому задовільно витлумачити її надзвичайно важко, якщо взагалі можливо, за наявної зараз джерельної бази.

Відразу ж впадає у вічі, що пояснення даного епізоду діями Кястутіса виглядає цілком довільним. Адже у джерелі твердиться, що невігідна угода з Москвою була укладена Альгірдасом під тиском тієї не названої тут сили, “*w mocy*” якої він на той

час знаходився. Тоді довелося б визнати, що Кястутіс, полонивши брата, змусив його до поступок на користь східного сусіда і суперника ВКЛ.

Треба зазначити, що уявлення про нібито різні зовнішньополітичні програми вільнюського і тракайського центрів, уособлюваних Альгірдасом (а згодом Йогайлою) і Кястутісом, зокрема, стосовно відносин з Москвою, вельми розповсюджені в литуаністиці. Цю думку, майже за півстоліття до виходу в світ праці Л. Колянковського, висловив Ст. Смолька [29, s.139–141]; до неї приєднався С.М. Кучинський [24, s.205–206]. Особливо активно дану точку зору обстоювали радянські дослідники: В. Пашуто, В. Кучкін, Ф. Шабульдо, С. Думін та ін. [12, с.41; 9, с.20; 20, с.46, 49–50, 93, 123–124, 132–133, 136; 8, с.107]. Більше того, на думку І. Грекова (який широко використав роботу Колянковського), ймовірно погодження Кястутіса з Дмитром Івановичем московським напередодні Куликовської битви з метою захоплення верховної влади у ВКЛ. Після ж перевороту 1381 р. нібито постав їхній антиординський союз [6, с.65–66; 5, с.98–104, 137, 139–140, 145–146, 148–158, 164–165, 167–168, 174]. Оскільки доказів на користь такого припущення не існує, Греков, як і Колянковський, посилався на згадки про укладення Кястутісом угоди з Москвою щодо кордонів.

Зрозуміло, однак, що існування подібного акту – явно недостатній аргумент на користь “промосковських” настроїв Кястутіса, тим більше – їх існування ще до 1380 р. Навряд чи може бути сумнів (це визнавав і сам Л. Колянковський [22, s.21]) у тому, що даний договір постав під час короткого великокнязювання Кястутіса (листопад 1381 – червень 1382 рр.) і, отже, нічого не дає для характеристики його взаємин з Альгірдасом і московськими великими князями у 1340–50-х рр. Саме ж укладення угоди легко пояснюється бажанням Кястутіса забезпечити свої східні кордони на час боротьби з Орденем. (Між іншим, не є доведеним фактом, що угода укладалася з Москвою. Ще А. Прохаска припустив, що це могла бути угода ВКЛ із Тверрю, оскільки в згаданих уривках йдеться про ржевські волості [27, s.502]).

Що ж до розходжень між Альгірдасом і Кястутісом в поглядах на оптимальний варіант східної політики, то вони ймовірні лише на перший погляд. Дійсно, можна було б припустити, що Кястутіс, повністю поглинений боротьбою проти Ордену та, меншою мірою, Польщі, міг вважати доцільним порозуміння з московським урядом задля концентрації литовсько-руських сил на західному напрямі. Проте подібні теоретизування не витримують критики. Адже збільшення сил ВКЛ, необхідне для успішної боротьби проти хрестоносців та інших ворогів, могло бути досягнуте лише завдяки масштабній експансії на сході і приєднанню нових і нових руських земель. “Самоусунення” від цього спричинило б хіба що втрату отриманих позицій і неминуче посилення Великого князівства Московського.

Існують і незаперечні свідчення того, що активність Альгірдаса на сході не лише не зустрічала спротиву з боку Кястутіса, а, навпаки, активно підтримувалася останнім. Досить згадати хоча б його безпосередню участь у походах на Москву 1368-1372 рр. (Тоді, до речі, дуже важке становище ВКЛ у боротьбі з Орденем було зручною нагодою для Кястутіса виступити із закликом до миру з Москвою; нічого подібного він, однак, не зробив). Відтак видається цілком обґрунтованим наступний висновок: теза про “москвофільство” Кястутіса є історіографічним міфом, народженим польською історичною думкою; що ж до російської історіографії радянської доби, то нею була здійснена рецепція цього міфу, відповідно до власних історіософських настанов.

(Взагалі треба зазначити, що дослідження історіографії політичної історії ВКЛ переконливо засвідчує наступну тенденцію: багато історичних фактів,

встановлених польськими істориками, і обґрунтованих ними концепцій, були, яким би парадоксальним це не здавалося, успішно запозичені російською історіографією і “адаптовані” нею, хоча часто з діаметрально протилежними попередніми оцінками. Це стосується і ролі руського елементу у ВКЛ (зокрема, до 1385 р.), і громадянської війни 1430-х рр., і повстання М. Глинського, і багатьох інших питань. При цьому в ролі “користувача” виступала російська історіографія як дорадянської, так і радянської доби).

Таким чином, не існує вагомих підстав вважати, що згадане перебування Альгірдаса у полоні було справою рук його брата. Найімовірнішим припущенням, виходячи з контексту, виглядало б наступне: литовський великий князь опинився у московському полоні і був змушений прийняти нав’язані йому умови. Однак навряд чи така подія могла бути пропущена московськими літописцями. До того ж співвідношення сил між ВКЛ і Великим князівством Московським у 1340–50-х рр. робить це малоімовірним. Невигідні угоди, укладені тоді Альгірдасом, слід пояснювати перш за все, вважаю, не гаданою могутністю Москви, а наявністю за спиною останньої вирішального “чинника” в особі Орди.

У зв’язку із цим варто згадати добре відомий епізод із литовським посольством 1349 р. на чолі з Карійотасом (Коріатом) Гедиміновичем до хана Джанібєка. Досі важко визначити, проти Москви чи Польщі в першу чергу прагнув використати ординську допомогу литовсько-руський уряд; однак незаперечним є те, що невдача й полон посольства були спричинені активною протидією з боку московського великого князя Семена Івановича. Можна було б припустити, що саме ця подія відбилася в наказі посольству 1495 р.; проте цьому суперечить те, що “піат”, судячи з контексту, був усе ж сам Альгірдас особисто.

(Варто наголосити ще на одній цікавій обставині. Є підстави вважати, що саме тоді, приблизно в 1349–1350 рр., мав місце конфлікт між Семеном Івановичем та його братами Іваном і Андрієм; його відлуння простежується в угоді між ними трьома, укладеній в 1350 чи 1351 р. [1, №2, с.11–13]. За припущенням Л. Черепніна, причиною незгоди могли бути різні зовнішньополітичні орієнтації, зокрема, невдоволення успадкованою від батька проординською політикою Семена [18, с.545–548]).

Отже, залишається лише констатувати, що на даний час розглянута загадка не знаходить задовільного вирішення, хоча аргументи видаються найімовірнішими, що таємничий полон правителя ВКЛ все ж був пов’язаний з діями татар, а не Москви.

Проте викладені вище аргументи проти участі в даному епізоді Кястутіса не виглядатимуть остаточно переконливими, доки не буде знайдене пояснення його таємничої “незгоди” з братом, засвідченої під час переговорів 1494 р. самими ж литовськими послами. Для цього необхідно ширше звернутися до висвітлення даної події в першоджерелах, не задовольняючись наведеним Л. Колянковським уривком. Однак попередньо варто викласти дві зауваги.

Перш за все, намагання достойників ВКЛ пояснити укладену в минулому невігідну угоду тодішнім розбратом всередині власної держави справляють враження наївності і безпорадності, ба навіть відсутності дипломатичного хисту. Адже їх ніщо не змушувало “виносити сміття з хати” на очах головного ворога батьківщини.

До того ж добре відомо, що і вимоги, і аргументи литовської і московської сторін під час переговорів, як правило, помітно перегукуються між собою, так би мовити, йдуть парами. Наприклад, пересправи часто починаються висуненням абсолютно фантастичних і заздаленгідь неприйнятних для контрагента вимог. Так, литовські посольства наполягають на “поверненні” не тільки Сіверщини і

Смоленська, а й Новгород і Пскова [2, т.LIX, №6, с.74–75, №18, с.274; т.LXXI, №12, с.263, 267, №16, с.369]; московський уряд натомість бажає “повернути” в якості “отчини” Київ, Полоцьк, Вітебськ, Волинь, Поділля і навіть Галичину [2, т.LIX, №37, с.579; т.LXXI, №3, с.43, №12, с.260, 266, №16, с.361–362]. Згодом на зміну цим побажанням приходять більш реалістичні.

Отже, звернімося безпосередньо до джерела, яке висвітлює перебіг подій, що нас цікавлять. Згадане посольство на чолі з воєводою тракайським і маршалком земським Петром Яновичем Монтигірдовичем розпочало переговори з вимоги від імені Александраса повернути Литовсько-Руській державі “што здавна которьи места прислухали к нашему государству, к Великому Князству Литовскому, за великого князя Витовта и за великого князя Жыкгимонта и при отци нашем короли его милости” [2, т.XXXV, №24, с.113].

Відповідь на це московського уряду була наступною: “И коли государь ваш, князь велики Александр, напоминает предков наших и своих, и мы хотим так, как было при наших прадедех, при великом князе Семене Ивановиче, и при великом князе Иване Ивановиче, и при его прадеде, при великом князе Олгерде” [2, т. XXXV, №24, с.114]. Виходячи з цього, московські бояри Петру Монтигірдовичу “говорили, чтобы кончал по великого князя Семенову докончяню и по великого князя Иванову.

И пан Петр отговаривал те докончяніа стариною да незгодою Олгердовою с Кестугьем” [2, т.XXXV, №24, с.115].

Як бачимо, все начебто підтверджує висновок, зроблений Л. Колянковським. Але ключ, що дає змогу розв’язати цю проблему, міститься зовсім поруч, на тій самій сторінці. Йдеться тут про наступне. Петро Монтигірдович цікавиться, чому Москва не хоче відновити миру за угодами Василя I і Василя II. Відповідь заслуговує на увагу: “И бояре ему отговаривали: те докончяня незгодою государей наших, деда его (Ивана III. – В.В.) великого князя Василья и отца его великого князя Василья” [2, т.XXXV, №24, с.115].

Отже, заява литовських послів, на якій вибудував свою теорію Л. Колянковський, в дійсності зовсім не є гіркою скаргою на брак згоди всередині держави за минулих часів. Це відповідь на аналогічну заяву московських бояр, дослівний контрвипад. І саме завдяки цьому стає зрозумілим, про яку “незгоду” йдеться насправді.

Того самого року, що й праця Колянковського, вийшла рецензія К. Ходиницького на дослідження Ф. Конечного “Литва і Москва в 1449–1492 рр.” [21]. Рецензент, зокрема, звернув увагу на погане знання автором російської мови (власне, мало б йтися про руську мову використаних джерел і російську – досліджень авторів XIX–XX ст. – В.В.), наслідком чого стала низка прикрих непорозумінь і похибок.

З цим самим явищем ми маємо справу і в епізоді, який розглядається. Відбулася фатальна гра двох співзвучних, але цілком відмінних за значенням слів: “незгода”, яке збереглося і в сучасній українській мові, і “невзгода”, відоме у російській (великоруській). Однак у зв’язку з цим постає ще одне питання. Якщо мало місце звичайне нерозуміння Л. Колянковським змісту джерела, можемо констатувати в даному випадку хіба що приклад недостатньої дослідницької кваліфікації, обтяжений до того ж неухважним прочитанням тексту, “вириванням” з нього потрібної цитати. Але виглядає малоімовірним, щоб історик звернув увагу на один фрагмент, який став головним підґрунтям обстоюваної ним теорії, і не зауважив іншого, що розташований всього лише трьома (!) рядками вище і не залишає від згаданої теорії каменя на камені. (Адже Л. Колянковському довелося б

пояснювати, яка “незгода” могла мати місце між великим князем московським Василем I Дмитровичем і його сином Василем II, який залишився сиротою по смерті батька, маючи лише 10 років!). Проте зазначу, що не вважаю своїм правом вичерпне тлумачення причин цього водночас цікавого і прикрого епізоду в литuanістичних студіях.

Таким чином, наведені вище аргументи повністю спростовують припущення Л. Колянковського щодо наявності якогось серйозного конфлікту між Альгірдасом і Кястутісом. Не можна повністю виключити, звичайно, що відносини між цими двома Гедиміновичами не були настільки ідилічними і гармонійними, як звичайно прийнято вважати; проте, щоб довести це, знадобляться вагоміші докази, ніж ті, що стали поштовхом до написання даної розвідки.

Література

1. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Под ред. Л.В. Черепнина. – М.; Л., 1950.
2. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. XXXV. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I (с 1487 по 1533 год) / Под ред. Г.Ф. Карпова. – СПб., 1882; Т. LIX. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. II. (1533–1560 г.). / Под ред. Г.Ф. Карпова. – СПб., 1887; Т. LXXI. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. III. 1560–1571 гг. / Под ред. Г.Ф. Карпова. – СПб., 1892.
3. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. – Вып. I. – К., 1878.
4. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410–1430. (Очерки литовско-русской истории XV в.). – СПб., 1891.
5. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – М., 1975.
6. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. IV. XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993.
8. Думин С.В. Другая Русь. (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. / Сост.: С.В. Мироненко. – М., 1991. – С. 76–126.
9. Кучкин В.А. Победа на Куликовом поле // Вопросы истории. – 1980. – №8. – С. 3–21.
10. Любавский М.К. О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV вв. // Издания Исторического общества при Императорском Московском университете. – Год I. Рефераты, читанные в 1895 году. – М., 1896. – С. 68–98.
11. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута: Исторические очерки. – М., 1892.
12. Пашуто В.Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – С. 7–68.
13. Пичета В.И. Литовско-Русское государство // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – Т. II. – М., 1910. – С. 337–439.
14. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. (Україна крізь віки. – Т. 6). – К., 1998.

15. Сидор М. Шлях до Городельської унії. (В світлі польсько-литовсько-українських противорічностей). – Мюнхен–Нью Йорк, 1951.
16. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. – Ч. I. – Одесса, 1868.
17. Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие. – СПб., 1890.
18. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках. (Очерки социально-экономической и политической истории Руси). – М., 1960.
19. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // ЗНТШ. – Т.СXXXIV–СXXXV. – 1924. – С.19–65; Т.СXLIV–СXLV. – 1926. – С.1–108.
20. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
21. Chodyncki K. [Rec.:] Koneczny F. Litwa a Moskwa w latach 1449–1492. Wilno. 1929 // КН. – R.XLIV. – 1930. – S.386–408.
22. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – T.I. 1377–1499. – W., 1930.
23. Koneczny F. Jagiełło i Witold (1382–1392) // Przewodnik naukowy i literacki. – R.XX. – 1892. – T.XX. – Z.I. Styczeń. – S.1–14.
24. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego. – T. XXXIII). – W., 1936.
25. Kutrzeba St. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – W.–Lublin–Łódź–Kraków, 1914. – S.447–658.
26. Papée F. [Rec.:] Kolankowski L. Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. T.I. 1377–1499. W. 1930 // КН. – R.XLIV. – 1930. – S.362–373.
27. Prochaska A. Upadek Kiejstuta // КН. – R.XXIII. – 1909. – S.493–506.
28. Puzyna J. Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi Południowej // Ateneum Wileńskie. – R.XIII. – 1938. – Z.2. – S.1–68.
29. Smolka St. Kiejstut i Jagiełło // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – T.VII. – 1889. – S.79–155.
30. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. xięcia Litwy. – Lwów, 1870.
31. Wolff J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. K.Stadnickiego: “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut” i “Bracia Władysława Jagiełły”. – Kraków, 1886.

В.Й. Борисенко

Соціально-економічне становище Української гетьманської держави і Московського царства на 1654 р.

Українська і Московська держави на час Переяславської ради 1654 р. перебували в діаметрально протилежних соціально-економічних умовах. Насамперед це виявлялось в економічній основі обох держав, яку становила земельна власність і землеволодіння. У Московській державі панувала велика земельна власність у формі вотчини з повним правом розпорядження нею власника.

Існувало помітне землеволодіння, яке формувалося з державних надань особам за військову чи державну службу. На відміну від вотчинної земельної власності помістя не можна було ні дарувати, ні продавати. Над ним висіла постійна загроза конфіскації та передачі іншій особі. Селянство у своїй масі, особливо після остаточного закріпачення в 1649 р., мало обмежене право тільки на

володіння наділами. Багато в чому подібна картина спостерігалась і в Україні до 1648 р.

Ситуація у ній кардинально змінилась вже в 1648 р. Хвиля народного гніву ліквідувала велику земельну власність польських магнатів і шляхти, а також сполонізованих українських землевласників. Незважаючи на певні перепади, велика земельна власність в Україні на феодальному праві на 1654 р. так і не була відновлена, що потягло за собою суттєві зміни і на інших рівнях земельної власності.

На стабільно підвідомчих гетьманському уряду теренах запанувала розщеплена земельна власність різних рівнів. Верховним власником землі стала новостворена держава, розпорядчі права якої зосередив у своїх руках гетьман Б. Хмельницький. Найбільшими земельними власниками в Українській гетьманській державі стали православні монастирі, ідеологічна підпора гетьманського уряду. Нижчу ланку в земельній сфері становила земельна власність тієї дрібної шляхти, як польської, так й української, що стала на бік повсталого народу. Досить повільно і невпевнено формувалась земельна власність тієї козацької старшини, що не мала до революції спадкових прав на землю [1].

Панівною формою земельної власності в Українській гетьманській державі стала козацька земельна власність, яка користувалась всенародним визнанням і урядовою підтримкою. В її основі лежала військова служба як у мирний, так і у воєнний часи. Право власності на землю завоювало і селянство, правда, воно не було міцним і загальноновизнаним. Але в усіх спірних питаннях у земельних справах головним доказом селян у праві на землю залишалось те, що земля здобута “козацькою шаблею”. Цей постулат перетворився на народний звичай, що мав силу закону, і з ним мусив миритися й уряд. Українська держава не могла існувати без підтримки маси селянства, яке виступало рішучим противником відновлення як влади Речі Посполитої, так і реставрації колишніх порядків. За своєю питомою вагою і козацька, і селянська земельна власності були приблизно рівним, що зрівнювало і їх вплив на внутрішнє становище в державі.

Кардинально різним був соціальний устрій обох держав. У Московському царстві після 1649 р. запанувало кріпацтво, яке зв'язувало селянина по руках і ногах, стримувало його господарську ініціативу і не давало змоги повністю використати потенційні можливості сільського виробника у різних сферах діяльності. Фактично, з введенням кріпацтва в 1649 р. Московія використала останній резерв середньовічного способу виробництва для утвердження у себе відживаючих виробничих відносин. Але такий захід міг дати тільки тимчасовий позитивний результат, оскільки кріпосницький лад міг існувати, а то й прогресувати, тільки доти, доки кріпаки могли забезпечувати потреби свого і поміщицького господарства.

В Україні на 1654 р., склалась зовсім інша соціальна обстановка. Революційний 1648 р. дощенту знищив кріпосницькі відносини і селяни завоювали особисту свободу з правом земельної власності. Козацька старшина не мала змоги вживати до неї позаекономічний примус.

До 1654 р. гетьман Б. Хмельницький проводив щодо селянства обережну політику. По-перше, він добре розумів життєву важливість для Української держави селянської підтримки у смертельному двобої з Річчю Посполитою, що чітко виявилось у його виступі на переговорах з польськими комісарами у лютому 1649 р., коли він заявив про те, що не відступить “від черні, бо то рука наша правая” [2]. Подібної позиції щодо селянства Б.Хмельницький дотримувався і надалі. По-друге, гетьманський уряд всіляко ухилявся від підтримки бажань

землевласників і окремих старшин відновити попередню соціальну залежність селян.

Щоб заручитися стабільною підтримкою духовенства і козацької старшини, гетьман був змушений декларувати свою згоду з їх власницькими устремліннями щодо селянства. Найвиразніше це виявилось у ставленні до монастирів, яким він, починаючи з літа 1648 р., став видавати універсали на володіння селами. І хоча у них містилися вказівки селянам на зразок “віддавати звикле послушення” або “ведлуг звичаю” жодних заходів на гарантування виконання цих обов’язків селянами уряд не вживав. У аналогічних універсалах окремим шляхтичам і старшинам цей термін взагалі не вживався.

За цих обставин в Україні швидко сформувалось дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, яке базувалось на використанні сімейної та вільнонайманої праці. Навіть ті землевласники, що мали гетьманські універсали на села не наважувались примушувати підданих працювати на себе і мусили вдаватися до найму офіційно залежних від них селян. Дрібнотоварне виробництво на базі вільнонайманої робочої сили стало основою швидкого розвитку сільського господарства, гальмом якого служила тільки воєнна обстановка з усіма її негативними факторами [3].

Прогресування такого характеру сільського господарства залежало від цілого ряду обставин, серед яких на першому місці стояла політика гетьманського уряду. Вже перші урядові кроки в цьому напрямку свідчили про те, що він прагнув відновити на селі ті порядки, що існували в Україні до революції. В цьому плані український уряд у своїй політиці не виходив за рамки традиційних середньовічних уявлень про станово-класовий характер суспільної структури населення і прагнув їх реалізувати. На перешкоді цих планів стояли антифеодальні настрої селянства. В перші роки національно-визвольної революції українське селянство здобуло такі величні соціальні й економічні завоювання, для ліквідації яких навіть консервативно налаштованому в цьому плані уряду не вистачало б і 100–200 років. Цим Українська гетьманська держава різко відрізнялась від Московського царства.

За своїм промисловим розвитком і Україна, і Московія перебували приблизно на однаковому рівні. В обох державах ремесло переростало в дрібнотоварне виробництво, зароджувалися і розвивалися мануфактури, провісники індустріальної стадії промисловості.

Якщо в технічному оснащенні й технологічних процесах у промисловості двох держав не існувало серйозних відмінностей, то цього не можна сказати стосовно характеру робочої сили у ній. У промисловості Московської держави вона мала переважно кріпосницький характер, що не сприяло інтенсивному розвитку нових (буржуазних) виробничих відносин, а відповідно і самої галузі господарства.

Промислові підприємства ж Української гетьманської держави, як децентралізовані, так і централізовані мануфактури, використовували винятково вільнонайману робочу силу. Навіть ті їх власники, що мали гетьманські універсали на володіння селами чи промисловими підприємствами, мусили наймати на роботу офіційно належних їм селян. У цьому і виявлялась характерна особливість української промисловості після повалення влади Речі Посполитої.

У результаті національно-визвольної революції середини XVII ст. в Українській гетьманській державі склалися необхідні умови для переходу національної економіки на капіталістичний спосіб виробництва. З’явився потужний ринок робочої сили, здатний забезпечити відповідні потреби сільського господарства і промисловості. Прискорилось формування когорти підприємців буржуазного типу, господарство яких велося на базі використання вільнонайманої робочої сили. На другому соціальному полюсі українського суспільства збільшувалась кількість

працівників, для яких основним джерелом існування став продаж власної здатності до праці. За характером виробничих відносин, що склались в економіці країни на 1654 р., Українська гетьманська держава цілком реально могла поповнити ряди тих передових європейських держав (Нідерланди, Англія), які йшли буржуазним шляхом розвитку. Цим вона різко відрізнялась від Московської держави, де в соціально-економічній сфері утвердились типові середньовічні порядки.

Література

1. Борисенко В.Й. До питання про нові явища в соціально-економічного розвитку Лівобережної України другої половини ХУІІ ст. // Феодалізм на Україні: Економіка, класова боротьба, культура. – К., 1986. – С. 46.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 2. – С. 116.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХІХ ст... – К., 1996. – С. 263.

В.М. Константінова

Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті ХVІІІ – середині ХІХ ст.

Відтворення специфічних особливостей урбанізаційних процесів Південної України останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ ст. передбачає передусім визначення кількісного складу міського населення. Дана проблематика в історичних дослідженнях практично не висвітлена, хоча історіографія соціального розвитку досить представницька. Умовно дослідження, які стосуються соціального розвитку, за тематикою можна поділити на три групи: роботи, присвячені вивченню національного складу населення Російської імперії (Д. Багалія, Н. Полонської-Василенко, О. Дружиніної, В. Кабузана), праці з історії соціальних відносин Російської держави (П. Риндзюньського, Ю. Клокмана, Д. Ліхачова, Б. Міронова) та студії з історії Південної України (А. Бойка, В. Пірка).

Мета статті полягає у з'ясуванні питання кількісного складу міського населення 1775–1853 рр.

Поєднання методів аналізу та синтезу, логічного, математичної статистики, історико-порівняльного, історико-типологічного, класифікації, клаузульно-формулярного дозволило на основі переважно Жалуваної грамоти містам, іменних та сенатських указів, розпорядчої, доповідної, обліково-статистичної документації, описів, описів до атласів, статистичних таблиць розкрити поставлені дослідницькі завдання, зокрема, визначити причини зміни кількості міського населення та тенденції цих змін.

Після 1775 року уряд розпочав активний процес інтеграції Південної України в адміністративну, економічну та соціальну систему Російської імперії. Водночас в амбіційних зовнішньополітичних планах держави південному краю відводилась роль плацдарму. Реалізувати ці плани було можливо за умови економічної та соціальної стабільності новопридбаної території, яку уряд намагався досягти через впровадження широкомасштабної колонізації південного краю.

В історичній літературі зустрічається термін “міська колонізація”. Його використання є цілком виправданим. Першим етапом урядової політики в цьому напрямку були добре продумані заходи із залучення місцевого населення, в особі

запорозьких козаків, до складу мешканців міст, фортець та слобод, які створювались у регіоні [1, 130].

Уже 18 червня 1775 року Г. Потьомкін віддав наказ генералу П. Текелію про перепис населення території Запорозьких Вольностей. Цей захід, проведений з фінансовою метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобод, створених у Дніпровській провінції. Наказувалось призначити місця для влаштування слобод, “доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпоршених селищ засновувати не дозволяти” [2, 167–168]. Для слобод рекомендувалось обирати місця в безпечних місцевостях біля великих шляхів “для зручного керівництва” [2, 168].

Далі були вжиті заходи із забезпечення умов запису колишніх запорожців до міщанства та купецтва. Запорозьке населення отримало право такого запису без утисків, починаючи з 1776 року [2, 190].

Уряд всіляко прагнув забезпечити підтримку своїм діям з боку місцевого населення, керуючись цими мотивами і при будівництві повітових центрів. У 1776 році при пошуку місця для центру Слов’янського повіту губернатор М. Муромцев дійшов висновку, що найкраще на цю роль підходить адміністративний центр Січі, селище Покровське, яке і за часів Вольностей Війська Запорозького мало ряд ознак міста [4, 168]. Так селище отримало офіційний статус міста.

Запорожці не виявили особливого бажання переселятися до міст, і уряд не міг покладатися на них у такій важливій справі. Тому впродовж останньої чверті XVIII – початку XIX століття створювався механізм надання системи пільг особам, які мали намір оселитися в містах.

Спочатку була вироблена система пільг для заселення міст вихідцями з інших регіонів і країн. Уряд прагнув заселити міста за будь-яких умов. Переселенці отримували десятирічні пільги у сплаті податків, які подовжувались час від часу, кошти на будівництво та заведення господарства, право мати земельну ділянку на міській території тощо.

Один із головних обов’язків міських установ полягав у розгляді питань запису до категорії “міських обивателів”. Наприкінці XVIII – початку XIX століття ця процедура носила досить формальний характер. Кожний бажаючий отримував право запису. Вживались безпрецедентні заходи: легалізувались кріпаки-втікачі, записувались у міщанський стан колишні в’язні. Видача губернськими правліннями указів міським ратушам з вимогою надати кошти бажаючим бути записаним до “міських обивателів” та створити умови для їх оселення була типовим явищем. Це пояснювалось намаганням уряду скоріше “заселити міста”.

Починаючи з другого десятиріччя XIX століття, уряд більш обережно ставився до питання заселення. Магістрати та ратуші змушені були розглядати справи про запис до числа мешканців міст значно ретельніше у зв’язку з тим, що практика перепису з одного населеного пункту до іншого набула великого розмаху. До того ж перепис дозволяв уникнути сплати податків, які мешканці заборгували міській казні. Щоб запобігти втратам у місцевому бюджеті, відтепер до міст стали приписувати лише вільних людей, які мали відповідні документи (виписки з попереднього магістрату, ратуші або іншої інстанції про сплату податків, письмову згоду представників відповідної групи “міських обивателів”). Вперше з’явилися випадки відмов у запису на підставі вчинення злочинів та попереднього виключення зі стану обивателів міською громадою.

До того ж продовжували існувати закриті міста, запис до числа мешканців яких був обмеженим. Хоча кількість таких міст протягом перших десятиріч XIX сторіччя значно скоротилась, і на середину століття залишались населені пункти

(Миколаїв і Севастополь), які продовжували мати статус закритих. У 1830 році був підписаний закон про виселення з них євреїв, незважаючи на те, що представники цієї національності становили 1 115 осіб [9, 39].

Упродовж першої половини XIX століття особливі пільги надавались переважно містам-портам і торговельним центрам. Зокрема, ними користувались Миколаїв, Феодосія, Одеса, Ногайськ, Ялта, Вознесенськ, Бердянськ. Чисельність населення міст-портів і торговельних центрів збільшувалась більш швидкими темпами, ніж чисельність мешканців інших міських поселень.

Велика частина міст будувались та досить довго розвивались переважно як адміністративні центри. Серед них: Катеринослав I, Катеринослав II, Новомосковськ, Павлоград, Сімферополь, Ольвіополь, Вознесенськ та інші. Це дало В. Тимофєєнку деякі підстави виділити їх в особливий тип міст. Дослідник зазначив, що типологія південноукраїнських міст не відзначалась особливими труднощами та обумовлювалась факторами, які викликали їх зародження [7, 32]. Втім, беззаперечно погодитись з В. Тимофєєнком не можна. Якщо населений пункт засновувався з чітко визначеною метою, це зовсім не означало, що згодом він не починав виконувати цілу низку інших функцій. До того ж, і самі урядовці при відкритті ряду міст намагались досягти реалізації одразу кількох завдань. Призначаючи населений пункт адміністративним центром певної території та надаючи йому юридичний статус міста, держава планувала перетворити його на центр економічний. Уряд наполегливо реалізовував цей намір. Поступово економічні функції міст стали відігравати не менше значення, ніж функції адміністративні. Міста перетворились на центри внутрішньої торгівлі та промисловості.

Простежити темпи соціальних змін у період, який досліджується, досить проблематично. Це пояснюється історичними умовами формування джерельної бази та рухом документальних джерел з соціально-економічної історії міст Південної України. Специфіка укладення відомостей про населення південного краю унеможливорює встановлення точної кількості населення міст Південної України. Водночас актуалізована джерельна база на сьогодні дозволяє визначити окремі тенденції соціального розвитку міст.

Так, матеріали атласів дають змогу конкретизувати питання зростання кількості міського населення. Разом з тим інформативні можливості цих джерел для з'ясування кількості представників кожної верстви є досить обмеженими через те, що атласи розглядають населення не за соціальними, а за економічними ознаками, лише “у зв'язку з територією” з тими ділянками землі, до яких їх прив'язано” [5, 93].

Якщо враховувати, що станом на 1775 рік на території регіону міські поселення були представлені лише кількома містами, фортецями та містечками з досить нечисельним населенням, темпи урбанізації протягом останньої чверті XVIII століття можуть бути розцінені як високі. Це стає очевидним при порівнянні загальної кількості населення Новоросійської губернії в 1799 році (820 206) та кількості мешканців міст (100 769). Останні склали 12% населення губернії. За період 1787–1799 років кількість міського населення, за даним атласів Південної України збільшилась в 1,9 рази.

Простежити темпи зростання міського населення у першій половині XIX століття можливо, аналізуючи дані статистичних відомостей стосовно міст Російської імперії укладених у Міністерстві внутрішніх справ. Протягом 1825–1852 років міське населення Південної України збільшилось на 133 666 осіб.

Додаткову інформацію про кількість населення Катеринославської та Херсонської губерній у середині XIX століття отримуємо з військово-топографічних опи-

сів. Упорядник одного з них, В. Павлович, підрахував, що в середньому зі 100 жителів Катеринославської губернії 8,187 мешкали в містах. Сам В. Павлович прийшов до висновку, що “категорія жителів міст була досить несуттєвою та вказувала на рівень розвитку міст” [5, 118].

Матеріали військово-статистичного опису, складеного Рогальовим і Фон-Вітте, дають можливість підрахувати відсоток мешканців міст серед населення Херсонської губернії. В 1853 році при загальній чисельності населення 932 213 осіб губернія мала 96 130 міських мешканців, тобто останні склали 10,3%.

На жаль, відсутній подібний опис Таврійської губернії, оскільки його складанню завадили події Кримської війни.

Інформативні можливості військово-топографічних описів значно обмежуються тим, що в цих джерелах висвітлюється розвиток далеко не всіх міських поселень відповідної губернії [8, 47].

Збільшення кількості міського населення відбувалось головним чином за рахунок великих міст – Одеси, Севастополя, Миколаєва, Херсона, Катеринослава.

Визначені Катериною II у рескрипті на ім'я генерал-майора Дерібаса від 27 травня 1794 року перспективи розвитку Одеси набули реального втілення за досить короткий термін.

Разом з тим обставини появи міст у регіоні зумовлювали малолюдність більшості з них. Так, у Херсоні, Олександрії, Слов'яносербську в 1787 році мешкало лише 1 588, 797, 695 осіб відповідно [3].

Таким чином, військово-стратегічні міркування та економічна політика по відношенню до регіону визначили специфіку соціального розвитку південно-українських міст останньої чверті XVIII ст. – середини XIX ст. Вона конкретизувалась поступовим збільшенням кількості мешканців міст. Особливість останньої чверті XVIII століття полягала у швидких темпах заселення міст і зростанні відсотка міських мешканців серед загальної кількості населення.

Поступова уніфікація правових відносин, створення системи пільг для мешканців міст, проведення адміністративних реформ, зміни в зовнішньополітичних планах імперії, економічні реалії початку XIX століття визначили нові характеристики соціального розвитку міст Південної України. Вони конкретизувались постійним збільшенням міського населення регіону, в першу чергу, за рахунок стрімкого економічного розвитку міст-портів і торговельних центрів. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні питань специфіки соціального розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Література

1. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788–1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VII. – СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894.

2. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії (XVIII – XX століття). – Запоріжжя, 2002.

3. Російський державний військово-історичний архів, фонд “Військово-ученого архіву”, спр. 18725.

4. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000.

5. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Екатеринославская губерния. – СПб, 1862. – Т. 1.

6. Полонська-Василенко Н. Південна Україна 1787 року (До студії з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Ч. II. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967.

7. Тимофеєнко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984.

8. Циберт В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2001.

9. Циберт В.М. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 46. – Київ; Бердянськ, 2002.

І.І. Лиман

Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.)

Регулювання взаємин “панівної” віри з представниками інших конфесій, так би мовити, зовнішня місія церкви, займала особливе місце в державній політиці. Для церкви на півдні України таке регулювання набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів імперії, оскільки при залюдненні цих земель імперська влада свідомо робила ставку не лише на православних, в наслідок чого конфесійний склад населення регіону набув такої строкатості, якої не було за часів Нової Січі [1].

Незважаючи на те, що історія міжконфесійних взаємин у південноукраїнському регіоні не належить до проблем, які обійдені увагою дослідників (досить згадати публікації у Херсонських, Таврійських та Катеринославських єпархіальних відомостях другої половини XIX – початку XIX ст., статті сучасних сімферопольських, запорізьких, дніпропетровських, одеських науковців), залишається чимало питань, які поки що не знайшли належного висвітлення. Серед них – питання трансформації державної політики щодо регулювання взаємин православних із представниками релігійних течій, які “відкололися від офіційної церкви”. Отож, мета нашої розвідки – дослідити саме цей аспект конфесійних взаємовідносин.

Важливою умовою переселення до Південної України представників інших релігій було збереження їхньої релігійної приналежності. І влада йшла на це, у багатьох випадках обіцяючи і великою мірою забезпечуючи іновірцям права навіть ширші, ніж православним. Разом з тим, така політика не залишалась незмінною, і нові часи вносили в неї корективи. До того ж, не всі представлені в регіоні конфесійні групи отримували однакові права.

Офіційна церква відчувала деякі незручності: з одного боку, у коло її обов’язків завжди входила діяльність з навернення іновірців на православ’я, а з іншого, така діяльність мала узгоджуватись із реаліями державної політики щодо кожної конфесії. Духовна влада і тут була змушена йти в фарватері політики влади світської.

Важливе місце в місіонерській діяльності православної церкви посідали взаємини зі старообрядцями (зауважимо, що останні теж належать до православних, але для уникнення плутанини ми, використовуючи термін “православна церква”, ведемо мову виключно про церкву офіційну).

У XVIII ст. південноукраїнські землі почали заселятись старообрядцями ще з 50-х рр. Політика Катерини II щодо старовірів була вже набагато сприятливішою, ніж політика попередніх монархів. На ставлення духовної влади до старообрядців Південної України в період після ліквідації тут Нової Січі значно вплинула позиція в цьому питанні Г. Потьомкіна. У ієрархії пріоритетів можновладця інтереси заселення підпорядкованого йому краю стояли вище міркувань безумовного панування офіційного православ'я. Утім модель поведінки щодо старообрядців була випрацювана не одразу.

Саме старообрядництво не являло собою монолітну групу з тотожними поглядами на характер взаємин із офіційною церквою. У той час як певна його частина свідомо ізолювалась від структур, підпорядкованих Синоду, інші докладали зусиль для того, аби старообрядських священиків визнавали ієрархи “панівної” церкви. І одні з перших паростків такого компромісу з'явилися саме на півдні України.

Старообрядці селища Знаменка звернулись до архієпископа Слов'янського та Херсонського Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм збудувати церкву, мати священика з власного середовища і використовувати при богослужінні стародруки. Але ставленик Катерини II не був готовий відійти від офіційної лінії церкви, яка на той час ще не передбачала подібного компромісу. Архієпископ не вважав для себе за можливе порушити букву закону, адже, згідно з синодським рішенням від 22 грудня 1765 р., єпархіальним архієреям заборонялось по всіх старообрядських справах вирішувати щось самостійно, не зписуючись попередньо з Синодом. Євгеній зажадав від знаменців, аби вони попередньо зреклись розколу і сповідували офіційну релігію. Як наслідок, справа “зависла у повітрі” [2].

Наступник Булгаріса на архієрейській кафедрі виявився більш прозорливим у цьому питанні, зумівши випередити, вгадати наперед політику, яка пізніше почала заохочуватись Петербургом. Никифор (Феотокі), до якого знаменські старообрядці звернулись із тим же проханням, що раніше до Євгенія (Булгаріса), розумів, що відмова буде не в інтересах політики залюднення регіону, спричинивши, можливо, не лише повернення знаменців до Молдавії, але і відлякавши інших переселенців. Впевненості єпархіальному архієрею надало те, що старообрядці подали йому рекомендаційного листа, підписаного Г. Потьомкіним. Никифор задовольнив прохання, поклавши тим самим початок єдиновір'ю (хоча деякі зародки цього явища з'являлись і раніше, зокрема, у Астраханській єпархії [3]). Архієпископ наказав приєднати знаменців до православ'я, освятити місце для будівництва церкви, призначив до її парафії православного священика, давши йому благословення відправляти служби за стародруками і використовувати старі обряди [4]. З ентузіазмом приступивши до справи, яку вважав корисною для держави та церкви, Никифор не зупинився на цьому, виступив із посланням старообрядцям і доклав зусиль для поширення заходів, розпочатих у Знаменці [5]. Ці дії, як і саме приєднання знаменців, він не узгодив із Синодом, будучи впевненим, що той охоче схвалить його активність. Втім Петербург не сприйняв такого самоуправства, яке йшло у розріз із політикою контролю з боку центру, і не тільки несхвально зустрів відомості про зроблене в Слов'янській і Херсонській єпархії, але навіть мав намір скасувати рішення Никифора. Щоправда, побоювання хвилювань серед старо-

обрядців зупинило центральну духовну владу від цього кроку. Справа була замовчана.

Але знайомі з досвідом знаменців інші старообрядці пішли далі в своїх жаданнях. Більше півтори тисячі старовірів підписали документ, переданий Синоду в 1783 р. У ньому фактично містилось прохання про створення в складі православної церкви автономної церкви з власним архієреєм, своєрідної унії між офіційним православ'ям і старообрядництвом [6]. Відповідна записка була передана Катерині II Г. Потьомкіним. Але імператриця не була готова до радикального кроку, який пропонувався; вона доручила Григорію Олександровичу зробити так, аби “вівці були цілі, а вовки ситі” [7]. Тому власного архієрея старообрядці не отримали. Це не зупинило Г. Потьомкіна в прагненні створення умов для переселення до регіону старообрядців і невізду тих, хто вже тут мешкав. Важливими в цьому плані були заходи з улаштування Корсунського монастиря, який мав діяти на основі єдиновір'я [8].

Єдиновір'я ширилось як на півдні України, так і в імперії в цілому. Царювання Павла I було сприятливим для цього. У 1798 р. монарх своїм указом дозволив Синоду створювати єдиновірські парафії без доповіді імператору. Запроваджений лише стосовно Нижегородської єпархії, указ був поширений на всю державу. Вже наступного року Синодом з метою поширення єдиновір'я і для забезпечення громадського спокою єпархіальним архієреям було заборонено відбирати у старообрядців стародруки, якщо останні не містили положень, що ображали офіційну церкву та її обряди [9]. А 27 жовтня 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським, “Пункти, або правила, єдиновір'я”, що зазвичай і вважається днем народження єдиновір'я в Росії [10].

Віротерпима політика Олександра I справила негативний вплив на подальше поширення єдиновір'я. Старообрядцям для забезпечення свого відносно безпечного існування вже не треба було обов'язково йти на компроміс із офіційною церквою. Представники ж останньої залишались значно обмеженими в можливостях впливати на старообрядців, які не дотримувались єдиновір'я. Головним чином, ці можливості окреслювались контролем за невтручанням старовірів у справи адептів офіційної церкви. Південноукраїнські матеріали свідчать, що православне духовенство дотримувалось толерантності до старообрядців не через якусь особливу симпатію. Адже вони були потенційними конкурентами в боротьбі за парафіян, і духовенство це чудово розуміло. Не дивно, що парафіяльні священно- та церковнослужителі не просто підтримували політику заборони старообрядської агітації серед православних, але і при першій нагоді розпочинали справи щодо попередження можливого впливу старовірів. Вірогідність позитивного для православного духовенства завершення таких справ великою мірою залежала від місцевої світської влади, яка в багатьох випадках досить обережно ставилась до цих питань [11].

Значно активізувалась місіонерська діяльність серед старообрядців лише з приходом на престол Миколи I. Імператор, між іншим, скасував запроваджені його попередниками правила, що послабляли переслідування православних священників, які примикали до старообрядництва. Отже, старовіри стали відчувати брак священнослужителів, що підштовхувало їх до єдиновір'я. Рядом іменних указів був поліпшений матеріальний стан єдиновірського духовенства. Зокрема, у 1843 р. оклади єдиновірських священників, які працювали на гірничих заводах, були зрівняні з окладами священників православних [12]. Наступного року подібне рішення було прийняте стосовно єдиновірських церковнослужителів гірничих заводів [13].

Іменним указом від 8 червня 1846 р. було призначено жалування єдиновірському дякону Воскресенської церкви м. Новогеоргіївська [14]. У 1847 р. Микола I врегулював порядок виділення коштів на єдиновірські церкви в округах Новоросійського військового поселення [15] та утримання їхнього духовенства [16]. Таким чином, південноукраїнські архієреї отримали сприятливий ґрунт для діяльності по наверненню старовірів на єдиновір'я. Особливу активність у цьому напрямку проявили архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов).

Разом з тим, єдиновір'я розцінювалось не стільки як остаточна мета, а як проміжний етап при переході від старообрядництва, яке не підтримувало зв'язків із офіційною церквою, до "панівної" віри. Тому і самі єдиновірські релігійні споруди змінювали свій статус. Зокрема, був перетворений на православний Корсунський єдиновірський монастир.

І все ж небезпечні для православ'я симптоми в середині XIX ст. у міжконфесійній ситуації наростали. Розуміючи це, єпархіальні архієреї та центральна влада запроваджували контрзаходи проти поширення розколу. Саме останнє називалось серед причин для створення Херсонського вікаріатства, спеціального місіонерського відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом, і, нарешті, окремої Таврійської єпархії. Причому остання створювалась уже в умовах зміни державної політики. У 1858 р. Міністром внутрішніх справ було наказано припинити переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, разом із тим не допускаючи пропаганду ними свого вчення. Державні установи мали залишити справу боротьби з розколом церкви [17].

Дещо відрізнялось регулювання державою взаємин православних із сектантами – духоборами, молоканами, скопцями та іншими. Зауважимо, що ряд законодавчих документів останньої чверті XVIII – середини XIX ст. не чітко розрізняв або не розрізняв взагалі сектантів і старообрядців, застосовуючи і до перших, і до других термін "розкольники".

Перші осередки духоборів ("духовних християн") на території Південної України з'явилися, на думку О. Новицького, ще за часів Нової Січі, в середині XVIII ст. Силуян Колесніков, "особа досить визначна між духоборами" [18], у селі Нікольському став проповідувати духоборське вчення, зібравши навколо себе групу послідовників. Самого Колеснікова вважали чи не першим організатором "духовних християн".

Пізніше, вже після ліквідації Вольностей Війська Запорозького, духоборство в регіоні зазнало більшого поширення. Однією з причин цього стало запровадження на півдні України російської моделі православ'я, що наштовхнулось на неприйняття з боку частини колишніх запорожців [19]. Вчення південноукраїнських "духовних християн", яке будувалось навколо ідеї важливості внутрішньої віри людини, а не її зовнішніх проявів, втілених у обряди та писання, увібрало в себе, крім квакерського, містичного, хлестівського нашарувань і їх практичного закріплення в духоборському середовищі, ще й деякі елементи світосприймання запорозького козацтва [20].

Світська та духовна влада, толерантна до інших конфесій, досить рішуче виступила проти духоборів – 27 серпня 1792 р. з'явився рескрипт Катерини II, яким наказувалось відправити 37 сімей духоборів до Петербургу під конвоєм. Таке рішення було прийнято за донесеннями правителя Катеринославського намісництва і Катеринославського архієпископа, які скаржились на те, що духобори не тільки "догмати віри православної спростовують", але і не коряться владі [21]. До речі, і термін "духобори" почав використовуватись саме Катеринославським архієпис-

копом Амвросієм (Серебренніковим), який угледів у вченні “духовних християн” боротьбу проти Святого Духа.

Такою ж жорсткою була і тогочасна державна політика щодо молокан.

Гоніння проти духоборів, як і проти більшості інших сектантів, були послаблені за Олександра I. 25 січня 1802 р. імператор дав розпорядження Новоросійському губернатору Міклашевському щодо переселення сектантів до меж підлеглої йому губернії з розміщенням компактними поселеннями, ізольованими від безпосереднього спілкування з адептами інших релігій. Позиція Олександра щодо необхідної політики світської та духовної влади в ставленні до сектантів була сформульована, між іншим, в указі від 9 грудня 1816 р., який був даний на ім'я Херсонського військового губернатора. У відповідь на подання останнього щодо переселення духоборів з Мелітопольського повіту Олександр I зазначив: “Не про нове переселення цих людей думати тепер належить, але про захист скоріше їх самих від всіх зайвих домагань за різнодумство їх у справі спасіння і совісті... А церква православна, скільки не бажала б повернути цих відпавших від неї чад до себе, чи може схвалити заходи гоніння...” [22]. Таким чином, світська влада зобов'язувалась піклуватись про духоборів, а офіційна церква не втручалась у їхні справи, за винятком тих випадків, коли сектанти намагались пропагувати своє вчення.

Подібною була і політика відносно молокан, які теж були компактно оселені на півдні України [23]. Жорсткістю відрізнялись лише дії влади щодо скопців, з якими навіть за віротерпимого Олександра I наказувалось поводитись як з “ворогами людства” [24]. Таке нерівне ставлення до представників різних сект рельєфно проявилось, зокрема, у рішенні Херсонської палати кримінального суду 1810 р. стосовно формування групою міщан і селян секти. Документом передбачалось, що підсудних, які виявились скопцями, слід віддати на військову службу. Решту, враховуючи їхнє каяття, обіцянку завжди ходити до православної церкви і на майбутнє в протизаконні секти не вступати, наказувалось звільнити, доручивши через духовну владу нагляду парафіяльних священиків [25].

У 1830 р. духоборство разом із молоканством, іудействуванням і деякими іншими течіями було віднесене до розряду так званих “найбільш небезпечних ересей” або сект, і саме після цього з'явився ряд указів, спрямованих проти їх адептів [26]. І. Смоліч помилково стверджував, що таке віднесення відбулось лише в 1842 р. [27].

Микола I 17 лютого 1839 р. підписав указ, згідно з яким всі духобори мали бути переселені за Кавказ. Мова велася про населення дев'яти поселень Мелітопольського повіту Таврійської губернії, а саме, Богданівки, Спаського, Троїцького, Терпіння і Тамбовки, що розташовувались при річці Молочній, та Радіонівки, Єфремівки, Горілого та Кирилівки, які знаходились при Молочанському лимані. Загальна кількість духовних християн тут складала 4490 осіб, з них 2259 – чоловічої статі.

Розгляд дій державної влади щодо “духовних християн” дає можливість, з одного боку, вивчити механізми, які знаходились в арсеналі держави і були б застосовані до будь-якої конфесії, якщо б постала необхідність чи було б поставлене пріоритетне завдання “очистити” певну територію від представників того чи іншого віросповідання та залучити іновірців до православ'я [28].

Разом з тим, у 1845 р. Синод наголошував на тому, що православні священики повинні поводитись із сектантами не ворожнечо, але дотримуючись обережності і в словах, і в діях, лише в найбільш важливих випадках звертаючись до світської влади. Далеко не всі архієреї були налаштовані діяти саме так. Архієпископ

Інокентій (Борисов) у своїй “Думці” з приводу підготовки Зводу законів про розкольників зазначав, що сам поділ сект на особливо шкідливі та звичайні є неправильним, оскільки може викликати ілюзію якоїсь нешкідливості останніх. Херсонський і Таврійський архієпископ виступив прибічником більш рішучих заходів проти сектантів [29].

У перші роки правління Олександра II політика боротьби з сектантством була продовжена, що знайшло втілення, між іншим, у Зводі законів 1857 р. і “Наставлянні для керівництва при виконавчих діях і нарадах по справах, що розколу стосуються”. І все ж кількість прибічників сект продовжувала зростати, як ширився і спектр ересей [30]. Можна погодитись із Д. Поспеловським, який писав, що відхід від православ'я в цей час принаймні частково пояснювався незадоволенням казенщиною офіційної церкви [31].

Підсумовуючи, слід зазначити, що православному духовенству регіону доводилось діяти в умовах сусідства їхніх парафій з населеними пунктами духоборів, молокан, інших сектантів, різних течій протестантизму, мусульман тощо. До цього додавались проблеми, пов'язані з проживанням представників кількох конфесій в одних населених пунктах. При всіх нюансах державної конфесійної політики протягом останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. вона в цілому не була сприятливою для проведення православним духовенством активної місіонерської діяльності. Зміни відбулись за царювання Миколи I, чиї релігійні погляди були набагато сприятливішими для домінування в Російській імперії православ'я над іншими вірами. Незважаючи на всі нововведення в регулюванні міжконфесійних стосунків, які мали місце протягом останньої чверті XVIII – середини XIX ст., заборона насильницького приєднання до православ'я неодноразово підкреслювалась під час правління фактично кожного імператора. Звичайно, це обмежувало надмірну заповзятість деяких представників духовенства. Інша справа, що мали місце і порушення такої заборони, причому кількість цих порушень значною мірою залежала від того, наскільки поблажливо до них ставилась єпархіальна та місцева світська влада.

Наприкінці відмітимо, що логіка міжконфесійних взаємин у регіоні стає значно зрозумілішою при комплексному вивченні історії православної церкви на півдні України. Наразі стоїть створення такого дослідження.

Література

1. Лиман І.І., Чоп В.М. До питання про релігійну приналежність населення півдня України в XIX ст. // Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині XIX ст.: Збірка наукових праць II Регіональної наукової конференції 4–5 червня 1998 р. – Запоріжжя: ЗДТУ, 1998. – С.29–31.
2. Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославскаго наместничества // Екатеринославския епархиальныя ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 6. – С.142–143.
3. Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917. Часть II. – М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – С.136.
4. Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения) // Екатеринославския епархиальныя ведомости. Отдел неофициальный. – 1900. – № 28. – С.783.
5. АСПБІ РАН, ф. 200, оп. 3, спр. 345, арк. 1–4.
6. Бельский А.В. Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь: возникновение, история и лица // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 78.
7. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття... – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 58–59.

8. Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии // Отдел неофициальный Таврических епархиальных ведомостей. – 1897. – № 35. – С. 956–982.
9. Нікопольський краєзнавчий музей. НКМ. – КП – 25092 / Арх – 8302.
10. Смолич И.К. История русской церкви... – С. 138, 140, 424.
11. Лиман І. Парафіяльне духовенство і єпархіальне керівництво півдня України в ставленні до старообрядців (остання чверть XVIII – перша чверть XIX століття) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К., 2001. – С. 247–254.
12. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XVIII. – Отд. I. – С. 764.
13. Там само. – Т. XIX. – Отд. I. – С. 774–775.
14. Там само. – Т. XXI. – Отд. I. – С. 600–601.
15. Там само. – Т. XXII. – Отд. I. – С. 106.
16. Там само. – С. 159–160.
17. Смолич И.К. История русской церкви... – С. 147.
18. Новицкий Ор. Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – С. 21.
19. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII-XX століття. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. – С.56.
20. Лиман І.І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2 – 4 жовтня 1997). – Секція III, IV, V. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1997. – С. 47 – 52.
21. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття... – С. 189.
22. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXXIII. – С. 1110 – 1112.
23. Высотский А. К вопросу о положении молокан в царствование императора Александра I // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – 1902. – № 32 – 33. – С. 18 – 24.
24. Смолич И.К. История русской церкви... – С. 193.
25. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 839, арк. 1 – 1 зв., 10.
26. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. V. – Отд. II. – С. 169–170.
27. Смолич И.К. История русской церкви... – С. 175.
28. Лиман І.І. Мотивація дій органів влади в питанні облаштування православних релігійних споруд // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя: "Просвіта", 2003. – С. 10–14.
29. ВР РНБ. – Ф. 313. – Спр. 17. – Арк. 14 зв. – 18.
30. Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 33–34.
31. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М.: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 1996. – С. 170.

Т.В. Нагорна

Українські духобори в першій чверті XIX ст.: замкнена релігійна община чи помітне явище суспільного життя?

У період нової історії в українському суспільстві значний вплив на населення українських губерній мали послідовники православної церковної опозиції. В їхньому середовищі чільне місце посідали духовні християни, до яких належали релігійні общини христовірів, скопців, духоборів, молокан та ін. Оскільки духовне християнство було помітним явищем суспільного життя, на сьогодні ці несправедливо забуті і малодосліджені сторінки духовної історії нашої країни потребують подальшого більш повного і глибокого наукового дослідження.

У XIX ст. розпочалося вивчення взаємин послідовників православної опозиції з державою в особі імператора, проте у роботах знаходимо лише фрагментарний виклад зазначеного аспекту дослідження. Висвітлення основних етапів у розвитку окремих релігійних общин в Російській імперії у прямій залежності від виданих в релігійній сфері нормативно-правових актів знаходимо в працях М. Чельцова [1], О. Лебедева [2], М. Юзова [3].

Дослідженням окремих напрямків релігійних рухів займалися О. Новицький [4], М. Волков [5], Є. Баранов [6]. О. Новицький зробив спробу проаналізувати окремі напрямки впливу держави на представників течії духоборів, звертаючи особливу увагу на аналіз їхнього віровчення. Об'єктом його дослідження виступають українські духобори, а не аналогічні утворення загалом у Російській імперії.

На особливу увагу заслуговують статті діючих місіонерів XIX ст., що публікувалися в тогочасних періодичних виданнях і розкривали вплив волі імператора та Російської православної церкви на діяльність релігійних общин: М. Кальнева [7], Н. Бодяньського [8], М. Стешенка [9], С. Буткевича [10] та ін.

Слід віддати належне дослідникам радянського часу, які займалися розробкою теоретичних питань релігійної проблематики. В. Бонч-Бруєвич уперше зробив спробу класифікації релігійних організацій. Незважаючи на її суперечності, в окрему групу ним були виділені духовні християни [11]. Нагромадження фактичного матеріалу та ґрунтовних висновків щодо стосунків держави і духовних християн містять праці О. Клібанова [12; 13]. Вивченням діяльності релігійних організацій займалися О. Белов [14], І. Малахова [15], М. Нікольський [16], Ф. Федоренко [17] та ін.

Спробу узагальнення наявної інформації зробили сучасні дослідники [18]. На сьогодні це найбільш повне зібрання матеріалів з даної теми, де висвітлюється релігієзнавчий аспект дослідження через показ історичного розвитку общин та характеристики їх віровчення. Окремі сюжети класифікації релігійних общин православної опозиції знаходимо в монографії О. Сагана [19].

У статті зроблено спробу розглянути духоборство як яскраве і помітне явище суспільного життя в першій чверті XIX ст., спростувати тенденційні підходи до оцінки віруючих як замкненої релігійної общини.

У контексті даного дослідження суперечливими постає етимологічне пояснення назв релігійних об'єднань, які ми відносимо до одного з основних напрямків православних общин – “духовних християн”. Даний термін виступає збірною назвою, яку використовують сучасні дослідники для тих релігійних напрямків, які протиставляють пануючому віровченню сповідання віри в “Дусі й Істині” [18, 217].

Термін “духовні християни” у різний час трактувався по-різному. Так, В.Бонч-Бруєвич вживав його щодо молокан (поділяє їх на постійних, духовних та молокан-суботників) [11].

Ф.Федоренко з'ясовував сутність вчення духовних християн, а окремо – молокан, духоборів, суботників, не пояснюючи, які групи релігійних общин він відносить до першого напрямку [17, 46]. І. Малахова вважає, що до духовних християн слід віднести христовірів, скопців, духоборів і молокан [15, 8]. Вона також робить спробу простежити процес еволюції православних общин (наприклад, виділення скопців із хлистів і т. д.)

А. Белов та О. Клібанов не вживають термін “духовні християни”, але в одну групу виділяють хлистів, скопців, духоборів і молокан. Радянська історіографія не дає чіткої класифікації опозиційних православних общин загалом і духовних християн зокрема. Сучасні дослідники зробили спробу класифікувати основні їхні

напрямки [18, 218]. Духовних християн вони пропонують поділити на містичний і раціоналістичний напрямки (неправомірність чого доводив В.Д. Бонч-Бруєвич).

Таким чином, поняття “духовні християни” має неоднозначність у трактуванні. Перше його значення ми розглядаємо при з’ясуванні проблем релігійного життя країни і виділяємо компромісну думку сучасної і радянської історіографії. Під духовними християнами розуміємо православні общини, які протиставляють пануючому православному віровченню сповідання в “Дусі й Істині”, хоча кожна із них (скопці, хлисти, духобори, молокани, підгорнівці, федосіївці) мали специфічні риси свого культу, обрядовості.

Друге значення цього терміну трактуємо як самоназву прихильників протестантської общини-штундизму чи штундо-баптизму, що поширюється на території України через німецьких колоністів [6, 59].

Третє значення поняття розглядаємо як самоназву молокан, які термін “духовні християни” вважали таким, що логічно виходить із їхнього вчення. Назву молокани пояснювали із послання апостола Петра: “І немов новонародженні немовлята, жадайте щирого духовного молока, щоб ним вирости Вам на спасіння”.

Четверте значення терміну полягає у розумінні духовних християн як радикальної течії у безпоповщині. Але із зазначенням “за другим пришествям” чи “за другим хрещенням”.

Чільне місце серед православних общин займають духобори (чи духоборці), які виникають у XVIII ст. у середовищі селян Воронежської губернії. Існує цікава легенда стосовно появи релігійної організації саме з такою назвою. У 1785 році катеринославський архієпископ Амвросій назвав дії секти протиборством церковному вченню. Така характеристика сподобалася членам угруповання, які й залишили за собою таку назву (борці: проти офіційної церкви, за святий дух) [4, 56].

Духобори в Російській імперії загалом та в Україні зокрема виникають у 40-х роках XVIII ст. у с. Охочому Зміївського повіту Харківської губернії. Більш переконливими виглядають свідчення про існування такої общини в Україні у 50-х роках XVIII ст. у с. Нікольському Катеринославської губернії, де своїми проповідями був відомим Силуан Колесніков [8, 23]. Поява общини пов’язана з діяльністю христовірів, деякі елементи віровчення яких і були використані духоборами. У 60-х роках XVIII ст. від останніх відокремився зять одного з духоборницьких проповідників С. Уклеїн, що заснував общину молокан. Українські губернії, перебуваючи в складі Російської імперії, стали епіцентром поширення віровчення духовного християнства у середині XVIII ст. Їх ідеологічними попередниками були христовіри і скопці, що також належать до духовного християнства [5, 134].

Незважаючи на важливу роль в суспільному житті, релігійні общини в XVII – XVIII ст. не мали яскраво виражених ознак суспільного явища через їх порівняно невелику чисельність, першопричину поширення вчення – соціальний протест проти існуючого державного устрою та релігій, які його підтримують, не виявляли політичної активності та не обговорювали власних перспектив розвитку тогочасного суспільства.

У даний період духовне християнство не можна характеризувати як помітне явище суспільного життя. Слід говорити про його зародження та початковий етап набуття ним рис суспільного явища через пропагування віруючими ідеології, виокремлення її позитивних рис. Згодом представники духовного християнства зайняли очікувальну позицію, не виявляючи категоричних настроїв, проте використавши сприятливу ситуацію для отримання додаткових поступок з боку держави. Судові процеси над послідовниками духовного християнства в кінці XVIII – на

початку XIX ст. свідчили про особливе занепокоєння влади їх існуванням, що стало наслідком активізації ними своєї проповідницької роботи, залучення населення до участі в ініційованих ними заходах. Фактично відбувалася конкуренція між релігійною общиною та державою за вплив на суспільну свідомість.

Розглядаючи особливості віровчення духовних християн, зазначимо, що привабливим для населення воно стало тому, що видозмінювалося з плином часу. Найбільш яскраві зміни знаходимо у тому, що хлистівський і скопчеський аскетизм, песимістичні, а то й ворожі настрої, різке протиставлення себе, свого вчення оточуючому світу змінюється на протилежне [16, 147]. Духобори на певному етапі розвитку духовного християнства доповнили віровчення новими рисами як позитивне ставлення до оточуючого світу, постійний пошук більш удосконалених форм суспільного життя, а не примирення з існуючим станом речей, намагання будь-якими методами перебудувати сувору дійсність, недопустимість “мирного життя і тихої експлуатації” (за М. Нікольським), а наступу і боротьби для досягнення поставленої мети [16, 136]. Вираз та пропагування таких ідей в українському суспільстві XIX – початку XX ст. свідчило про посилення впливу віруючих на жителів українських губерній, а, отже, про набуття ними рис суспільного явища країни.

В інтерпретації духоборами основних православних догматів спостерігаємо відмінності віровчення, які полягають у наступних положеннях:

- заперечення інституту священства;
- відмова від зовнішньої обрядовості (починаючи від богослужінь у храмах до невшанування ікон);
- своєрідне тлумачення 12 людських чеснот;
- духовне тлумачення біблійних текстів;
- взаємна довіра як підґрунтя сімейного щастя;
- спрощене сприйняття головних православних таїнств.

Теоретична доктрина віровчення духоборів викладена в таких основних працях: “Духоборницьке сповідання”, “Животна книга духоборів”. Проблемними питаннями, що хвилювали віруючих були:

- питання протилежності духу життєдайної сили, що сприятливо впливає на розум і плоть чи ницого підґрунтя, де зароджується гріх;
- питання духовно-алегоричного тлумачення священного писання;
- питання про взаємне відношення духу і тіла, влади і підданих, багатих і бідних [20, 234].

М. Нікольський кваліфікує таке віровчення як російський варіант гностицизму (поєднання дуалізму з певними елементами неоплатонізму) [16, 304].

Духобори не пропонують жодного символу віри, але зазначають, що віри вони Ісусової. З точки зору духовного тлумачення біблійних текстів, цікавим виступає вчення про Трійцю: Бог-Отець – пам’ять, Бог-Син – розум, Бог-Дух – воля.

Бога віруючі розглядають у трьох іпостасях. Вони вважають, що Отець-Бог є першим обличчям, Син-Бог – друге обличчя, третє обличчя – Бог-Дух, що асоціюється зі спокоєм. За іншими вимірами ці три складові визначаються відповідно як висота, широта, глибина, оскільки Отець наскільки високо, що вище ніхто не може постати, Син широкий розумом, а глибину Духу навряд чи хто може сягнути [9, 815]. В. Чернишов зазначає, що для вчення духоборів характерний пантеїзм. Бог розглядається ними як безлика сила, розчинена в природі, проявляється у формі її законів. Він втілюється однаково в усьому існуючому. Тому, на думку духоборів,

всі люди рівні і будь-яке насильство забороняється. Спасіння можливе в будь-якій вірі – були б лише добрі справи й моральна досконалість [2, 28].

На думку духоборів, душа була створена задовго до виникнення світу. Через випробування і покарання за гріх перед богом вона знаходиться в певному ув'язненні, чим виступає тіло. Там душа повинна страждати. Тіло є злом від часу його створення, що відволікає душу від небесного і божественного і спрямовує її гріховним шляхом. Отже, душа виникла і занепала духовно до творення світу. За це її було вигнано у видимий світ. Тому люди від народження мають грішні душі. На думку духоборів, переселення душі в послідовників їхньої общини відбувається в проміжку 6–15 років, коли дитина вже зможе завчити декілька псалмів із “Животної книги”. До цього в них лише дух, просте дихання [20, 138].

За вченням духоборів, кожна душа через шість тижнів після смерті постає на Суд Божий і отримує за свої справи, не чекаючи другого пришествя Христа. Адамів гріх виступає тільки проявом колишнього падіння душі, проте на наступні покоління не переходить.

Виходячи з таких уявлень, всю історію людського суспільства духобори представляли собі не інакше як боротьбу душі і тіла. Біблійну легенду про Каїна і Авеля вони сприймали алегорично, вважаючи, що Каїн – це тіло, Абель – душа. Звідси в їх розумінні нащадки Каїна були людьми, що потрапили під негативний вплив плотських утіх, сини ж Авеля розглядалися такими, що перебувають на службі в духа. Плем'я Каїна постійно переслідувало синів Авеля, в результаті чого жорстокість дійшла до критичної межі, коли виникла нагальна необхідність втручання Бога. Це закінчилося виникненням законів, влади, держав та інших політичних інститутів з метою нормалізації стосунків між людьми. Тому всі політичні і церковні установи виконують функції лише тимчасових, запроваджених Богом лише на певний строк. Останні мають припинити своє існування тоді, коли відбудеться гармонізація стосунків між людьми, а це в свою чергу стане безпосереднім наслідком перемоги любові в суспільстві, коли кожен стане схожим на духоборців, що є істинними “чадами Божими, в которых засеменился Иисус Христос” [7, 343].

Тобто віровчення духоборів не відходило від загальнолюдських цінностей, а навпаки, містило високий рівень моральної досконалості людини, що мало реалізовуватися під час виховання підростаючого покоління, прищеплення найкращих людських чеснот та якостей.

Окремою досить цікавою проблемою дослідження духоборства в Україні є їхня система виховання та їх виховний ідеал, соціальна практика духоборів, ставлення до оточуючого світу. На думку Л. Шугаєвої, духобори створили не лише окрему релігійну общину, але й своєрідну етнографічну групу [21, 14]. Як вважає дослідниця, аргументами для підтвердження такої думки є наявність власних звичаїв та обрядів, своєрідної форми чоловічого та жіночого одягу, системи регулятивно-каральних органів тощо. Особливістю соціальної практики духоборів також було те, що пріоритетними для них все ж були інтереси конкретної людини, її реальні потреби.

Простежуючи політичні тенденції в діяльності духоборів (наявність яких також характеризує духоборство як суспільне явище), виділяємо такі етапи їх політичної активності. Перший з них хронологічно охоплює період правління Олександра I і характеризується значними поступками держави віруючим, задоволення їх основних вимог у поступках в релігійній сфері. На цьому етапі політичні тенденції простежуємо у висуненні вимог, пов'язаних із вільним здійсненням

богослужінь та використання самоназви релігійної общини, отримання економічних поступок. Проте вже наступний період, що хронологічно тривав до кінця XIX ст., пов'язаний зі зниженням активності віруючих у зв'язку зі зміною політики держави та виселення великої кількості віруючих до віддалених територій Російської імперії.

Тому духовне християнство на українських теренах періоду нової історії доцільно розглядати як закономірний процес національного розвитку тогочасного суспільства, ментальності та специфіки останнього за умов наявності елементу запозичень, що справляло помітний вплив серед населення українських губерній, набуваючи нових рис віровчення та включаючись у суспільно-політичне життя імперії.

Духоборство як складову загального релігійного напрямку духовного християнства розглядаємо як помітне явище суспільного життя українських губерній першої чверті XIX ст., чому значно сприяли зовнішні фактори (сприятлива політика держави). До того ж виселення в цей хронологічний період віруючий у Мелітопольський повіт Таврійської губернії лише сприяло виробленню духоборами своїх самобутніх рис побуту, віровчення, суспільного ідеалу, системи виховання, особливостей світосприйняття (кожен із зазначених сюжетів виступає окремими перспективними напрямками подальших наукових досліджень).

Література

1. Чельцов М. О расколе, сектанстве и миссии по данным статистики // Миссионерское Обозрение (далі МО). – 1902.– №4. – С. 644–654.
2. Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков, 1905. – 32 с.
3. Юзов М. Староверы и духовные христиане. – Спб., 1881. – 180 с.
4. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – 360 с.
5. Волков Н. Секта скопцов. – Ленинград, 1930. – 144 с.
6. Баранов Е. Хлысты и скопцы. – М., 1912. – 96 с.
7. Кальнев Н. Состояние сектантства в Херсонской епархии и борьба с ним местной православной миссии в 1914 году // МО. – 1915. – №8. – С. 343 – 355.
8. Бодянский Н. Деятельность православной миссии // МО. – 1912. – №3. – С.671– 677.
9. Стешенко Н. Миссионерские курсы для духовенства как неиспытанная еще в борьбе с расколо-сектанством мера // МО. – 1902. – №5. – С.813–821.
10. Буткевич С. Секта хлыстов // МО. – 1901. – №11. – С.567.
11. Бонч-Бруевич В. Из письма в народный комиссариат внутренних дел тов.Бородиной // Бонч-Бруевич В.Д . Избранные произведения: В 3 т. – М., 1973 – Т.1. – С. 364–375.
12. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.Клибанов. – М., 1989. – 480с.
13. Клибанов А. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – М., 1973.– 256 с.
14. Белов А. Секты, сектанство, сектанты. – М., 1978. – 230 с.
15. Малахова И. Духовные христиане. – М., 1970. – 84 с.
16. Никольский Н. История русской церкви. – М., 1985. – 448 с.
17. Федоренко Ф. Секты, их вера и дела.– М., 1965. – 238 с.
18. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін.; за ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К., 1999. – 736 с.
19. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2003. – 912 с.
20. Животная книга духоборцев / Под ред. В.Бонч-Бруевича. – Санкт-Петербург, 1890.– 380 с.
21. Шугаєва Л. Релігійні вірування та соціальна практика духоборів. Автореф. ... канд. філософ. наук. – К., 1993. – 24с.

О.Корнилович і його воєнно-історична спадщина

Одним із забутих імен і, відповідно, недосліджених і невідомих постатей в українській історії є постать офіцера-декабриста О. Корниловича.

Його літературна діяльність вражає своєю різнобічністю. О.Корнилович був єдиним серед декабристів спеціалістом-істориком, воєнним істориком, котрий при проведенні своїх історичних досліджень спирався саме на архівні матеріали. Він – автор численних записок з економічних, торгівельних, воєнних та адміністративних питань.

Воєнно-історична спадщина О. Корниловича має особливе значення для осмислення світоглядних позицій офіцерів російської імперії початку ХІХ століття взагалі і їхніх професійних воєнно-історичних поглядів зокрема.

О. Корнилович народився 7 липня 1800 року в місті Тульчин Подільської губернії в багатодітній католицькій сім'ї контролера місцевої митниці.

Дитинство він провів у маєтку батьків при селі Барсуківцях Ушицького повіту. З 1808 року О. Корнилович виховувався в Московському училищі для колонновожатих, яке на той час давало універсальну освіту. Але ще до закінчення воєнного училища він був прикомандирований, як зауважують московські дослідники Б. Кафенгауз та О. Грумм-Гржимайло, до ад'ютанта князя Волконського Д. Бутурліна, який займався написанням "Історії воєнних походів росіян у ХVІІІ столітті" [1]. Шістнадцятирічному юнаку було поставлено завдання знайти матеріали з воєнної історії Росії в архівах Москви та Петербурга, підготувати виписки, копіювати плани, карти. Так О. Корнилович отримав можливість, за словами В. Афіані, проникнути в державні архіви, які були майже недоступними тоді для істориків [2]. У цьому ж році О. Корнилович блискуче витримав всі іспити в училищі для колонновожатих, яке і закінчив у серпні 1816 року першим з учнів. Отримавши чин прапорщика квартирмейстерської частини, він знову повертається в розпорядження Д. Бутурліна.

У 1821 році після закінчення роботи в Московських архівах О. Корнилович був переведений в Канцелярію генерал-квартирмейстера Генерального штабу в Петербурзі, де він продовжив працювати в архівах [3]. О. Корнилович був дуже ерудованою людиною, володів, як пише воєнний історик Є. Прокоф'єв, багатьма іноземними мовами, серед яких німецька, французька, італійська, англійська, шведська, голландська, латина, іспанська, польська, грецька, і завдяки своїм здібностям швидко просувався по службі [4].

Про достатньо вдалу воєнну кар'єру О. Корниловича свідчить той факт, пише Є. Прокоф'єв, що він у 22 роки був уже штабс-капітаном Гвардії Генерального штабу [5]. В 1824 році О. Корнилович був нагороджений орденом святої Анни третього ступеня, який призначався тільки для неправославних офіцерів царської армії [6]. З 1822 року О. Корнилович починає викладати статистику і географію в корпусі воєнних топографів, училищі для колонновожатих, готує спеціальні курси з цих предметів для воєнних топографів і офіцерів Генерального штабу [7].

В цьому ж році в журналі "Син Вітчизни" була надрукована перша його стаття про записки дружини англійського посла в Росії Рондо з описом перебування її в Росії в 20–30 роках ХVІІІ століття [8].

О. Корнилович був активним співробітником журналів “Північний архів”, “Син Вітчизни”, альманаха “Полярна зірка”, який видавався К. Рилєєвим та О. Бестужевим [9]. У цих журналах друкувались його статті з воєнної, економічної історії Росії, історії географічних відкриттів, переклади з англійської, голландської мов іноземних авторів, які подорожували по Росії в XVII–XVIII столітті. Особливо цікавлячись історією Росії XVII–XVIII століття, О. Корнилович приділяв, за словами В. Афіані, надзвичайну увагу часу правління царя Олексія Михайловича та добі Петра I [10]. Напередодні повстання декабристів О. Корнилович працював разом із істориком донського козацтва В. Сухоруковим над альманахом “Руська старовина”, перше видання якого відбулося в 1824 році [11].

Окрім плідної наукової праці, О. Корнилович вів досить активну громадську діяльність. У 1816 році він вступив до “Товариства гучного сміху”, яке було створене “архівною молоддю” і випускниками Московського університету, і в подальшому стало московським літературним філіалом Союзу Благоденства [12]. З 1821 року О. Корнилович став членом Московського товариства російських старожитностей, членом Вільного товариства любителів російської словесності, яке було петербурзьким літературним філіалом Союзу Благоденства, і до складу якого входило, за словами О. Грумм-Гржимайло, багато майбутніх діячів суспільно-політичного руху в Російській імперії першої чверті XIX століття [13]. Беручи активну участь у науковій роботі Товариства, О. Корнилович у 1822 році був прийнятий в члени цензурного комітету Товариства, а з 1823 року увійшов до складу керівників вищезгаданого Товариства. Потрібно відзначити, що, маючи чисельні літературні та наукові зв’язки, О. Корнилович був знайомий із багатьма провідними діячами Північного та Південного товариств, хоча сам увійшов до складу останнього тільки в травні 1825 року [14]. Арешт і заслання О. Корниловича до Сибіру на каторжні роботи в Читинський острог, а потім рядовим на Кавказ підірвали здоров’я молодого історика і не дали можливості повному розкриттю його таланту. О. Корнилович помер на Кавказі в 1834 році від жовчної гарячки.

Провідне місце в науковій спадщині О. Корниловича посідають його праці воєнно-історичного характеру. Особливо потрібно відзначити дві його роботи – це стаття “Відомості про перші маневри при Петрі I і Кожуховський похід” та переклад з голландського твору Я. Стрюйса “Перша спроба кораблебудування в Росії”. Обидві вищеназвані роботи О. Корниловича присвячені історії Росії кінця XVII століття.

Переклад із голландського твору Я. Стрюйса “Перша спроба кораблебудування в Росії” був надрукований у журналі “Син Вітчизни” в 1822 році. Ця праця присвячена проблемі становлення російського флоту і власне Росії як морської держави. При розгляді процесу створення російського флоту перед О. Корниловичем постають питання, чому, маючи давні традиції кораблебудування, історія російського флоту починається тільки за часів Петра I, тоді як західноєвропейські країни, такі як Англія, Голландія вже декілька століть мали сильні, добре розвинуті військово-морські сили. Причини такого пізнього створення російських військово-морських сил і прагне розкрити дослідник у своїй праці. О. Корнилович у статті “Перша спроба кораблебудування в Росії” намагається показати, що перетворення Петра, визначальні успіхи в розбудові російського флоту мають міцний фундамент попереднього досвіду.

Так, О. Корнилович вже з перших рядків зауважує, що назва праці не досить коректна та не повністю відповідає дійсності. Якщо під словом “кораблі” розуміти загальну назву різного роду судів, як це розумів Я. Стрюйс, то назва ця, на думку О. Корниловича, не зовсім правильна: “Відомо, – пише останній, – що Русичі мали судна свої ще за часів Олега та Ігоря в походах на Константинополь і що при Великому князі Івані Васильовичі III руські мореходці мали рибний промисел на Північному океані і доходили на човнах своїх до Нової Землі” [15]. Тобто ще з давніх часів на Русі, а потім у Росії був певний досвід суднобудування. Але все це, на думку О. Корниловича, не є власне історією флоту.

Надаючи великого значення розвитку мореплавства, військово-морському мистецтву, О. Корнилович не розглядає допетровський період як початок створення флоту, а вбачає в ньому лише позитивні передумови для подальшої розбудови флоту Петром I.

Основні проблеми, яким присвячений переклад О. Корниловича – це виявлення причин пізнього створення російського флоту, визначення власне моменту, з якого розпочинається історія флоту, значення місцерозташування для розвитку військово-морських сил держави. О. Корнилович намагається вирішити проблему пізнього створення російського флоту шляхом виділення факторів, які сприяли розвитку морської справи і тих, які ставали на заваді перетворенню Росії на морську державу на зразок західноєвропейських країн. Серед факторів, які сприяли розвитку, торгівля виділяється як основний фактор для розбудови військово-морських сил. Питання створення власного флоту для активізації більш вигідної торгівлі з Персією було вузловим економічним і політичним питанням того часу. Так, за словами О. Корниловича, в планах царя було “розпочати будівництво кораблів, які б відправлялися з Астрахані через Каспійське море в Персію, для того щоб на своїх власних судах і своїми підданими проводити більш вигідну торгівлю з Персією...” [16]. До позитивних факторів О. Корнилович також відносить наявність кваліфікованих спеціалістів у галузі кораблебудування, які були запрошені до Росії з Голландії спеціально для допомоги заведення флоту.

Аналізуючи причини невдалих спроб утворення флоту за часів Івана IV, О. Корнилович особливо звертає увагу на те, що велике значення при заснуванні має місце, вибране для заведення флоту. Саме тому до негативних факторів, які стали на заваді створенню російського флоту, О. Корнилович, разом із рецензованим ним автором, перш за все відносить повстання Степана Разіна, яке, знищивши вже збудовані фрегат і яхту, звело нанівець усі зусилля царя щодо будівництва флоту: “Козаки заповнили околиці Астрахані грабінництвом, береги Каспійського моря ставали дедалі більш небезпечними, і тому неможливо було щось будувати в Астрахані...” [17]. Місце, яке було вибране для будівництва корабельної верфі, з одного боку, дійсно мало певні переваги: Астрахань здавна була важливим торгівельним містом Русі, через це місто проходили основні торгівельні шляхи зі Сходу в Росію й далі на Захід. Заведення флоту в Астрахані було важливим політичним кроком, який надав би Росії змогу контролю над близькосхідним регіоном. Але, з іншого боку, напружена внутрішня ситуація на півдні Росії з самого початку поставила під сумнів раціональність такого вибору.

І все ж таки і Я. Стрюйс, і О. Корнилович надають особливого значення цій спробі царя розпочати будівництво флоту, тому що “хоча ця спроба будівництва

кораблів сама по собі ні до чого не призвела, однак цим були кинуті паростки, які збереглися і потім принесли багаті плоди” [18].

Таким чином, О. Корнилович у своїй праці, вирішуючи проблеми становлення військово-морських сил, приходять до висновку, що регулярний флот, тобто той, який має штатну організацію, форму обмундирування, установлені законом і уставами порядок комплектування, проходження служби, навчання та виховання, починає створюватися тільки при Петрі I, хоча саме в надрах XVII сторіччя визріли ті передумови, що надалі сприяли Петру I в проведенні його перетворень.

Друга відома стаття О. Корниловича “Відомості про перші маневри при Петрі I і Кожуховський похід” була надрукована в 1824 році в журналі “Північний архів”. У цій праці автор розглядає події, які відбулися в Росії в кінці XVII століття, в перші роки царювання Петра I.

На початку статті О. Корнилович зауважує, що для написання своєї роботи він використовував записки вітчизняних та іноземних письменників і особливо рукопис невідомого учасника маневрів, котрий належав Ф.Н. Глінці, який у свою чергу надав йому можливість користуватися цим матеріалом.

Основною темою праці О. Корниловича є намагання показати шляхом розгляду перших походів Петра I витоки непереможної російської армії і процес навчання перших військ молодого царя.

Зосереджуючись саме на розгляді обставин, котрі супроводжували процес створення регулярної армії в Росії, О. Корнилович вказує на першопричину, яка підштовхнула царя до заведення війська: “Допитливість і необхідність вийти з примусової бездіяльності, непритаманної палкому темпераменту молодого царя, були першою причиною заведення Потішних” [19].

Досліджуючи перші маневри при Петрі I, автор має на меті з’ясувати, звідки бере свій початок регулярне військо при Петрі I, коли і яким чином був закладений міцний фундамент для подальшого розвитку сухопутних сил Російської імперії.

О. Корнилович зауважує, що “до теперішнього часу ми ще не маємо достатніх відомостей про заведення регулярних військ у Росії при Петрі I” [20]. Досліджуючи це питання, автор відзначає, що регулярна армія Петра I бере свій початок із Потішних військ, час створення яких, на жаль, точно не відомий: “Міллер, спираючись на виписки з розрядних книг, вважає, що це відбулося в 1687 році” [21]. Розглядаючи перші чотири походи Потішних військ протягом 1688–1693 років і особливо Кожуховський похід 1694 року, О. Корнилович яскраво показує, що навчання перших військ Петра I відбувалося в польових умовах, на практиці, а не в теорії. Кожен похід, кожен бій між Потішним військом Петра I і Стрільцями відбувався, відзначає О. Корнилович, на різній місцевості і в умовах, максимально наближених до реальної битви. Сам цар особисто брав участь у цих походах в якості бомбардира, набираючи досвід ведення бойових дій у видатних стратегів і тактиків того часу. Таким чином, перше військо Петра I мало змогу удосконалювати мистецтво ведення війни, використовуючи не тільки досвід попередніх поколінь, а й власні набуті знання і прийоми з огляду на певну місцевість і особливості бойової ситуації.

Наш аналіз постаті О. Корниловича і його наукових праць показує, що ця особистість і його воєнно-історична спадщина є не лише досить цікавою, але і знаковою постаттю для розкриття маловідомих сторінок історії українських традиційних еліт.

Література

1. Корнилович А.О. Сочинения и письма / Под ред. Б.Б. Кафенгауза и А.Г. Грумм-Гржимайло. – М.; Л., 1957. – С.414.
2. Афиани В.Ю. История альманаха “Русская старина” // Русская старина. Карманная книжка для любителей отечественного на 1825 год: Приложение к факсимильному изданию. – М., 1987. – С.10.
3. Корнилович А.О. Сочинения и письма / Под ред. Б.Б. Кафенгауза и А.Г. Грумм-Гржимайло. – М.; Л., 1957. – С. 414.
4. Прокофьев Е.Д. Борьба декабристов за передовое русское военное искусство. – М., 1953. – С. 268.
5. Прокофьев Е.Д. Военные взгляды декабристов. – М., 1953. – С.155.
6. Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. – СПб., 2003. – С.164.
7. Корнилович А.О. Сочинения и письма / Под ред. Б.Б. Кафенгауза и А.Г. Грумм-Гржимайло. – М.; Л., 1957. – С. 413.
8. Кафенгауз Б.Б. Об исторических взглядах декабристов // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. – 1956. – №10. – С. 31.
9. Декабристы. Биографический справочник / Под ред. М.В. Нечкиной. – М., 1988. – С. 86.
10. Афиани В.Ю. История альманаха “Русская старина” // Русская старина: Карманная книжка для любителей отечественного на 1825 год: Приложение к факсимильному изданию. – М., 1987. – С.11.
11. Там само. – С. 12.
12. Там само. – С. 13.
13. Грумм-Гржимайло А.Г. Декабрист А.О. Корнилович // Декабристы и их время. – М., 1932. – Т. II. – С. 342.
14. Корнилович А.О. Сочинения и письма / Под ред. Б.Б. Кафенгауза и А.Г. Грумм-Гржимайло. – М.; Л., 1957. – С. 416.
15. Корнилович А.О. Первый опыт кораблестроения в России // Сын Отечества. – 1822. – Ч. 80, № XXXIX. – С. 16.
16. Там само. – С. 17.
17. Там само. – С. 20.
18. Там само. – С. 22.
19. Корнилович А.О. Известие о первых походах при Петре I и особенно о Кожуховском походе // Северный архив. – 1824. – Т.IX, № 5. – С. 240.
20. Там само. – С.237.
21. Там само. – С.241.

Ф.Ф. Стоянов

Діяльність Сергія Олександровича Кокошкіна на посаді головного завідуючого Малоросійськими кінними козацькими полками в 1855 році

Серед багатьох проблем в історії українського козацтва чільне місце займають питання, пов'язані з формуванням та діяльністю козацьких збройних формувань XIX ст. Російська влада неодноразово залучала козаків Лівобережної України до військової служби. Використання владою воєнного потенціалу козацтва проходило через службу козаків у “Малоросійських кінних козацьких полках”. Процесу формування козацьких полків часів Кримської війни присвячено небагато праць. На початку XX ст. цих питань торкався полтавський історик І.Ф. Павловський, що

подавав факт утворення полків як ініціативу верховної влади та явно перебільшував провідну роль дворянства в цьому процесі [3]. Постатям генерал-губернаторів дореволюційна російська історіографія приділила чимало уваги, переважно зображуючи їх передовими державними службовцями і усіляко підкреслюючи їх заслуги в реалізації політики втягнення національних окраїн до загально-російського простору [2; 4]. Вінцем сучасного історіографічного доробку є ґрунтовна праця Валентини Шандри “Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів”, у якій на тлі встановлення і розвитку генерал-губернаторської форми управління в Російській імперії в першій половині XIX ст. подана політична і персональна характеристика усіх малоросійських генерал-губернаторів [12].

Значну роль в організації з місцевого населення козацьких частин відігравали генерал-губернатори Малоросійського краю, зокрема, С.О. Кокошкін. На жаль, в історичній літературі його діяльність у цьому напрямі не знайшла належного висвітлення, однак наявні джерела дозволяють це зробити. В ЦДІАК України збереглися Накази головного завідуючого малоросійськими кінними козацькими полками, що крок за кроком ілюструють перебіг формування козацького ополчення і значною мірою дають змогу показати участь у цьому процесі С.О. Кокошкіна [6; 7].

За документами фондів спробуємо прослідкувати в даній публікації діяльність С.О. Кокошкіна як керманіча складного процесу формування і підготовки до військової служби малоросійській кінних козацьких полків під час Кримської війни 1853–1856 рр.

Сергій Олександрович Кокошкін обіймав посаду Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора з 1847 до 1856 р. [1, 33]. Під час його губернаторства російському уряду довелося ще раз звернутися до козацького ополчення. Цього разу йшлося про участь малоросійських козаків у Кримській війні 1853–1856 рр. Згідно з “Положенням про державне ополчення”, затвердженим Олександром II 7 травня 1855 р., формування козацьких кавалерійських полків повністю покладалося на генерал-губернатора, “головного завідуючого малоросійськими кінними козацькими полками“, який набував на той час звання корпусного командира [5; 7, арк. 8]. С.О. Кокошкін використовував досвід своїх попередників Я.І. Лобанова-Ростовського та М.Г. Репніна, які в 1812 і 1831 рр. відповідно також керували процесом формування малоросійських кінних козацьких полків.

За декілька місяців, починаючи з липня 1855 р., планувалося сформувати шість полків, чотири – на території Полтавської губернії, два – Чернігівської. Один полк мав складатися з шести дієвих сотень та однієї резервної, кожна сотня налічувала 125 вершників. Дворяни зобов’язані були сприяти цій акції як грошовими пожертвуваннями, так і особистою службою в новостворених полках на посадах сотенних і дивізіонних командирів [3, 159–161]. У зв’язку з цим скликалися екстраординарні дворянські зібрання, на яких із дворянського середовища обиралися здатні до військової служби відставні офіцери. Заснований за сприяння органів цивільної влади, губернський Комітет з формування козацьких полків займався питаннями постачання полків усім необхідним [8, арк. 27 зв.].

З однієї тисячі козаків залучалося до служби в полках 12 осіб. Обмундирування здійснювалося на кошти козацьких громад. Вони ж забезпечували харчування та постачали фури для провіанту. На час служби козаки звільнялися від

сплати податків. Крім козаків, до війська залучалися державні та поміщицькі селяни, з яких паралельно формувалося ополчення ратників [3, 159–166].

Формування кінних військових одиниць з мирного населення за короткий термін було під силу лише керівнику вищого ґатунку зі значними організаторськими здібностями. Створення полків вимагало рішучих заходів, що мали здійснюватися жорсткими методами.

Насамперед С.О. Кокошкін дав розпорядження щодо розквартирування, обмундирування, навчання, озброєння та забезпечення полків провіантом і кіньми. Він визначив місця формування полків. Для штабу головного завідуючого малоросійськими кінними козацькими полками було обрано губернське місто Полтава, де розміщувався також штаб 1-го полку. 2-й полк формувався в місті Опішня, 3-й полк – у Лубнах, 4 – у Нових Санжарах, 5-й – у Чернігові і 6-й – у Новгород-Сіверську [7, арк. 3–3 зв.]. Пізніше генерал-губернатор особисто розробив план розміщення кожної сотні усіх полків по селах губернаторств з урахуванням віддаленості їх від полкового штабу та кількості селянських дворів, здатних прийняти на постій війська.

За поданням генерал-губернатора Олександр II особисто затвердив командирів полків. Ними стали: 1-го – дійсний статський радник у відставці барон Франк, 2-го – ад'ютант військового міністра підполковник граф Строганов, 3-го – полковник Ланге, 4-го – суддя Кобеляцького повітового суду Мальований, 5-го – суддя Чернігівського повітового суду Мокрієвич, 6-го – підполковник Уманець. Командирам полків було наказано негайно з'явитися на місце дислокації своїх полків, приймати і приводити до присяги козаків, розпочати формування сотень, прийом і таврування коней, організувати роботу швалень, у яких мало шитися нове обмундирування за затвердженими зразками [8, арк. 29; 9, арк. 12].

Для навчання козаків бойовим прийомам із кавалерійських резервних бригад регулярної армії, що розташовувалися в Чугуєві, Умані і Вознесенську, на кожен козацький полк направлялися по 37 унтер-офіцерів і по 70 кадрових рядових. У Полтаві за наказом генерал-губернатора була заснована школа сурмачів. До цієї школи командувалися з кожної сотні по два здібних козака. Подібна школа розпочала роботу і в Чернігові [3, 164].

Командирам полків наказувалось щонеділі надсилати до штабу головного завідуючого рапорти про успіхи прийняття до полку козаків, коней, амуніції і зброї, про кількість виготовленого у полкових швальнях мундирного одягу. Для того щоб інформація про стан полків надходила без затримок, С.О. Кокошкін дав розпорядження про створення летючої пошти. Ця суто воєнна служба полегшувала і пришвидшувала спілкування головного завідуючого козацькими полками з командирами полків, до обов'язку яких пізніше увійшло ще й надсилання щоденних рапортів про стан полку, про події, що в ньому відбулися за добу, а також копії усіх своїх наказів [7, арк. 15].

Кінська зброя і деякі елементи амуніції постачалася у полки підрядчиками, які заключали контракти з Комітетом з формування козацьких полків. У контрактах зазначалися строки, визначалася кількість і обумовлювалася якість речей, що постачалася в полки. Генерал-губернатор особисто проглядав кожен контракт і постійно наголошував на тому, щоб під час прийняття виготовлених підрядчиками речей офіцери слідкували за дотриманням усіх вимог щодо якості. Наприклад, дrevко для козацької піки мало відповідати наступним стандартам: “виготовлене з сухого соснового дерева, без вигинів, всі однієї товщини, без тріщин і сучків; щоб

загострений верхній кінець був товстіший за гніздо металевого списа, для того щоб під час насадки його можна було пригнати туго; щоб у нижній частині древка були просвердлені дві дірки для підніжного сиром'ятного ремня". Крім детального опису вимог, у кожен полк головний завідуючий відправив ще й по одному виготовленому під його наглядом зразковому спису [7, арк. 37].

В кінці вересня С.О. Кокошкін почав об'їжджати генерал-губернаторство з метою оглянути полки, які теоретично вже закінчували своє формування. Кожен з оглянутих полків на цей час знаходився на різній стадії готовності до бойових дій. Зібраний у повному складі в Лубнах 3-й Малоросійський кінний козацький полк цілком задовольнив генерал-губернатора, оскільки був у належному стані. Офіцери добре виконували своє завдання під час шикунів і рухів у різних бойових порядках, рядові козаки досить вправно і легко діяли шаблями і піками; увесь полк верхи пройшов церемоніальним маршем; взводи рівнялись добре і правильно зберігали дистанцію. Більшість коней була вельми гарна, високого зросту і, безсумнівно, здатна до козацької служби.

Після огляду 4-го полку в Нових Санжарах генерал-губернатор також залишився задоволеним, всі сім сотень полку перебували у відмінному стані, за що командир полку полковнику Мальованому та всім штаб- і обер-офіцерам було висловлено подяку [7, арк. 54].

Козаки 6-го кінного козацького полку постали перед головним завідуючим пішими, тримаючи коней на повіді, оскільки ще не отримали від підрядчика кінської зброї. Козаки мали виправку і вигляд войовничий, що, на думку С.О. Кокошкіна, свідчило про сумлінну роботу полкового і сотенних командирів з навчання козаків. Стрйові коні, хоч гарних було небагато, в цілому були степових порід і підходили для швидкої козацької служби.

Розчарування чекало генерал-губернатора під час огляду в Чернігові 5-го козацького полку. Козацькі жупани були пошиті погано: в плечах вузькі, рукава довгі, спереду в талії короткі, а задні фалди не рівні між собою. Шапки на козаках були нахилені в різні боки, не всі вдягли галстуки. "З цих причин козаки мали вигляд карикатурний, що не личив кавалеристу російської армії". Переважна більшість стрйових коней була маломірною, малосильною та короткошиєю: кінська зброя не підігнана належним чином і виготовлена з неякісної сиром'ятної шкіри, сідла були погані і не мали належної округлої форми, через що натирали коням спину. Генерал-губернатор звинуватив командира полку полковника Мокрієвича у поблажливому прийомі як коней від ремонтерів, так і інших матеріалів та речей. Незважаючи на серйозні прорахунки, командир уник звільнення з посади, і у нього з'явилася можливість реабілітуватися і виправити становище, виконуючи нові вказівки головного завідуючого. Перш за все, наказувалось всіх нездатних через малосилля та фактуру коней повернути ремонтерам і замінити їх на більш придатних, погані сідла і зброю з неякісної сиром'ятної шкіри забракувати і вимагати у підрядчиків обміняти їх на доброякісні речі. До Чернігова під наглядом урядника Учебного козацького полку Сеніна наказувалось командувати з кожної сотні 5-го полку по два урядника і по чотири здібних козака і заснувати з них учебову команду для вивчення стандартів пригінки амуніції, зброї, а також правил застосування козацької зброї. Після перебування в учебовій команді козаки-відмінники навчання мали повернутися до своїх сотень і проводити навчання серед інших козаків. Такими заходами С.О. Кокошкін планував виправити ситуацію і надолужити відставання у формуванні 5-го полку від інших [7, арк. 50–50 зв.].

Наступне важливе розпорядження С.О. Кокошкіна стосувалося передачі з Комісаріатського Департаменту Воєнного міністерства в полки бойових прапорів. У кінці жовтня в будинку генерал-губернатора в Полтаві в присутності головного завідуючого і офіцерів за відповідним церемоніалом на деревках були закріплені прапори, а через декілька днів освячені церковними ієрархами й урочисто передані полкам [7, арк. 63].

У кінці листопада імператор Микола I наказав направити 1-й і 2-й Малоросійські кінні козацькі полки в Петербург, а 5-й і 6-й – до Фінляндії в місто Гельсінгфорс. Ці полки повинні були вирушати у похід на початку грудня і в середині березня з'явитися в Петербург для їхнього огляду імператором [10, арк. 8–9, 35–40]. У зв'язку з цим генерал-губернатор розпорядився, щоб полки перед походом встигли запитися теплим одягом і взуттям для уникнення обморожень у дорозі. Для цього розпочалися збори овечих кожухів, валянків і рукавиць серед козачого стану Полтавської і Чернігівської губерній. 3-й та 4-й полк залишалися на місцях свого формування до особистого розпорядження.

Мешканці кожного міста, в якому формувалися полки, урочисто проводжали козаків у похід. С.О. Кокошкін з гордістю зазначав, що полки знаходяться у відмінному стані, рядові й офіцери забезпечені теплим одягом. Генерал-губернатор дякував козакам за старання і готовність віддати життя за Батьківщину і сподівався, що своєю подальшою службою вони будуть гідні слави своїх пращурів [7, арк. 79].

Отже, діяльність С.О. Кокошкіна на посаді головного завідуючого малоросійськими кінними козацькими полками виявилась досить плідною. Завдяки його організаторському таланту, твердості в прийнятті рішень, а також принциповості в питаннях комплектування полків якісною амуніцією, зброєю та іншими речами, що були необхідні за штатом, шість малоросійських козацьких полків були сформовані вчасно і забезпечені всім необхідним. Значною мірою завдяки особистій участі, детальній регламентації кожного кроку у створенні полків, жорсткому нагляду і контролю, що також були ініціативою генерал-губернатора, процес формування і підготовки Малоросійських кінних козацьких полків до служби завершився вдало.

Література

1. Зайончковский П.А. Губернская администрация накануне Крымской войны // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – С. 33–51.
2. Кокошкин Сергей Александрович, харьковский генерал-губернатор: (Из записок Ф. О. Рейнгарда) // Харьковский сборник. – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С. 155–160.
3. Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну // Труды ПГУАК. – Полтава, 1910. – Вып. 7. – С. 159–166.
4. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – Харьков, 1907. – 197 с.
5. ПСЗРИ. – СПб., 1856. – Т. XXX. – Отд. I. – 1855. – № 29288.
6. Центральний державний історичний архів в м. Києві (ЦДІАК) – Ф. 1378. – Оп. 1. – Спр. 252. – 280 арк.
7. ЦДІАК, ф. 1379, оп. 1, спр. 1. – 79 арк.
8. ЦДІАК, ф. 1379, оп. 1, спр. 2. – 29 арк.
9. ЦДІАК, ф. 1379, оп. 1, спр. 4. – 24 арк.
10. ЦДІАК, ф. 1379, оп. 1, спр. 5. – 111 арк.
11. ЦДІАК, ф. 1379, оп. 1, спр. 355. – 365 арк.
12. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: [Держ. Ком. Архівів України]. – 356 с.

Селянська реформа 1861 р. на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі

Вітчизняна історіографія селянської реформи 1861 р. на українських землях не відзначається значною кількістю досліджень. Складається враження, що українські історики в цій проблематиці цілком задовольнялися досягненнями російських колег, які приділяли і приділяють історії селянського питання досить значну увагу. Можна подати порівняно невеликий перелік праць, написаних українськими істориками XIX–XX ст. Особливо неухважно дослідники поставилися до вивчення процесу підготовки селянської реформи. Причому цікаво, що цей процес виявився вкрай обезлюдненим в історіографії. Звісно, ніхто не заперечував участі окремих осіб та цілих дворянських корпорацій в обговоренні селянського питання, умов проведення реформи, але аналіз позицій, поглядів, а тим більше виявлення мотивів, зводилися зазвичай до узагальнюючого схематичного поділу дворянства на кріпосників та лібералів, який, до речі, закріпився в суспільній думці, публіцистиці ще в період підготовки Великих реформ. А коло персонажів – українських діячів селянської реформи, що фігурували в історіографії XIX – початку XX ст., – і до цього часу залишається майже незмінним. Досить показовими в цьому плані є відповідні розділи четвертого тому “Истории Украинской ССР” [1]. Що ж стосується персоналістичного ряду, то він представлений, як правило, декількома прізвищами, які частіше за все лише тільки називаються. Серед кріпосників фігурує М. Позен, а лібералів репрезентують М. Судієнко, І. Міклашевський, інколи В. Тарновський-старший, Г. Галаган. Щоправда, громадська та благодійна діяльність останнього стала предметом спеціального дисертаційного дослідження, в якому певна увага приділена і аналізу позиції Г.П. Галагана по селянському питанню, яка виглядає дещо лакованою [2].

Можна цілком погодитися з сучасною російською дослідницею О. Мухіною, що в історичній літературі практично не приділялося уваги вивченню суспільних настроїв у провінції [3]. Маються на увазі окремі регіони Російської імперії. Це цілком стосується й українських територій, що входили до складу цієї держави. В радянській історіографії проблема зводилася переважно до розгляду позиції селянства, яка розглядалася в першу чергу через соціальні рухи, як вияв глибоких антагоністичних суперечностей в умовах розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи, а також поглядів революційних демократів, починаючи від О.М. Радищева і завершуючи кирило-мефодіявцями [4]. Аналіз же ідеології дворянства по селянському питанню проводився в основному під кутом зору прямолінійного і жорсткого визначення поглядів в категоріях “кріпосник”, “консерватор”, “ліберал”, “прогресист” і т. д., що не дозволяє зрозуміти соціальну мотивацію поведінки, специфіку проблеми стосунків між основними станами, уточнити і розширити уявлення про їх характер і в такий спосіб вийти за рамки традиційної для вітчизняної історіографії констатації антагоністичного протистояння дворянства і селянства, вузько станових інтересів дворянства і т. п.

Здається, найбільше наблизився до вирішення такого завдання О.О. Корнілов, який, досліджуючи селянську реформу і, зокрема, діяльність Губернських комітетів з облаштування побуту кріпосних селян, багато уваги приділив позиції помісного дворянства і намагався виявити причини, що лежали в основі розподілу його на

різні суспільно-політичні угруповання. Але, з урахуванням широти охоплення матеріалу в рамках Російської імперії в цілому, історик не міг повною мірою представити не лише погляди всіх дворянських депутатів, а й позицію Губернських комітетів з окремих питань, що він сам добре усвідомлював, звертаючи увагу на необхідність самостійного дослідження і детального відображення прагнень і поглядів, що панували в суспільстві в той час [5]. Можна також погодитися з думкою сучасного російського дослідника І.А. Христофорова, який звернув увагу на абсолютизацію О.О. Корніловим фактору обумовленості вимог дворянства конкретними матеріальними інтересами, що не дало можливості пояснити “ни многообразия мнений в пределах одного хозяйственного региона, ни специфику позиции тех крупных помещиков, которые составляли так называемую “аристократическую” оппозицию Редакционным Комиссиям” [6].

Ясна річ, діяльність українського дворянства в російській історіографії не знайшла всебічного висвітлення. Здавалося б, це завдання повинно було б розв’язуватися українськими дослідниками. Та, на жаль, проблема і до цього часу залишається вповні не вирішеною. Водночас, вивчення всього спектру думок, поглядів, а також соціального обличчя, ідеологічних орієнтирів і ступеню згуртованості помісного дворянства дасть можливість зрозуміти сутність не лише української історії ХІХ ст., а й процесів модернізації східноєвропейського простору [7]. Це потребує комплексного підходу і зусиль багатьох істориків.

На початковому етапі розробки проблеми, задля уникнення глобалістських схематичних узагальнень, одним із плідних та доцільних можна вважати персонологічний підхід, який буде не лише сприяти визначенню, виявленню індивідуальних поглядів, позицій, мотивів, переживань конкретної особи, а й створенню колективних портретів [8]. Такий підхід вимагає суттєвого розширення кола персоналій задля створення найбільш адекватної картини суспільної думки по селянському питанню в період підготовки Великої реформи. В зв’язку з цим постає проблема пошуку та вибору персоналій, на який впливають як об’єктивні, так і суб’єктивні фактори, а також фактор випадковості.

Майже кожен історик, працюючи над певними проблемами, час від часу натрапляє на документи, прізвища, які напряму, здавалося б, не стосуються його інтересів. Але згодом імена, що випадково опинилися в полі зору, починають спочатку нібито “переслідувати”, а потім, перетворюючись на своєрідні евристичні “ліхтарі”, виводити на нові матеріали і сюжети. Але не завжди фактор випадковості може бути плідним, оскільки для подальших досліджень не виявляється достатнього історіографічного та джерельного підґрунтя.

Одним із таких персонажів для мене став О.І. Покорський-Жоравко. Опитуючи колег, зрозуміла, що його ім’я майже нічого їм не говорить, хоча козацько-старшинські фамілії Покорських та Жоравко відомі, особливо знавцям української історії ХVІІ–ХVІІІ ст. Така ситуація виявилася зовсім не дивною, адже ще один із перших біографів Олександра Івановича відзначив, що “кипучая разносторонняя деятельность” Покорського-Жоравко почала забуватися після його смерті і вже на початку ХХ ст. “о нем почти что никто ничего не знает” [9]. У 1923 р. будинок О.І. Покорського-Жоравко на хуторі Аннінське був зруйнований. Загинула його унікальна бібліотека, яка налічувала більше сімнадцяти тисяч томів, серед яких були цінні видання з усіх галузей природничих наук. За свідченням нащадка родини, нашого сучасника О.О. Покорського, що живе в Петрозаводську, в бібліотеці зберігалося також більше 20 томів ретельно укладеного гербарію “Флора

Аннинского хутора, Мглинского уезда Черниговской губернии” та колекція метеликів цієї місцевості. Руйнуванню була піддана і могила-склеп Олександра Івановича, організоване головою сільради Тереховим з метою пошуку там золотих речей [10].

У той же час залишилася достатня кількість джерел, які дають можливість представити мого героя як одного з найбільш активних діячів Чернігівського Комітету з облаштування побуту поміщицьких селян 1858–1859 рр. Але, перш за все, вважаю за потрібне хоча б стисло, враховуючи рамки короткого повідомлення та поставлене в даному випадку завдання лише наголосити на плідності застосування персонологічного підходу, окреслити основні біографічні віхи, для того щоб зрозуміти, наскільки підготовленим був Олександр Іванович для такої важливої роботи, до якої уряд залучив дворянство, і наскільки необхідним є розширення персонологічного ряду за рахунок залучення таких репрезентативних осіб для дослідження української суспільної думки напередодні реформ 60-х рр. XIX ст.

Його дід, Іван Данилович Покорський, зробив досить типову для козацької старшини кар’єру: почав військовим канцеляристом, у період нобілітації отримав чин надвірного радника, був маршалом дворянства Стародубського повіту. Нашадки додали до батьківського прізвища ще й прізвище матері, Наталії Іванівни Жоравко [11]. Батько Олександра Івановича, Іван Іванович, розпочавши військову службу, завершив її також на ниві виборної дворянської і був маршалом дворянства Мглинського повіту Чернігівської губернії, де мав родові маєтності. У 1800 р. він одружився з донькою надвірного радника і відкупщика Омеляна Чеблокова Ганною [12], в домі якого в Петербурзі 20 червня 1813 р. і народився О.І. Покорський-Жоравко, там же пройшли і перші роки життя [13].

Після завершення курсу Новгород-Сіверської гімназії, де він навчався протягом 1824–1830 рр., Олександр Іванович за бажанням батька вступив на юридичний факультет Харківського університету, в якому водночас активно відвідував лекції професорів природничого факультету. Закінчивши університет у 1834 р. зі званням дійсного студента, він відправився на службу до Петербургу. Біографи розходяться у визначенні першого місця служби Покорського-Жоравко. Д. Бочков вважав, що у 1835 р. молодий юрист розпочав роботу в Департаменті Міністерства державного майна [14], а Б. Гарський та В. Модзалевський – у Департаменті Міністерства Юстиції, звідки звільнився в червні 1839 р., а вже потім, в березні 1840 р., вступив до 3-го Департаменту Міністерства держмайна на посаду помічника редактора, а згодом редактора Статистичного відділення [15]. Вже по роду своєї служби він повинен був мати справу з проблемами, які згодом будуть предметом обговорення в суспільстві в цілому та в губернських комітетах зокрема.

Крім того, Олександр Іванович вже в той час став добре відомим теоретиком і практиком бджільництва, почав друкувати свої праці на сторінках різних видань – “Земледельческая газета”, “Посередник, газета промышленности, хазяйства и реальных наук”, був помічником редактора останньої. За завданням 3-го Департаменту в 1841 р. він уклав історичний огляд бджільництва, подав опис методу бджільництва в деяких повітах Чернігівської губернії. В цілому він написав близько 30 творів із бджільництва, які перекладалися на німецьку і французьку мови і були відомі у Франції, Англії, Бельгії [16]. Не випадково в 1901 р. редактор журналу “Пчеловодный музей” Г.В. Парадієв відніс Покорського-Жоравко до піонерів раціонального російського бджільництва [17].

У 1840 р. Покорський-Жоравко став членом Вільного Економічного Товариства (далі: ВЕТ), 1841 – членом-кореспондентом Паризького Політехнічного Товариства, і цього ж року – членом-кореспондентом вченої Комісії Міністерства держмайна. В 1842–1843 рр. він був редактором “Трудов” ВЕТ, а в 1841 р. видав на громадських засадах під власною редакцією “Атлас Музеума Императорского Вольного Экономического общества”, з описом і кресленнями знарядь та машин, що відносилися до сільськогосподарської промисловості та ремесла, які були в музеї Товариства, а також запозичені з різних журналів та інших праць. Було видано 13 зошитів “Атласу”, які схвально прийняла публіка [18]. З від’їздом Олександра Івановича на Україну в свій родовий маєток та відмовою від редагування “Атласу” це видання припинилося і всі спроби його відновити виявилися невдалими [19].

У 1843 р. Покорський-Жоравко вийшов у відставку і остаточно оселився на хуторі Аннінське, названому його батьком на честь дружини, і повністю віддав господарським справам та громадській діяльності. Крім хутора, він мав маєтності в с. Шулаковка, володів 208 селянами чоловічої статі, дворових не мав, з 73 селянських дворів, які йому належали, всі були тягловими, і всі господарства були наділені землею по 8 десятин на тяглову душу. Селяни також забезпечувалися паливом і деревиною для будівництва з панського лісу з дозволу власника [20].

Покорський-Жоравко був людиною енергійною, діяльною і завжди шукав можливості докласти до чогось свої різноманітні обдаровання. Він був не лише теоретиком, а й практиком бджільництва. Всі біографи відзначали, що він мав на своєму хуторі, в 20 верстах на південь від м. Мглина, велику і добре облаштовану пасіку. До того ж, імовірно, від батька він одержав винокурню, мав цукровий завод, лакову та політурну фабрики, а в 1872 р. відкрив ще й сургучну, яка проіснувала недовго [21].

Крім господарських справ, Олександр Іванович активно займався громадською діяльністю, співробітничав з різними науковими товариствами та періодичними виданнями. З 1849 до 1860 рр. він був предводителем дворянства Мглинського повіту. В 1844 р. став дійсним членом московського Товариства дослідників природи, 1846 р. – почесним “соревнователем” Російського географічного Товариства, в 1849 р. – членом Комітету Бджільництва при Московському Товаристві сільського господарства, в 1850 р. – членом цього Товариства, в 1851 р. – членом-співробітником Комісії для опису губерній Київського учбового округу при Київському університеті, в 1862 р. – дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин. Він публікувався в “Трудах” ВЕТ, “Журналах” Міністерства держмайна, “Журнале сельского хозяйства и овцеводства”, “Журнале общепользных сведений”, “Сельском хозяйстве”, “Русском вестнике”. Переважно це були праці з бджільництва. Але він мав намір написати історію землеробства в Росії [22]. Неповна бібліографія його праць укладена Д. Бочковим [23], а в науковий обіг в сучасній літературі фактично введено лише “Хозяйственные замечания о Черниговской губернии”, використані Т.І. Лазанською [24].

Як бачимо, така господарська, громадська та літературно-наукова активність робила О.І. Покорського-Жоравко відомою людиною і не випадково мглинське дворянство доручило йому вирішувати важливу “селянську” справу і захищати свої корпоративні інтереси в Чернігівському Губернському комітеті, який було дозволено відкрити царським рескриптом від 18 травня 1858 р. [25]. Урочисте відкриття Комітету відбулося 22 липня [26].

До роботи в Комітеті Олександр Іванович поставився досить відповідально, про що свідчать опубліковані В. Модзалевським 11 листів, написаних Покорським-Жоравко до дружини з листопада до грудня 1858 р., фрагмент його спогадів, епіграфом до якого він узяв слова О.С. Пушкіна: “И не уйти нам от суда людского, как не уйти от Божьяго суда!” [27], а також численні виступи, “мнения” під час засідань по всім ключовим проблемам, що обговорювалися. До того ж разом з В.Д. Дунін-Борковським, О.П. Бакуринським, Г.П. Галаганом він був обраний членом Редакційної Комісії, яка безпосередньо займалася остаточним оформленням проекту положення про селян Чернігівської губернії.

За свідченням Д. Бочкова, що базувалися на переказах, Покорського-Жоравко в Мглинському повіті, а, можливо, і в губернії взагалі, вважали кріпосником, та ще й переконаним [28]. Водночас історик піддав сумніву цю думку. На таких же позиціях стояв і П.Я. Дорошенко, один з перших істориків реформи в Чернігівській губернії. Більше того, коротко характеризуючи всіх членів Комітету, про Покорського-Жоравко він зазначив: “выдавался в Комитете самостоятельностью взглядов и широкою поддержкою интересов крестьян” [29].

Фактично сам Олександр Іванович заманіфестував власну позицію в статті “Что стоило нам крепостное право?”, надрукованій вже в листопадовій книжці “Русского вестника” в 1858 р., де він категорично висловився за ліквідацію кріпосного права, яке порівнював зі “смертельно-большим” і зазначав, що “принудительный труд в каком бы виде он ни являлся, не приносит пользы и истощает и того, кто трудится, и того, кто им пользуется” [30]. Водночас він виступав за створення “здравых основ” нового землекористування та землеволодіння і вважав це моральним завданням дворянства. А це було можливе за умови віднайдення балансу інтересів між селянством та дворянством.

В історіографії великих реформ діячі подібні до О.І. Покорського-Жоравко майже не згадуються. Можливо, тому, що в епоху “общественного опьянения” (В. Кошелєв) 50–60-х рр. XIX ст. більш привабливими виявлялися ліберали, з якими контрастували кріпосники, консерватори, реакціонери. Це не давало можливості почути широкий спектр голосів у рамках хоча б одного регіону. Тому такі як Покорський-Жоравко, до якого при необхідності маркування можна було б підібрати скоріш визначення “консервативний реформатор” або “прогресивний консерватор”, залишалися поза увагою публіцистів, а згодом і істориків. Отже, детальний аналіз думок, поглядів, позицій усіх діячів реформи є нагальним завданням істориків української суспільної думки.

Література

1. История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – С. 271.
2. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2003.
3. Мухина Е.Н. “Человек толпы” // Стогов Э.И. Записки жандармского штаб-офицера времен Николая I. – М., 2003. – С. 21.
4. Гуржій О.І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 364–449.
5. Корнилов А.А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. // Русское Богатство. – 1904. – № 5. – С. 76.
6. Христофоров И.А. “Аристократическая” оппозиция Великим реформам (конец 1850–середина 1870-х гг.). – М., 2002. – С. 11.
7. Литвинова Т.Ф. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історії дворянства та селянства Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. //

Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. – Д., 2004. – С. 45–46.

8. Литвинова Т.Ф. Історико-біографічний напрям у дослідженні суспільної думки України (18 – початок 19 ст.) // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 35.

9. Бочков Д.А. Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813–1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 45.

10. Покорский А.А. “Мы не приемыши, но законные дети этого края...”. К 185-летию со дня рождения А.И. Покорского-Жоравко // <http://www.rds.org.ru/dv/0011/index.phtml>

11. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 106.

12. Там само. – С. 108.

13. Бочков Д.А. Вказ. праця. – С. 24.

14. Там само. – С. 26.

15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – С. 1104; Гарский Б. Покорський-Жоравко А.И. // Руський биографический словарь. – СПб.: Т. Плавильщиков-Примо. – С. 279.

16. Ходнев А.И. История Императорского вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года. – СПб., 1865. – С. 230.

17. Пчеловодный музей. – 1901. – № 4. – С. 113–116.

18. Ходнев А.И. Вказ. праця. – С. 126–127.

19. Бочков Д. А. Вказ. праця. – С. 38–39.

20. Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 4. – С. 20.

21. Бочков Д.А. Вказ. праця. – С. 28.

22. Там само. – С. 37.

23. Там само. – С. 47–49.

24. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

25. Корнилов А.А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. // Русское Богатство. – 1904. – № 2. – С. 224.

26. Ковалевський М. Освободительная реформа Александра II и её осуществление в пределах Черниговской губернии (1858–1861). – К., 1911. – С. 14; Дорошенко П.Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1912. – Вып. 9. – С. 35.

27. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып. 11. – С. 52–101.

28. Бочков Д.А. Вказ. праця. – С. 30.

29. Дорошенко П.Я. Вказ. праця. – С. 38.

30. Покорский-Жоравко А.И. Что стоило нам крепостное право? // Русский вестник. – 1858. – Т. XVIII. Ноябрь. “Современная летопись”. – Кн. 2. – С. 203.

С.А. Волкова

Из истории этносоциальных процессов в Таврической губернии во второй половине XIX века

История Таврической губернии во второй половине XIX века связана с разнообразными этносоциальными процессами. В данной статье на основе новых архивных документов и данных периодической печати тех лет рассматривается один из аспектов этнической истории юга Украины – чешская колонизация Таврической губернии. Целью статьи является на основе введения в научный оборот но-

вого корпуса источников по истории чехов в Крыму раскрыть условия их пребывания на полуострове.

Основной массив документов по данной проблеме содержится в фондах Российского государственного исторического архива: Канцелярия министра земледелия, Департамент духовных дел для иностранных исповеданий, Хозяйственный департамент, а также материалах, хранящихся в Государственном архиве в Автономной Республике Крым (фонды: Канцелярия Таврического губернатора, Таврическое губернское присутствие, Канцелярия Таврического губернского предводителя дворянства).

В Крыму во второй половине XIX века значительные изменения происходят в этническом отношении. Отмена крепостного права, последующие буржуазные реформы устранили препятствия для увеличения количества населения на юге Российской Империи. Свободных земель для новых жителей было достаточно. С XIX века в Таврической губернии начинается заселение территорий, в основном, беглыми крестьянами [1]. Крупнейшим этносоциальным процессом, который повлек за собой появление пустых земель на большей части Крыма, явилась массовая эмиграция крымских татар в Турцию после Крымской войны (1853–1856 гг.) [2]. Необходимы были новые силы для восстановления и подъема экономики края. От колонизации ожидали только положительных результатов. В Крым в это время ехали белорусы, болгары, чехи, эстонцы [3]. Огромные пустые степи находились недалеко от городов и портовых центров, и поэтому в дворянских кругах появляются мысли о скорейшей колонизации региона. Чтобы ускорить заселение края, правительство назначило под поселение все земли, освободившиеся после ухода крымских татар и значительное количество казенных участков. Земли щедро раздавались безземельным, проживающим в Крыму, и переселенцам [4]. Чешская эмиграция в Крым тесно связана с переселением чехов в Волынскую, Подольскую, Екатеринославскую, Киевскую и в материковые уезды Таврической губернии [5].

Первые чешские колонисты появились на Крымском полуострове весной 1861 года [6]. Пик переселения чехов в Крым относится к 1862–1863 годам, когда были основаны четыре чешские колонии в Перекопском уезде.

Прибыв в Крым, переселенцы отправлялись в Симферополь, где ждали своего дальнейшего распределения по уездам, городам и по новым имениям [7, л. 34–36], а затем по различным направлениям: на север Крыма – в Перекопский уезд; на юг – в Ялтинский уезд. Чехи поселялись и в крупных городах полуострова: Евпатории, Судаче, Феодосии, Керчи. Интересным источником об этих событиях является рапорт Ялтинской земской управы: “До 16 сентября 1862 года – 8 человек богемцев по добровольному согласию и без письменных обязательств водворились в имениях советницы А. Булатовой и художника Хлопонина при одной деревне. Но через месяц оставили имение помещицы и Хлопонина. Причины ухода неизвестны, жалоб от колонистов не поступало” [8, л. 26]. В свою очередь, помещики жаловались, что чехи недобросовестно выполняют условия контракта.

Иностранцев привлекали северные области Крыма, где пустовали целые деревни. Чехам-колонистам было разрешено заселять брошенные земли, огромное количество которых находилось в Перекопском уезде. В сохранившихся документах прослеживается желание правительства привлечь в Крым около 10 тыс. чешских переселенцев. Эта цифра не отражает реального количества приехавших, но фигурирует в источниках 1862 года, вероятно, такое количество эмигрантов

должно было решить проблемы рабочей силы. Для примера можно привести рапорт Таврическому губернатору, что “водворены в Крым, в Перекопский уезд 10 тысяч богемцев и моравцев при поселениях недалеко от Симферополя, на землях 3000 тысячи десятин”. Здесь же оговаривались условия заселения и взаимоотношения с помещиками [9, л. 12]. На самом же деле реальная цифра переселившихся была значительно меньшей. На протяжении 1860–1864 годов колонизации полуострова чехи приезжали лишь отдельными группами – по несколько семей. К началу марта 1862 г. переселенцы из Богемии и Моравии поселились на помещичьих землях в Перекопском уезде. О заселении самого северного крымского уезда свидетельствует “Ведомость о числе богемцев, поселившихся в Перекопском уезде, на владельческих землях” (от 30 октября 1862 г). По сведениям, содержащимся в данном документе, чехи проживали у жены генерального министра А. Мясоедовой в деревне Башкый в количестве восьми семей, у ротмистра гвардии В. Попова в деревне Биюк-Онлар находилось шесть семей чешских поселенцев, колонист Д. Люстих на своих землях при деревне Ташлы-Тома разрешил водворение одиннадцати семей чешских эмигрантов. Среди других помещиков упомянуты: ротмистр гвардии С. Булгаков и жена коллежского асессора Е. Тимченко. К концу 1862 года богемцы поселились у помещиков: “В. Попова – 13 мужчин, 11 женщин; и у А. Мясоедовой – 21 мужчина и 14 женщин, без заключения договоров, притеснений не терпят”. Из данной ведомости видно, что колонисты, поселившиеся в Перекопском уезде, от помещиков никаких притеснений не терпят, и даже, взяв у землевладельцев пособия, уходят “неизвестно куда, не возвращая взятого” [8, л. 37–39, 66]. Мнения о чешских колонистах были разнообразными: “переселенцы с большим трудом подчиняются существующим крымским порядкам, плохо занимаются хозяйством и постепенно мечтают о новых льготах и о переселении куда-либо”. Что же касается чехов, поселившихся в Перекопском уезде, то они “скорее способны поселиться в городах и обратиться к занятию ремеслом и более мелкими промыслами, чем земледелием” [10]. Причиной для таких представлений служило то, что: “переселенцы были совершенно незнакомы с условиями крымского земледелия; первые годы десятилетия после 1860 г. были засушливыми и неурожайными, что постепенно уничтожило имевшиеся у переселенцев средства и напугало их... некоторые из чехов решили навсегда покинуть Крым” [11]. По сведениям за 1865 год в Перекопском уезде в первые два года колонизации поселилось: 309 мужчин и 306 женщин, всего 615 душ общего пола [12]. О поступивших сведениях на 1869 год, в Перекопском уезде проживало чехов: католиков – 1009, лютеран – 29 человек [13].

В Перекопском уезде чехами были основаны четыре колонии: Александровка, Богемка, Табор, Цареквич. Колония Табор основана в начале 1862 года. Первые поселенцы – 39 семейств из чешского города Табор. Из них 90 мужчин и 101 женщина. Им выдали 1467 десятин земли. Немногим позже к колонистам присоединились еще 18 чешских семей – 33 мужчины и 58 женщин. 19 августа 1871 г. в Комитет об иностранных поселенцах пришли планы и сметная книга на все чешские колонии. В частности, на участок Кирей, где поселена колония Табор (сведения за 1865 год), приходилось 1529/1630 десятин земли по планам [14]. К 14 декабря 1866 года водворенные в Крыму чехи Перекопского уезда в деревне Табор и других колониях, прислали в Министерство государственных имуществ прошение: “Об увеличении земельного надела, об устройстве школы и назначении им католического пастора для исполнения духовных потребностей”. В ответ на ходатайство

чехи получили на одну душу 12 десятин земли, полное пособие в 170 рублей. На эти деньги поселенцы колонии Табор построили дома, и определенная сумма осталась на приобретение скота. В 1863 году многие жители этого поселения приняли уже присягу и стали подданными Российской Империи [15].

Богемка основана в 1862 году. После ухода по неизвестным нам причинам болгар опустевшую деревню заселили чехи: богемцы и моравцы. Имя этой колонии дано в честь латинского названия Чехии – их бывшей родины. После эмиграции бывших жителей села Джадра земля осталась без присмотра, и “попечительский комитет об иностранных поселенцах южного края России” по акту, составленному 22 февраля 1862 года принял это село в свое ведомство [16, л. 1]. Среди первых чешских переселенцев насчитывалось 60 семейств – 152 мужчин и 151 женщина. Земли им выдали 2318 десятин. В 1863 году вновь водворились еще 3 семьи чехов: Иогана, Драгана, Франция Засула, Венцеля Вцатка. К 1864 году большинство семей имели собственный дом, многие из колонистов приняли присягу на верность Российской империи и российское подданство. В чешском богемском обществе даже выбрали сельского старосту – Франца Коваржа. Среди богемцев в 1864 году уже насчитывалось 33 грамотных человека, 23 недостаточно грамотных, остальные оставались безграмотные. Чехи данной колонии принимали присягу на протяжении нескольких лет (1864–1867). Переселенцы отказывались от связей со своей бывшей родиной. Это было главным условием принятия подданства. По такому принципу присяги были приняты и в других колониях [17, л. 77–100]. К 1867 году в селе Богемка насчитывалось 226 душ мужского и женского населения. Всего удобной и неудобной земли в колонии – 1222 десятины 252 кв. саженой (пашня 1149 десятин, под поселения и огороды – 68 десятин) [18].

Жители колонии Цареквич, прибывшие из Богемии в 1862 году, получили в надел по 12 десятин земли на душу мужского населения. В самом начале основания колоний число жителей составило 15 семей чехов (из них 36 мужчин и 31 женщина). Земли в их распоряжение было 878 десятин. В конце 1863 года в колонию Цареквич к поселившимся чехам присоединились новые выходцы из Австрийской Чехии; среди таковых, например, были богемцы Ванцен Правец и Иосиф Ульман [19].

Колония Александровка была названа в честь российского императора. Датой ее основания можно считать 1 апреля 1862 года, когда на этой территории поселилось 45 семей чехов (из них 98 мужчин и 85 женщин). До 1864 года она интенсивно заселялась. С 1865 года начинается выдача пособий жителям данного поселения на обустройство домов и покупку скота. К 1869 г. в колонии уже проживало 60 семей чехов [20].

Современники иногда отмечали следующие негативные стороны: “водворенные чехи в четырех колониях Перекопского уезда не могли до настоящего времени прочно устроиться и не желали оставаться на занятых ими местах. Или отказывались от новых, указанных им”. Согласно же заявлениям самих колонистов, они добивались переселения на участки, которые им не могут быть отведены; добивались особых льгот, однако эти выплаты были невозможными. 1865 год оказался неурожайным, и чешские колонисты убедительно просили помощи или зерном или денежными выплатами. Чехи даже подсчитали необходимую сумму, распределив 4303 рубля на 4 колонии. После неоднократных просьб и жалоб эмигрантам все же перевели необходимую сумму для закупки хлебных запасов, а общая сумма выплат, как и просили, составила 4303 руб. 12 коп. [17, л. 4; 39]. В докладной записке от 22 марта 1869 года говорится, что в четырех колониях чехи

проживали временно, перечисляются колонии Александровка, Богемка, Табор и Цареквич. С 1864 года эмиграция постепенно прекращается, хотя по документам прослеживается, что чехи приезжали в Таврическую губернию и в 1865, 1867, 1869 годах. Появлялись чехи в Крыму и в 70-х годах XIX века [21, л. 27–34]. Все вновь прибывшие знали только чешский, что иногда приводило к недоразумениям в общении с другими землевладельцами и чиновниками. Безлюдный Перекопский уезд осваивался трудом колонистов, в том числе и чехов, которые в этом уезде были наиболее многочисленными. По подсчетам Министерства государственных имуществ, на 1864 год в Перекопском уезде чехами занято 8060 десятин земли, по 15 десятин на душу населения (распределение по колониям: Табор – 1467 десятин, Богемка – 2318 десятин, Цареквич – 878 десятин, Александровка – 3397 десятин земли) [22, л. 184].

Основным пунктом поселения чехов являлся Симферопольский уезд. Однако здесь они долго не задерживались, т. к. стремились разъехаться по окраинам. С 1861 по 1862 года в Симферопольском уезде находились богемцы у помещика Майера – 57 человек. В сентябре 1862 года богемцы поселились в Симферопольском уезде у помещика Деварджи в числе 10 душ. В рапорте в Симферопольскую городскую полицию есть донесение на господина Санина от богемца Иогана Нешпора по поводу притеснений и удержания паспорта. На земле Г. Санина были поселены 40 чешских семей, положение которых оказалось значительно хуже: “Они постоянно терпят притеснения от помещика и жалуются в Попечительский комитет”. К январю 1863 года в Симферопольском уезде проживало 54 семьи чехов. Встречались и одиночные случаи водворения чешских эмигрантов на полуострове. Например, Иосиф Петра, прибывший в Россию, а затем и в Крым в 1868 году, 3 года жил в имении помещика Давыдова, близ Симферополя, а затем уехал и обосновался в селе Никита близ Ялты. Иоган Баргыш появился на крымских землях в 1879 году, жил в Симферополе, переехал в Феодосию, но из-за сложных экономических условий эмигрировал на материк – в Мелитопольский уезд, колонию Чехоград. Иоган Лоцман с 1876 года проживал в деревне Карачач Симферопольского уезда, а хотя прибыл в Крым в 1868 году. Занимался садоводством, никаких более ремесел не знал, документов о водворении не имел, чем и вызван к нему интерес. Однако уже в 1877 году им была принята присяга и выдано свидетельство [23].

Заселялся чехами и Евпаторийский уезд. По документальным свидетельствам на 30 марта 1861 года в Евпаторийский уезд прибыло 50 семейств богемцев (200 человек). К июлю 1862 года численность чешских переселенцев фиксируется в “Ведомости об иностранцах”. На помещичьих землях богемцев 83 мужчины и 60 женщин; чехов – 8 мужчин и 10 женщин (различие между богемцами, моравцами и чехами только в том, что они происхождением из разных областей их общей родины – Чехии).

До сентября 1862 года в уезд прибыло еще 47 семейств чехов, а в сам город Евпаторию – 10 душ общего пола. Евпаторийский земский исправник докладывал, что “богемцы заключают договор с помещиками и селятся на землях: советника графа Машуна, отставного поручика Н.А. Магнуса, отставного капитана графа Д.П. Лаговского”. В Евпаторийском уезде на 1863 год насчитывалось 27 семей чехов. В апреле 1875 года в Евпаторийский уезд были водворены 16 семей чехов в деревню Бораган. Все переселенцы занимаются хлебопашеством, хотя многие из них из-за нехватки средств вынуждены наниматься в работники [24].

Феодосийский уезд также стал местом поселения чешских переселенцев. Первые чехи здесь появились в 1861 году и были размещены на землях коллежского асессора Ивана Полимжестова, генерал-майора Шостака, доктора Эргарта, у помещиц М. Хрущевой и А. Толмачовой.

Ялтинский и Керченский уезды также были не исключением для поселения чехов. Из рапорта ялтинской земской управы: “До 16 сентября 1862 года было водворено на эти земли 8 человек богемцев”. Начало заселения этого уезда относится еще к апрелю 1862 года [25].

К 1869 году чешская эмиграция в Крым постепенно прекратилась, но еще не все прибывшие чехи нашли удобные для себя земли. Ряд причин мешали колонистам обрести свой “второй дом”. Одних не устраивали условия контрактов, другие вовсе не могли найти компромисс с помещиками, третьих не устраивала земля, а были среди чехов и такие, которые искали просто лучшей жизни. Интересную информацию предоставляет документ (от 21 июня 1868 года) “О прибывших в Крым чехов”: “Незнание никакого языка, кроме чешского, приводит к многочисленным недоразумениям. Скоро в Симферополе будет проездом чех из Черноморской округа (служащий, агроном) Гейдук. Он объяснит многим переселенцам положение о заселении Черноморского округа. Кроме всего, несколько семейств чехов, находившихся в Симферополе, изъявили желание поселиться в Новороссийске. Чехам было разрешено по несколько семей переселяться через Керчь и Тамань (с сохранением повозок и рабочего скота, т. к. их приобрести очень трудно). Если же чехи смогут жить в причерноморском округе и будут приносить пользу, то им выделят по 15 десятин земли. За время эмиграции чехов в Крым переселенцам предоставляли незаселенные земли региона: как государственные, так и владельческие” [26]. Помещики по-разному принимали чешских выходцев, наибольшее количество которых водворились в Перекопском уезде. Немногочисленные сведения о заселении уездов Крымского полуострова дают возможность предположить о небольшом количестве переселенцев. По несколько семей водворялись в Ялтинский, Феодосийский, Керченский, Симферопольский и Евпаторийский уезды. Тяжелые условия жизни зачастую заставляли чехов менять места жительства, и в связи с этим, сведения о движении эмигрантов очень отрывочны.

По данным всеобщей переписи населения Российской империи, чехов в Таврической губернии проживало 1962 человека [27, л. 5]. Таким образом, изучение чешской эмиграции в Крым позволяет более объективно представить ход этносоциальных процессов в Таврической губернии в досоветское время.

Литература

1. Ceske osady v tauridsce guberni // Yan Auernan Ceske osady na Volyni i na Krymu, a na Kavkaze. – Praha, 1920. – С. 41–51; Колонизация Крыма // Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – 19 октября; РГИА, ф. 381, оп. 8, д. 3726.
2. Шмаков И. Новые славянские колонии в Таврической губернии // Новороссийские ведомости. – 1869. – 5 октября.
3. Несколько слов по поводу заселения владельческих земель в Крыму иностранными выходцами // Таврические губернские ведомости. – 1862. – 30 июня.
5. Колонизация Крыма // СПб. ведомости. – 1860. – 19 октября; Шмаков И. Указ. соч.
6. РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 165, л. 1-3; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24845, л. 13.
6. ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7008; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24512; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24845; ГАРК, ф. 327, оп. 1, д. 1368; РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 165, л. 1-13.

7. РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 165; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24512.
8. РГИА, ф. 932, оп. 1, д. 145; ГАРК, ф. 326, оп. 1, д. 1368.
9. ГАРК, ф. 327, оп. 1, д. 24685; О переселении в Крым чехов и моравов // Северная почта.– 1862.– 4 апреля.
10. Переселенцы чехи и татары // Санкт-Петербургские ведомости. – 1863. – 5 (17) марта; Шмаков И. Указ. соч.
11. Несколько слов по поводу заселения владельческих земель в Крыму иностранными выходцами // Таврические губернские ведомости. – 1862. – 7 июля; Г. Пятигорский. Эмиграция крымских татар // Вестник Европы. – 1904. – Т.7. – С. 103; Настоящее положение хозяйств в Крыму // Русский инвалид. – 1865. – № 45. – С. 8.
12. Списки населенных мест Российской империи.– СПб., 1865.– Т. 41: Таврическая губерния. – С. 140.
13. Шмаков И. Указ. соч.
14. ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24453; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24512; ГАРК, ф. 85, оп. 1, д. 49; РГИА, ф. 381, оп. 44, д. 20647.
15. ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24575, л. 13-14; ГАРК, ф. 85, оп. 1, д. 49, л. 117- 118; ГАРК, ф. 377, оп. 1, д. 4070, л. 2; ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 1177, л. 31; ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 24575, л. 13-14; РГИА, ф. 381, оп. 8, д. 3708, л. 184; РГИА, ф. 381, оп. 44, д. 20645, л. 4.
16. РГИА, ф. 381, оп. 13, д. 21120; Домбровский Ф. Результаты работ по снабжению водой переселенцев // Таврические губернские ведомости. – 1863. – 12 октября.
17. ГАРК, ф. 381, оп. 44, д. 20647.
18. ГАРК, ф. 377, оп. 19, д. 130, л. 2; ГАРК, ф. 85, оп. 1, д. 49, л. 117-118.
19. ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24575, л. 13; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24626, л. 148.
20. РГИА, ф. 381, оп. 44, д. 20645, л. 7-9; РГИА, ф. 381, оп. 8, д. 378, л. 184; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24845; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24575, л. 14.
21. ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7506, л. 27-34.
22. РГИА, ф. 381, оп. 8, д. 3708, л. 184.
23. ГАРК, ф. 27, оп. 7, д. 1616, л. 17; ГАРК, ф. 27, оп. 7, д. 1665; ГАРК, ф. 27, оп. 7, д. 1354, л. 13-22.
24. ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24563, л. 17; ГАРК, ф. 327, оп. 1, д. 1368, л. 43; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24512, л. 7, 18.
25. ГАРК, ф. 327, оп. 1, д. 1368, л. 72-73,48; ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 24512, л. 9.
26. ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7506; ГАРК, ф. 327, оп. 1, д. 1556, л. 6.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: Таврическая губерния.– СПб., 1904.– 309 с.

І.О.Кочергін

Життя і діяльність М.Ф. Шимановського

Біографічні дані про відомого на Криворіжжі гірничого інженера, багаторічного директора-розпорядника першого в Кривому Розі металургійного підприємства Мартина Феліксівича Шимановського дуже скупі і в дечому суперечливі. Ті хто писав про нього наводять схожу інформацію з незначними доповненнями [1]. Уточнення і розширення даних про одного з представників криворізької технічної інтелігенції другої половини ХІХ ст. дасть змогу повніше відтворити соціально-економічні процеси, які відбувались на Катеринославщині в період промислового перевороту.

Одним з перших, хто звернувся до вивчення постаті М.Ф. Шимановського, був професор П. Варгатюк. Його стаття, яка була надрукована в криворізькій газеті “Червоний гірник”, і досі залишається найбільш повною за обсягом інформації про життя і діяльність М.Ф. Шимановського [2]. Схожою за змістом на статтю П. Варгатюка можна назвати статтю Л.Шаповалової. Тут подані незначні доповнення по історії розвитку Гданцевського заводу, де М.Ф. Шимановський був директором-розпорядником [3]. Деякі доповнення про роботу М. Шимановського на Саксаганському руднику подано в статті О. Мельника [4]. Отже, існуюча історіографія проблеми не дає повної відповіді на багато питань, які стосуються біографії М.Ф. Шимановського.

Найбільш суперечливим є питання походження і родинних коренів першого директора-розпорядника Гданцівського металургійного заводу. П. Варгатюк стверджував, що Мартин Шимановський походив з відомої родини Корвін-Шимановських, із якої вийшов відомий музикант Кароль Шимановський [5]. Автор даної статті у дисертаційному дослідженні теж навів це твердження, довірившись авторитету відомого професора. Однак після огляду особової справи студента Санкт-Петербурзького гірничого інституту М.Шимановського, яка зберігається в Центральному державному архіві Санкт-Петербургу, з’ясувалось, що він належав до дворян Київської губернії, через що інформацію, подану П. Варгатюком можна взяти під сумнів [6].

На жаль, в особовій справі студента М. Шимановського відсутні деякі документи, які б дозволили повніше розкрити його походження. Та навіть ці скупі дані дають змогу скласти уяву про ранню біографію М. Шимановського. Дати і місця народження в справі не має. Однак у представлених документах часто називається вік і місце проживання Мартина Шимановського перед вступом до гірничого інституту.

Отже, повне ім’я М. Шимановського звучить так: Мартин-Бернгард-Маріан Феліксівич Шимановський. Належав він до дворян Чигиринського повіту Київської губернії [7]. Напевно, народився в с. Тимошівка, яка стоїть на однойменній річці, що впадає в Тясмин [8]. Це не єдине в Україні село з такою назвою, тому не має нічого дивного, що П. Варгатюк пов’язав біографію М. Шимановського з родинним маєтком Корвін-Шимановських на Єлисаветградщині. Родина Шимановських не була заможною, бо студенту Мартину Шимановському, ідучи на практику, доводилось просити допомоги у керівництва інституту. В одному з прохань на ім’я директора від 27 травня 1877 р. він писав: “Не маючи змоги їхати на власний кошт на практичні заняття, маю честь просити Ваше превосходительство виклопотати перед Радою інституту видачу мені допомоги” [9].

З приводу дати народження, то після проведення незначних підрахунків можна визначити рік, коли народився М. Шимановський. З високою долею ймовірності це буде 1855 рік, бо, як свідчить один із документів, на січень 1878 р. йому було 22 роки [10]. Середню освіту здобув в одному з реальних училищ Київської губернії. Документи лише вказують, що М. Шимановський закінчив шість класів реального училища і сьомий додатковий. Яке саме училище він закінчив не зазначено [11]. У 1775 році, склавши іспити з математики і фізики, він вступив до Санкт-Петербурзького імператорського гірничого інституту, який успішно закінчив у 1880 р.

Подальша доля М. Шимановського пов’язана з Криворіжжям. За повідомленням П. Варгатюка, М. Шимановський з 1881 р. працює у Кривому Розі в якості помічника розпорядника акціонерного товариства “Криворізькі залізні руди” Стані-

слава Осиповича Конткевича [12]. Акціонерне товариство Криворізьких залізних руд – компанія з французьким капіталом, що виникла у 1880 р. завдяки невтомній діяльності відомого громадського діяча Катеринославської губернії Олександра Миколайовича Поля. М. Шимановський, який працював на руднику Саксаганському (перший рудник французької компанії), звичайно ж, не міг не стикнутись з такою яскравою постаттю, як О.М. Поль, який до того ж мав власне підприємство неподалік Саксаганського рудника в Дубовій балці. Про особисте знайомство М. Шимановського і О.М. Поля свідчить співробітник останнього В. Кониш. Згадуючи одну зі своїх робочих поїздок, яка відбулась весною 1886 р., він писав: “Я зупинився в Гданцівці у М.Ф. Шимановського, який завідував справами французької компанії, котрий прийняв мене з властивою йому гостинністю і люб’язністю. Через два дні приїхав Олександр Поль, і після раннього обіду у Шимановського ми відправились у Велику Дубову балку [13]. Як свідчить В. Кониш, цей обід був звичним, отже, О.М. Поль і М.Ф. Шимановський добре знали один одного. Вони неодноразово зустрічались, подовгу розмовляли, поділяли погляди на розвиток Криворізького басейну. Про це М.Ф. Шимановський писав у своїх статтях, які були вміщені в “Горно-Заводском листке” і “Горном журнале” [14]. Про їх тривале і тепле знайомство свідчить і той факт, що одну зі своїх брошур під назвою “Залізні руди та рудники Кривого Рогу”, яка була видана у 1888 р., М.Ф. Шимановський подарував О.М. Полю. На першій сторінці було зроблено дарчий напис: “Вельмишановному О.М. Полю від автора” [15].

У 1886 р. М.Ф. Шимановський замінив С.О. Конткевича на посту відповідального й уповноваженого в Росії директора-розпорядника акціонерного товариства “Криворізькі залізні руди [16]. За п’ять років М. Шимановський завоював високий авторитет, що і дозволило йому зайняти таку відповідальну посаду. Про його кваліфікованість і професійність свідчать його роботи: “Железные руды и рудники Кривого Рога”, “Криворожские залежи железных руд и их разработка”, в яких він подає ґрунтовний опис усіх діючих рудників Криворізького басейну [17]. Друга робота М. Шимановського була своєрідною відповіддю на чутки, які почали поширюватись на Криворіжжі з приводу виснаження місцевих покладів руди. М. Шимановський довів, що поклади мають велику потужність і про вичерпність турбуватись не слід [18]. Сьогодні ми бачимо, що цей прогноз підтвердився. Під час перебування М. Шимановського на посаді директора-розпорядника французької компанії на руднику Саксаганському у 1887 р. був встановлений перший на Криворіжжі паровий підйомник, а видобуток залізної руди збільшився вдвічі. У 1892 р. під безпосереднім керівництвом М. Шимановського стало до ладу перше металургійне підприємство в Криворізькому регіоні – Гданцевський чавуноливарний завод. Завод був з’єднаний під’їзною колією з Катерининською залізницею. Навколо заводу, за сприяння директора-розпорядника, виникло маленьке містечко з багатоквартирних будинків для робітників та інженерів, лікарня тощо [19]. Енергійна та корисна діяльність М. Шимановського не могла не позначитись на прибутковості акціонерного товариства. Збільшилась кількість рудників на Криворіжжі, якими володіла компанія, з’явилися власні вугільні копальні в Донецькому вугільному басейні.

Подальша доля М.Ф. Шимановського, його родинні та професійні стосунки нам не відомі. Дається взнаки брак джерельної бази. П. Варгатюк припускає, що діяльність М. Шимановського на посаді директора-розпорядника акціонерного товариства “Криворізькі залізні руди” припинилась десь у 1910–1913 рр., бо “звіти

про діяльність “Товариства ...” підписувала інша особа” [20]. Коли і де закінчив свій життєвий шлях Мартин Феліксович Шимановський теж залишається загадкою, яка чекає свого розв’язання.

Слід зазначити, що М.Ф. Шимановський залишив помітний слід в історії Півдня України і Криворіжжя зокрема. Його діяльність напряму пов’язана з бурхливим розвитком Криворізького залізорудного басейну, а його ім’я можна поставити поруч з іменами відомих громадських діячів і підприємців Придніпров’я О.М. Поля, С.М. Колачевського, М.С. Копилова та ін.

Література

1. Варгатюк П. Сподвижник Олександра Поля // Червоний гірник. – 1995. – № 36. – С. 3.; Шаповалова Л. Інженер Мартин Шимановський // Криворізький машинобудівельник. – 1999. – №2. – С.3.; Мельник О.О. Рудник Саксаганський // О.М. Поль і розвиток промисловості в Криворізькому басейні: Матеріали громадських читань. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2002. – С. 86–96.; Кочергін І.О. О.М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини ХІХ ст.: Дис-ція на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 133.
2. Варгатюк П. Сподвижник Олександра Поля // Червоний гірник. – 1995. – № 36. – С. 3.
3. Шаповалова Л. Інженер Мартин Шимановський // Криворізький машинобудівельник. – 1999. – № 2. – С. 3.
4. Мельник О.О. Рудник Саксаганський // О.М. Поль і розвиток промисловості в Криворізькому басейні: Матеріали громадських читань. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2002. – С. 89–91.
5. Варгатюк П. Сподвижник Олександра Поля // Червоний гірник. – 1995. – № 36. – С. 3.
6. Центральный державный архив Санкт-Петербурга (далі ЦДА СПб.). – Ф.963. – Оп.1. – Спр. 9368.
7. Там само. – Арк. 2.
8. Тимошевка // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1903. – Т. 76. – С. 816.
9. ЦДА СПб, ф.963, оп.1, спр.9368, арк.4.
10. Там само. – Арк. 5.
11. Там само. – Арк. 1.
12. Варгатюк П. Сподвижник Олександра Поля ... вказ. праця. – С.3.
13. Коньш В. Краткий очерк открытия криворожских железных руд // Приднепровский край. – 1898. – №34. – 18 мая. – С.3.
14. Шимановский М.Ф. Железные руды и рудники Кривого Рога // Горно-Заводской листок. – 1888. – № 6. – С.69–75; Шимановский М.Ф. Криворожские залежи железных руд и их разработка // Горный журнал. – 1892. – № 10. – С.72–97.
15. Шимановский М.Ф. Железные руды и рудники Кривого Рога. – Екатеринослав, 1888. – С. 1.
16. Мельник О.О. Рудник Саксаганський ... вказ. праця. – С. 89.
17. Шимановский М.Ф. Железные руды и рудники Кривого Рога ... вказ. праця. – С. 69–75; Шимановский М.Ф. Криворожские залежи железных руд и их разработка .. вказ. праця. – С.72–97.
18. Шимановский М.Ф. Криворожские залежи железных руд и их разработка ... вказ. праця. – С.72–97.
19. Варгатюк П. Сподвижник Олександра Поля ... // Вказ. праця. – С. 3.
20. Там само. – С. 3.

Єврейське населення Катеринославщини в загальноросійських суспільно-політичних процесах пореформеної доби (60–80 рр. ХІХ ст.)

У спільній російсько-українській історії середини і другої половини ХІХ століття “окремо вирізняється одне питання, до якого... зверталися всі, хто мислив про загальну ситуацію в країні і яке стало... показником суспільних настроїв – це єврейське питання” [6, 10].

Російське єврейство, яке до середини ХІХ століття являло собою пригноблену національну меншину, зачинену державою в рисі осілости, контрольовану унікальним за характером і обсягом антиєврейським законодавством, вже в 60–80-ті роки постає у вигляді специфічної суспільної групи, що мала швидко зростаючий економічний та суспільно-політичний вплив у державі. Єврейське питання стало основним питанням, свого роду “...стрижнем російського життя. Від городского до міністра, від поліцейської дільниці до Сенату і Державної Ради всі і все поглинене єврейським питанням” [4, 4].

Важливе значення для з’ясування причин цього явища має встановлення сутності і характеру соціально-культурних і суспільно-політичних процесів всередині єврейської громади та з’ясування рівня, характеру і наслідків інтеграції єврейства в загальноросійські суспільні процеси що відбувалися наприкінці 50-х – на початку 80-х років ХІХ століття, що автор і має за мету дослідження.

В той чи інший спосіб до цього питання свого часу зверталися Ізраїль Сосіс [13], Песах Марек [7], Б. Фрумкін [17]. Сьогодні цьому питанню певною мірою приділяють увагу у своїх дослідженнях В. Орлянський [10], Л. Кривега, В. Кельнер [4], М. Некрасова [6], М. Френкін [16], звертався й автор [18], [19]. На жаль, дозволений обсяг публікації не дає можливості докладніше зупинитися на цьому питанні.

Із вступом на престол Олександра ІІ поступова зміна урядової політики й економічної ситуації дозволила євреям значно розширити свою присутність у загальноросійських суспільних процесах у широкому їх розумінні, що призвело до виникнення різноспрямованих суспільних течій у єврейському середовищі, а саме емансипаційної у вигляді просвітництва та асиміляції, та, дещо пізніше, сіоністської, при збереженні великого прошарку традиціоналістського суспільства. Такий поділ приймається сучасною історіографією, перше за все, ізраїльською. Ігал Ілем (Тель-Авів) вказує: “Серед єврейства виділяються два елементи... один елемент – старе релігійне єврейство, інший – емансиповане єврейська громада” [3, 23]. Втім, як у сучасній, в т. ч. ізраїльській, так і в старій, в т. ч. російській історіографії терміни “асиміляція” та “емансипація” нерідко застосовуються як рівнозначні; в той тоді як, на наш погляд, було б доцільно застосовувати ці терміни відповідно до їхньої дефініції, до хоча і споріднених, але різних явищ. Емансипація являла собою певну мету, тоді як асиміляція і просвітництво – засоби на шляху її досягнення.

Містечкове єврейство західних губерній, віддалене від новостворюваних економічних центрів, не маючи достатніх можливостей не тільки розвитку, а й виживання, з середини 60-х років усе активніше мігрувало в східному напрямку. Одним з перспективних центрів міграції уявлялася Катеринославщина, чисельність єврейського населення якої невпинно збільшувалась.

Динаміка зміни чисельності єврейського населення виглядала так:

Місцевість	На 1862 рік (осіб)	На 1865 рік	На 1884 рік (осіб)	Зростання з 1884 до 1862 року (разів)
М. Катеринослав	3745	5422	6659	1,8
Повіт	25	147	2736	109
М. Верхньодніпровськ	538	952	1580	2,9
Повіт	433	580	1863	4,3
М. Новомосковськ	771	733	1208	1,5
Повіт	722	672	1833	2,53
М. Павлоград	1573	1336	3356	2,13
Повіт	10667	427	1365	Зменш. 7,81
М. Олександрівськ	588	428	884	1,5
Повіт	184	12108	5316	28,8
М. Бахмут	1190	841	2300	1,9
Повіт	701	585	1842	2,62
М. Слов'яносербськ	153	161	125	Зменш. 1,2
Повіт	н.д.	585	1080	
М. Ростов	2272	2342	7354	3,23
Повіт	50	221	569	11,4
М. Маріуполь	378	657	1691	4,47

(Дані в таблиці наведені за [11, 70], [1, 16–18]).

Стрімке зростання чисельності єврейського населення в регіоні, звільненого від патронату національно-релігійних обмежень містечкової єврейської громади, сприяло швидкому розвитку емансипаційних процесів. Загальне прагнення до освіти, іманентне єврейству, втілювалося у прагненні до освіти світської, а отже, російської. Вбачаючи єврейство як національну належність, першопричиною дискримінації, частина єврейства розглядала русифікацію як засіб емансипації. Палестинофільство, через свою слабкість і нерозвиненість, до погромів 80-х років не вважалося реальною альтернативою: час Герцля, Пінскера і Жаботинського ще був попереду.

Хоча на початку 1880-х років у Катеринославській губернії нараховувалося 23 єврейських приватних училища, 76 Талмуд-Тор і хедерів, що їх утримували меламенти і одне караїмське чоловіче училище, в яких загалом навчалося більше 500 учнів [12, 205], все ж значна (і додамо – заможна) частина єврейських дітей навчалася в російських світських середніх учбових закладах. У 1882 році на 1909 учнів православного віросповідання приходилося 953 особи юдейського, або 50% у відношенні до православних, в той час як загальна кількість євреїв, що мешкала в 10 містах губернії, у відношенні до православних становила лише 16%. З точки зору губернської влади такий стан речей не вважався нормальним, тому губернатор висловлював занепокоєння: “У всіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти дуже конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом” [8, 32–33].

У деяких навчальних закладах губернії картина мала такий вигляд:

Учбовий заклад	Православних учнів	Учнів-євреїв	% євреїв серед учнів
Азовська чоловіча прогімназія	36	22	38%
Бахмут, чоловіча прогімназія	57	62	52%
Верхньодніпровська жіноча прогімназія	94	43	31%
Катеринославська жіноча безплатна школа	84	35	29%
Катеринославська чоловіча гімназія	301	172	36%
Катеринославське реальне училище	55	46	45%
Новомосковська чоловіча прогімназія	53	33	38%
Павлоградська жіноча прогімназія	28	28	50%
Павлоградська чоловіча прогімназія	44	72	66%
Ростовська жіноча гімназія	337	109	24%
Ростовська чоловіча прогімназія	109	89	45%

Дані наведені за [8, 33].

Розраховуючи вирішити власні соціальні і національні питання на шляху активної русифікації, єврейство, не бажаючи того, протиставляло себе іншим поневоленим народам Росії, для яких русифікація носила характер “утихомирення і розплати” [7, 543]. Єврейство ставало на бік великодержавності, поволі або мимоволі стаючи її провідником, в тому числі на Катеринославщині, де воно традиційно складало один з найвагоміших національних елементів. М. Френкін констатував: “Українське і російське єврейство відіграло роль провідника обрусительного централізму і ставало об’єктом незадоволення українського та інших народів” [16, 154].

Небезпідставно стверджується, що чим більше єврейство інтегрувалося в загальноросійські суспільні процеси, тим більше проявлялося активне неприйняття суспільством такого проникнення [10, 152]. Національній згоді між українством і єврейством заважало і те, що незаможною частиною українського селянства єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як клас експлуататорів, а міським ремісництвом і купецтвом як сильний економічний конкурент [5, 12]. Тодішнє суспільство було майже збентежене зростанням ролі єврейства: якщо в дореформену добу духовний вплив єврейства обмежувався єврейською громадою, то тепер, внаслідок емансипаційних процесів, єврейство у своєму справедливому прагненні звільнення і свободи “посягнуло” на духовне життя російського суспільства, заповнивши газети, журнали, видавництва, адвокатські контори, включившись до політичної діяльності, як легальної, так і (що особливо викликало незадоволення) антиурядової, нелегальної.

На найнижчому рівні таке незадоволення реалізувалося трагічними антиєврейськими подіями початку 80-х років. Ми згодні з тією точкою зору [2], що царський уряд не причетний до організації погромів. Царському урядові не було чого ділити з лавочно-шинкарським єврейством і ні для чого було організувати пограбування дрібних торговців. Та й рівень розвитку спецслужб ХІХ століття не дозволив би організувати такі масштабні акції та ще й утаємничити факт власної причетності до цього. Треба враховувати й те, що вищі урядові кола складались із представників дворянства, яке розумілося на поняттях “сумління і честь” і навряд чи взяло б участь в організації такої брудної, кривавої і недостойної справи.

На прикладі Катеринославщині бачимо, що більшість погромів починалася і відбувалася в населених пунктах, що числилися як “казачьі станиці”(населення яких перевищувало 1000 осіб) – Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка (меш-

кало близько 4500 осіб), Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець тощо [14, 19], або у великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. У таких місцевостях відбувалося певне скупчення кримінального, декласованого і денационалізованого, або зрусифікованого (що тотожно), елементу, який ставав основою банд погромників. Не викликає здивування, що погромники, як правило, одразу ж грабували винні погребі [9, 29–32]. Частина ж місцевого селянства навпаки, активно допомагала євреям, як, наприклад, в тих же Кінських Роздорах переховавши єврейське майно [8, 27–28].

Перебіг подій 1881, 1883 років під час погромів на Катеринославщині доводить, що влада активно намагалася припинити погроми. Наприклад, під час погромів 1881 року в селах Покровському, Гаврилівці і Вербова завдяки особливим старанням місцевого станового пристава Сніжка погроми були припинені на самому початку. В Кінських Роздорах місцевий становий пристав та судовий слідчий разом із місцевим священиком застосовували “усі засоби умовляння для недопущення селян до безлюддя” [8, 28]. Характерно, що волосний старшина Шмігель за бездіяльність був “усунений з посади” [8, 28]. У 1883 році влада діяла жорстко і безжалісно щодо бандитів: у Катеринославі під час припинення заворушень військами було вбито 25 погромників та заарештовано більше 400 [9, 30].

На нашу думку, єврейський вплив у суспільстві, ступінь інтеграції єврейства до загальноросійських суспільно-політичних, економічних і культурних процесів вже у другій половині 70-х років перевищили ту “критичну масу”, що її спроможний був витримати ксенофобський російський соціум.

Є причини і значно глибші. Росія XIX століття – аграрна держава з абсолютною більшістю сільського населення, традиціоналістської ментальністю залишками феодалізму й елементів родового устрою в житті селянства. Євреї – нація міська. Родом своїх занять, характером відносин з оточуючим національним середовищем, космополітизмом євреї ототожнювалися з міською цивілізацією, а значить, зі смертельною небезпекою для традиціоналістського російського суспільства.

Для українського суспільства, менш традиціоналістського, ніж російське, більше толерантного і прихильного до Великих реформ, єврейство, з одного боку, було економічним конкурентом, а з іншого, в умовах пробудження українського національного руху сприймалося як носій антиукраїнських русифікаційних асиміляційних ідей. На єврея всюди дивилися, як на чужинця і ворога.

Просвітництво, відігравши певну позитивну роль, все ж не спроможне було на шляху русифікації призвести до емансипації єврейства. Асиміляція взагалі була явищем глибоко антиєврейським за формою і за змістом. Вона розмивала фундаментальну сутність єврейства – його трансцендентну єдність. Єврейство, розчароване результатами просвітництва, відмовившись визнавати євреями асимілянтів, побачивши в погромах грізний знак, обернуло свою увагу до ідей сіонізму, який, вже в XX сторіччі призвів до справжньої емансипації.

Література

1. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости: обработано по поручению Высочайше утвержденной Высшей Комиссии для пересмотра действующих о евреях в Империи законов, редактором Центрального Статистического Комитета В. Аленициным.– СПб, 1884

2. Екельчик С. Английские историки об антиеврейских погромах//Еврейское население Юга Украины: Ежегодник. – Харьков; Запорожье, 1998.

3. Илем И. От мечты к быти. Центральные проблемы в истории сионизма. – Издательство Министерства обороны Израиля, 1991
4. Кельнер В. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (2-я половина XIX – начало XX века) // Вестник еврейского университета в Москве. – № 3(13).
5. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60 pp. 19 ст. – 1914) // УІЖ. – №6. – 1994.
6. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного Университета Еврейской Культуры в Центральной России и Поволжье. – № 3-4. – Саратов; Нижний Новгород, 1995.
7. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. – Т. 1. – СПб., 1909.
8. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1881 год. – Екатеринослав, 1881.
9. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1883 год. – Екатеринослав, 1883.
10. Орлянский В. Еврейский вопрос в России на рубеже XX века // Еврейская мысль сквозь века: Сборник научных трудов по иудаике, еврейской истории и культуре. – Выпуск 3. – Днепропетровск; Киев, 1999.
11. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1862 год. – Екатеринослав, 1862
12. Первое столетие города Екатеринослава: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. – Екатеринослав, 1887.
13. Сосис И. Общественные настроения эпохи “Великих Реформ” // Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков. – Москва-Иерусалим, 1995. –С. 755
14. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – XIII. – Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальничеством. – СПб, 1863.
15. Тарнополь И. Опыт современной и осмотрительной реформы в области юдаизма. – Одесса, 1868.
16. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа. 1917–1918. – Иерусалим, 1982.
17. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. – 1911. – №4.
18. Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків і перспективи співробітництва (збірник наукових праць). – Кривий Ріг, 2004
19. Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі в 60–80-ті роки XIX століття // Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2003.

Г.Ф. Кязимова

Из прошлого немецких колоний юга Украины (к. XVIII – нач. XX вв.)

Находясь в центре Европы, имея прекрасные географические и климатические условия, Украина всегда привлекала к себе из разных стран людей трудолюбивых и предприимчивых.

Среди представителей различных наций, связавших свою судьбу с Украиной, особое место занимают немецкие колонисты.

Более двухсот лет бок о бок с украинцами, русскими они вносили достойный вклад в развитие своей второй родины.

Актуальность проблемы немецкой колонизации юга Украины обусловлена, во-первых, тем, что, стремясь к созданию объективной истории нашего государства, мы не можем игнорировать значимость культурного и экономического вклада немецких колонистов в развитие региона. Во-вторых, руководствуясь конституцией Украины, в которой гарантируются культурные права национальных меньшинств, нельзя игнорировать интересы нынешних потомков немецких колонистов к своей истории.

Изучение данной проблемы началось сравнительно недавно, и занимались ею, в основном, представители Фонда немцев Причерноморья. Сферой их интересов была культурная жизнь [1]. В этой статье сделана попытка рассмотреть немецкую колонизацию с различных сторон (история, экономика, культура), используя широкий круг архивных документов, многие из которых вводились в оборот впервые.

Активное заселение земель юга Украины начинается при Екатерине II. “Всем иностранным прибывшим на поселение в Россию, – говорилось в подписанном ею манифесте, – учинено будет всякое удовольствие: склонным к хлебопашеству или другому какому рукоделию и к заведению мануфактур, фабрик и заводов не только достаточное число отведено способных и выгодных к тому земель, но и всякое потребное сделано будет вспоможение по мере каждого состояния. На построение домов, на заведение к домостроительству разного скота, на потребные к хлебопашеству и к рукоделию всякие инструменты, припасы и материалы выдаваемо будет из казны нашей потребное число денег без всяких процентов, но под залог на десяти лет” [2].

В целом, после 1775 года население Новороссийского края росло очень быстро, в том числе и благодаря немецким колонистам. Если в 1768 году число жителей Новороссии составило 100 тысяч, в 1797 – свыше 850 тысяч, то в начале 1802 – 1 млн. 500 тысяч человек [3].

Всего на юге Украины было организовано 124 колонии немцев-меннонитов. Их характерное отличие от других колоний состояло, прежде всего, в экономической жизни. Исторически так сложилось, что места их деятельности стали крупными центрами обрабатывающей промышленности: чугунно-литейного, крахмального, сахарного и другого производства.

В 1803 году под Одессой появляется первая немецкая колония – Маршнталь. В 1804 году их было уже 4. Это Гросслибенталь, Люстдорф, Кляйн-ибенталь, Маршнталь. В это время в Херсонском уезде появилось дополнительно еще три [4].

Первые колонисты стремились не только обустроиться на новых землях, но и все сделать для того, чтобы не забыть свои традиции, национальный уклад жизни. Они несли с собой иные представления о домоустройстве, иную культуру и психологию.

Уже в составе первых колонистов, прибывших в Одессу, были не только земледельцы, ремесленники. В среде немцев прибывали портные, сапожники, мельники, ткачи, плотники, каменщики, типографщики, каретные мастера. Город развивался и нуждался в них, поэтому было принято решение основать в Одессе ремесленную колонию. В 1843 году в ней насчитывалось до 190 семейств. Немецкие ремесленники способствовали развитию и распространению ремесла во многих отраслях местного хозяйства. По словам градоначальника Ришелье, благодаря немецким ремесленникам дома в Одессе в 1806 году были так же великолепно

меблированы, как в Петербурге. В 1813 г. из Одессы на продажу в г. Константинополь было вывезено мебели на 60000 рублей, вся она была отличного качества. В начале XX века одесская фирма Ген наладила производство плугов. Основатель фирмы, Иоган Ген, до Крымской войны имел в Одессе слесарную мастерскую и изобрел так называемый “колониетский плуг”. Его плуг был усовершенствован, и в 1881 году на рынке появился “новороссийский плуг” Гена, получивший первую награду на Одесской выставке.

В 1886 г. небольшая мастерская выросла в мощный завод. К началу XX века на нем производилось более 200000 плугов.

Пионером в области сооружения железобетонных построек на юге России и Украины был вышедший из колонистов архитектор, одесский домовладелец Вольдемар Кундерт. За свои железобетонные постройки он получил золотую медаль на Одесской выставке в 1910 году. В Одессе им был выполнен ряд построек для города и частных лиц, в том числе заводы Гена, Енни и др.

Не оставались в стороне немцы-колонисты и от торгового дела. Самый большой торговый дом, торгующий автомобилями в южной России, принадлежал Эдуарду Краузе. Фирма “Краузе и Штаух” была основана в Одессе в 1913 г. Кроме того, в Одессе существовали торговые фирмы “В.Ф. Тротер и Коо”, “Штаух и К^о”.

Много было сделано немцами в области строительства и архитектуры. Их дома строились каменные, крытые черепицей или железом, двух типов: одни довольно высокие в шесть окон по фасаду, с низкой пологой крышей. Другие наоборот – дома низкие, но крыши непомерно высокие. В них подсобные и хозяйственные помещения – конюшни, хлева – были подведены под одну крышу с жилым помещением. Внутреннее устройство домов в большинстве своем были совершенно однотипные. Незатейливая, но мягкая мебель, стенное зеркало, громадная кровать с горой подушек и перин и неизменные портреты Бисмарка и Вильгельма на стенах комнат.

Колонисты добросовестно выписывали и читали прессу. Вот, к примеру, список газет выписываемых одним из волостных управлений: “Губернские ведомости”, “Сельский вестник”. Немецкие: “Одесский вестник”, “Рижский вестник”, “Христианский вестник”, “Дагейм”, “Национальная газета”, “Эхо” (издающаяся в Германии специально для немецких колонистов), “Берлинский листок”, “Гартенлаубе”.

С 1846 по 1861 гг. издавалась “Газета для немецких поселенцев в России”, где печатались хозяйственные новости, советы, всевозможная статистика.

С 1862 г. по 1914 г. выходила “Одесская газета” на немецком языке. В газете был отдел “Известия из немецких колоний”. Газета была ежедневной, подписка стоила 10 рублей. Общество “Святого Климанта” в Одессе тоже выпускало свою газету и листки. Выходило несколько газет и еженедельных журналов религиозного содержания.

Немцы не жалели денег на общественные здания – школы, кастанелы, волостные управления.

Нельзя не сказать об огромной роли духовенства в жизни колоний. Еще Александр I начал заботиться “о доставлении духовного презрения колонистам”. Как известно, русское правительство содержало немецкое духовенство за свой счет и платило пастору 600, а пастору – 500 руб. ассигнациями в год. Кроме того, в колониях (кроме Поволжья) каждому пасторскому приходу был отведен в пользу приходского священника особый земельный участок в 60–120 десятин, который

был освобожден от всех налогов. Со временем содержание пастора включили в состав мирских сборов, а зарплату определяло решение собрания общины. В 1867 году он составлял от 1 руб. 99 коп. до 6 руб. 83 коп. на ревизскую душу мужского пола.

Кроме доходов с земельного участка, денежного жалования и квартиры с отоплением, пастор пользовался обычными взносами своих прихожан – зерновым хлебом, капустой, сеном, соломой, платой за крещение, отпевание, венчание. Католический священник назначался Каменец-Подольским римско-католическим архиереем, протестантский пастор избирался приходским обществом. Делом духовенства было народное образование.

В немецких колониях существовала так называемая народная школа, сложившаяся в Германии еще в годы реформации. Характерные ее черты – знакомство с основами лютеранства и всеобщая обязательность обучения. Водворясь в Новороссии, немецкое колонистское население первые свои доходы использовало на строительство школ, приходов, богаделен. Иногда из-за отсутствия церкви школьное помещение служило местом для общих молитв и обучения детей, а учитель управлял церковной службой и исполнял требы.

Указом 25 октября 1819 г. заведование сельскими школами и наблюдение за учителями в немецких колониях были возложены на приходское духовенство и консистории каждого исповедования. Программа школ была чисто конфессиональная.

В каждой колонии работала школа, и в ней числилось пять-шесть учителей. В школе для детей организовывались классы от одного до семи лет обучения.

Однако, начиная с 30-х годов, с расширением хозяйственных и торгово-экономических отношений и в связи с ликвидацией обособленной жизни колоний, расширения сферы общения, появилась необходимость в более обширных знаниях. К середине 50-х годов XIX в. многие школы включали в свою программу изучение русского языка, чтение библейской, церковной истории, географии. Изучали и арифметику с дробями, экономику, управление, черчение. С такой программой священнику-учителю уже невозможно было справиться, возникла необходимость в училищах, т. е. в средних учебных заведениях, главным назначением которых была подготовка учителей. Первое такое училище было открыто в 1844 году в Сарате.

В период реформ 60-х годов XIX в, когда хозяйственная деятельность колонистов получила широкое развитие, возникла острая потребность в изучении русского языка. Незнание его могло сделать немцев более бесправными в России. В 1868 г. в Одессе состоялся 1-й съезд колонистских обществ южного края Украины, на нем обсуждали проблему образования. Участники съезда высказали убеждение о необходимости быстрее изучения русского языка, “чтобы подрастающее поколение вполне освоилось в России” [5]. Съезд решил, в какой колонии и какого направления будет построено училище.

Училище планировалось строить не за счет государственной казны, а за счет самих колонистов. Интересно, что съезд устранил местное духовенство от руководства центральными училищами и предоставил священникам только право преподавания Закона Божьего. Это была специфическая тщательно продуманная педагогическая система, которая связывала воедино сельскую школу, находящуюся в колонии, центральные училища и учительскую семинарию в Одессе. Согласно этому плану, в 1869 году было открыто центральное училище в Гросслибентале.

С 1906 года в колониях появляются новые учебные заведения, которые готовили не только учителей или писарей, но и давали профессиональное образование, необходимое для ведения интенсивного сельского хозяйства. С этой целью было открыто реальное училище в Тарутино. Частными лицами было открыто еще 12 таких училищ в меннонитских колониях.

Напомним, что немцы заселили пустынные степи, где обитали в основном азиатские кочевники, и очень быстро освоили их. Оценив их успехи, русское правительство поручило колонистам взять в свои имения украинских крестьян, чтобы научить их своим методом хозяйствования. Колонисты взялись за это, обучение продолжалось 4–5 лет. Учили хлебопашеству, луговодству, разведению овощей, плодовых деревьев, скотоводству, домашнему хозяйству. Причем делали все бескорыстно. Но, когда ученики вернулись в родные деревни, их встречали враждебно, часто вредили их хозяйствам. Тогда решено было поселить их всех в отдельных деревнях.

Влияние немцев на методы хозяйствования окружающих их русских и украинцев сказалось и в использовании колонистских телег, выращивании лошадей, земледельческих орудий, плугов, молотков.

Несмотря на тяжелый труд, который составлял по 14 часов, немцы не забывали об отдыхе, досуге и духовной жизни. В 1864 г. в Одессе основывается немецкий клуб “Гармония” для “приятного времяпрепровождения”. Здесь устраивались музыкальные, драматические и танцевальные вечера. В 1902 году для клуба приобретают прекрасное здание, где разместился театральный зал на 600 мест.

В 1914 г. был открыт еще один немецкий клуб, а немного позже гимнастическое общество и помещалось в реальном училище св. Павла при Лютеранской церкви.

Центром немецких колонистов юга Украины постепенно становилась Одесса. К концу XIX века на ее территории проживало 342 тыс. немцев. Для сравнения скажем, что в Западной Украине, включая Львов и др. города, проживало 237 тыс. немцев, на Волге – 39 тыс., в Москве – 17717 [6].

Однако государственная политика в отношении немецких колонистов начала меняться уже в 1871 г. 4 июня 1871 г. был отменен закон о колонистах. Все колонии, согласно реформам Александра II, частично потеряли автономию и перешли в ведение губернских учреждений и правлений. В 1874 г. был введен Закон о всеобщей воинской повинности, который затрагивал немцев.

Со временем многие колонисты, все глубже пуская корни на новой родине, стали отправлять своих детей в русские гимназии и университеты, посылали их на русскую государственную и воинскую службу. Во время второй турецкой войны 1877–1878 гг. большинство немецких колонистов служили в армии и были отмечены боевыми георгиевскими русскими и румынскими крестами. То же самое было и в русско-японскую войну 1904 г. На средства колонистов были организованы походные лазареты. Кроме того, было собрано сотни тысяч рублей пожертвований, отправлялись на фронт поезда с продуктами, теплой одеждой, бельем, перевязочными материалами.

Первая мировая война с Германией в 1914 г. резко осложнила положение 1,7 млн. немцев в России: землевладельцев, офицеров русской армии, промышленников, торговцев, ремесленников, деятелей культуры и искусства она в одно мгновение поставила в положение противников русского государства, которому

они верно служили. Было запрещено проведение собраний, судов, за употребление немецкого языка штрафовали.

В 1915 г. вышло положение Совета Министров “О прекращении землевладения австрийских, венгерских или германских выходцев”. Согласно этому положению, владельцы имений в определенные сроки должны были их продать. Если они не делали этого, имение описывалось и продавалось с публичных торгов. В этом же году были депортированы немцы Волыни. Таким образом, к 1914–1915 гг. положение немцев оказалось поистине драматичным.

Судьба потомков немецких колонистов еще не раз радикально изменится в XX веке, но бесспорным останется их экономический и культурный вклад в историю юга Украины.

Література

1. Келлер Н. И. Немецкие колонисты // Вечерняя Одесса. – 1992. – 24 августа.
2. Лертер И. Немецкие колонии новороссийского края. – Харьков, 1925. – 51 с.
3. Одесский государственный архив. – Ф. 252. – Кн. 1. – С. 31.
4. Там само, ф. 252, оп. 1, д. 474, л. 7-8.
5. Там само, ф. 442, оп. 1, д. 1442, л. 1-2.
6. Там само, ф. 89, оп. 1, д. 12, л. 16.
7. Там само, ф. 89, оп. 1, д. 34, л. 18.

Б.О. Горовий

Питання автономії України у діяльності першої української національної політичної партії (РУПу) початку XX ст.

Проблема питання автономії України в політичній діяльності першої української політичної партії початку XX століття на сьогоднішній день залишається такою ж актуальною, як і в 90-х роках XX ст., коли вітчизняні історики знову зацікавилися даною проблемою після кількох десятиріч перерви.

В історії суспільно-політичного життя України рубежу XIX–XX століть своє окреме, особливе, значення мали національні інтереси, що засвідчують і праці дослідників того часу, зокрема, С. Єфремова [1]. Вітчизняні дослідники 20–30-х років XX ст. теж не залишили поза увагою дану проблему [2]. За часів радянської влади питання автономії України у діяльності РУПу практично не досліджувалися. Сучасні наукові дослідники переважно розглядають проблему автономного статусу українських земель лише як один із багатьох аспектів політичної історії українських партій, вважаючи його за побіжний стимул розвитку національно-визвольного руху [3]. Саме тому, досліджуючи дану проблему, автор статті передусім прагне з'ясувати місце та роль автономістського питання в діяльності РУПу.

Джерельну базу пропонованої публікації складають програмові документи першої української національної політичної партії, мемуарна література та матеріали, знайдені автором статті в фондах ЦДІАК України. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1900–1905 роки – один із найскладніших періодів в історії РУПу.

Початок XX століття став для українських земель, що входили до складу Російської імперії, знаковим з точки зору активності національно-визвольного

руху. І якщо до цього часу кількість таємних гуртків та організацій в Україні була незначною, а своїх політичних партій взагалі не існувало, то тепер на перше місце в ньому вийшов саме політичний аспект, перш за все спрямований на вирішення національного питання. Але цей рух відразу ж пішов двома напрямками, про що говорять у своїй статті сучасні дослідники Козицький М.Ю. та Поліщук О.В.: “...з самого початку український політичний рух, а відтак – національно-політична думка розвивалися за двома основних напрямками: загальнореволюційним – драгоманівським та революційно-національним, провідників якого ще не існувало, бо вони щойно народжувалися на політичний світ разом з цими рухами” [4].

Поступовий, але швидкий розвиток національно-визвольного руху призвів передусім до виникнення першої національної української політичної партії – Революційної української партії (РУП). Її створили на так званій “Раді чотирьох” у Харкові 29 січня 1900 року син відомого історика Д. Антонович, один із перших українських авіаторів Л. Мацієвич, винахідник Б. Камінський та М. Русов, який походив із сім’ї відомих громадських діячів [5]. Перший з’їзд цієї партії відбувся лише в грудні 1902 року в Києві [6].

До 1902 року діяло (разом з численними студентськими групами) шість її осередків – у Києві, Полтаві, Лубнах, Прилуках та Катеринославі, координованих Центральним комітетом партії [7]. Потім до новоствореної партії увійшли так звані “вільні громади” Харкова, Полтави, Чернігова, Ніжина. Трохи пізніше були створені “Чорноморська вільна громада” на Кубані та Донський комітет РУП. У своїй діяльності РУП спиралася в основному на студентів, семінаристів, народних учителів та представників інших верств української інтелігенції; в деяких випадках залучалися і робітники, навіть існували робітничі організації РУПу – у Полтаві, Лубнах, Прилуках, Білій Церкві, Ніжині [8]. Власне, виникнення цієї партії стало кінцевим етапом у переході від “розмовного” українофільства до початку боротьби українців за національні права на російській політичній арені.

Однак виникнення першої політичної партії ще не означало, що вона буде спроможною вдатися до рішучих дій. До того ж проблеми у партії виникли майже з самого початку її заснування. Головною серед них стала проблема вирішення національного питання, а точніше пошук відповіді на запитання – якою повинна бути Україна? Автономною частиною Російської федерації чи цілком незалежною самостійною державою? Слабким місцем для партії став також її неоднорідний соціальний та політичний склад, що відразу ж розділило партію на кілька внутрішніх груп. За словами В. Дорошенка, серед них були і радикальні націоналісти, далекі від соціалізму, й особи, хиткі в своїх переконаннях між есдецтвом і есерівством [9].

Звісно, такий неоднорідний склад не зумів виробити єдиної програми партії, яка б задовольнила всі групи. Не вдалося визначити і єдину політичну платформу стосовно національного питання. Щоб вирішити дану проблему, на прохання верхівки РУПу М. Міхновський, який навіть не був членом даної партії, розробив першу програму. Вона була надрукована у Львові під заголовком “Самостійна Україна” [10]. У ній, зокрема, мова йшла про здобуття українськими землями цілковитої самостійності шляхом озброєного повстання: “...державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин” [11]; “Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат і аж по Кавказ” [12]; “... як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичною діяльності, ми зобов’язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав,

визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас силою” [13]; “Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя” [14]. Окрім цього, в статті був висунутий принцип внутрішньодержавної суверенності націй Російської імперії: Україна – тільки для українців. Тобто відкидалися будь-які міжнаціональні державні форми; особливо ж М. Міхновський виступав проти утворення багатонаціональної федеративної держави на місці Російської імперії, підкреслюючи, що досягнення національних ідеалів можливе лише революційним шляхом.

Відразу ж після виходу програми М. Міхновського більшість членів РУПу поспішила відмежуватися від такої, як вони називали, “націоналістичної тенденції” [15]. Як писав О. Гермайзе: “...вся брошура пройнята вузько-націоналістичними настроями” [16]; характеристика С. Єфремова була ще більш нищівною: “Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошурі...” [17]. Однак сама поява статті М. Міхновського стала своєрідним детонатором для дискусій щодо подальшого вирішення національного питання. До полеміки з цього питання долучилися навіть західноукраїнські газети. Так, “Молода Україна” та “Діло” прихильно сприйняли гасло самостійної України, але чернівецька “Буковина” зайняла негативну позицію з цього питання. Загалом не всі вітчизняні політичні сили схвально сприйняли орієнтацію на здобуття самостійності українських земель, особливо ж збройним шляхом. Врешті-решт це призвело до розколу РУПу, коли частина радикально орієнтованих вітчизняних діячів вийшла з партії і у 1902 році створила нову – Українську народну партію (УНП).

1903 рік відкрив новий етап у партійному житті РУПу, бо саме цього року у травні на сторінках партійного часопису “Гасло” київська вільна громада запропонувала для обговорення свій “Нарис програми” партії. В ній визначалася її автономістська позиція: “...Революційна Українська Партія ставить своєю найближчою задачею цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави; заміну його федеративною республікою з діленням держави відповідно історичній і національній ріжниці земель з повною автономією кожної області в внутрішніх справах на підставі демократичної конституції з забезпеченням прав кожної національності і залишенням права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості її людності, висловленого голосуванням”; “...повна автономія України у внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни” [18]. Поява цієї програми стала доказом того, що частина членів партії стала на автономістські позиції. До того ж часопис РУПу схвально відгукнувся про “Проект програми РСДРП” емігрантської російської соціал-демократичної організації “Життя” під керівництвом В. Поссе – з федеративними принципами, що висвітлювалися у ньому [19].

Після 1903 року у партії широко розгорнулася жвава полеміка з національного питання, пік якої прийшовся на 1904–1905 рр. На сторінках журналу “Праця” Д. Антонович писав про те, що дискутувати стосовно національного питання зайве,

оскільки поняття “нація” вигадала буржуазія. М. Меленевський і П. Тучапський доводили, що висунення українським робітничим класом самостійницьких вимог є шкідливим, бо ускладнить формування єдиної робітничої партії в масштабах всієї Російської імперії. М. Порш стверджував, що національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія. Він наголошував, спираючись на авторитет К. Каутського, що й для пролетаріату національне питання має теж досить важливе значення, і що коли автономія не може цього питання розв’язати, то робітничий клас мусить сам узяти справу в свої руки і внести до своєї програми вимогу політичної самостійності України [20].

У грудні 1904 року ті, хто виступив за зближення з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП), очолювані М. Меленевським, на нараді керівних діячів РУП створили Українську соціал-демократичну спілку (“Спілка”). Це сталося у Львові на другому з’їзді партії. Новостворена партія потім стала частиною РСДРП. Члени “Спілки” на своєму з’їзді прийняли резолюцію з питання автономії України: “В інтересах розвитку класової боротьби и продукційних сил на Україні II черговий з’їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономії України з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України” [21].

Не пізніше травня 1905 року вийшов проект нової програми РУП [22]. В ньому проблема національного питання висвітлювалася так: “...Револуційна Українська Партія в інтересах класової боротьби пролетаріату України і інших частин російської держави домагається:

1. Демократичної Республіки, вища державна влада в котрій в усіх міжнародних і тих внутрішніх справах, що торкаються людності усїєї російської держави, належить одному виборному законодавчому Зібранню народних представників.

2. Автономії України з окремими представницьким Зібранєм (Сеймом), котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що торкаються тільки люду, який мешкає на території України” [23].

А в грудні 1905 року відбувся другий з’їзд РУПу, на якому було проголошено перейменування Револуційної української партії на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) та прийнято нову програму, яка так визначала розв’язання національного питання: “... Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія вимагає:

1. Демократичної республіки – вища державна влада в усіх міжнародних і тих внутрішніх питаннях, які торкаються всієї Російської держави, належить одному виборчому законодавчому зібранню народних представників.

2. Автономії України з окремим представничим зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства в внутрішніх справах, що торкаються території України” [24].

Як ми можемо побачити, проект РУП і програма УСДРП були майже однаковими в автономістських вимогах. Це робилося заради підвищення партійного іміджу, бо на Наддніпрянській Україні гасло самостійності не знайшло підтримки серед населення, до того ж українські соціал-демократи почали вважати свою боротьбу за національні інтереси боротьбою за децентралізацію Російської імперії. Висунення ж тези автономізму робило УСДРП привабливим об’єктом для співпраці з нею тієї частини загальноросійських партій, що перебували на подібних позиціях, наприклад, кадетів.

Зміни у програмових документах РУПу стосовно майбутнього автономної України відбувалися майже кожного року. Так, в “Нарисі програми” 1903 року одним із головних завдань РУПу була боротьба за перетворення Російської імперії на федеративну республіку з автономними національно-історичними областями, де Україна мала б право повного відокремлення від Росії [25]. В 1904 році частина соціал-демократів на чолі з М. Поршем заявила, що “вирішення національного питання в Росії є можливим лише в федеративній (спілковій) республіці навзір Швейцарської, до якої ми мусимо прямувати” [26]. Разом з тим, вже в 1905 році більшість представників УСДРП відмовилася навіть вносити до програми пункт про майбутню Російську федерацію.

Що ж зробило можливим існування таких розбіжностей в діяльності РУПу стосовно питання автономії України? На нашу думку, це – неоднорідний соціальний склад партії з різною політичною орієнтацією її членів, відсутність єдиної програми, досить слабка теоретична підготовка керівного складу РУПу, який протягом кількох років так і не зміг дійти згоди стосовно суті і шляхів вирішення національного питання. До того ж основна маса членів партії була схильна змінювати свої політичні вподобання під впливом різних факторів. Як згадував член РУПу М. Галаган: “...не було формально визнаної, відповідним представництвом санкціонованої партійної програми. Могла бути фактично визнана програма, але й такої не було; ...Для ілюстрації того, до якої міри слабою була теоретична підготовленість видатніших членів РУП до розв’язання важніших програмових питань, досить буде згадати про те, як стояла справа з кардинальним для РУП національним питанням. Амплітуда коливань була тут просто неймовірна: від “Самостійної України” до трактування національного питання, як “неіснуючого питання”; ... Цілком зрозуміло, що коли М. Порш поставив це питання в таку іменно площину та дав до цього певну аргументацію, побудовану на деяких об’єктивно-наукових даних, то він легко і скоро подолав усякі настроєво-емоційні міркування своїх противників, заволодів “громадською думкою” партійних членів і схилив їх до прийняття автономії України” [27]. Ще один представник РУПу – Ю. Коллард – вважав, що члени партії “... наближалися у своїх поглядах до соціалістів-народників. Але російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не могли, своєї ж української програми, яка відповідала б тому світоглядові – ми ще тоді не спромоглися витворити. Драгоманівцями ми також не були, бо хоча і поділяли соціал-народницький світогляд, але не могли погодитися з його політичними тезами відносно устрою Російської держави як “Вільної Спільки” всіх народів Росії, себто не могли визнати федерацію” [28].

Отже, автономістське питання в діяльності першої української політичної партії займало досить важливе місце, але ним партійне керівництво, особливо на початку своєї політичної діяльності, досить часто нехтувало. Згодом це питання стало символом українського національного відродження. Особливості політичного становища та соціально-економічного розвитку українських земель Російської імперії визначили закономірним формування автономістської течії. Різні підходи до розуміння питання автономії України, які з’явилися на початку ХХ ст., і проявилися у внутрішньополітичній боротьбі всередині РУПу, свідчили про його популярність і необхідність вирішення.

Література

1. Єфремов С. З громадського життя на Україні. – К.: Вік, 1909. – 77 с.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б. м.: Книгоспілка, Б. р. – Т.1.: Революційна українська партія /РУП/. – 388с.; Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії українського соціал-демократичної партії. – Львів – К., 1921. – 38 с.; Риш А. Очерки по истории Украинской социал – демократической “Спілки”. – Х.: Пролетарий, 1926. – 142 с.
3. Шморгун П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ століття // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, 1992. – 173 вип. – С. 3–12; Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, 1992. – 172 вип. – С.3 – 14; Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, 1992. – 172 вип. – С.14–25; Політичні партії та організації Наддніпрянської України // Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні / За загальною ред. Я.Й. Малика. – Львів: Видавництво “Світ”, 2001. – С.27–42; Висоцький О. Виникнення та ідейно – ціннісні засади діяльності українських соціал – демократів та есерів // Визвольний шлях. – 2000. – Річ 53. – Кн.7. – С.41–69; Колесник В.Ф. та ін. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907 / В.Ф. Колесник, О.О. Рафальський, О.П. Тимошенко. – К.: Стилос, 1998. – 226с.
4. Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Вказ. праця. – С. 6.
5. Політичні партії та організації Наддніпрянської України. – С. 30.
6. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 189.
7. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994. – С. 376.
8. Шморгун П. М. Вказ. праця. – С. 19.
9. Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 8.
10. Самостійна Україна // Історія українських політичних партій: Хрестоматія – посібник. Кінець ХІХ ст. – 1917 р. Ч.1. / Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К.: Вид – во Європ. ун-ту, 2003. – С.44 – 55.
11. Там же. – С.44.
12. Там же. – С.54.
13. Там же.
14. Там же. – С.55.
15. Шморгун П. М. Вказ. праця. – С.19.
16. Гермайзе О. Вказ. праця. – С.65.
- 17.Єфремов С. Вказ. праця. – С.51–52.
18. Українська суспільно – політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: У трьох томах / Упор. Т. Гунчак і Р.Сольчаник. – Нью-Йорк: Сучасність, 1983. – Т.1. – С.116.
19. Висоцький О. Вказ. праця. – С.51–52.
20. Дорошенко В. Вказ. праця. – С.37–39; Політичні партії та організації Наддніпрянської України. – С. 32.
21. ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр.678, арк. 34 зв.
22. Там само. – Арк. 46–48.
23. Там само. – Арк. 46.
24. Програма Української соціал-демократичної робітничої партії // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець ХІХ ст. – 1917 р. – Ч.1. / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – С. 238.

25. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали – Т.1. – С.116.
26. Висоцький О. Вказ. праця. – С. 57.
27. Спогади М. Галагана про роль і місце Революційної української партії в національно-визвольному русі // Історія українських політичних партій: Хрестоматія – посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. – Ч.1. / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – С. 162.
28. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1807–1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 118.

Л.І. Шаповал

Програмові засади українських політичних партій Наддніпрянської України на початку ХХ століття щодо релігії та церкви

Початок ХХ століття виявився одним із найзмістовніших періодів світської і церковної історії. Ця епоха глибоко сколихнула церковне життя в Україні, вивела його на нову фазу релігійної і соціальної активності. Усвідомлення необхідності набуття українською церквою національного характеру та самобутніх організаційних форм виявилось і в програмових документах найактивнішого суспільного авангарду суспільства – українських політичних партій.

Метою даної розвідки є вивчення питання ставлення до релігії та церкви політичних партій у Наддніпрянській Україні, що утворились на початку ХХ століття. Автор вбачає своїм завданням виокремити специфічні риси програмових засад щодо релігії, оскільки духовне відродження українського народу вони пов'язували саме з цим чинником.

Історії формування та діяльності політичних партій присвячені роботи дослідників: І. Ковальчука, П. Шморгуна, І. Кураса, В. Солдатенка, М. Козицького, П. Варгатюка, К. Гусева, Л. Спіріна та інші [1]. Праці радянських істориків М. Попова, М. Воліна та О. Гермайзе дають характеристику соціально-політичного складу населення України, біографічні дані лідерів партії та ідейного становлення національних політичних партій [2]. Серед сучасних науковців, які займаються проблемою історії українських політичних партій, є: А. Зорик, А. Павко, О. Голобуцький, В. Бойко, О. Шишко, Г. Касьянов, С. Телешун, Ф. Турченко та ін. [3]. Однак поза увагою дослідників залишилось релігійне питання в процесі політичної еволюції партій, оскільки це не було визначено завданнями їх досліджень.

Отже, питання розробки проблеми релігії і церкви в програмових документах не стало ще предметом окремого дослідження, що актуалізує потребу його вивчення. Виняток становлять праці І. Сухоплюєва, які з'явилися у 1920-х роках [4], та сучасні дослідження С. Солов'я, О. Лисенко [5].

Основою розвідки, що пропонується до уваги, стали документи Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДАК) і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВОВ) України та Державного архіву Харківської області (ДАХО).

Першочергово розглянемо спектр національних політичних партій, що утворились на початку ХХ століття у Наддніпрянській Україні: Революційна

українська партія (РУП), Українська соціал-демократична “Спілка”, (УСД “Спілка”), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська народна партія (УНП), Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП), Українська демократична радикальна партія (УДРП) та Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яка сформувалась організаційно в 1917 році.

Місце духовенства в структурі політичних сил суспільства рельєфно проступало на фоні його стосунків з політичними партіями. Усталена за обрисами церковно-адміністративна система Російської імперії, ядро якої становило 9 українських єпархій. На кожну з них в Україні припадало в середньому 2 мільйони жителів, що більш як на третину перевищувало середньоросійські показники. Одна лише Київська єпархія за кількістю православних переважала всі східні патріархати разом узяті. А загалом в Україні проживала п’ята частина православного населення імперії. Усі землі Малоросії утворювали один митрополичий округ. Розвиваючись вглиб, адміністративна система розгалужувалась на майже 500 благочинних округів та понад 8200 великих парафій [6]. На українській території (1/40 загальноімперського простору) в 1900 році була зосереджена 1/5 частина всіх храмів та сьома – монастирів. 10333 церкви та 105 монастирських помешкань утворювали основну частину православної інфраструктури так званої “російської” України [6]. Функціонування православної церкви забезпечувалось кожною ланкою ієрархії – від обер-прокурора та синодального єпископа до священика. Але ряди єпископату поповнювало лише чорне, тобто неодружене духовенство, котре налічувало перед 1917 р. 4,5 тисячі осіб. Біле духовенство, обтяжене обов’язками сімейного життя, стояло осторонь процесів формування вищої церковної влади, хоч налічувало у своїх рядах 21 тисячу служителів культу [7]. Така диференціація породжувала постійне протистояння в середовищі служителів культу.

Партійно-церковні взаємини формувалися під впливом громадськості, що в свою чергу відображало розмаїття політичних настроїв самого духовенства. Популярний у прогресивних колах С. Булгаков говорив про те, що на початок ХХ століття “церква стала суспільно-політичною силою величезного значення” [8]. З іншого боку, переважна частина світських видань протиставляла її визвольним процесам або підкреслювала “байдужий політичний настрій церкви” [9]. З ідеєю незалежнення більш активно виступала українська інтелігенція, а також національносвідома частина духовенства. Це знайшло відображення на сторінках ліберально-демократичної преси та в діяльності національних політичних партій.

Першою політичною партією Надніпрянщини, яка висунула гасло незалежності, стала створена 11 лютого 1900 року в Харкові на зборах студентської громади Революційна українська партія (РУП). Фундаторами РУП були Д. Антонович, Б. Каліфський, М. Русов, Л. Мацієвич, О. Коваленко. На початку 1903 року Київська вільна громада запропонувала “Нарис програми РУП”, який був опублікований в четвертому числі “Гасла”. Автором нарису був Микола Порш. Проект програми РУП найближчим завданням партії визначав “цілковите знищення царату і заміну його державною республікою з поділом держави відповідно історичній і національній різниці земель з повною автономією кожної області у внутрішніх справах” [10]. Щодо релігії і церкви партія висунула такі вимоги:

“П. 8: необмеженої волі слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків; П. 11: “знищення всяких привілеїв, класів, станів, походження, полу, релігії і нації”;

П. 13: “оголошення релігії приватною справою, знищення допомоги церкви від держави”; П. 16: “обов’язкової, безплатної, світської, загальної і професійної освіти для усіх дітей до 16 років...” [10]. Аграрна програма партії висуває вимогу “конфіскації кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель у власність місцевих самоуправ” [10]. 1904 рік виявився вирішальним в еволюції РУПу від радикальної до соціал-демократичної партії. У січні цього ж року ЦК РУП опублікував заяву, в якій значилось, що цей процес фактично завершився і “другому партійному з’їзду залишилися лише накласти вищу санкцію на цей напрям прийнятої програми” [11].

Але скликання з’їзду було затримано до кінця року гострою внутрішньопартійною дискусією з приводу наміру об’єднання РУП з РСДРП. В Наддніпрянщині частина громад РУП підтримала М. Меленевського. Найбільші – Київська, Харківська, Одеська, Катеринославська – громади стояли на позиціях М. Порша. У квітні 1905 року “Українська соціал-демократія” увійшла до складу РСДРП на засадах обласної організації під назвою “Український соціал-демократичний союз спілки РСДРП” [12]. Іншій частині РУП, яка групувалась навколо М. Порша, В. Винниченка, Д. Антоновича, С. Петлюри, М. Ткаченка, тільки в грудні 1905 року вдалося скликати новий з’їзд, який поклав кінець офіційному існуванню РУП і проголосив утворення УСДРП, прийняв статут і ухвалив резолюції з програмних та тактичних питань [13]. УСДРП у своїй програмі, прийнятій на II-му з’їзді партії в грудні 1905 року вимагає у 8-й статті необмеженої свободи совісті (та ж вимога є в статті програми РСДРП). В 11-й статті УСДРП йдеться про знищення будь-яких привілеїв класів, станів, походження, статі, віри і нації (в 7-й статті програми РСДРП більш зрозуміла та думка висловлена словами: “повна рівноправність громадян незалежно від релігії”). 13-а стаття програми проголошує віру приватною справою та говорить про знищення допомоги церкви від держави. УСДРП підтримує 6-й абзац Ерфуртської програми і слідом за німецькою соціал-демократією проголошує релігію приватною справою. 16-а стаття вимагає “безплатне, обов’язкове, світське, загальне та фахове навчання для всіх дітей до 16 років” [14].

В інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі партія вимагала “передачі всіх маєтків казенних, удільних, монастирських, церковних і великих приватновласницьких крайовому самоврядуванню” [14]. Ця вимога відрізняється від вимоги РУП, яка вказувала у своїй програмі на конфіскацію церковних та монастирських земель у власність місцевих самоуправ. Хоча інші положення програми, які стосуються релігії та церкви, повторюються. Якщо давати загальну оцінку програм РУП – УСДРП, УСД “Спілка”, то можна прийти до висновку, що останні не виходили за межі вимог, які були спільними для більшості соціал-демократичних організацій Російської імперії. Завдання, які висувала українська соціал-демократія, збігалися з програмовим засадами ліберально-демократичної течії в українському русі. Це були вимоги соціально-демократичного характеру: ліквідація царизму і встановлення демократичного республіканського ладу в Росії, скасування залишків феодалізму в соціально-економічній сфері, надання націям права на самовизначення у вигляді автономії, встановлення громадянських прав та свобод [16].

У складеній М. Міхновським програмі Української народної партії (УНП), що виникла в 1902 році (програму опубліковано в Чернівцях в 1906 році) і обстоювала ідею самостійної Української держави, виділено окремих розділ “Релігія”. З одного боку, читаємо в програмі, – як християнство запанувало над світом, духовні пастирі

почали забувати свого учителя Христа, щоб духовний пастир був наставником, а не начальником, що хто хоче бути першим, най усім буде слугою. Духовні пастирі-попи скоро забули це, вони зоорганізувались в могутчу партію, яка захватила владу над народами” [16].

Загальнодемократичні принципи у програмі М. Міхновського поєднуються з чітко поставленою вимогою організації незалежної української православної церкви. Щодо релігійних справ УНП вважала: “1 пункт: одділити церков од держави; державна влада не має права втручатися до релігійних справ; пануючої релігії на Україні бути не мусить; 2 пункт: незалежна українська церква має будуватися на давніх українських народних засадах в організації церковного життя, попівство виборне; 3 пункт: ніхто не має права наставляти попа проти волі громадян; 4 пункт: справами церковними на Україні відають періодичні собори. Собор не має жодної адміністративної влади. Тільки такий устрій церкви може забезпечити свободу релігії, переконань, свободу поширення поміж людських усяких знань, усяких здобутків культури і науки. Як справа просвітня, так і справа релігійна кожної нації є річ незаймана, свята” [16]. Далі подаються пояснення до вищеназваних пунктів програми. Примітно, що багато положень програми УНП перегукується з основними засадами УАПЦ, розробленими згодом Всеукраїнським Православним Церковним Собором 1921 року. В поясненнях УНП подає коментар: тільки при відокремленні церкви від держави священник не буде чиновником міністерства внутрішніх справ, а буде дійсним наставником, до якого члени приходу будуть відноситись з повагою, як до свого обранця. Відокремлення церкви від держави чи утримання духовенства виключно на засоби парафіян тісно взаємопов’язані. Якщо держава буде надавати кошти на утримання духовенства, то вона буде вимагати від неї слухняності, тобто зберуться взаємовідносини між останніми. Хто хоче відокремити церкву від держави, той повинен стояти за утримання церкви [16].

Пункти програми УНП передбачали також захист релігії національних меншин від втручання сильної нації. І. Сухоплюєв убачає схожість вимог щодо релігії та церкви в програмах УНП і ПСР (партії соціалістів-революціонерів), зазначаючи при цьому, що церковна програма УНП складена самостійно, але вона дуже нагадує постанови з’їздів Селянського Союзу з питання виборності духовенства [4, с.79].

Українські автокефалісти цілком сприйняли програму УНП з релігійного питання і здійснили її. Значимо, що на формування українського політичного простору впливав і польський революційно-демократичний рух. Прикладом може бути створення у Києві Української соціалістичної партії (УСП) в 1900-му році, засновником і ідеологом якої був українець польської культури, журналіст Б. Ярошевський [17].

З основних загальнополітичних і соціально-економічних питань УСП солідаризувалась з Польською партією соціалістів (ППС), виступаючи за революційне знищення царизму, утвердження широких демократичних прав і свобод, звільнення трудящих від капіталістичного гніту, усупільнення землі і засобів виробництва як кінцеву мету боротьби. Ці вимоги в концентрованій формі знайшли відображення в першому програмному документі партії “Нарис програми української партії соціалістичної”. Слід звернути увагу на те, що діяльність УСП проходила в гострій полеміці з групою української соціал-демократії. Поштовхом до цієї дискусії став пошук першими соціал-демократичними організаціями Наддніпрянщини ідеологіч-

них засад українського соціалістичного руху, його форм та союзників. У часописі “Добра Новина” УСП остаточно сформулювала свою мету – “самостійна українська республіка і соціалістична революція” [18].

Політична програма партії передбачала: “свобода совісті, слова, друку...; загальне виборне право для громадян не менше 20 років без різниці полу, релігії, національності; встановлення обов’язкової, різної для всіх світської освіти за державні кошти; повне відокремлення церкви від держави і оголошення релігії приватною справою кожного, за соціалізацію землі (неминуча передача всіх кабінетських, монастирських, удільних і приватних земель в руки трудового народу)” [18]. У червні 1903 року УСП увійшла до складу РУП. Спільна праця двох партій була недовгою, усього декілька місяців. Причиною розходження була різниця в поглядах на національне питання та форми його пропаганди. УСП втрачає політичний вплив і перестає існувати.

Більшу, аніж у соціалістів, настроєність на автокефалію мали програми українських лібералів. Крім українських соціалістичних, ліворадикальних партій Наддніпрянщини, в ХХ ст. йшов активний процес формування національних ліберально-демократичних партій. Серед них: Українська радикальна партія (УРП) та Українська демократична партія (УДП), які утворились у 1904 році та згодом об’єднуються в єдину Українську Радикально-демократичну партію (УРДП). На чолі УДП стояли В. Чехівський, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, які стали авторами програми партії. Фонди ЦДІАК містять документи, що свідчать про її програмові засади. Основна мета: створення федеративної держави, неминуче скликання установчих зборів на основі загального і рівного виборчого права з прямим і таємним голосуванням без різниці статі, віросповідання і народності. 6-й пункт “Платформи УДП” (червень 1905 року) вимагав: “відокремлення церкви від держави на основі самоуправління”. 14-й пункт виголошував: “землею користуватися повинні ті, хто обробляє її особистою працею чи працею своєї сім’ї. Тому землі казенні, удільні, церковні і монастирські повинні бути передані у власність краю”.

Майже одночасно з появою УДП в лоні цієї партії викристалізувалася радикальна течія під ідейним проводом Бориса Грінченка. Восени 1905 року ця група вийшла з УДП і створила Українську радикальну партію (УРП). Крім Б. Грінченка, головну роль в УРП відігравали Сергій Єфремов, Модест Левицький, Федір Матушевський. У релігійній сфері програма УРП наголошувала: “Ніяка віра чи церква не може бути краєвою. Всі церковні інституції оплачують та їми підпорядкують ті, задля кого вони існують, ніякі краєві чи загальнодержавні уряди не мають права ані запомагати їм, ані втрутити до їх справ. Освіта початкова має бути обов’язковою, безплатною і світською для всіх дітей”. Зокрема, щодо справ аграрних партія домагається, щоб усі землі державні, казенні, удільні, монастирські, церковні, безхазяйні стали краєвим земельним фондом підпорядкування краю, округ чи громад, і той фонд використовується для потреб хліборобів” [21]. Створена в 1905 році радикально-демократична партія (УРДП) прагнула повернути національні православні традиції [21]. У програмі Української демократично-радикальної партії, що була близькою до трудовиків, надрукованій без указівки місця і року видання, містяться такі вимоги: соціалістичного ладу; право сповідувати віру, яку він хоче, або ніякої, і ніхто не може йому заборонити чи примусово заставити сповідувати іншу релігію; незалежність церковної інституції від держави: “щоб церковна справа (єпархія чи синод) не мала зв’язку із урядом (правительством), і щоб уряд не мав права, як це робиться тепер, приказувати

попам, аби вони підтримували насильництво і здирство чиновників і взагалі всі ті непорядки, які в Росії так яскраво визначились під час війни з японцями”. Далі йшлося в програмі про те, що “підтримують попи, кажучи в церквах промови про те, що наче б ті здирства і насильництва і всякі державні непорядки угодні Богу. Щоб цього не було, треба щоб нарід сам вибирав попів, як це й було колись у нас на Україні, а не синод та архієрей наставляли їх. Тоді попи і будуть пильнувати тільки про віру і духовну освіту людей і будуть шануватись народом” [22]. УДРП намагалася повернути всі монастирські, церковні, удільні і казенні землі у власність краю, щоб роздавати їх хліборобам у довгострокову аренду “по малій ціні і небагато в одні руки”. УДРП вимагала: “обов’язкового, безплатного навчання в початкових школах для всіх хлопців і дівчат на рідній українській мові. У церкві повинно правити службу теж на українській мові, щоб нарід міг зрозуміти те, що чує, і не перевертав би святі слова” [22]. На думку Сухоплюєва, у всій програмі “виставлені виключно буржуазні вимоги, хоча УДРП називає себе соціалістичною” [4]. Розглядаючи завдання партії в епоху існування Державної Думи, УДРП прагнула і рівноправності, як окремих осіб, так і націй. Ніяких соціалістичних вимог у релігійному питанні вона не виставляла.

Серед національних політичних партій ХХ століття на Наддніпрянщині діяла Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яка знаходилась на стадії ідейного оформлення, відмежування від російської партії соціалістів-революціонерів. Фонди архіву подають нам проект програми УПСР, який датований червнем 1915 року. “Найближчим завданням нашої партії є скликання загальної російської законодавчої Ради та проведення в життя повної політичної свободи (свободи друку, зібрань, страйків, віри та ін.) і амністії всім політичним в’язням. Крім того, партія Українських соціалістів-революціонерів буде домагатися повного відокремлення церкви і релігії від держави, бо віросповідання – інтимна і приватна справа кожної людини. Пункт 3-й вимагає: примусове, безплатне відчуження монастирських, удільних, кабінетних, та поміщицьких земель” [23]. УПСР виступала за єдиний народний парламент (Державну Думу), який би здійснював керівництво справами держави. В компетенції парламенту повинен бути захист свободи слова, зборів совісті та інших свобод, керівництво загальнодержавними справами і фінансами, стосунки з іншими державами, а також ті справи, які мають вагу і значення для всієї держави. В 1-му номері “Боротьби” була вміщена програмова стаття “Чого домагається УПСР?” за підписом Центрального Комітету, в якій приділено увагу і такому важливому питанню, як свобода релігії. Перш за все, було зазначено, що “духовенство і православна церква не задовольняє духовних потреб трудового народу, тому, що церква з вільної перетворилась на урядову і духовенство через те стало більш чиновницьким, ніж духовним”. У зв’язку з цим УПСР виступала за відокремлення церкви від держави і можливість кожної людини “вірувати так, як вона хоче” [24]. У другій частині програми, що присвячена культурі, УПСР розглядає релігію як приватну справу кожного. Через школу чи позашкільне виховання республіка прагне нейтралізувати релігійну особливість, нетерпимість і реакційний політичний вплив церкви. Лідери УПСР не вважали, що партія готова піти на всякі поступки буржуазії, не погоджуючись з марксистським вченням щодо релігії [24, с.116–117]. Програма українських соціалістів-революціонерів не забороняла і не обмежувала релігійні обряди та свята, але визнавала їх лише необов’язковими. Свобода від роботи в дні релігійних свят мала встановлюватися спеціальним регламентом [24].

Ідея українського самовизначення у сфері державного та церковного життя ставала поволи однією з центральних проблем загальнополітичного розвитку імперії. Проте релігійний її аспект явно поступався світському і в плані організаційної підготовленості, і з точки зору політичної демонстрації. Згадаймо, що українська фракція Державних Дум, маючи в своєму складі священників, уперто обходила вимогу автокефалії УПЦ, не підготувавши з цього приводу жодної спільної заяви. І це за тієї обставини, що ідея української автономії постійно залишалася домінантою парламентських маніфестацій громадянців, котрі переважно належали до партій центристського спрямування. Між іншим, голоси на захист української автокефалії все ж лунали з підмостів Державної Думи. Зокрема, вони були зафіксовані в численних статтях священника-ліберала А. Гриневича., котрі друкувалися фракційним органом “Рідна справа – Вісті з Думи”. Протидія русифікаторській політиці офіційної церкви була ускладнена тим, що український та російський народи мали єдину православну віру. Це позбавляло визвольний рух можливості розвиватися під прапорами неприйняття чужої релігії. Тим більше, українське православ’я не мало тоді своєї організаційної церковної форми. За таких умов найкращим виходом для останнього стало здобуття права на церковно-національне самоврядування – автокефалію, яка за своєю суттю відповідала автономно-федералістським прагненням українства.

З вищеподаного аналізу програм політичних партій в Наддніпрянщині означеного періоду можна зробити висновок: варіанти національно-церковної програми не суперечили стратегії більшості українських партій, хоч інтерес до відродження УПЦ був різним. Українські соціалістичні партії: РУП, “Спілка”, УСДРП, УСП, УПСР декларували необхідність відокремлення від держави та невтручання у церковні справи, але симпатизували ідеям церковної автономії та автокефалії. Партії соціалістичного крила тільки в 1917-му році стали на позиції автокефалії. То були самостійники-соціалісти (УПСС) та соціалісти-федералісти (УПСФ). Зазначимо, що більшість політичних партій Наддніпрянщини вимагала відокремлення церкви від держави. Аналіз документів свідчить, що лише УНП (1902) і УПСС (1917) та УПСФ (1917) відмовилися від прямої декларації цієї вимоги, акцентуючи увагу на проголошенні автокефалії. То була прагматична позиція, котра живилася надією на забезпечення в майбутньому політичного союзу церкви з самостійною державою. Повного розмежування з духовенством вимагали лише партії соціалістичного спрямування. Тактики економічного підриву церкви у формі секуляризації церковних і монастирських земель притримувалися УСДРП (1905) та УПСФ (1917). З моменту формування (1917) на той же шлях стали демократи-хлібороби (УДХП) [25, с. 25; 169] Вимоги, записані в партійних програмах, відбивали суспільну орієнтацію не лише їхніх укладів чи партійних з’їздів, у них відбивалися суспільні настрої.

Отже, на наш погляд, у вирішенні релігійного питання найбільш радикальну позицію займала Українська народна партія (УНП), яка єдина серед усього спектра політичних партій Наддніпрянщини початку ХХ століття висунула вимогу автокефалії церкви. Радикалізація національних і релігійних гасел посилювалась у програмах українських політичних партій разом із віддаленням від платформи соціалістичної. Основними рушіями патріотичних церковних ідей виступали ліберальні та національно-демократичні сили, розвиток яких відбувався в єдиному українотворчому руслі.

Література

1. Ковальчук І. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій ХХ ст. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідом. збірник – Вип. 172. – Політичні партії на Україні (1905–1925). – К.: Либідь, 1992. – 118 с.; Шморгун П. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідом. збірник. – Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905 – 1925). – К.: Либідь, 1992. – С. 14–25; Курас І. Великий жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні. – К., 1985. – 38 с; його ж: Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978. – С. 3–15.; Козицький М., Курас І. Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 3–10; Варгатюк П., Гошуляк І., Курас І. На шляху до з'їзду КП(б)У // Про минуле – заради майбутнього. – К: Вид-во Київ. ун-ту, 1989. – С. 22–34; Гусев К. Крах партии левых эсеров. – М: Союзэскиз, 1969. – 259 с.; Варгатюк П., Курас І. Солдатенко В.В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. – К., 1980; Спирин Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. ХХ в. – 1920 г.). – М.: Мысль, 1997. – 135 с.
2. Попов М. Мелкобуржуазные антисоветские партии. – М., 1921. – 54 с.; Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. – К., 1931. – С.26.; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Революційна українська партія. – К.: Книгоспілка, 1926. – 388 с.
3. Зорик А. Политические партии России и Украины в годы I мировой войны (1914 – февраль 1917): – Моногр. – Х.: Основа, 2002. – 256 с.; Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / Б. І. Андрусишин (відп. ред.). – К., 1999. – 248 с.; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дослідження / П. Білик – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.; Бойко В. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 198 с.; Шишко О. Ідея державності в програмних і теоретичних документах українських політичних партій і організацій: 1900 – березень 1917 р.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. економічний ун-т. – О., 1998. – 206 с.; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: соціально політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1996. – 264 с.; Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ: Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С. 23–29.
4. Сухоплюев І. Программы российских и украинских социалистических партий по вопросам о религии // Агитпропаганда. – 1922. – № 7 – С.70–81; Сухоплюев І. Українські автокефалісти. – Х.: Червоний шлях, 1925. – (С. 21–29).
5. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50; Соловей С. Українська соціал-демократія щодо релігії та церкви // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V-го круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 р.). – Т. 2. – Київ – Львів, 1995. – С 439–441.
6. Надтока Г. Православна церква на Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект: Дис. д-ра іст. наук: 09.00.11 / Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 1999. – 486 с.
7. Зырянов П. Православная церковь в борьбе с революцией 1905 -1907 гг. / Отв. ред. А.И. Клибанов. – М.: Наука, 1984. – 224 с.
8. Народ. – 1906. – 8 (21) квітня. – С. 3

9. Церковна газета. – 1906. – 16 квітня – С. 5.
10. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1049, арк. 43–46, 131; ЦДАГО, ф. 226, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.
11. ЦДАВОВУ, ф. 3807, оп. 2, спр. 16, арк. 8; ДАХО, ф. 3, оп. 287, спр. 3786, арк. 70
12. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – С. 50.
13. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 2568, арк. – 58–65; Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1259, арк. 22; Про релігію і атеїзм. (Збірник документів і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1973. – С. 107
14. Там само. – ф. 274, оп. 1, спр. 2568, арк. – 58–65.
15. Там само. – ф. 442, оп. 856, спр. 202, арк. – 73.
16. Там само. – ф. 304, оп. 1, спр. 1035, арк. 58а; УПСС – УНП. – К.; Відень, 1920. – С. 79 – 80
17. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959. – С. 31.
18. ЦДІАК..., ф. 1439, оп. 1, спр. 3321, арк. 385.
19. Там само. – ф. 838, оп. 2, спр. 10, арк. 15; Там само. – ф. 442, оп. 856, спр. 186, арк. 5(а); Там само. – ф. 385, оп. 1, спр. 1873, арк. 328.
20. Там само. – ф. 274, оп. 1, спр. 1049, арк. 135(а).
21. Там само. – ф. 1439, оп. 1, спр. 155, арк. 278 – 281.
22. Там само. – ф. 320, оп. 1, спр. 395, арк. 100 – 112.
23. Там само. – ф. 274, оп. 5, спр. 42, арк. 198 – 199.
24. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Ін-т політ. етнонац. досліджень НАН України. – К., 1999. – С. 116 -117
25. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг – Фенікс, 1993. – С. 97, 117, 150, 158, 159, 169.

В.В. Стрілець

Вітчизняна історіографія історії Української радикально-демократичної партії (1906 – початок 1930-х років)

Вивчення вітчизняною історичною наукою історії Української радикально-демократичної партії (УРДП), яка з 1905 р. у 1908 р. діяла під назвою “Українська демократично-радикальна партія (УДРП)”, в 1908 р. трансформувалася в політичну організацію колишніх радикал-демократів під назвою “Товариство українських поступовців (ТУП)”, з 1917 р. у 1923 р. діяла під назвою “Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)”, а протягом 1923–1939 рр. – під назвою “УРДП”, потребує узагальнюючих історіографічних досліджень, що сприятиме об’єктивній виваженій оцінці місця й ролі цієї партії в українському національно-визвольному русі перших десятиліть ХХ століття.

Зазначена проблема знайшла лише часткове відображення в працях С. Чмир, В. Колесника та Л. Могильного, оскільки ці дослідники аналізували історіографію тільки першого етапу історії українських радикал-демократів (історію УДРП) [1].

Усі етапи діяльності УРДП тією чи іншою мірою знайшли відображення в історичних дослідженнях зазначеного періоду. Ще 1906 р. І. Стешенко здійснив першу спробу узагальнення розвитку українського громадсько-політичного руху та розподілив українські політичні партії станом на 1905 р. на три напрями: радикально-демократичний, марксистський і націоналістичний [2]. Подібну спробу здійснив 1908 р. й один із лідерів УДРП С. Єфремов [3]. Орган ТУП газета “Рада” у 1912 р.

звернулася до питання організаційного оформлення попередників УДРП [4]. Цього ж року з'явилася свого роду фундаментальна книга С. Щоголева “Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму”. Написана в дусі російського імперіалізму фактично як донос російському уряду, книга все ж містить цінний фактичний матеріал і деякі об'єктивні узагальнення щодо діяльності українських політичних партій, зокрема УДРП–ТУП. Так, С. Щоголев досить точно визначив політичну позицію органу українських радикал-демократів-тупівців газети “Рада”, стверджуючи, що вона “зайняла середину” між соціал-демократією і лівою частиною Конституційно-демократичної партії. Однак попередницю “Ради” газету “Громадська думка” охарактеризував як “соціал-революційну” [5], хоча істотних відмінностей між цими газетами не існувало. Визначивши тупівців як лідерів українського руху, С. Щоголев торкнувся виборчої кампанії Товариства на виборах до IV Державної Думи, звернувши увагу, що передвиборна програма ТУП, надрукована в кадетській газеті “Речь”, містила мінімальні вимоги Товариства, та досить об'єктивно відобразив ставлення тупівців до виборчої кампанії самостійників [6].

У загальних рисах змальована політична сутність та основні напрямки діяльності УДРП у книзі “Суспільні рухи в Росії на початку ХХ-го століття”, що вийшла друком у Петербурзі 1914 р., хоча її автори і зробили помилковий висновок про появу УДРП як результат поділу РУП [7]. У книзі детально проаналізовано програму УДРП і зроблено слушний висновок про її подібність до програми-мінімум українських соціал-демократів. Загалом УДРП визначена як партія, що спиралася на дрібну буржуазію і селянство та широкі кола української інтелігенції. “Її діяльність завжди мала пристрасний національний характер, але елемент націоналістичний був у ній дуже слабим”, – наголошувалося у книзі. За твердженням авторів цього дослідження, серед 30 депутатів-українців I Державної Думи переважали радикал-демократи, а у II Державній Думі понад 30 депутатів-українців офіційно або неофіційно належали до УДРП [8].

Деякі епізоди УДРП–ТУП висвітлено у роботах М. Залізняка (1910, 1914 рр.) [9].

Істотні узагальнення історичного шляху партії з кінця ХІХ століття знаходимо в книгах одного з лідерів УДРП–ТУП П. Стебницького, що побачили світ протягом 1917–1918 рр [10]. Значну увагу історії УДРП–ТУП у контексті українського громадсько-політичного руху приділили представники української соціал-демократії В. Дорошенко [11] та П. Гайдалемівський [12].

Радянська історіографія з відомих причин приділяла історії УДРП не надто багато уваги, хоча і мала в цьому плані певні здобутки. В період 20-х – початку 30-х рр. у СРСР (в основному в УРСР) в умовах відносної свободи історичних досліджень з'явилися праці, в яких тією чи іншою мірою висвітлювалися витоки та деякі періоди діяльності партії.

1920 р. М. Рафес, класифікуючи політичні партії, котрі діяли на Україні з 1917 р. до 1920 р., зараховував УПСФ разом із російськими народними соціалістами і трудовиками, Єврейською народною партією та Польським демократичним централом до буржуазно-демократичного табору [13]. Між іншим, він стверджував, що вступ членів УПСФ до уряду П. Скоропадського (жовтень 1918 р.) мав на меті узгодження політичних інтересів УНС та керівних кіл Української Держави та висловив подив з того, що українські соціалісти-федералісти мали “незаслужений вплив” на всі напрямки політики Директорії УНР [14].

У 1924 р. до питання становлення попередниці УДРП–ЗУО звертався С. Єфремов [15]. М. Лозинський вказав на роль Миколи Ковалевського як

посередника між прибічниками вчення М. Драгоманова на Заході й на Сході України [16]. М. Яворський розглянув ідейну політичну спадщину ідейного натхненника й одного з організаторів ЗУО М. Драгоманова [17].

Попри помилкові твердження про становлення УДРП як результат диференціації РУП та про тісні зв'язки радикалів з рупівцями заслуговують на увагу зауваження щодо специфіки становлення буржуазно-демократичних партій на Великій Україні, що містяться у присвяченій історії Української соціал-демократичної спілки праці А. Ріша. Він стверджував, що російська буржуазія не створила жодної “справжньої радикально-буржуазної” партії, тоді як українська буржуазна “республіканська партія” (тобто УДРП) була заснована ще 1905 р. [18].

О. Гермайзе рішуче заперечував тезу А. Ріша про тісні зв'язки РУП із попередниками УДРП і досить аргументовано доводив положення про розбіжність їх політичних курсів [19]. Питання становлення попередників УДРП торкнувся і В. Волін, трактуючи появу УДП і УРП як політичне оформлення українського буржуазного лібералізму [20].

Деякі історики цього періоду зверталися і до питання трансформації ТУП в УПСФ. Так, В. Щербаков приділив увагу чернігівській громаді СУАФ [21]. На погляд П. Пташинського, у 1917 р. тупівці назвалися “соціалістами-федералістами” [22]. А М. Попов зовсім не згадував ТУП, вважаючи, що УПСФ утворилося в результаті злиття УДП і УРП і до березня 1917 р. не називала себе соціалістичною партією “навіть формально” [23].

Вже в 60-их рр. С. Королівський, аналізуючи українську радянську історіографію 20–30 рр., зауважив, що велика українська буржуазія та її (на погляд С. Королівського) партія – УПСФ – майже не фігурували в історичних дослідженнях як провідна політична сила Центральної Ради. “Націоналізм Центральної ради вважався дрібнобуржуазним”, – наголосив він [24].

На наш погляд, це твердження лише частково відповідає дійсності, оскільки далеко не всі історики вказаного періоду сповідували зазначений принцип. Варто зауважити, що єдиного підходу до визначення місця та ролі УПСФ в період 1917–1920 рр. не існувало. О. Шумський навіть зарахував УПСФ разом із УПСР та УСДРП до табору української соціалістичної демократії [25]. В. Затонський вважав українських есерів, есдеків та есефів “головним ядром” Центральної Ради [26]. Досить об'єктивно підходив до цієї проблематики П. Пташинський, вказуючи, що до початку 1918 р. (попри чисельну перевагу в Центральній Раді українських есерів) провідну роль в українському політичному житті відіграв блок УСДРП та УПСФ [27].

У 1926 р. М. Рубач охарактеризував УПСФ разом із УСДРП як виразників інтересів української ліберально-буржуазної інтелігенції і тих прошарків пролетаріату, які до них приєдналися, тобто не вбачав суттєвої різниці між цими партіями. На його думку, права частина українських політичних сил, куди входили есефи, більшість есдеків, самостійники і праві есери, після жовтня 1917 р. відігравала вирішальну роль в українському національному русі [28]. Однак пізніше (у 1930 р.) М. Рубач стверджував, що у підходах до визначальних питань Центральною Радою фактично керувала українська буржуазія і куркульство, та називав виразником інтересів української буржуазії саме УПСФ [29].

М. Любченко, М. Мотузка та П. Пташинський висвітлили деякі епізоди діяльності УПСФ–УРДП в еміграції, хоча вказані праці двох останніх авторів написані у відверто лайливому тоні [30].

Отже, вітчизняна історіографія історії УРДП зазначеного періоду, особливістю якого є відносна свобода історичних досліджень, має ряд вагомих здобутків: в загальних рисах визначено політичну природу та соціальну базу партії, досить детально проаналізовано певні напрями її діяльності.

Література

1. Чмырь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.): Дис... канд. ист. наук. – Москва, 1994; Колесник В., Могильний Л. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: історіографія// Наукові записки з української історії: Збірн. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип.12. – С. 192–204; Могильний Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис... канд. ист. наук. – Київ, 2003.
2. Стешенко Ів. Український національно-громадський рух і 1905 р. // Вільна Україна. – Петербург, 1906. – Січень – лютий. – С.95–99.
3. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство. – Петербург, 1908. – № 7. – С. 17–57.
4. Г-ко М. З минулого нашого громадського руху // Рада. – Київ, 1912. – 19 июн. (2 лип.). – С. 2.
5. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – Киев, 1912. – С. 173.
6. Там само. – С. 430–432.
7. Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – Т. III. – Кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. – Петербург, 1914. – С. 294.
8. Там само. – С. 299–301.
9. Залізник М. Російська Україна й її відродження. – Львів, 1910; його ж. Українці, Росія й війна (замітки й матеріали). – Б. м., 1915.
10. Стебницький П. (Смуток П.) Українська справа. – Петроград, 1917; його ж. Украина и украинцы. – Петроград, 1917; його ж. Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за роки 1907–1917. – Київ, 1918.
11. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. – Відень: Видання Союзу Визволення України, 1917. – С. 41.
12. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. – Зальцведель, 1919.
13. Рафес М. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол “Бунда”). – Москва: Государственное издательство, 1920. – С. 9.
14. Там само. – С. 91, 110.
15. Єфремов С. Перед судом власної совісті (Громадська й політична робота В.Б. Антоновича). – Київ, 1924. – С. 12.
16. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 2. – С. 88.
17. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. II. – Ч. 1. – Харків: Державне видавництво України, 1928.
18. Риш А. Почерки по истории украинской социал-демократической “Спілки”. – Харьков: Пролетарій, 1926. – С. 11–12.
19. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – Революційна Українська Партія (РУП). – Київ, 1926. – С. 88–97.
20. Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. – Харків: Пролетарій, 1930. – С. 23.
21. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 57.

22. Пташинський П. Німецько-австрійська інтервенція на Україні: Матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. – Харків: Пролетар, 1933. – Т. 1. – С. 219.
23. Попов М. Жовтень на Україні. – Київ: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – С. 21.
24. Короливский С. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции // История СССР. – Москва, 1965. – № 5. – С. 9.
25. Шумський О. Стара й нова Україна // Червоний шлях. – Харків, 1923. – С. 92.
26. Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію// Літопис революції. – Харків, 1929. – № 4. – С. 140.
27. Пташинський П. Німецько-австрійська інтервенція на Україні: Матеріали до історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. – Харків: Пролетар, 1933. – Т. 1. – С. 219.
28. Рубач М. До історії української революції (Замітки й документи: грудень 1917–січень 1918 р.) // Літопис революції. – Харків, 1926. – № 1. – С. 55.
29. Рубач М. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні // Там само. – 1930. – № 5. – С. 43.
30. Любченко М. Чотири роки української еміграції // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 2. – С. 111–129; його ж. Далі шляхом розкладу (Українська еміграція в 1923 р.). – Там само. – 1924. – № 1–2. – С. 92–111; Мотузка М. Українська контрреволюційна еміграція. – Харків: Державне видавництво України, 1928; Пташинський П. Другий інтернаціонал і український соціал-фашизм у боротьбі проти пролетарської революції. – Б. м.: Пролетар, 1932.

П.П. Гай-Нижник

Інтелігент, політик, державний дія УНР (М.Є. Кривецький – забутий патріот України)

Нинішнє покоління істориків, на жаль, мало знає про людей, які відігравали свого часу, у далеких 1917–1920-х роках, одну з основних ролей у створенні господарчих підвалин при розбудові незалежної держави Україна на початку ХХ століття взагалі і її фінансової системи зокрема. Проте державотворення, як відомо, то не лише політичні інтриги, війни, галасливі промови тощо, але й непоказна (часто невдячна) праця людей, які прагнуть покласти в основу молодій державності підпорки господарчої системи, що забезпечила б її громадянам добробут, а країні економічне процвітання. Серед таких будівничих кращого майбутнього для нашої Вітчизни у фінансовій сфері за часів її національно-державного відродження 1917–1920 рр. був, між багатьох інших, й М.Є. Кривецький. Михайло Єремійович був широко відомим у російських та українських інтелігентських та фінансових колах економістом ще до революційних подій, що відбулися в імперії Романових 1917 р., а з утворенням Української Народної Республіки долучився до будівництва національної державності у грошовій та банківій галузях.

Як колишній працівник Міністерства фінансів Росії у Петрограді він мав певний досвід організації державних фінансів, і тогочасні українські провідники справедливо сподівалися на плідну і корисну працю М. Кривецького у справі створення вітчизняної фінансово-банкової системи. Як і переважна більшість тогочасної української інтелігенції, М. Кривецький розподіляв соціалістичні узріння. Він вступив до партії українських соціалістів-федералістів, а потім пристав до соціалістів-самостійників [1].

З утворенням Центральної Ради і уряду України його обирають на радника генерального секретаря фінансів і керівника Кредитової канцелярії. Згодом він отримав важливі у державній системі посади директора відділу Державної скарбниці УНР та 18 грудня 1917 р. Державного банку УНР [2]. З його ім'ям пов'язано випуск перших українських банківських нот державного рівня. М. Кривецький сформував (підписав) першу банкноту самостійної Української держави (УНР) – державний кредитовий білет вартістю 100 крб., яку було емітовано 5 січня 1918 р (в грудні 1917 р. за ст. ст.) [3].

Він є автором досі не відомої фахівцям та дослідникам, але надзвичайно вагомої для розуміння економічної стратегії УНР на майбутні після 1917 р. роки, доповіді-дослід (допомогу в обрахунках йому надав професор економіки польського походження А.А. Вольський) “Економико-финансовые перспективы Украинской Республики и ближайшие экономические, финансовые и политические задачи Генерального Секретариата. Краткие соображения М.И. Кривецкого” (від 29 грудня 1917 р. за ст. ст.) [4]. Рік 1917-й закінчувався початком україно-більшовицької війни. 1918-й обіцяв бути важким і непевним. Разом з тим київські можновладці (в контексті ескалації воєнних дій з більшовиками) мали визначитися у своєму ставленні до офіційного статусу федеративного перебування УНР у складі Росії взагалі. Урядові необхідно було зважати не лише на політичні, але й на господарські вигоди та недоліки як за умови перебування України у складі всеросійської федерації, так і за можливості самостійного державного існування УНР. Дану ситуацію проаналізував перший директор Державного банку і Державної скарбниці УНР М. Кривецький. Значний за обсягом і ґрунтовний за змістом документ під назвою “Економико-финансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові та політичні завдання Генерального Секретаріату. Короткі міркування М.І. Кривецького” було підготовлено 29 грудня 1917 р.

У документі ретельно розглядалося питання стосовно перебування українських земель у складі Російської імперії за останнє перед вибухом світової війни п'ятиріччя (1908–1912) і перспективи подальшого розвитку країни після завершення воєнних дій як за умови її перебування тепер уже у федерації всеросійській, так і поза нею. Безпосередньо про фінансову сферу йшлося у VII та VIII розділах (відповідно: VII. Державні фінанси; VIII. Кредит і гроші) доповідної. Головне питання розділів (що простежується протягом усього документу): чи в змозі УНР вести власні фінансові справи, створити (і на яких засадах) дієздатну національну грошову систему як самостійне державне утворення. Автором було здійснено детальний (по можливості) аналіз фінансового стану України як складової частини Російської імперії в останні передвоєнні роки. Перш за все, згідно з губернськими смітними надходженнями й витратами, було визначено (окремо по губерніях) державні фінанси України у складі імперії Романових у період з 1908 до 1912 р. [5]. Підсумовуючи дані по усіх дев'яти українських губерніях, М. Кривецький дійшов таких висновків:

“а) у п'ятиріччя, що розглядається, доходи України збільшилися на 107.296.000 руб., або із залишком на 31 %, а витрати зросли на 64.236.000 руб., або майже на 21 %.

б) Перевищення звичайних доходів України над її звичайними витратами з 1910 року [,] тобто з часу поживавлення на Україні цукрової, залізничної та кам'яновугільної промисловості[,], різко підвищилося, склавши майже 18% відносно загальної суми валових доходів.

в) У складанні доходів України головну роль грав дохід від скарбової винної операції, що склав у 1912 році 170.389.000 рублів, або майже 38%, відносно загальної суми звичайних доходів, а отже, назва “п’яного бюджету” повинна бути із усією справедливістю віднесена до царського бюджету України” [6].

Не маючи у розпорядженні даних про чисті прибутки Державного банку імперії від українських операцій, М. Кривецький визнає, що вони (такі прибутки) у будь-якому разі мали бути не нижчими за четверту частину від усього прибутку Держбанку за 1912 р., який становив 33 млн. руб. Відповідно до державного доходу України за цією статтею мало бути віднесено не менше 8 млн. 250 тис. руб.

Були обчислені й фінанси трьох державних залізниць в Україні, які характеризувалися наступними величинами [1, арк. 25]:

Залізниця	ВАЛОВИЙ ДОХІД	Валові видатки	ЧИСТИЙ ДОХІД
	ТИСЯЧІ РУБЛІВ		
<i>Катерининська</i>	68 736	34 987	33 749
<i>Південна</i>	67 846	37 165	30 680
<i>Південно-Західна</i>	83 301	43 356	39 945
Усього:	219 883	115 509	104 374

Промисловий податок з України склав у 1912 р. приблизно 8 млн. 991 тис. руб. При цьому автором зазначається, що якщо відкинути інші поправки, як наприклад, митні збори та акциз на чай і сірники, які поступали за рахунок України до інших місць, то й за таких обрахунків чисті доходи України за 1912 р., складаючись з перевищення звичайних прибутків над звичайними видатками та 3 % чистого прибутку державного банку, українських залізниць і поправки на промисловий податок, склали значну суму у 201 млн. 815 тис. руб.

З цієї суми слід вирахувати (пропорційно кількості українського населення) витрати по центральному управлінню імперії і по сплаті державних боргів. Загальна сума видатків по імперії, відповідно до вищевказаних статей, складала 460 млн. 928 тис. руб., тому 32/171 цієї суми дають Україні 80 млн. 407 тис. руб. Таким чином, чистий дохід України за 1912 р. склав досить значну суму у 121 млн. 808 тис. руб., тобто Україна з власних коштів передавала цю суму на покриття видатків інших частин імперії, які жодним чином її не стосувалися. При цьому М. Кривецький зазначає, що це і є “та контрибуція, котра була у 1912 році сплачена Україною за честь перебувати областю Імперії Романових” та наголошує на тому, що “контрибуція, котру Україна мала б сплачувати Російській Народній Республіці, побудованій на самодержавництві усіляких Леніних, Бронштейнів, Розенфельдів, Іоффе та ін[ших] була б багато більшою контрибуцією, що утримувалася царями” [7].

Приблизні розрахунки цієї (більшовицької) контрибуції викладаються автором у такому вигляді:

“На перше січня 1913 року державні борги Російської імперії склали 8.858.054.000 рублів. За час війни зроблено внутрішніх і зовнішніх боргів близько 27.000.027 мільярдів рублів, та випущено паперових рублів, не забезпечених ні золотом, ані виробленим народним багатством, близько 12 мільярдів. Паперово-грошова інфляція привела Росію до надзвичайного падіння [вартості] рубля, який нині слід цінити лише [у] 15 коп. по відповідності із золотим запасом Государ-

ственного банку й лише у 7 золотих коп. щодо обійнятого шаленою спекуляцією товарного ринку. За падіння рубля мусить заплатити народ: це падіння рівносильне примусовій виїмці з російської народної кишені приблизно 12 мільярдів рублів. Таким чином, у даний момент [мається на увазі кінець 1917 р. – П.Г.-Н.] на шії народу в Росії, що потрапив у рабство темноти й експлуатується Ленінін і К-о[,] висить вже не менше 40 мільярдів рублів боргу”. За таких обставин автор прогнозує, що ліквідація воєнного стану і яке-не-яке відновлення більшовицької руйнації, якщо припустити, що Росія прийде до певної рівноваги вже через 3–4 роки, мусить обійтись її народам щонайменше у 25 млрд. руб. Виходячи з цього, Росія, таким чином (через вказані 3–4 роки), була б обтяжена боргом щонайменше у 72 млрд. руб., з яких не менш 1/3 мало б випасти на Україну як на найбільш багату частину держави. Одночасно відсотків по російському боргу Україна мусила б платити (рахуючи по 6 % на рік) не менш 1 млрд. 440 млн. руб. Як логічний висновок, М. Кривецький зауважує, що “якщо Україна цілком від’єднається від Ленінського Царства, вона уникає 8-мільярдної тяжкості державного боргу та річного податку по сплаті цього боргу у 480.000.000 рублів” [8].

Вихід із стану з державними фінансами, що склався на грудень 1917 р., директор Держбанку і Держскарбниці УНР вбачав у проголошенні самостійної соціалістичної України й у суцільній монополізації, націоналізації і соціалізації промисловості, цін, банків тощо.

Аналогічним було бачення М. Кривецьким й кредитно-грошової ситуації та шляхів її вирішення. За його підрахунками “до [Першої світової] війни на території України працювало 3.660 кредитових установи різного типу. В тому числі знаходилося 161 відділення Акціонерних Банків і Банківських Контор, та 316 товариств Взаємного Кредиту, а всього в межах України до війни малося 477 гнізд спекулятивного кредиту, бо переважна більшість товариств взаємного кредиту, – на думку автора документа, – є розсадником самої неприборканої спекуляції” [9]. Після цього М. Кривецький, спираючись на аналіз стану державних фінансів країн-учасників світової війни, зокрема, Франції (зроблений професором А. Вольським, який на той час мешкав у Києві), доводить невірність твердження про руйнацію уявлень тогочасних економістів про обов’язкову необхідність забезпечення грошових знаків золотом. З цього приводу автор, зокрема, зазначав:

“Золоті запаси емісійних банків усього світу складають нині не вище 30 мільярдів франків, а війна вже обійшлася воюючим державам [...], не менш 700 мільярдів франків, причому короткотермінові зобов’язання народів, що стинаються, складають близько 45 мільярдів франків. Золотий запас французького банку складає близько 5 мільярдів франків, а випуск банкнотів досягає у Франції 21 мільярда франків. Якщо б цінність паперових грошей визначалася золотими запасами національних банків, французький паперовий франк коштував би близько 24 золотих сантинів*, між тим французький паперовий франк розцінювався на Нью-Йоркській біржі у вересні 1917 року у 38 1/2 золотих сантина. Із співвідношень цих фактів витікає, що по[-]перше війна розвіяла упередження, в силу якого курс банкнотів визначався золотими запасами національного банку; по[-]друге, золоті запаси емісійних банків занадто мізерні для того, щоб покривати суми по воєнних витратах і по[-]третє більшість воюючих країн надто переповнені паперовими грішми для того, щоб ці країни могли повертатися шляхом колосальних жертв [до] золотої валюти, що не має ніякого практичного значення” [10].

Виходячи з вищевказаного, М. Кривецький зазначав, що після завершення війни розраховувати на іноземні капітали для відновлення вітчизняної економіки і фінансів не доведеться, адже усі країни знаходяться у кризовому стані й ще приблизно 4–5 років інвестуватимуть кошти у власну економіку. Єдиний вихід – власними силами налагодити народне господарство, запровадити залізнично-кредитове страхування, сільськогосподарську, торгівельну і зовнішньо-торгівельну монополії, тимчасово дозволити існування промислово-приватних підприємств, ввести безмитний контроль тощо, аж до поступового примусового насадження соціалізму. З боку фінансів пропонувалося розпочати необмежений випуск Держбанком банкнот і обертати їх виключно на території своєї країни [11].

Для підняття курсу вітчизняних паперових грошових знаків пропонувалося “перш за все обмежити Україну від приливу російських грошей, курс яких буде, безсумнівно, падати. Україна не буде в силах зупинити падіння рубля” [12]. Крім того, з цією метою необхідно було здійснити штемпельювання російських грошових знаків, що на той час уже перебували в українському обігу, а для новозапроваджених встановити новий курс. Такі рублі мають пройти через українські кредитові установи і поповнять нестачу грошової маси. Приватні ж банки і товариства взаємного кредиту слід беззаперечно націоналізувати. Взагалі ж українську економічно-фінансову сферу, на переконання М. Кривецького, яке, до речі, співпадало з офіційною думкою влади УНР, необхідно буде піддати суцільній соціалізації.

Підсумовуючи свої міркування, директор Держбанку і Держскарбниці вбачав основні першочергові фінансові задачі Генерального Секретаріату УНР в такому:

- а) проштемпелювати російські грошові знаки до 1 березня 1918 р.;
- б) оголосити про те, що проштемпелювані рублі будуть замінені на українські карбованці до 1 січня 1919 р.;
- в) оголосити, що після 1 травня 1918 р. рублі без штемпеля будуть не дійсними на території УНР, а проштемпелювані набудуть нового курсового співвідношення із карбованцем;
- г) не розраховувати на податкові і акцизні збори, а відтак побудувати державні фінанси на засадах монополій [13].

Подальший, після проголошення IV Універсалом Центральної Ради самостійності УНР і заключення українською делегацією Берестейського договору 1918 р. з державами Четверного блоку, розвиток фінансової політики уряду України показав, що накреслені М. Кривецьким перспективи і напрямки, цілком сповідувалися і почали впроваджуватися у життя офіційним Києвом [14]. Після повернення Центральної Ради до столиці 9 березня 1918 р. Рада Міністрів вирішує звільнити Михайла Єремійовича з посади директора Державного банку УНР [15]. Натомість, поряд з такими визначними економістами як М. Гаврилів, І. Ганіцький, А. Вольський, В. Коваль, Х. Барановський, Ф. Королів, К. Мацієвич, П. Линниченко, І. Фещенко-Чопівський та В. Тимошенко, М. Кривецький бере участь у роботі українсько-німецько-австро-угорської комісії, що виробляла проекти торгівельних договорів між УНР та Центральними державами. Створення такої комісії було передбачено ще Берестейською угодою, вона розпочала засідання в Києві з 25 березня 1918 р. (з українського боку уповноваженим був М. Порш, з німецького – посол барон Мум, з австро-угорського – посол граф Форгач) і виробила 5 основних торговельно-цінових угод, що лягли в основу економічної співпраці між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною [16].

На короткий термін (з 29 квітня до 14 грудня 1918 р.) соціалістичний курс розвитку України частково було перервано існуванням Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, під час якого, однак, як і пропонував М. Кривецький керівництву УНР, було розпочато штемпелювання рублів, обмежено ввіз і заборонено обіг окремих рубльових номіналів з плануванням повного обміну всієї маси російських грошових знаків на українські і заборони їхнього функціонування в Україні. При цьому було збережено усі форми власності і свободу фінансово-економічної діяльності [17]. З поваленням Гетьманату і відновленням УНР на чолі з Директорією українським урядом було остаточно заборонено обіг російських рублів на терені держави [18] і відновлено курс на суцільну соціалізацію, націоналізацію і монополізацію вітчизняних економіки і фінансового ринку. Остаточному завершенню і реальному втіленню цих намірів перешкодила Друга україно-більшовицька війна, яка закінчилася поразкою для України, втратою державності і встановленням більшовицького “радянського” режиму.

З поваленням наприкінці 1918 р. буржуазної державності в Україні, яку прагнув створити Гетьман П. Скоропадський, й відновленням соціалістичної УНР на чолі з Директорією, М.С. Кривецький знов повертається до державотворчої діяльності. В березні 1919 р., під час втечі Директорії з Києва і перебування уряду УНР у Вінниці, як представник партії соціалістів-самостійників, він отримує портфель виконуючого обов'язки народного міністра фінансів УНР у коаліційному Кабінеті проф. С. Остапенка [19]. На цей час в керівництві УНР сталася парадоксальна ситуація, коли Директорія була роз'єднана, її члени знаходилися у різних місцевостях (частина членів Директорії на чолі з С. Петлюрою опинилися у Рівному, а Є. Петрушевич та О. Андрієвський майже цілком самостійно “урядували” в Станіславові). Подібна ситуація склалася і в уряді, який також розпався на кілька частин – одні перебували в Одесі, інші при головному отаманові С. Петлюрі. Після втрати військами УНР Жмеринки, М. Кривецький, разом зі своїм однопартійцем Д. Симонівим, попрямував до Є. Петрушевича в Галичину [20].

Михайло Єремійович не прибув до Рівного, де тимчасово зосередилися державні установи УНР, а тому на початку квітня 1919 р. членом Директорії А. Макаренком замість М. Кривецького обов'язки міністра фінансів було доручено виконувати Б. Мартосу. Річ у тім, що, як і більшість членів партії соціалістів-самостійників, М. Кривецький виступав за передачу головування в Директорії Є. Петрушевичу, а головнокомандувачем над військом призначити отамана Оскілка. Під час приїзду до Бродів представників американського уряду Бахмана та Рейслера для зустрічі з провідниками України, туди прибув і М. Кривецький (разом із делегацією своєї партії). В цей час він веде активну агітацію проти новоутвореного уряду Б. Мартоса і передбачав його швидке падіння [21]. Врешті решт з розколом Директорії на два табори М. Кривецький стає на бік Є. Петрушевича та О. Андрієвського. Останній, на противагу решті членів Директорії і голові уряду УНР, навіть призначив собі у Станіславові окремого керуючого Міністерством фінансів, яким став саме М. Кривецький. Востаннє Михайло Єремійович посів міністерську посаду в квітні 1920 р. під час реорганізації уряду заступником його голови А.Лівицьким в Кам'янці-Подільському.²² Проте скоро, наприкінці травня 1920 р., попередній уряд подався до демісії і було сформовано нову Раду Міністрів з лівих партій. Невдовзі М. Кривецький емігрував до Австрії і зупинився у Відні. Згодом він перебрався до Франції, де й помер 1929 року [23].

Література

1. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 251–252.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОВ України). – Ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 26; Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. – Клівленд, 1974. – С. 13.
3. Кікта С. Каталог державних грошей України. – Клівленд, 1974. – С. 15.
4. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 28, арк. 1–49.
5. Там само. – арк. 23.
6. Там само. – арк. 24.
7. Там само. – арк. 25.
8. Там само. – арк. 26.
9. Там само. – арк. 28.
10. Там само. – арк. 34.
11. Там само. – арк. 35–36.
12. Там само. – арк. 43.
13. Там само. – арк. 48.
14. Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Центральної ради (1917–1918) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених і аспірантів. – Т. 3. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – С. 356–400.
15. ЦДАВОВ України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 36 зв.
16. Дорошенко Д. Вказана праця. – Т. 2. – С. 203–204.
17. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5% Друга Міжнародна наукова конференція “Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року”. – К.: Головне архівне управління України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. – С. 102–108.
18. Гай-Нижник П.П. Вихід України в 1917–1919 рр. з російської рубльової зони // Фінанси України. – 1997. – № 10. – С. 120–123.
19. Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен, 1972. – С. 9.
20. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 120.
21. Там само. – С. 143.
22. Там само. – С. 158, 400.
23. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: Ілюстрований історично-іконографічний нарис. – Клівленд, 1974. – С. 179.

Р.І. Делятинський

Особливості суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства Станиславівської єпархії в контексті політики “доконаних фактів” польської адміністрації в Східній Галичині у 1921 р.

Становлення польської влади в Східній Галичині у 1921 р. відбувалося в умовах гострого суспільно-політичного напруження, спричиненого боротьбою за збереження української державності. Значну роль у цих процесах відіграла греко-католицька церква. Незважаючи на значну увагу до цієї проблеми багатьох

вітчизняних дослідників, зокрема, А. Васьківа, О. Єгрешія, В. Марчука, М. Москалюка, І. Пилипіва, В. Перевезія та інших [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 32; 34; 35; 36; 37; 39], окремі її аспекти залишаються невисвітленими.

Метою даної розвідки є показати особливості суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства Станиславівської єпархії в період закріплення і легітимізації польської влади в Східній Галичині у 1921 р. Для цього необхідно конкретизувати особливості релігійно-церковної політики польського уряду, з'ясувати політичну позицію єпископа Г. Хомишина та духовенства під час проведення перепису населення, окреслити особливості зародження “угодовського” напрямку в контексті розвитку ідеї “нормалізації” українсько-польських відносин.

Із прийняттям конституції Польщі і ратифікацією Ризького договору польський уряд перейшов до поєднання методів політики “доконаних фактів” зі спробами легітимізації польської адміністрації в Східній Галичині [38, с.291]. Основним його завданням було уніфікація політико-адміністративного устрою краю та проведення перепису населення, що привело до загострення політичних відносин у 1921 р. [13, ч.169, с.1; 30, с.224]. В цей час єпископат і духовенство поділяли думку митрополита А.Шептицького, що “природне право кожного народу – бути свободним і жити власним житом – є лиш впливом... вічного Божого права”, яке вважали “днесь кличем цілого нашого народа” [9, ч.2, с.6; 10, ч.4, с.104; 13, Ч.73, с.2]. Така позиція церкви перекликалася із рішенням створеної у червні 1921 р. Міжпартійної Ради про створення “одноцільного національного фронту” у боротьбі із окупаційним режимом [29, с.162; 34, с.10–11]. Враховуючи це, польський уряд використав невизначеність канонічно-правового статусу греко-католицької церкви у своїй релігійно-церковній політиці.

Незважаючи на певні спроби польського уряду досягнути компромісу шляхом деяких “поступок” у політичних і культурних питаннях [13, ч.27, с.2; ч.39, с.1; 18, с.68–69; 41, с.163] та сподівання єпископату і духовенства на врегулювання канонічно-правового статусу церкви на основі конституції і Ризького договору [13, ч.46, с.2; ч.164, с.1], бажаної нормалізації українсько-польських відносин у Східній Галичині досягнуто не було. У квітні 1921 р. Станиславівський воєвода констатував, що серед українського населення у Богородчанському, Надвірнянському і Косівському повітах “чутки про імовірне повстання з'являються періодично, але не знаходять віри”, а особливу активність в агітації виявляли о. О. Абрисовський і о. М. Ганушевський [3, арк.28–31]. Подібні повідомлення краєвої адміністрації про поширення в краї “українського революційного руху” дали урядові привід вжити “заходів безпеки” шляхом введення внутрішніх військ, значна частина яких розміщувалася на території Станиславівської єпархії [2, арк.5–6 зв, 11, 21; 21, арк.2; 13, ч.123, с.3, 4; 30, с.230–231; 40, с.38].

Внаслідок цього влітку 1921 р. розпочався активний пошук “бунтівників” серед духовенства для викриття будь-яких спроб організації “українського повстання”. Під час Зелених свят 18–19 червня розпочалися “цілком таємні” спостереження за “українськими агітаторами”. У Печеніжинському повіті команда поліції звітувала, що о. І.Костюк “є головним організатором тої справи і спілкується з різними людьми в Коломиї, Станіславові і Львові, а пізніше і з офіцерами колишньої армії робить приготування до бунту проти стану” [2, арк. 21–23, 26]. Для нейтралізації “небезпечних елементів” було проведено низку ревізій, політичних арештів, слідчих і судових процесів. Зокрема, арешти священиків проведено у Борщівському, Бучацькому, Городенківському, Надвірнянському і Станиславівському

повітах [12, ч.1, с.2; ч.2, с.2; ч.7, с.2–3; 13, ч.57, с.2; ч.84, с.3; ч.92, с.1–2; ч.93, с.2; ч.101, с.3; ч.103, с.3; 17, с.200]. У червні відбувся резонансний судовий процес над звинуваченим у “державній зраді” парохом Жабе-Ільця Косівського деканату Станиславівської єпархії о. В. Глібовицьким [13, ч.166, с.3; ч.192, с.5–6]. У Заліщицькому повіті проведено ревізію в пароха Товстого о. Т.Курпяка з метою виявлення зброї та планів українського повстання [13, ч.123, с.4]. Станиславівський воєвода ініціював слідство у справі зв’язку між українськими партіями та династією Габсбургів для створення “Українського королівства” в Східній Галичині [4, арк.1-2]. Серед духовенства Львівської архієпархії арешти проводились лише за найменшою підозрою у “підбурюванні проти польської держави” [13, ч.91, с.3; ч.97, с.3; ч.107, с.4; ч.114, с.3]. Загальні масштаби репресій у Східній Галичині, за деякими даними, досягли 12 тис. арештованих [12, ч.5, с.5]. Активність поліції подекуди приводила до курйозних випадків: наприклад, випадково інтернувала в Заліщиках у будинку пароха о. І.Чорнодолі Станиславівського єпископа Г.Хомишина, який спершу наказав відправити депешу до намісника, але після офіційних вибачень вважав інцидент вичерпаним [13, ч.98, с.3]. Можна припустити, що тоді вважали шкідливим налаштувати його проти польської адміністрації.

Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію в середині 1921 р., один із священників писав: “Переживаємо епохальну добу в історії нашого народу, стоїмо перед важним рішенням нашої судьби: або будемо вільним народом, або запряжуть нас в ярмо” [10, ч.8–9, с.269–270; ч.10, с.308–309]. Греко-католицьке духовенство в цей час проявило ініціативу створення нової станової організації, яка могла б стати важливим консолідаційним чинником у реалізації “програми позитивного відродження народу” [5, арк.88–88 зв; 33, с.46–52]. Однак дискусії щодо її цілей і характеру, незважаючи на зацікавленість митрополита А. Шептицького і єпископа Г.Хомишина щодо створення УХС, пропозиції активізувати діяльність Товариства св. Ап. Павла на основі канонічної організації чи розширити компетенцію деканальних соборчиків [10, ч.1, с.1–3; 34, с.7–9] з певних причин так і не увінчалися успіхом. Зокрема, якщо статут УХС не був затверджений польською адміністрацією, то на загальних зборах Товариства св. Ап. Павла 29 березня 1921 р. це питання взагалі не порушувалося, хоча, безумовно, така ініціатива виходила саме із кіл духовенства Львівської архієпархії, тоді як духовенство Станиславівської єпархії навіть залишалося поза управлінськими структурами навзаного товариства [10, ч.1, с.27–28; ч.4, с.123–126; ч.6–7, с.226–228; ч.8–9, с.282–283; 13, ч.59, с.3; ч.61, с.4; ч.63, с.3; ч.101, с.3]. Така невдача у створенні легалізованої греко-католицької організації в умовах нової хвилі репресій підтвердила необхідність визначення чітких рамок церковно-державних відносин.

Тим часом польська адміністрація перейшла до кампанії компрометації всієї греко-католицької церкви. З нею солідаризувалося польське духовенство, яке частково сприяло репресіям проти греко-католицького духовенства [13, ч.93, с.2; 17, с.200]. Одночасно на сторінках польської періодики на його адресу пролунали звинувачення у поширюванні “скрайної ненависти до латинізму і польскости”, “ламанню конкордії” і т.д. [див.: 10, ч.5, с.163; ч.8–9, с.278–279], спростовані в українських часописах “Нива” та “Український вістник” й опротестовані Товариством св. Ап. Павла [2, арк.17; 10, ч.4, с.124; ч.8-9, с.279; 13, ч.61, с.4; ч.107, с.5; ч.111, с.3; ч.127, с.3–4; ч.171, с.1]. З цього приводу редактор “Ниви” о. Г. Костельник вдало підкреслював: “як ціль, так підстава ту політична, а не релігійна, не

церковна...” [10, 1921, ч.2, с.62]. Можна припустити, що таке поєднання репресій із кампанією компрометації мали на меті скомпрометувати політично активних священників в очах громадськості як “бунтівників” і сприяти виникненню “угодовської партії”.

Таку тенденцію підтверджує спроба польської адміністрації провести подібне розмежування серед населення. Так, наприклад, комендант поліції Богородчанського повіту в одному зі звітів розмежовував суспільно-політичну позицію української інтелігенції та селянства, підкреслюючи лояльність останнього щодо польської влади [4, арк.6]. Більше того, органи поліції розробляли і практичні рекомендації щодо посилення угодних настроїв. Так, Станиславівська окружна команда поліції рекомендувала “наказати нашим властям поступати дуже справедливо, однак рішуче і брати під опіку спокійне українське населення – результати, безумовно, будуть якнайкращі” [3, арк.31]. Ймовірно, такі заходи дали певний результат. З цього приводу часопис “Kurjer Stanislawowski” зазначав, що діяльність воєводського уряду у Станіславові, спрямована на “оздоровлення відносин”, знайшла належне розуміння серед населення воєводства – як польського, так і українського [8, Nr.1635, s.3]. Однак причини появи т. зв. “угодовства” були набагато глибші, тому потребують детальнішого аналізу, тим більше, що єпископ Г. Хомишин був пізніше в цьому безпідставно звинувачуваний.

Спершу відзначимо, що репресії з метою “перевиховання” політично активних священників часто спричинювали лише їх тимчасове “затаювання” і пасивність більшості духовенства. Однак для проведення “позитивної” праці було необхідним налагодження певних контактів греко-католицького духовенства із місцевою польською адміністрацією і римо-католицьким духовенством, що в українській пресі зазвичай піддавалося гострій критиці й звинуваченням у “хрунівстві”, іноді зовсім безпідставно [13, ч.48, с.3; ч.58, с.3; ч.63, с.3; ч.64, с.2; ч.73, с.2; ч.101, с.4; ч.110, с.4; ч.160, с.4; ч.163, с.2; ч.174, с.2; 14, с.190], що лише сприяло витворенню “феномену угодовства”. Водночас у провінційній пресі поступово зростає усвідомлення, що в умовах “загальної руйни” є “даремними всі революційні поклики, коли в наряді з ними не йде праця..., що являється самотнім, правдиво будуючим чинником...” [12, ч.1, с.1–2; ч.3, с.1; ч.5, с.1–2; ч.6, с.1; ч.7, с.1; 13, ч.158, с.3]. Кризова економічна і демографічна ситуація в більшості повітів Станиславівської єпархії [7, 1920, Ч.Х–ХІІ, с.57; 13, ч.11, с.1; ч.127, с.3; 14, с.ХХХІ; 15, с.456; 16, с.338; 17, с.197–200; 19, с.40; 20, с.366; 31, с.126] значною мірою радикалізувала суспільно-політичні настрої місцевого населення. Однак польська адміністрація використала її для вироблення “угодового” напрямку, зокрема, серед греко-католицького духовенства [13, ч.173, с.2]. Так, у Заліщицькому і Косівському повітах староства перешкоджали у створенні Українського Горожанського Комітету, агітуючи скласти “декларацію лояльності” взамін за продовольчу допомогу для голодуючих [12, ч.7, с.3; 13, ч.122, с.3; ч.123, с.4; ч.151, с.2; ч.166, с.1; ч.194, с.3]. Водночас Коломийське староство надало фінансову підтримку таким “угодовським” часописам, як “Рідний край” (під редакцією М.Яцківа і С.Твердохліба) та “Покуття” [6, ч.31, с.6; 13, ч.160, с.4]. Проте до перепису населення у вересні 1921 р. “угодовський” напрям ще не викристалізувався в окрему політичну партію (це трапиться лише у 1922 р. перед виборами до польського сейму!), оскільки не знайшов ширшої соціальної бази, а греко-католицьке духовенство Станиславівської єпархії, незважаючи на деякі прояви політичної пасивності та надмірний політичний тиск адміністрації [13, ч.68, с.2–3; ч.89, с.3; ч.101, с.3; ч.151, с.2; ч.153, с.2; ч.187, с.5;

ч.189, с.4; ч.195, с.1–2; 45, с.54], в цей час ще не встигло остаточно поділитися на “угодовців” та “ворожо успособлених” щодо Польщі.

Для поглиблення такого розмежування серед духовенства польський уряд використав проблему регулювання канонічно-правового статусу греко-католицької церкви. Цьому сприяла також розважлива позиція Апостольської Столиці: папа Бенедикт XV у листі до єпископату Польщі закликав не втручатися в політичні справи і показувати приклади “любови другим братам у священстві, хочби різнилися політичними переконаннями, народністю чи обрядом” [10, ч.8–9, с.230–231; 13, ч.182, с.4], а урядові рекомендував застосувати щодо українців політику “якнайкращого режиму” й дійти до порозуміння [39, с.154]. У серпні 1921 р. урядова комісія схвалила робочий варіант проекту Конкордату із Ватиканом [13, ч.167, с.3], однак його обговорення було відкладено до листопада 1922 р. [11, 1922, ч.22, с.4]. Такі “тактичні ходи” польського уряду суттєво не позначалися на суспільно-політичній позиції духовенства.

Незважаючи на деякі незначні угодові тенденції, загальний перепис населення перетворився на антиокупаційний плебісцит [29, с.162; 30, с.227], і значну роль в цьому відіграли священники. Вже у січні 1921 р. Намісництво розіслало до парохіальних урядів в цілому краї розпорядження негайно і безплатно видати метрики “для цілей плебісцитових” [13, ч.41, с.2]. Однак переважна більшість духовенства підтримала ідею бойкоту перепису населення [34, с.12], хоча, враховуючи можливість нової хвилі репресій, віддавала перевагу такій “пасивній” формі опору, як проведення Богослужінь “в наміренню випрошення у Вітця небесного всіх ласк для нашого народу, а між иншим також ласки свободи і волі” [10, ч.8–9, с.269–270; ч.10, с.308–309]. Активніша частина духовенства Станиславівської єпархії проводила безпосередню агітацію проти участі в переписі населення. Так, складений у серпні 1921 р. за розпорядженням генерального делегата уряду К. Галецького список греко-католицького духовенства відносно його “антидержавної, антипольської, евентуально антицерковної діяльності” включав 15 священників у Станиславівському воєводстві [2, арк.28, 29]. Чимало з них аргументували бойкот перепису тим, що “Східна Галичина лежить поза кордонами Речі Посполитої Польської, тому не підлягає перепису населення” [1, арк.1, 2, 5, 6, 12, 22]. Польська влада вживала проти них як арешти, так і штрафи, однак це не змінило їх поведінки. Більше того, польська адміністрація під час проведення перепису змушена була застосовувати військову силу у Городенківському, Коломийському та Заліщицькому повітах [29, с.162; 31, с.121]. За деякими даними, в багатьох місцевостях трьох воєводств від перепису населення ухилилося близько половини жителів, а в цілому за організований опір перепису населення було арештовано понад 30 священників [34, с.14]. Є певні підстави припускати, що більш активний опір перепису населення чинився у Львівській архиєпархії, дещо менший – у Станиславівській єпархії.

Слід підкреслити, що результати офіційного перепису засвідчили серйозну невдачу асиміляційної політики польської адміністрації в Східній Галичині на початковому етапі окупації, адже, незважаючи на його основні недоліки, він підтвердив у цілому український етнічний характер краю [31, с.124–125], а у вірогідному відношенні – перевагу греко-католицького населення. Зокрема, у Станиславівському воєводстві, за офіційними даними, на загальну чисельність 1.348.580 осіб греко-католики становили 996.306 осіб (або 73,87%), римо-католики – 195.706 осіб (14,51%), іудеї – 145.226 осіб (10,77%); серед інших віросповідань

(всього 10) – 11.342 особи (0,84%), виділялися євангеліки (10.270 осіб або 0,76%) та православні (831 особа або 0,06%) [21, с. VIII–IX]. Навіть враховуючи, за даними переписів 1910 і 1921 рр., втрати населення за воєнний час (римо-католики – на 0,21%, греко-католики – на 10,62%, іудеї – на або 18,88%, представників інших віросповідань – на 59,68% [31, с.125]), можна констатувати, що попри суттєві зміни віросповідної картини Східної Галичини греко-католики залишилися найчисельнішою демографічною групою. Отже, перепис населення 1921 р. також засвідчив вагому роль греко-католицької церкви у збереженні національної ідентичності. За таких умов вже з жовтня 1921 р. польський уряд і місцева адміністрація активізували кампанію компрометації та розмежування на “лояльних” і “бунтівників” серед греко-католицького духовенства і єпископату, застосовуючи традиційні репресивні методи.

Таким чином, на першому етапі легітимізації польської влади в Східній Галичині (1921 р.) її відносини із греко-католицькою церквою враховували невизначеність канонічно-правового статусу останньої і базувалися на засадах політики “доконаних фактів”, що передбачала поєднання репресій зі спробами проведення розмежування серед духовенства та ініціювання “угодовських” настроїв. У цей час єпископ Г. Хомишин та духовенство Станиславівської єпархії підтримували політичну позицію митрополита А. Шептицького щодо вирішення східногалицького питання. Незважаючи на невдачу у створенні легалізованої греко-католицької організації та продовження репресій, духовенство значною мірою спричинилося до бойкоту перепису населення, результати якого засвідчили перевагу українського за національністю і греко-католицького за віросповіданням населення.

Література

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.2, оп.11, спр.5, арк.1-57.
2. ДАІФО, ф.11, оп.1, спр.20, арк.1–33.
3. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.13, арк.1–35.
4. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.15, арк.1–96.
5. Відділ рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В.Стефаника (далі – ВР ЛНБ), ф.11, спр.2665 / п.160, арк.1–107.
6. Батьківщина. – Львів, 1921.
7. Вістник Станиславівської Єпархії. – Станиславів, 1921.
8. Kurjer Stanislawowski. – 1921.
9. Львівсько-Архієпархіальні відомости. – Львів, 1921.
10. Нива. – Львів, 1921.
11. Свобода. – Львів, 1921.
12. Українське життя. – Станиславів, 1921.
13. Український вістник. – Львів, 1921.
14. Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станиславівської на рік Божий 1925. – Річник XXX. – Станиславів: Накладом Кліра Єпархіального, Друкарня Льва Данкевича, 1925. – XXXII+325 с.
15. Альманах Станиславівської Землі: Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редактор-упорядник Б. Кравців. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1975. – XV+959 с.
16. Альманах Станиславівської Землі: Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Том II / Редактор-упорядник М. Климишин. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – 900 с.

17. Бучач і Бучаччина: Історико-мемуарний збірник / Ред. колегія: М. Островерха та ін. – Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. – 943 с.
18. Войнаровський Т. Спогади з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1961. – С.6–75.
19. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / Ред. колегія: О. Соневицька та ін. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1974. – 927 с.
20. Коломия і Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – 959 с.
21. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Tom XIV. Województwo Stanisławowskie. – Warszawa: Nakładem Urzędu Statystycznego, 1923. – XII+32 s.
22. Кравчук А. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902-1937). – Львів: Свічадо, 1997. – 108 с.
23. Васьків А.Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців східної Галичини (1919–1939): Автореф. канд. дис. – К., 1997. – 25 с.
24. Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького (1899–1939 рр.): Автореф. канд. дис. – Чернівці, 2000. – 18 с.
25. Бадяк В. Наш Владика: Життя та посмертні митарства перемишльського єпископа Йосафата Коциловського / Суспільно-культурне т-во “Надсяння”. – Львів: Місіонер, 2000. – 110 с.
26. Єгрешій О.І. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння (1904–1939). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 71 с.
27. Заборовський Я.Ю. Митрополит Андрей Шептицький: Нарис про життя і служіння Церкві та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – 64 с.
28. Красівський О.Я. За Українську державу і церкву. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1995. – 84 с.
29. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
30. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т.1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
31. Макарчук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – 256 с.
32. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква: Історичний нарис / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 164 с.
33. Мельничук П. Владика Григорій Хомишин. – Львів: Місіонер, 1997. – 416 с.
34. Москалюк М.Ф. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. – К.: Стило, 1998. – 56 с.
35. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. XX ст. – К., 1998. – 46 с.
36. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська Церква. – 2001. – №2–3. – С.32–48.
37. Єгрешій О.І. Участь єпископа Григорія Хомишина в національно-визвольних змаганнях українського народу 1918-1925 рр. // Обрії. – 2002. – № 2. – С.84–88.
38. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С.290–295.
39. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.153–156.

40. Biernacek T. Nad Prutem i Czeremoszem. Czesc I. 1914–1928. – Zielona Gora, 1992. – 86 s.

41. Pisuliński Jan. Kwestia autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.164–168.

Г.В. Терела

Чи були німецько-австрійські війська визначальним чинником продовольчої політики гетьманату (квітень – грудень 1918 р.)

Продовольча політика Української Держави П. Скоропадського залишається однією із малодосліджених тем як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Це пов'язано з тим, що дослідники з діаспори не мали доступу до архівних матеріалів, а радянські історики були обмежені попередньою заданістю заполітизованих висновків. Істотні кроки у вивченні історії Української Держави були здійснені у 90-их роках. Слід відзначити роботи вітчизняного дослідника П. Притуляка, італійського історика А. Граціозі, які зверталися до проблеми українсько-німецько-австрійських відносин у 1918 р. Останнім часом з досліджуваної проблеми були підготовлені дисертаційні роботи С.Є. Мякоти, Ф.М. Проданюка, Ф.М. Шпекторенка [1]. Однак продовольча політика Гетьманату та фактори, які впливали на її формування, потребують додаткового висвітлення на основі нового джерельного матеріалу. Це дозволить відновити історичну правду стосовно багатьох діячів Української Держави.

Враховуючи актуальність проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету з'ясувати вплив зовнішніх чинників на продовольчу політику Гетьманату. Для досягнення визначеної мети в статті ставляться такі науково-дослідницькі завдання: визначити особливості впливу німецько-австрійського командування на внутрішню політику уряду Української Держави, з'ясувати співвідношення зовнішніх та внутрішніх чинників у формуванні продовольчої політики.

Одним із важливих завдань уряду П. Скоропадського було регулювання продовольчого ринку країни. Воно було досить складним, оскільки потрібно було враховувати екстремальні умови воєнного часу, а також зобов'язання виконати умови Брестського мирного договору. На останньому наголошував, зокрема, генерал Гренер, який фактично керував усією політикою німецьких військ на Україні, погоджуючись на державний переворот 29 квітня 1918 р. Визначальними щодо продовольчої політики гетьмана положеннями вимог Гренера, як згадував П. Скоропадський, були: по-перше, встановлення “правильного контролю” над експортом продовольства до Центральних Держав; по-друге, забезпечення своєчасного отримання німецько-австрійськими військами, що перебували на території України, продуктів харчування за твердими цінами; по-третє – вільна торгівля [2].

Як бачимо, з одного боку, вимоги передбачали державне регулювання українською стороною постачання продовольства за твердими цінами Німеччині та Австро-Угорщині, а з іншого боку, – вільну торгівлю. Такі протилежні вихідні

щодо характеру регулювання продовольчого ринку в Україні пояснювались, на нашу думку, відсутністю єдиної позиції з цього питання з боку урядів та військового командування Центральних Держав.

Це виявилось, зокрема, ще під час роботи спільної німецько-австро-української комісії, створеної 25 березня 1918 р., згідно із 7-ю статтею Брестського мирного договору, для підписання економічного договору УНР з Центральними Державами. Тоді найкращий спосіб отримання продовольства представники Німеччини та Австро-Угорщини вбачали у запровадженні принципів вільної торгівлі, оскільки вони вважали, що "...агенти Центральних Держав незрівняно ... успішніше проведуть необхідні закупки, ніж недосвідчені чиновники молоді України" [3]. За словами сучасника тих подій економіста Серебринського, "українська делегація категорично відстоювала систему поставок" з огляду на те, що "надмірно розширена діяльність іноземного торгового апарату зведе до фікції державний контроль над вивозом і введе в українське народне господарство такий інтенсивний і народний елемент, що буде втрачена цілісність і незалежність цього господарства" [4].

Як згадував В. Вернадський, "врятував становище" заступник міністра продовольства М. Гаврилов: "За одну ніч він склав і провів у комісії (німці з ним рахуються – так само, як з Франкфуртом, Фрідоліним та іншими фахівцями) проект організації державного громадського закупівельного апарату..." [5]. Дійсно, і сам гетьман визнавав, що М. Гаврилов "розробив і провів у життя систему хлібних закупівель через хлібне бюро" [6].

Таким чином, німецько-австрійська сторона на переговорах у Києві погодилась на систему державних заготівель хліба Центральною Радою. Однак, зневірившись невдовзі у спроможності УНР виконати умови щодо поставок продовольства, німецько-австрійське військово командування ініціювало державний переворот наприкінці квітня 1918 р.

Сподіваючись на поступливість свого ставленика П. Скоропадського, керівництво Центральних Держав цього разу зробило ставку на хлібну монополію. Таким чином воно розраховувало за допомогою централізованої системи хлібозаготівель вилучити в сільського населення всі надлишки хліба за твердими цінами, тим більше, що останні були вже обумовлені положеннями економічного договору від 23 квітня 1918 р.

П. Скоропадський, усвідомлюючи негативне ставлення більшості населення країни до монополії, несхвально віднісся до її запровадження. У "Спогадах..." він писав: "Однією з корінних помилок німців, я не можу сказати, хто тут є головним винуватцем, генерал Гренер, чи посол Мумм, чи хтось інший, не дивлячись на те, що всі діячі уряду їх попереджували, а багато приватних осіб вмовляли цього не робити, – була сама настійна і категорична вимога ... про введення у нас хлібної монополії" [7].

Гетьман, у той же час, не міг не бачити і позитивних наслідків запровадження політики хлібної монополії. Адже остання давала змогу контролювати експортні поставки продовольства і не допустити вільних заготівель німецько-австрійськими торговими агентами. Останні, зрозуміло, працювали б набагато ефективніше, а отже, в кінцевому результаті, вивезли б з України набагато більше хліба. Такі аргументи давали підставу П. Скоропадському зрештою визнати, що система органів ДХБ, розроблена М. Гавриловим, "...і Раді, і більшовикам, та й нашому урядові ... дуже сподобалась" [8].

27 травня 1918 р. з'явився наказ міністра продовольства Ю. Соколовського “В справі хибного розуміння вільної торгівлі хлібом та твердих цін на хліб”. Ним було підтверджено, що закон Російського Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. “Про передачу хліба в розпорядження держави” зберігає силу щодо урожаю 1918 р. [9]. Це означало, що весь хліб, за винятком запасу, необхідного для продовольчих і господарських потреб власника, підлягав продажу за твердими цінами державним продовольчим органам. У постанові міністра продовольства від 30 травня 1918 р. наголошувалось, що ніхто не має права займатися хлібозаготівлею, крім членів Державного хлібного бюро (далі ДХБ) та його агентів [10]. Таким чином, на першому етапі існування уряд Української Держави в своїх діях на продовольчому ринку продовжував керуватися положеннями закону Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про хлібну монополію і впроваджувати їх за допомогою створених Тимчасовим урядом продовольчих комітетів і ДХБ, заснованого 6 квітня 1918 р. Лише 15 липня 1918 р. Радою Міністрів був ухвалений власний закон про передачу хліба урожаю 1918 р. у розпорядження держави.

Новий міністр продовольства Української Держави С. Гербель, який на початку серпня 1918 р. змінив Ю. Соколовського, був противником монополії. Німецький генеральний консул в Одесі повідомляв рейхсканцлеру Гертлінгу 8 серпня 1918 р. про розмову з С. Гербелем, який вважав, що існуюча організація із заготівлі хліба не обіцяє успіху в майбутньому. Більш правильним, на думку міністра, було б застосування вільної торгівлі. С. Гербель зобов'язувався, за словами Онесзейта, до січня 1919 р. поставити до Німеччини і Австро-Угорщини всю кількість хліба, яку Українська Держава мала здати в 1918-1919 рр., за умови, що Центральні Держави погодяться після виконання цих поставок дозволити вільну торгівлю тією кількістю хліба, що залишиться із урожаю 1918 р. [11].

Однак, реальні результати діяльності ДХБ, а відтак, і поставки продовольства з України в Німеччину та Австро-Угорщину, були далекі від прогнозних показників та взятих українською стороною зобов'язань. Коли наблизилось 31 липня 1918 р. – дата, до якої Україна мала виконати свої зобов'язання щодо надання Центральним Державам продуктів харчування, то стало ясно, що “напівзруйноване революцією господарство і вибите зі звичайної колії життя населення України не в змозі постачити той мільйон тонн продуктів”, на який сподівалися німці та австрійці [12]. Дія договору в цій частині була продовжена до 10 вересня 1918 р. Однак і на цю дату Україна з передбачених умовами договору 60 млн. пуд. зерна зуміла поставити лише 15 млн. пуд. [13].

За цих обставин уряд України змушений був піти на ряд поступок Центральним Державам щодо їх присутності на вітчизняному хлібному ринку. Відповідно до зміненого статуту ДХБ від 18 липня 1918 р., представники Німеччини та Австро-Угорщини були допущені до Центрального правління та керівництва місцевих контор бюро. Тим самим Віртшафтцентралле (Центральна німецько-австрійська установа, створена у квітні 1918 р.) отримало можливість впливати на політику і практику здійснення заготівель продовольства в Україні.

Уже в серпні 1918 р. під тиском представників Віртшафтцентралле в ДХБ та головного командування німецько-австрійських військ в Україні Міністерство продовольства надало право самостійних продовольчих заготівель для власних потреб німецьким та австрійським військовим частинам. Згідно з наказом міністра продовольства С. Гербеля від 21 серпня 1918 р., всі договори, укладені військовими з виробниками хліба до 6 серпня 1918 р., могли бути ними реалізовані “іменем

ДХБ”. Один примірник договору мав надсилатися до місцевої контори бюро і один – до Центрального правління ДХБ. При цьому потрібно було подавати відомості про кількість заготовленого хліба військовими та їх власні потреби. В разі, якщо Вища продовольча рада (далі ВПР) визнавала їх обґрунтованими, вона могла видавати дозволи командуванню військових частин на транспортування заготовленого ними хліба до пунктів їх дислокації. Коли ж військові заготовляли продовольства більше від їх потреб, вони зобов’язувались здавати надлишки конторам ДХБ [14]. Все ж, головний зміст наказу С.Гербеля полягав у легітимізації присутності військових частин Центральных Держав на продовольчому ринку України.

Посилення їх впливу на продовольчу політику П. Скоропадського засвідчив і підписаний 10 вересня 1918 р. економічний договір між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною. Відповідно до нього, з усієї кількості хліба нового врожаю землевласники могли залишати для власних потреб лише розрахункову споживчу норму. Решту вирощеного зерна вони мали продавати державним заготівельним організаціям. Останні ж повинні були 65 % заготовленого хліба залишати для потреб споживачів України, а 35 % – відправляти до Центральных Держав.

За підрахунками військового кореспондента “Фоссіше Цейтунг”, які він опублікував 5 вересня 1918 р. напередодні підписання нового економічного договору, максимальна кількість хліба, яку могла отримати з України Німеччина, складала 91 млн. пуд. Однак, судячи з контексту статті, він не вірив і в отримання даної кількості, зважаючи на небажання українського селянина здавати хліб та повний розлад транспорту в Україні [15].

На ці та інші фактори, безперечно, не могли не зважати також уряди Центральных Держав та представники їх військового командування в Україні, які й домоглися права власних заготівель на українському продовольчому ринкові.

Характеризуючи відповідні поступки українського уряду та умови підписаного ним нового договору з Центральними Державами, економіст І. Серебринський на сторінках “Фінансового журналу” писав у вересні 1918 р., що, “відмовляючись від функцій і обов’язків постачальника, український уряд підкреслює своє безсилля у виконанні закупівельних і постачальних операцій, і фактично відмова ця межує з покликанням варягів, котрі в регулюванні чужоземного господарства повинні зробити те, що безсилі зробити самі господарі” [16]. Певна доля справедливості у словах І. Серебринського, безперечно, була. Проте повністю погодитись з його думкою не можна. Справді, якщо заготівельні функції і були розподілені між німецько-австрійською та українською сторонами, то право регулювати постачання, як і раніше, належало виключно Україні. Згідно з постановою ВПР від 4 вересня 1918 р., єдиним відправником вантажів, монополізованих ДХБ, могло бути лише саме бюро та Міністерство продовольства. Військові ж частини Центральных Держав, розміщені у межах України, користувались тільки правом внутрішніх відправок і отримання вантажів для власних потреб [17].

Уряд, Міністерство продовольства та ДХБ, попри всі спроби децентралізувати систему експортних поставок хліба, послідовно відстоювали політику монополії зовнішньої торгівлі продовольством. У тому ж таки наказі С. Гербеля від 21 серпня 1918 р., згідно з яким німецько-австрійські війська офіційно отримали право на власні заготівлі, наголошувалось, що надлишки заготовленого ними продовольства вони могли вивозити за межі України виключно з дозволу ВПР.

Таким чином, незважаючи на те, що український уряд змушений був зробити деякі поступки Центральним Державам, віддавши частину функцій із хлібозаготівлі німецько-австрійським військам (для власних потреб) та комісіонерам Віртшафт-централле, за їх діяльністю встановлювався контроль ДХБ. Увесь заготовлений хліб монополізувався бюро. Лише після цього визначена умовами економічних угод України з Центральними Державами частина хліба передавалась для експорту.

Отже, створивши за вимогами німців систему заготівлі хліба у вигляді ДХБ, уряд використав її для підпорядкування своєму впливу експортних поставок продовольства до Центральних Держав. І хоча організаційна діяльність уряду в продовольчому питанні мала чітко виражений експортний характер, Німеччина та Австро-Угорщина не отримали очікуваної кількості хліба. Їх “дітище” ДХБ обернулося в кінцевому результаті проти них же. Таким чином, є істотні підстави стверджувати про значну самостійність уряду П. Скоропадського в проведенні продовольчої політики.

Література

1. Притуляк П.П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 70; Грациози А.А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М., 1997; Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 1997; Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 1997; Шпекторенко В.І. Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні у роки першої світової війни 1914–1918 рр. (на матеріалах Катеринославської губернії): Автореф... дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
2. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 р. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 148.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 83, арк. 12.
4. Там само.
5. Вернадский В.И. Дневники 1917 – 1921: В 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С. 75.
6. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 р. – Київ- Філадельфія, 1995. – С. 221.
7. Там само. – С. 290.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. 1064, оп. 1, спр. 18, арк. 63.
9. Хлебная монополия // Земське діло. – 1918. – 18 липня.
10. Обязательное постановление министра продовольствия о заготовке зерна, перемолё его и перевозке зерна и перемолочных продуктов от 30 мая 1918 г. // Екатеринославские губернские ведомости. – 1918. – 29 июня.
11. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – М., 1936. – С. 84.
12. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави. – Торонто, 1978. – С. 51.
13. Там само.
14. ЦДАВОВУ України, ф. 1793, оп. 1, спр. 148, арк. 78.
15. ЦДАГО України, ф.5, оп. 1, спр. 85, арк. 31.
16. Там само. – арк. 192-193.
17. ЦДАВОВУ України, ф. 2193, оп. 1, спр. 158, арк. 12.

Модернизация государственной идеи как результат политизации широких народных масс

Процесс становления белорусской и украинской наций является закономерным явлением модерной эпохи. Однако по ряду причин белорусы включились в этот процесс позже, чем украинцы. Но процесс завершения формирования государственности как был тесно взаимосвязан, так и реализовывался белорусскими и украинскими социалистами одновременно уже в составе СССР [1].

Первые модели национальных государств были разработаны В. Ластовским и М. Грушевским. Надо заметить, что от идеи автономии в составе России, как украинские, так и белорусские идеологи долгое время не могли избавиться. Так, М. Грушевский считал, что минимумом украинства является широкая автономия, а программным максимумом – федерация, и неполная самостоятельность. Только с началом войны с большевиками он формулирует идею Великой Украины [2].

Белорусы же сначала стремились к созданию конфедеративного государства ВКЛ. Но уже в 1916 г. в Вильно возникла организация “Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі”, которую возглавил В. Ластовский. В программных документах члены этой организации выдвинули идею создания независимого белорусского государства, которое охватило бы всю этническую территорию белорусов. Эта идея была поддержана всеми белорусскими политическими группировками [3].

Истоки становления процесса возникновения национальных государственных идеологий на окраинах Российской империи в начале XX столетия многие связывают с событиями I Мировой войны. Е. Абецедарская, В. Малиновский и другие указывают на то, что военные события на территории Белоруссии привели к политизации масс [4]. С этим нельзя не согласиться, но все же можно уточнить, что еще в 1906 году Реннер* заявил, что только достижение политической самостоятельности будет способствовать самоопределению наций [5].

1914–1917 годы ознаменовались решающим влиянием виленского центра на развитие национального белорусского движения. В Вильно был создан Белорусский народный комитет, который стремился к созданию белорусско-литовского государства. Вопрос же о государственной независимости встал в 1916 году на конференциях в Стокгольме и Лозанне. Способствовало этому то, что перенесение военных действий на территорию Белоруссии в августе 1915 года, с одной стороны, “привело к появлению большого количества беженцев, что усугубляло нищенское положение белорусского народа. С другой стороны, присутствие российской действующей армии значительно активизировало политическую борьбу против самодержавия” [6].

И действительно, по официальным данным на 1.02.1917 года, было зарегистрировано уже 1130042 беженца. В Петрограде осело 100704 беженца, Москве – 128261. За пределами оказалась также значительная часть белорусов, покинувших родину еще до начала войны. Их число составляло 538700 человек [7].

Именно под их воздействием центр национальной работы был переведен из Вильно в Минск. “Многие беженцы, не имеющие средств, чтобы двигаться в глубь

* К. Каутский указывал на то, что Реннер печатался под псевдонимами Шпрингера и Синоптикуса.

страны, оставались в прифронтовой полосе. В Минской и Виленской губерниях в конце 1915 года их насчитывалось 247 тысяч” [8]. Плана их эвакуации не существовало, со стороны властей не оказывалось реальной помощи [9].

Основными причинами того, что Минск становится центром национально-государственного строительства, было:

– во-первых, то, что еще во времена Столыпина Минск вместе с Киевом был выделен в особую единицу [10]. Это привело к тому, что уже в 1917 году, отвечая на приглашение Петрограда принять участие в областном съезде, Минская дума отвечает, что Минск и сам является центром [11];

– во-вторых, с осложнением положения на фронте летом 1915 года Белоруссия превратилась в беженский лагерь. Минск с 100 тысяч увеличился до 250. Его наводнили беженцы, беженские организации, штабы армий и др. [12];

– в-третьих, большое скопление белорусского населения в Минской губернии привело к политизации масс и актуализации национального вопроса. Непосредственным результатом этого стало возникновение Белорусского исполкома съезда беженских депутатов Западного фронта, который опекал 180 000 человек [13].

Надо заметить, что на территории Украины проходили подобные процессы. Массы украинцев войной были выброшены за пределы родины. Поэтому как белорусские, так и украинские политические силы стремились всячески облегчить положение беженцев. На этой почве начали возникать контакты между белорусскими и украинскими политическими и общественными организациями. Одним из таких центров стал Всероссийский Союз Городов. Как свидетельствовала П. Мяделко*, началось все с того, что из Киева приехал И. Красковский* и предложил провести объединительный съезд всех белорусских организаций. Провести его предполагалось в Киеве под флагом Союза городов. Но открыто объявить об этом было невозможно, из-за военной цензуры. Поэтому было решено послать людей в объезд по городам, где существовали беженские комитеты [14].

В Киеве был создан Белорусский комитет, а в Одессе – комиссариат, которые активизировали взаимоотношения с УНР. Принятие IV Универсала дало надежду белорусам на получение права на создание национально-персональной автономии. Хотя, для достижения этого белорусам нужно было собрать определенное количество голосов. Но, тем не менее, это решение УНР с энтузиазмом восприняли белорусы, проживающие на Украине [15].

Официальное признание УНР благоприятно сказалось и на отношении беженцев к украинскому правительству. В ЦГАВО находятся документы, в которых украинцы, проживающие на территории России, указывают на то, как к ним плохо относятся местные жители. Поэтому они просят УНР помочь им возвратиться домой [16]. Подобные сведения мы находим и у Канчера по поводу плохого

* Мяделко П.В. – с осени 1916 г. секретарь Белорусского беженского комитета в Петербурге. В 1917 г. работала в Киеве, в Союзе городов, в отделе помощи детям беженцев. Для подготовки Белорусского съезда в Киеве объехала ряд городов.

* Красковский И.И. – белорусский и украинский общественный деятель, юрист. Уполномоченный комитета Юго-Западного фронта городов в Галичине. 1917 г. – губернский комиссар на Тернопольщине, с 8 сентября – товарищ генерального секретаря внутренних дел. Работал в Киеве в Земсоюзе. Был членом БСГ и БСДП. Представлял белорусские национальные организации на съезде народов. Член УПСР. 1918 г. – советник министра иностранных дел Украинского государства. В 1920-х гг. преподаватель Минского университета. В 1930-х гг. – репрессирован.

обращения местных жителей с белорусами [17]. Данное положение вещей еще сильнее объединяло Белоруссию и Украину.

Брошенные на произвол судьбы центральной властью белорусские организации начали искать выход из сложившейся катастрофической ситуации. Продолжительный кризис, особо остро ощущавшийся в Минской губернии, заставил Минскую думу обратить свои взоры в сторону УНР. Но установление отношений происходило уже на качественно другой основе.

Если раньше Полтавская и Таврическая губернии поставляли хлеб в Минскую губернию по разрядке из Петрограда, то с началом военных действий между большевиками и Украиной эти поставки вообще прекратились. Кроме того, что были разобраны железнодорожные пути, еще и большевики, захватив власть в Белоруссии, препятствовали выезду украинизированных частей на Украину. Порш 29 декабря 1917 года докладывал, что до 15 января есть надежда выбить большевиков с Украины. Один украинский эшелон пробился через Калинковичи и идет в Коростень. Если удастся взять Минск, будем иметь большую украинскую армию с Западного фронта [18]. В белорусском обществе, нуждающемся в хлебе, начали требовать известить УНР о том, что Белоруссия не ведет военных действий с Украиной. Депутат Минской думы Марьясин заявил, что поставка хлеба из Украины это политический вопрос. Поэтому нужно установить отношения с УНР [19].

Развитие белорусской общественной мысли в направлении создания независимого государства попытались реализовать на I Всебелорусском съезде. Критическим моментом в оформлении белорусского национального сознания стало появления известия об аресте украинцев. Съезд осудил политику большевиков и принял решение о послании приветствия УНР. Но разгон съезда большевиками приостановил процесс создания независимого белорусского государства.

Коренным образом изменилась ситуация после ухода из Белоруссии большевиков. 20 февраля в Минске устанавливается власть белорусского и польского комендантов. С приходом 21 февраля немцев поляки вынуждены были уйти из города. Власть переходит к оккупационным властям, в структуру которой были включены и белорусские организации. Причем Городское самоуправление признало верховенство организованной на основе представителей I Всебелорусского съезда власть Белорусской Рады [21]. Таким образом, были созданы условия для реализации национальной модели белорусского государства. Но окончательное решение о судьбе белорусского края должно было принять белорусское Учредительное собрание.

Белорусская Рада, подгоняемая проблемами местного характера, спешит завязать отношения с УНР. Устанавливаются дипломатические отношения [22], которые подчеркивают окончательную ориентацию национальной элиты на создание суверенной Белоруссии. Но единого взгляда на дальнейшую судьбу Белоруссии не было, что освидетельствовало о разногласиях, которые существовали среди белорусских политиков.

Во-первых, определившись в том, что национальный принцип должен найти свою реализацию посредством создания белорусского государства, белорусские деятели, в тоже время, выделяли два подхода к путям его реализации. Причем ситуация была схожей с украинской моделью. Объявив о стремлении к реализации принципов демократии, “за основу создания украинского государственного строя взяли не парламентско-демократический, а советский, групповой принцип формирования представительных органов” [23], что, в свою очередь, впоследствии значительно облегчило приход к власти большевиков.

Во-вторых, не было единого взгляда и на внешнеполитическую ориентацию. Довнар-Запольский на 8 заседании делегации БНР в Киеве 23 апреля 1918 года заявил, что федерация с Украиной опасна для Белоруссии, так как белорусы могут быть денационализированы. Опасна федерация и с Польшей. Поэтому он констатировал: “Нужно смотреть на восток” [24].

По всей видимости, эта позиция отображала мнение, существующее в политических кругах минского самоуправления. Депутаты минской Думы, стоя на пророссийской позиции, негативно встретили положения III Уставной грамоты БНР. На заседании 29 апреля 1918 года Дума постановила, что “провозглашение Белоруссии, отторгнутой от России, и создание независимой народной Республики отклоняют ориентацию и политическую линию Рады от той, которая намечена всей демократией нашего края, в том числе и I Всебелорусским Съездом, ну и, конечно же, Думой” [25].

Кроме того, это могло быть и реакцией на акцию, проводимую немецкими аннексионистами, которые хотели взять Белосточчину себе, а Гроденщину и Виленщину подарить Литве. А. Луцкевич предполагал, что немцы хотят показать, что “1. Белоруссия и Литва ничем не связаны, так как интересы Белоруссии тянут ее от Балтийского к Черному морю – через Украину; 2. Белоруссия не думает о западной ориентации, а только о южной – с Украиной, а через нее – с Австрией” [26]. И, таким образом, Германии не было смысла добиваться пересмотра брестского мира в пользу Белоруссии.

Но дальнейшие события, а особенно “свежие украинские могилы, не затихающая трескотня красногвардейских пулеметов, заставили опасаться, что нежный и слабый росток белорусской самостоятельности не перенесет безнаказанно для себя жгучих лучей ленинского солнца. “От можа до можа” стремится укрепиться и Польша”. Поэтому автором данного документа делается вывод, что “ни совдепия, ни польская ориентация не дадут Белоруссии того, что нужно. Только федерация с Украиной сулит Белоруссии экономические выгоды и политическую безопасность, чему благоприятствуют культурные и экономические взаимосвязи” [27]. Таким образом, как мы видим, война Украины с большевиками стала именно тем моментом, когда белорусские элиты самоопределились. Украинская модель стала для них образцовой.

Пропольская ориентация также не находила должной поддержки среди населения, что во многом определялось деятельностью польских легионеров. “Столны, крики и вопли отчаяния раздавались из разных местечек, расположенных по пути следования польских легионеров” [28]. Белорусское правительство вынуждено было обращать внимание на эти зверства как правительства Польши, так и других стран.

Но, положительный ответ они получили только от правительства УНР. 10 апреля 1918 года делегация БНР обратилась с просьбой о расформировании 15 000 корпуса Довбур-Мусницкого. А уже 15 апреля получили ответ о том, УНР сделало все распоряжения по недопущению польских частей в пределы Белоруссии [29].

То, что ни одна из этих моделей не осуществилась, по всей видимости, связано с германской оккупацией. Если беженцы-белоруссы сначала стремились вернуться на родину, то после возвращения начинали об этом жалеть. Тут они находили разрушенную экономику, политику террора со стороны оккупационных властей и отсутствие как продовольствия, так и крова над головой [30].

С жестким обращением они встречались еще на переходных пунктах. Местные жители жили по комендантскому времени, наказывались за любые провин-

ности и обдирались высокими налогами. Все это привело к тому, что среди беженцев начало расти недоверие к национальным органам власти. Глава Белорусского Беженского комитета жаловался, что среди беженцев популярны идеи большевизма [31].

Способствовало росту пророссийских настроений и то, что большевиками были созданы национальные комиссариаты, а задачей которых была популяризация большевистских идей. Уже в июле 1918 году на Всероссийском съезде беженцев в Москве принимается решение о создании белорусского государства на советской основе [32].

Нашлись сторонники этой идеи и в Минске. 9 декабря 1918 года социал-демократической фракцией была предложена резолюция об отношении к советской власти. В ней указывалось, что “Минская городская Дума приветствует воссоединение Белоруссии с РСФСР. Силы демократии должны, в настоящий момент, объединиться с советской властью для защиты политических и социалистических завоеваний пролетариата и крестьянства” [33]. Но тут нужно заметить, что советская модель полностью и безотлагательно членами Думы все же не принималась. Они требовали отмены смертной казни, прекращения террора и сохранения органов демократического самоуправления.

Более четко позицию Думы по этому вопросу осветил Демидецкий-Демидович. Он заявлял, что “границы Советской России теперь известны. Мы считаем необходимым сотрудничать с советской властью как с революционной властью. Но мы свыклись с идеей самоуправления и самоопределения. Между тем мы видим, что мы не самоуправляемся и не самоопределяемся. Мы будем сотрудничать до тех пор, пока идеи будут исполняться, если же будут нарушаться, то сотрудничество будет прекращено”. И дальше продолжает: “Политическая революция кончена, теперь происходит социальная революция. Не знаю, существует ли в Советской России политическая свобода, может быть, придется сидеть за свои слова? Мы желали объединиться с революционной Россией и были против ориентации на империалистическую Германию. Но теперь, когда в Германии произошла революция, если у нас будут признаны гражданские свободы, если будет отменена смертная казнь, мы можем ориентироваться и на германскую революцию” [34].

Но все же 1 января 1919 года было провозглашено создание независимой Белоруссии на советской основе. Социально-экономические факторы стали определяющими при принятии этого решения белорусскими политиками. Население Белоруссии, выстрадав в период войны и немецкой оккупации, стремилось к установлению мира. Отсутствие информации о том, как реализовалась советская модель в самой России, чувство славянского братства и вера в великую Россию определили становление новой модели государства.

Литература

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – Київ, 1999.
2. Салтовський О.І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – Київ, 2002.
3. Сташкевич Н.С. БНР: характер и пределы ее суверенитета// Беларуская дзяржаўнасць: вопыт ХХ стагоддзя: Матэрыялы Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. – Мінск, 2004.
4. История Белоруссии: Учебное пособие / Е.Л. Абецедарская, П.И. Бригадин, П.А. Жилунович и другие. – Минск, 1997. – 319 с.; Малиновский В.И. История белорусского государства. – Минск, 2003. – 199 с.
5. Синоптикус (Шпрингер Р.) Государство и нация. – Киев–Петербург, 1906.

6. Малиновский В.И. История белорусского государства. –140 с.
7. Сташкевич Н.С. Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). – Минск, 1985. – 305 с.
8. История Белоруссии/ Е.Л. Абецдарская, П.И. Бригадин, П.А. Жилунович и другие.
9. История Белоруссии: Учебно-информативное пособие / В.В. Григорьева и другие – Минск, 2001. – 446 с.
10. Национальный Исторический Архив Белоруссии (г. Минск). – Ф. 24. – Оп. I. – Ед. хр. 3672. Протоколы заседаний Минской городской Думы. – 1918 г. – Л. 333 (далее НИАБ).
11. Там же. – Л. 332.
12. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900–1917г.г.). – Т.3. / Под ред. В.Н. Перцова. – Минск, 1953. – 1020 с.
13. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3677. Минское городское самоуправление. – 1917–1918 гг. – Л. 226.
14. Паўліна Мядзелка. Сцежкамі жыцця. – Мінск, 1974.
15. Архівы БНР. – Т.1., Кн.1. – Нью-Йорк–Вільня–Менск–Прага, 1998.
16. Центральный Государственный Архив Высших Органов власти и управления Украины (г. Киев), ф. 2592, оп. I, ед. хр. 25. Заявления украинцев-переселенцев о защите их от российских крестьян. – 1917 год. – Л. 73 (далее ЦГАВО).
17. Канчер Е.С. Белорусский вопрос: Сб. статей. – Пг, 1919.
18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. – Т. 2. – Київ, 1997.
19. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3659. Заседания Минской городской Думы. – 1917 г. – Л. 345
20. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3674. Постановления заседаний Минской городской Думы. – 1918. – Л. 233
21. Паўлава Т. Знешнепалітычная дзейнасць і дыпламатыя БНР ў 1918г. // Беларускі гістарычны часопіс. – №1. – 2000. – С.24–28; Паўлава Т. Вытокі дыпламатыі БНР// Беларускі ж-л Международного права и международных отношений. – №3. – 1999. – С.51–54.
22. Архивы БНР. – С.121.
23. Яневській Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. – Київ, 2003.
24. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3673. Протоколы заседаний минской городской Думы. – 1918. – Л. 445.
25. Архивы БНР. – С.123.
26. ЦГАВО, ф. 3696, оп. I, ед. хр. 32. О дипломатических отношениях с Белоруссией. – 1918–1919 гг. – Л. 25.
27. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3673. Протоколы заседаний минской городской Думы. – 1918. – Л. 445.
28. ЦГАВО, ф. 2592, оп. I, ед. хр. Переписка с делегацией БНР. – 1918 г. – Л. 40
29. Крах немецкой оккупации в Белоруссии в 1918 г. (сборник документов Партархива ЦК КП (б) Белоруссии) – Сост. Ф.О. Попов, В.А. Беляев. – Минск, 1947.
30. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3677. Минское городское самоуправление. – 1917-1918 гг. – Л. 226
31. Протоколы, постановления и материалы Всероссийского съезда беженцев из Белоруссии в Москве 15–21 июля 1918 г. – М., 1918.
32. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3673. Протоколы заседаний минской городской Думы. – 1918. – Л. 445.
33. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3674. Постановления заседаний Минской городской Думы. – 1918 г. – Л. 233.
34. НИАБ, ф. 24, оп. I, ед. хр. 3673. Протоколы заседаний минской городской Думы. – 1918. – Л. 445

Селянський повстанський рух на Запоріжжі та боротьба з ним каральних органів більшовиків у 1921–1922 рр.

Відрадно, що сучасна українська історична наука відчула нагальну необхідність суттєвого поліпшення справи з розвитком історичного краєзнавства як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Розширення масштабів краєзнавчих студій сприяє не лише усвідомленню багатьма людьми свого місця в швидкоплинному часі, своєї причетності до подій і явищ, на які так багата історія кожного українського регіону, області, міста чи хутірця, а й допомагає вирішенню важливих проблем вітчизняної науки в цілому. “Любов до рідної землі, до малої батьківщини – одне найсвятіших почуттів, які кожен з нас проносить крізь усе своє життя”, – переконливо стверджує академік НАН України П. Тронько. “Витоки патріотизму починаються там, де людина вперше усвідомила себе особистістю, де взяла в руки буквар, де відчула красу і безмежжя рідної природи. На схилі років ми найчастіше згадуємо батьківську хату, битий шлях, яким ходили до школи, незайманий ліс за сільською околицею... Краєзнавство тому й користується такою популярністю і любов’ю в народі, що відгукується на найтонші рухи людської душі” [1].

У цьому контексті важливою видається краєзнавча проблема, яка торкається як історії Півдня України в цілому, так і мого рідного запорізького краю, а саме – проблема селянського повстанського руху початку 1920-х років, що, по суті, був продовженням широкомасштабної громадянської війни в Україні, охопив практично все Запоріжжя і був реакцією місцевого селянства на безоглядну політику “воєнного комунізму”, що її заповзятливо здійснювали більшовики у 1919–1920 роках.

Останнім часом запорізькі та дніпропетровські історики і краєзнавці вже чимало зробили задля неупередженого вивчення взаємовідносин запорізького селянства з органами радянської влади на зорі її становлення в регіоні [2], проте до остаточного вирішення цієї проблеми ще далеко, передусім тому, що ще маловивченими залишаються численні її сюжети, зокрема ті, які пов’язані з селянсько-більшовицьким протистоянням в окремих повітах Олександрівської, а згодом – Запорізької губернії. Саме деяким питанням історії упокорення селянства Гуляйпільського і Олександрівського повітів й присвячується дане повідомлення.

Передусім зауважимо, що наприкінці 1920-го – на початку 1921 років, коли для партійно-державного керівництва новоутворених радянських республік, у тому числі й України, стало очевидним, що громадянська війна на теренах колишньої Російської імперії набула форми селянської війни, лідер більшовиків В. Ленін безапеляційно заявив: “Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі й розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, – ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об’єднати словом: бандитизм” [3].

Вочевидь, “вождь світового пролетаріату” сказав лише те, що було йому вигідно, забувши, що багатомільйонні селянські маси, серед яких саме і було

найбільше демобілізованих, прагли самостійно господарювати на власній землі, а не бути “живим матеріалом” для більшовицьких експериментів. Відтак – селянське повстанство було ним названо не інакше як “бандитизмом”. Щоправда, до боротьби з ним більшовицьке керівництво поставилось як до життєво важливої кампанії. На придушення селянського опору були кинуті найбільш боєздатні частини Червоної армії. Як наголошує відомий український історик С. Кульчицький, “використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під знак запитання всі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні” [4].

Для придушення селянського опору, що загрожував самим основам існування нового режиму в Україні, більшовицькі теоретики розробили великий комплекс каральних заходів, нерозривно пов’язаних з іншими заходами щодо зміцнення радянської влади – політичними, економічними та соціальними. Впровадження їх у життя було покладено не лише на радянські органи, а й на спеціальні каральні структури – постійні (воєнні) наради, які були утворені згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1920 року. Під егідою центральної Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при уряді УСРР, створеної у лютому 1921 року, на місцях виникли губернські, повітові та районні постійні (воєнні) наради. Цікаво, що задля якнайшвидшого придушення селянського опору вони підпорядковували собі роботу відповідних органів радянської влади.

Оскільки селянський рух підтримувався широкими масами населення, каральні більшовицькі органи не зупинялися перед застосуванням репресій і щодо мирного населення, значна частина якого була байдужа до політичного життя. З’ясувати систему застосування каральних заходів щодо запорізького селянства дають змогу численні документи, які зберігаються у фондах державних архівів Запорізької та Дніпропетровської областей.

Зокрема, початковим надзвичайним заходом Гуляйпільської повітової воєнної наради відносно місцевого селянства стало запровадження військового стану (або інакше – стану облоги) у “місцях постійних вогнищ бандитизму”. Цей захід значною мірою обмежував громадянські права і свободи населення. Ось що, приміром, говорилося в одному з численних наказів коменданта військового гарнізону села Покровського (зараз це районний центр Дніпропетровської області) та його околиць у лютому 1921 року: “Пункт 1. З огляду на оголошення в селі Покровському стану облоги ходіння по вулицях дозволяється лише до темряви, усі розважальні установи, вечірки та зібрання суворо забороняються. За невиконання цього винні будуть арештовуватися; пункт 2. Виїзд із с. Покровського дозволяється лише за особливими перепустками, які видані комендантом гарнізону. Ті, хто не мають таких перепусток, будуть арештовуватися і віддаватися під суд аж до розстрілу; пункт 3. Усі поодинокі селяни, так само як і команди, які проходять (через Покровське – О.Т.) повинні зареєструватися у коменданта гарнізону...”. Наприкінці березня того ж року новий начальник гарнізону у своєму наказі, підтвердивши, що стан облоги в Покровському залишається, зробив важливе доповнення, поставивши вимогу до усіх громадян, “які знають місце проживання бандитів і окремих банд”, негайно повідомити про це гарнізонну канцелярію. Стосовно ж тих громадян, які “винні у переховуванні бандитів”, то до них передбачалося вжиття репресивних заходів “аж до розстрілу” [5].

Як відомо, одним із важливих елементів тактики селянських повстанських загонів у боротьбі проти своїх численних ворогів у часи громадянської війни були активні дії повстанців на залізничних комунікаціях та лініях зв’язку (пригадаймо

хоча б численні напади на залізничні вузли, ешелони та мости махновських загонів у дні боротьби українського селянства проти австро-німецької окупації чи у добу денікінщини), а тому не дивно, що політичне керівництво радянської України насамперед намагалося забезпечити збереження від руйнувань саме цих комунікацій – життєво важливих для здійснення контролю за станом справ у краї. З цією метою 17 жовтня 1920 року український радянський уряд видав спеціальну постанову, якою передбачався постійний нагляд органів радянської влади на місцях за залізницями та лініями телеграфного зв'язку [6].

Ця ж урядова постанова дозволяла військовому командуванню в особливо важливих комунікаційних пунктах (залізничні вузли державного значення, мости, тунелі, окремі залізничні перегони тощо) запроваджувати воєнний чи облоговий стан, який розповсюджувався на місцеве населення у радіусі 15 верст від таких пунктів [7].

Відповідно до цієї постанови уряду УСРР та розпоряджень Олександрівського губвиконкому, радянські органи більшості повітів губернії на початку березня 1921 року одержали вказівку здійснювати постійний нагляд за телеграфними лініями і залізничним полотном.

В архівних фондах зберігається чимало документів, які свідчать про те, що каральні більшовицькі органи нерідко використовували з метою забезпечення збереження важливих для себе комунікацій інститут заручництва, тобто зобов'язували заарештованих селян (як правило, заможних) своїм життям і майном відповідати за недоторканність і охорону залізниць і телеграфних ліній. Часто-густо заручники давали підписку, у якій брали на себе зобов'язання “у випадку будь-якої крадіжки чи зловживання негайно видавати винних та їх спільників, негайно доповідати про усіх махновців та інших шкідливих елементів, які з'являються в районі місця проживання” [8].

У своїй боротьбі проти селян-повстанців та місцевого населення, що їх підтримувало, владні структури, армійські частини і, зокрема, воєнні наради широко користувалися правом створювати на місцях різноманітні органи для розправи над населенням – надзвичайні “трійки”, революційні трибунали, польові штаби тощо. Так, згідно з постановою Раднаркому УСРР від 19 квітня 1921 року, надзвичайні “трійки” створювалися при військових частинах за умови, що ці частини беруть участь у боротьбі з “бандитизмом”. На “трійки” покладалася безпосередня розправа з селянами-повстанцями, захопленими зі зброєю в руках, а також з тими хліборобами, належність яких до тієї чи іншої “банди” була доведена. “Трійки” мали право розстрілювати таких осіб [9].

Варто відзначити, що нерідко надзвичайні “трійки” явочним порядком розширювали коло своїх обов'язків, не обмежуючись боротьбою з повсталими селянами. Тим самим вони, по суті, уособлювали у собі військову і політичну владу – здійснювали продрозкладку і збирали продродаток, розшукували і заарештовували дезертирів, створювали сільські ради і комітети незаможних селян, вилучали у населення зброю і військове спорядження. Останній захід був особливо популярний у практиці роботи надзвичайних “трійок”. Зокрема, в одному із наказів Запорізької надзвичайної “трійки” восени 1921 року стосовно акції вилучення зброї у населення міста Запоріжжя та його околиць від жителів вимагалося здати 300 рушниць, 150 револьверів, 85 гранат, 40 шабель, 27 снарядів, 6 кулеметних стрічок, 3 кулемети та 13000 набоїв до рушниць. Необхідно здати було також і все військове майно, що знаходилося у населення. “У випадку невиконання даного

наказу до вказаного терміну (48 годин. – О.Т.), – наголошувалося надзвичайною “трійкою”, – будуть взяті заручники і за подальшого впертого небажання здати зброю, останні будуть розстрілюватися” [10].

Гуляйпільська воєнна нарада також створила наприкінці 1921 – на початку 1922 років кілька надзвичайних “трійок”, одна з яких діяла в селі Великомихайлівка поблизу Дібрівського лісу – великого лісового масиву на заході Донеччини. Головними завданнями “трійки” були: боротьба з селянськими повстанськими загонами, які переховувалися у лісі, контроль за життям населенням, яке підозрювалося у підтримці повстанців та вилучення у населення зброї й армійського майна. Поставивши вимогу до населення Великомихайлівки здати значну кількість зброї, надзвичайна “трійка” задля кращого забезпечення цього “революційного заходу” заарештувала 19 найзаможніших і найавторитетніших місцевих селян [11]. Водночас “трійка” наголошувала, що, “якщо в якомусь селі чи хуторі не лише проявляться бандитські виступи”, а “навіть виявиться потерпілим червоноармієць чи радянський працівник, чи населення буде ухилятися від того чи іншого розпорядження радвлади, взяті заручники будуть розстріляні й будуть взяті інші заручники, які будуть утримуватися під вартою до повного відновлення революційного порядку” [12]. Ці слова, безперечно, не вимагають коментарів, оскільки надзвичайна “трійка” давала ясно зрозуміти, якими методами по відношенню до українського селянства вона буде захищати “робітничо-селянську владу”. І хоча нам невідома подальша доля цих заручників, можна з певністю припустити, що після таких “ультраревольюційних” заходів і погроз “зброю понесли з усіх боків”, як це було, скажімо, у Павлоградському повіті на Катеринославщині.

Зазначимо, що й у наступні роки інститут заручництва, який у наш час більшістю країн світу визнаний як складова частина тероризму, використовувався більшовицькими каральними органами на Запоріжжі досить широко.

Жорстокі репресії і постійний тиск на селянство, доповнені використанням організаційних та пропагандистських заходів, дали змогу більшовикам упродовж 1922 року в основному придушити активний повстанський рух на Запоріжжі, однак і після припинення активних дій повстанських селянських загонів місцеве селянство продовжувало здійснювати опір, переважно прихований, більшовицькому режиму.

Необхідно наголосити, що остаточно опір запорізького селянства зломив голод 1921–1923 років. Запорізькі вчені Федір та Галина Турченки, посилаючись на дослідження В. Семененка, зазначають, що впродовж голодних років в Запорізькій губернії від голоду померло майже дві третини населення, що було помстою влади за підтримку населенням махновців [13].

Як бачимо, зміцнення радянської влади на запорізькій землі, як і в інших регіонах України, на початку 1920-х років було далеко не мирним процесом. Численні історичні джерела посвідчують, що значна частина населення, насамперед селянство, не вважаючи нову владу народною, чинили запеклий опір її утвердженню. Намагаючись за всяку ціну упокорити селянство, більшовицьке керівництво республіки широко використовувало різноманітні каральні заходи. Запровадження облогового стану, використання інституту заручників, невмотивовані арешти мирних жителів, розстріли та знущання над заарештованими селянами – ось далеко не повний перелік заходів, якими більшовики утверджували свою владу на українських теренах.

Література

1. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 3.
2. Див., наприклад: Архирейський Д., Ченцов В. З історії репресій проти українського селянства в 20-ті роки (За матеріалами воєнних нарад) // Борисфен. – 1997. – № 4. – С. 22; № 5. – С.14–15; № 6. – С.11–13; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999. – С.178–215; Чоп В.Н. Нестор Іванович Махно. – Запорожжє, 1998. – 84 с.; він же. Маруся Никифорова. – Запорожжє, 1998. – 68 с.
3. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенограф. Отчет. – М., 1963. – С. 23.
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.145.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.2688. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 19, 36.
6. Там само. – Арк.11–12.
7. Там само. – Арк.12.
8. Там само. – Спр.10. – Арк.8.
9. Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ, 2001. – С.38.
10. Державний архів Запорізької області, ф.р., 1113, оп.1, спр.6, арк.37.
11. ДАДО, ф.2688, оп.1, спр.6, арк.50.
12. Там само.
13. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.). – К., 2003. – С.231.

Ю.С. Степанчук

Комсомольці 20-х: представники молодіжного руху чи бойовий резерв партії?

З приходом більшовиків до влади суспільно-політичне життя України ознаменувалося якісно новим характерним явищем – активним розгортанням молодіжного руху. Найбільш відомими організаціями, що сповідували соціалістичну та комуністичну ідеологію були: Комуністична Юнацька Спілка (КЮС), Українська Комуністична Робітнича Юнацька Спілка (УКРЮС), Єврейська Комуністична Спілка Молоді (Євкомол), Комуністична Спілка Учнівської Молоді (Комсоуч), піонерська організація України. Але найбільш впливовою, як і найбільш масовою, серед них була Комуністична Спілка Молоді України (КСМУ), що мала велику підтримку з боку держави та партії.

Радянська історіографія нараховує тисячі наукових праць, присвячених комсомолу. Їх об'єднує оспівування його історії, ототожнення комсомолу з комуністичною ідеологією, молодістю, романтикою тяжкої натхненної праці. Сьогодні, в нових суспільних умовах, вже започатковано об'єктивне та неупереджене висвітлення українського молодіжного та дитячого руху. Одними з останніх досліджень у цьому плані є праці Головенька В.А., Корнієвського О.А., Прилуцького В.І., Готенюка А.Т. та ін. [1]. Цікавою видається праця Прилуцького В.І., що присвячена небільшовицьким молодіжним об'єднанням в УСРР в 20-ті роки. В ній розкриваються раніше приховані сторінки трагічної історії молодіжних об'єднань,

їх безперспективність у боротьбі з комсомольсько-піонерською монополією в молодіжному русі.

Завдання даного повідомлення вбачається у з'ясуванні соціально-класової структури комсомольських організацій, визначенні їх ролі та місця у суспільних перетвореннях в Україні у 20-х роках.

В основних програмних засадах цієї організації, зокрема, не приховувалося, що КСМ є класова організація лише робітничої молоді, що завданням спілки є боротьба за комунізм; КСМ має знизу до верху централізовану організацію, втілює у життя політичний курс більшовицької партії, підлягає її політичному контролю тощо.

Проте, на відміну від інших громадських організацій, не кожен бажаючий міг відразу стати членом спілки. Незважаючи на положення статуту, що до КСМ приймають осіб віком від 16 до 23 років, основним критерієм для членства була соціальна належність. Так, молодь із робітників та найбіднішого селянства приймали до спілки без рекомендацій, інших – лише за рекомендацією 2-х членів КП(б)У чи КСМУ з випробувальним терміном не менше одного року за умови, що останні “довели вірність комунізму, розірвали всі відносини зі своїм класом й активно борються за пролетарську справу” [2].

Отже, незважаючи на те, що КСМ вважалася громадською організацією, вона мала всі організаційні риси, притаманні політичній партії.

Будучи безпосереднім породженням більшовицького режиму, КСМ, як і сам режим до введення НЕПу, переживає, здавалось би, тяжку безповоротну кризу. Та вчасне впровадження нових економічних відносин врятувало радянську владу від падіння. Заспокоївши населення тимчасовими економічними поступками, влада ні на крок не поступилася у своїй соціально-ідеологічній політиці. Навпаки, розпочалася робота з перегляду та закріплення попередніх напрацювань у галузі громадсько-політичних перетворень.

На найвищому державному рівні велися пошуки нових форм роботи й для КСМ. Більшовицьке керівництво чудово розуміло, що криваву роботу, яку виконала зігнана у КСМ й обдурена молодь, вже виконано. Наразі, для подолання повоєнної господарчої розрухи передбачалася поступова трансформація від ідеалів революційної романтики до романтики культурно-освітнього та трудового подвигу.

У січні 1922 р. відбулась перша перевірка особового складу КСМУ, в ході якої зі спілки було виключено 17% членів. Цей факт офіційно пояснювався очищенням комсомолу від дрібнобуржуазних елементів, тих, хто не вів активної боротьби з розрухою, холодом, бандитизмом. Головними аргументами при виключенні стали: порушення встановленої спілкою дисципліни та моралі – виключено 549 чол., політична неблагонадійність – 477 чол., кар'єризм – 64, кримінальні злочини – 57, участь у релігійних обрядах – 48 чол. і т. п. За соціальною ознакою звільнені поділилися так: робітники – 8.3%, селяни – 16.1%, службовці – 18.8%, інтелігенція – 21.6%. [3] Як бачимо, найвищий відсоток серед виключених із лав КСМУ припадає на осіб непролетарського походження, це аж ніяк не є свідченням того, що вихідці із цього середовища були малодисциплінованими, вульгарними чи мали зв'язок з криміналітетом. Але з іншого боку, для т. зв. зміцнення комсомольських організацій, лише з березня 1921 до травня 1922 року ЦК КП(б)У направив на роботу в КСМУ 977 комуністів [4].

Тривалий час однією з нагальних проблем для більшовиків було налаштування у потрібному для них руслі діяльності КМС осередків в українському селі.

Гальмування тут цього процесу вони вбачали в існуванні так званого “політичного бандитизму”. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У зазначалося, що “поставити правильно роботу комсомолу на селі, означає поставити питання про зменшення бандитизму...”, далі – гасло: “із банд – в комсомол!” [5].

Самі ж комсомольці села не завжди ясно усвідомлювали свої обов’язки чи функції. Перебуваючи під впливом революційної ейфорії, вони постійно ставали ініціаторами соціальної ворожнечі. Яскравим прикладом цьому є доповідь одного із учасників 9-го з’їзду КП(б)У, де зазначається таке: “Ми маємо ще комсомольців, які гадають, що мета комсомолу полягає в тому, щоб де-небудь якомусь куркулю чи попу провалити голову...” [6]. Приклад із Верхньодніпровського повіту, село Вільні Хутори. Тут інструктор губкому, в організації, що вже давно існувала, на запитання “Що таке КСМ?”, одержує відповідь: “комітет сільської молоді” [7].

Упродовж двадцятих років комсомольські осередки були прямими провідниками більшовицької політики на місцях. Вони, разом з іншими представниками радянської влади, брали активну участь у реквізиціях, боротьбі з церквою, виконували функції міліцейського характеру. Недарма перших комсомольців народна пам’ять ототожнює з войовничим атеїзмом, аморальною поведінкою, розбещеністю. Ілюстрацією може послужити антирелігійна пропаганда, що проводилась в основному через гуртки безбожників. Переважно засновниками цих гуртків та ініціаторами були комсомольці. Розглянемо ряд прикладів лише по Донбасу, де в одному місці секретар сільського осередку забороняє священнику святкувати Великдень; в іншому – під час Великодня комсомольці з диким захопленням розбивають вітар у церкві; в третьому – комсомольці, в той час як прихожани моляться в церкві, йдуть із піснями до церкви й влаштовують біля її стін дебош [8]. А в Києві, під гаслом “Від образу до Маркса”, було започатковано проведення комсомольських великоднів – містом їздили вантажівки із “артистами”, що висміювали великоднє дійство та співали веселих пісень [9].

Влада лише сприяла та всіляко заохочувала поповнення та зміцнення рядів КСМУ, насамперед, за рахунок робітництва, вдаючись до прямих адміністративних методів. Якщо на 1921 рік комсомольські організації України нараховували майже 60 тис. членів, то на середину 20-х рр. – 262 тис. чол., з яких 42 % становили робітники [10].

Цікавим у цьому відношенні видається Циркулярний лист ЦК КСМУ від 15 лютого 1924 р. зі зверненням до всіх губернських, повітових та міськрайкомів КСМУ. Наведемо лише декілька його пунктів, що яскраво ілюструють ставлення влади до соціальної політики у спілці:

- припинити на найближчі два місяці прийом до КСМ усіх, крім робітників від верстата та селян від плуга. Всеукраїнська організація повинна добитися понад 50 % робітничої молоді в своїх рядах;

- ЦК КСМУ ставить завдання на вербувати в спілку 15 тис. робітничої молоді від верстата. Ця цифра була розподілена між губерніями таким чином: Харківська губернія – 2300 чол., Катеринославська – 2500, Донецька – 6000, Полтавська – 500, Київська – 1200, Чернігівська – 400, Подільська – 400, Волинська – 400, Одеська – 1500;

- молодь до двадцяти років може вступати лише в спілку, а не в партію [11].

Щодо національного складу, то вже на 1928 рік у складі ЛКСМУ українців налічувалося 213.739 чол., або 63.4%, росіян – 63.716 (18.9%), євреїв – 48.208 (14.3%), інших національностей – 11.462 (3.4%) [12].

Директивність, жорстка централізація і підзвітність стають нормою у відносинах між ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ. Прикладом ідентичної ідеологічної спорідненості компартії з комсомолом є галасливий відгук першої на одну з постанов пленуму ЦК КСМУ про "... визнання за недоцільне перенесення партійних питань у дискусійній формі до спілки, що є масова, а не партійна організація". Це розцінилося як антипартійна резолюція та найтяжча політична помилка з боку ЦК КСМУ [13].

Проте у 20-ті роки комсомольські організації були не єдиними у своїх спробах нав'язати колективний спосіб мислення серед населення. За допомогою цілої низки громадських організацій та суспільних рухів встановлювався тотальний контроль влади над усіма соціальними та віковими групами українського населення. Принципова увага у цьому відношенні приділялася молоді віком понад 15 років.

Література

1. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз основних періодів. – К., 1997; Головенько В.А., Корнієвський О.А., Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994; Прилуцький В.І., Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. – К., 1993; Готенюк А.Т. Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис. – К., 1993.
2. Вісті Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1921. – 15 вересня.
3. Ломанин А. Состав К.С.М.У. // Юный коммунарь. – 1922. – № 5–6. – С. 61.
4. Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 12–14. – С. 17.
5. Бюллетень VI Всеукраинской конференции КП(б)У, 9–13 декабря 1921 г. – С. 76.
6. Девятый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. Статистический отчет. "Пролетарий". – Х., 1926. – С.117.
7. IV з'їзд КСМУ: Зб. мат. – Х., 1928. – С. 91;
8. Шестой съезд Р.Л.К.С.М. Статистический отчет. – М; Л. 1924. – С. 263;
9. КСМ рождество // Коммунист. – 1923 – 12 января;
10. КП(б)У в цифрах. – Х., 1925. – С. 167;
11. Циркулярное письмо. Всем губкомам, окркомам и горрайкомам КСМУ. // Коммунист. – 1924. – 15 февраля.
12. Дворічний шлях ЛКСМУ. – Х., 1928. – С. 65;
13. За більшовицьку історію ленінського комсомолу. – Харків; Одеса. – 1932. – С. 87.

О.Б. Скобальський

Основні проблеми українсько-польських відносин у Галичині в 20–30 рр. ХХ ст. (за матеріалами органів польської влади)

Протиріччя і зіткнення націоналізмів, що характеризували польсько-українські відносини ХХ ст., згубно вплинули не тільки на стан державності і незалежності Польщі та України, але й на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Особливості процесу українсько-польських відносин у Галичині міжвоєнного періоду, як складової суспільно-політичного руху неможливо відтворити, не опрацювавши величезну кількість документів органів польської влади. Чимала їх кількість із даної проблеми досліджена в наукових працях Ю. Сливки [36], С. Макаруча [35], М. Кугутяка [34], О. Красівського [33], М. Швагуляка [37], І. Васюти [38],

В. Комара [39] та інших відомих українських та зарубіжних істориків, значна кількість опублікована в збірниках документів [29–32]. Глибоке і всебічне вивчення комплексу цих джерел, за умови їх інформативної насиченості та критичного підходу до них, створюють передумови до більш детального висвітлення даного питання.

Документи польських органів влади складають значну за об'ємом групу і покликані подавати максимально повну та точну інформацію. Але при їх опрацюванні потрібно враховувати і той факт, що ця інформація подається з позиції укладачів. Вивчення документальних матеріалів польських органів влади, які висвітлюють суспільно-політичні процеси в краї на початку 20-х рр. ХХ ст., дає можливість стверджувати, що політика польських урядових кіл щодо інших національностей у Галичині в окреслений період визначалася двома моментами: перший впливав із міжнародної ситуації на поточний час, а в основу другого було покладене прагнення показати світовій громадськості та місцевому населенню лібералізм та гнучкість цієї політики. Найбільше справа нормалізації стосунків залежала від поведінки місцевої адміністрації. Це добре розуміли представники центральної влади й тому у 1920–21 рр. провели ряд зустрічей з галицькими політиками для з'ясування перспектив примирення. Переважна ж більшість представників громадського-політичного та культурно-просвітнього таборів Галичини залишалася вірною ідеї державності [40, с.56]. Незважаючи на політичне протистояння, українська інтелігенція прагнула до відбудови культурно-освітнього та економічного життя краю. Так, про налагодження нею всіх сторін громадського життя, зокрема, відродження до того не діючих по селах “Просвіт”, культурних товариств, господарських інституцій, кооперативів тощо, дізнаємось з інформацій Міністерству внутрішніх справ у Варшаві Станіславського та Львівського воєвод, а також з рапортів місцевих управлінь держполіції [4, арк.16; 12]. Нові обставини повоєнного життя, поширення атеїзму, комуністичного руху спонукали греко-католицьке духовенство до тіснішої станової та суспільно самоорганізації. У зв'язку з цим було поновлено діяльність ряду церковних товариств.

Натомість, як зазначали польські часописи, діяльність воєводського уряду у Станіславі, спрямована на “очищення адміністрації від наслідків війни та... оздоровлення відносин”, знайшли належне розуміння серед населення воєводства – як польського так, і українського [19, арк.38]. Таке “розуміння” виявляли, зокрема, місцеві органи польської влади, яким передано право на створення так званих “Реабілітаційних комісій”, зволікаючи з поверненням на робочі місця українців-службовців [1, арк.27]. Останнім, за рішенням Ради Міністрів Польщі від 5 грудня 1919 року, в 1921р. була висловлена пропозиція схвалення тимчасового тексту присяги на “вірність та покору начальству і на сумлінне та ретельне виконання службових обов'язків” [1, арк.9]. Водночас, за документами воєводських управлінь, у службову діяльність адміністративних органів введено польську мову, заборонено застосовувати українську мову під час листування [5, арк.1–153]. Через відмову складати присягу майже шість тис. урядовців звільнено з роботи [14, арк.13–15]. Здавалося б, що чинником зростаючого порозуміння могла стати проблема національного самоусвідомлення поляків та українців, зокрема, на базі освіти та національного шкільництва. Але поширення ідеї побудови однонаціональної держави серед польського населення унеможливило цей процес. Після відміни військового стану (серпень 1922 р.) польська адміністрація вимагала затвердження статуту товариства “Просвіта” окремо в кожному воєводстві Галичини [2, арк.1–

23]. В результаті, з 73 громад, котрі бажали відкрити читальні, дозвіл одержали лише 18. До кінця 1923 р. діяло 63 філії з 77 передвоєнних [16]. З метою отримання додаткових аргументів на користь польських прав щодо Східної Галичини урядові кола прагнули встановити вигідне для себе кількісне співвідношення польського населення до непольського. Саме колонізація мала слугувати одним із методів цієї політики. Так, за звітами повітових староств до Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводських управлінь до січня 1923 р. у Галичині осіло 16 тис. польських родин [6, арк.121]. У відповідь, з жовтня 1921 р. і до кінця серпня 1922 р., Міністерством внутрішніх справ зареєстровано у Східній Галичині “аж” 7 актів саботажу проти польських колоністів та поміщиків – підпалів будинків, стол, збіжжя й соломи [15, арк. 23].

Політична обстановка в регіоні вкрай загострилася під час загального перепису восени 1921 р. Силовими методами проведення та грубою фальсифікацією його результатів власті намагалися довести, що більшість населення Західної України вважає себе польськими громадянами. Проти цієї протиправної акції виступили екзильний уряд ЗУНР, а також партії трудовиків, радикалів, соціал-демократів та москвофілів. На їх заклик українське населення не тільки бойкотувало [14, арк.13–15], а й чинило активний опір проти проведення перепису. За архівними документами польських органів влади, кількість заворушень лише у Львівському воєводстві перевищила 180 [14, арк. 5, 14, 16]. Щоб придушити стихійні за своєю природою селянські виступи і провести перепис, властям довелося використовувати збройні сили [35, с.119].

В обстановці терору проходили вибори до польського сейму. Всі галицько-українські партії заявили про бойкот виборів. Абсолютна більшість українського населення Галичини підтримала цю акцію. З 2054 тис. виборців трьох південно-східних воєводств не брали участі у виборах до сейму 5 листопада 1922 р. 63% [35, с.122]. 12 листопада відбулися вибори до сенату, в яких із 1762 тис. виборців, що мали право голосувати, не взяли участі 58% [15, арк.2]. Польща не мала права проводити вибори на території, де вона була лише тимчасовим окупантом. Отже, вибори у Східній Галичині були позбавлені будь-якої легітимності. Майже одностайний бойкот їх галицько-українським населенням фактично означав антипольський плебісцит. Таким чином, встановлення польської цивільної і військової влади у Східній Галичині більшістю українського населення і політичних сил було сприйняте як окупація. Трактуючи польську владу в краї як неправомірну та застосовуючи відповідну політику, українське політичне середовище водночас змушене було рахуватися із наявними політичними реаліями. Воно постійно перебувало в пошуках шляхів виходу із ситуації, що склалася. Тому серед окремих представників українського політичного табору зароджується ідея польсько-українського порозуміння й навіть орієнтації на Росію. Тим часом прірву у подальших польсько-українських відносинах поглибила втрата західноукраїнських земель на користь Польщі.

Анексіоністська ухвала Ради послів була сприйнята українським населенням з обуренням. У своєму звіті за березень 1923 р. дирекція поліції Львова відмічала: “У зв’язку з рішенням Ради послів спостерігається значно більший, ніж раніше, інтерес місцевих українців... до Радянської України, на яку вони ще більше і у все більшій кількості починають орієнтуватися” [13, арк.11]. 18 березня відбулася 40-тисячна демонстрація протесту львів’ян. Радикальна частина української молоді, як доповідав 3 квітня староста Дрогобицького повіту, мала намір “в найближчому часі

виступити збройно проти польських властей на території Східної Малополющі і в цей спосіб опротестувати включення її до польської держави” [18, арк.9]. Масовості набув селянський рух. Так, в 1923 р. у Галичині зареєстровано понад 300 підпалів, здебільшого на соціальній основі [8]. Однак після впровадження воєнного стану активність розпорошених, здебільшого стихійних виступів селян почала спадати. Якщо в 1924 р. у Західній Україні зареєстровано 267 нападів повстанців на панські садиби, поліцейські дільниці та інші об’єкти, то в 1925 р. їх кількість зменшилася до 150 [38, с.49]. Та боротьба селян носила стихійний характер, розвивалася ізольовано від робітничого руху.

На піднесенні перебував тоді страйковий рух робітників. Так, на Львівщині протягом 1922–1928 рр. відбулося понад 300 страйків, в яких узяли участь, за офіційними даними, близько 140 тис. працюючих [38, с.52.]. Але багато страйкових виступів були складовими, а деякі продовженням робітничих страйків у промислових центрах Польщі. Відновлення єдності прокомуністичних товариств дало їм можливість очолити страйкову боротьбу на селі, які поряд із економічними висували також і політичні вимоги: встановлення влади робітничо-селянського уряду, розподілу без викупу поміщицької землі між наймитами і селянами тощо.

У 1930 р. піднялася нова хвиля суспільного руху. В липні–листопаді того ж року у Східній Галичині зафіксовано 218 актів саботажу, з них на серпень–вересень припадає 156 (17 нападів на залізницях та об’єктах зв’язку і 139 підпалів у маєтках поміщиків, осадників, церкви й інших власників) [7, арк.6–12, 15–25]. Диверсії на державних об’єктах і підпали майна урядників були виявом політичного протесту мас проти соціального гніту, вкрай загостреного економічною кризою. Вони дали поштовх до масових антиокупаційних виступам. Оцінюючи “саботажницьку акцію”, польський уряд висунув версію про те, що організували його УВО–ОУН на суто національній основі. А отже, остронь залишається соціальна природа масових селянських заворушень і причини зміни ставлення до них українських політиків у ході “пацифікації”. “Пацифікацію” було проведено не тільки у відповідь на саботажницьку акцію селян, а й з метою залякування українського населення парламентськими виборами, що мали відбутись у листопаді 1930 року.

Практично в кожному населеному пункті, як правило, поєднувалися впливи різних політичних партій і течій. Бажаючи внести у селянський рух, який розвивався перш за все на соціальній основі, розкол, польський уряд спробував консолідувати і протиставити йому польський людовський рух. 15 березня 1931 року, внаслідок об’єднання ряду польських партійних одиниць, було утворено одну польську селянську партію – Стронніцтво Людове.

З укладенням 26 січня 1934 року польсько-німецької угоди про незастосування сили політична обстановка в Польщі зазнала суттєвих змін. Зокрема, владні функції місцевого самоврядування були передані старостам і воєводам. Нецивілізованих форм набрала національна політика, спрямована на те, щоб роз’єднати українське населення за етнічними групами, розпалити ворожнечу українофілами і русофілами, підтримати останніх на виборах до законодавчих і місцевих органів [11, арк.27–30]. У зв’язку з прагненням польських властей змінити структуру народонаселення в Західній Україні на користь поляків значного розмаху набули колонізаційні акції і, особливо, військове осадництво, нова хвиля якого розпочалася у 1936 році [39, с.103]. Незважаючи на відмінні форми й методи, ця політика мала ряд спільних рис: носила виразно антирадянську спрямованість; базувалась на засадах польсько-українського порозуміння; передбачала застосуван-

ня методів державної асиміляції щодо українських меншин. Приводом для порозуміння став виборчий компроміс між урядом Польщі та лідерами найвпливовішої партії Галичини – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Провідні політичні та громадські діячі сподівались таким чином зберегти українські економічні та національно-культурні надбання в Польщі від повного знищення. На парламентських виборах, у вересні 1935 року, які бойкотувались майже всіма українськими партіями, угодовські політики від УНДО здобули в сеймі 14 мандатів і 8 в сенаті [9, арк.59-60]. За інформацією з донесень і записів розслідувань органів поліції Львівського та Станіславського воєводств, спроба “нормалізації” для української сторони мала переважно негативні наслідки: вона сприяла поглибленню конфронтації між українськими політичними партіями в Польщі і, водночас, мобілізувала польські організації Галичини в антиукраїнському напрямку [10, арк.109; 12]. Так, на території регіону понад 70 польських організацій об'єдналися в Секретаріат порозуміння польських суспільних організацій [3, арк.23]. Поступово польські громадські та парамілітарні організації перетворювалися на зняряддя політики, яку ініціювали “військові”. Щоб протистояти наступу “санаційної” реакції, опозиційні партії українського визвольного руху з ініціативи К. Левицького створили Контактний комітет для міжпартійного співробітництва у вирішенні міждержавницьких завдань. Але, власне, протиборство політичних сил поклало край “політики замирення і нормалізації відносин між українськими і польськими народами”. Розчарування з приводу незадовільних темпів полонізації українського населення призвело до прийняття урядом Польщі нових кардинальних заходів щодо врегулювання цієї проблеми. Для її реалізації були задіяні урядові структури, збройні сили, громадські та політичні організації, а це призвело до нечуваного загострення польсько-українських відносин. Національна політика Польщі в українському питанні не забезпечила можливості державної асиміляції українців, а міжнаціональні суперечності стали головним внутрішнім конфліктом. Спроби порозуміння з боку української громадськості та політичної еліти були зумовлені, насамперед, складними соціально-економічними та внутрішньополітичними причинами, не були підтримані більшістю суспільних верств і носили тимчасовий характер.

Таким чином, поглиблене вивчення документальної бази органів польської влади, розробка джерелознавчих аспектів дослідження однієї із складових суспільно-політичного руху створить передумови для об'єктивного висвітлення цього історичного чину українського народу.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф.362, оп.1,спр. 29.
2. ЦДІАУЛ, ф. 408, оп.1, спр.518.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.1, оп.51, спр.491.
4. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.15.
5. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.45.
6. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.75.
7. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.741.
8. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.51-54.
9. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.269.
10. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.283.
11. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.283.
12. ДАІФО, ф.69, оп.1, спр.708-710.

13. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.1, оп.1, спр.139.
14. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.27.
15. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.58.
16. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.307-314.
17. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.502.
18. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.2907.
19. ДАЛО, ф.121, оп.1, спр.45.
20. ДАЛО, ф.121, оп.1, спр.203-206.
21. ДАЛО, ф.121, оп.1, спр.433-435.
22. ДАЛО, ф.121, оп.1, спр.480.
23. ДАЛО, ф.121, оп.1, спр.513.
24. ДАЛО, ф.121, оп.2, спр.378.
25. ДАЛО, ф.121, оп.9, спр.21.
26. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.231, оп.1, спр.1271.
27. ДАТО, ф.231, оп.1, спр.1768.
28. ДАТО, ф.231, оп.1, спр.1271.
29. Документи розповідають. – Ужгород: Карпати, 1971. – 192 с.
30. З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Документи і матеріали. – Львів, 1957. – 234 с.
31. З таємних документів польської окупації Західної України. – Торонто: Срібна Сурма, 1983. – 288 с.
32. Під прапором Жовтня, 1929–1939 рр.: Документи і матеріали. – Львів, 1966. – 412 с.
33. Красівський О.Я. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблема взаємовідносин. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
34. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
35. Макарчук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львів: Вища школа, 1983. – 256 с.
36. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – К., 1985. – 272 с.
37. Швагуляк М.М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993. – 52 с.
38. Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С.35–64.
39. Комар В.Л. Українське питання в політиці Польщі (1935-1939 рр.) // Галичина. – 1998 – № 1. – С.99–105.
40. Кугутяк М.В. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920-1923 рр. // Галичина. – 1998. – №1. – С.57–66.

О.М. Гончаренко

Взаємозв’язок між антисемітизмом і участю українців в політиці Голокосту на території Київщини

Проблема участі українців в політиці Голокосту, розв’язаній нацистською окупаційною адміністрацією на території УРСР, – є важливою історичною та політичною проблемою, вирішити яку необхідно, адже ярлики та стереотипи продовжують існувати як в суспільно-політичному, так і науковому житті.

Сформульована проблема має зв’язок з важливими науковими та практичними завданнями. Її вирішення створює умови для уникнення взаємних, досить часто безпредметних звинувачень у діях, що в окремих випадках покладаються на україн-

ський етнос у цілому. Вивчення багатьох аспектів політики Голокосту в Україні майже півстоліття залишалось закритою темою історичних досліджень. Лише з початку 90-х років ХХ ст. демократизація суспільно-політичного життя, відсутність ідеологічного контролю над історичною наукою, сприяли початку створення української історіографії Голокосту. В одному з перших досліджень В.М. Ковалю з приводу участі українського народу в акціях нацистів зазначалося, що: "...активно підтримувала антиєврейські заходи порівняно незначна його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію" [1]. Розглядаючи цю проблему, Я. Грицак фактично формулює подібний висновок [2]. Початковий етап вивчення історії геноциду єврейського населення в Україні сприяв появі окремих робіт, у яких у колаборації звинувачувався весь український народ, від якого вимагалось "національного покаяння" [3]. Окреме дослідження, присвячене цьому аспекту української історіографії Голокосту, було проведене А. Подольським [4]. Неспроможність звинувачень українців у масовій участі в політиці Голокосту доведена в дослідженнях Ж.М. Ковби [5]. Спираючись на висновки зазначених авторів щодо відсутності масової участі українців в політиці Голокосту, вважаємо за необхідне розглянути сформульовану проблему на регіональному рівні. Зауважимо, що геноцид євреїв, що відбувався на території Київщини, є невивченою проблемою. Винятком є окремі, зокрема, ідеологічні аспекти зазначеної проблеми [6].

Відповідно до зазначених обставин, завданням дослідження є визначення причин участі українців у реалізації політики Голокосту та взаємозв'язку цієї моделі поведінки з антисемітизмом та ефективністю нацистської пропаганди "юдо-більшовизму". В якості суб'єкта дослідження визначаємо представників виключно робітничого та селянського середовища, які взяли участь в антиєврейських акціях, що проходили на території Київщини протягом 1941–1944 рр., але при цьому не працювали в окупаційних органах влади.

Антисемітизм, який виступав у формі "юдо-більшовизму", був основою нацистської пропаганди в окупованій Україні. Разом з тим необхідно враховувати ефективність німецької пропаганди, ступінь поширення пропагованих нацистами антисемітських ідей в різних соціальних групах українського суспільства та його використання для реалізації поставлених окупантами завдань, пов'язаних з реалізацією політики Голокосту. Найкращим пропагандистським матеріалом, який привів український народ до участі в радянському русі опору, був сам окупаційний режим. У багатьох німецьких документах відзначається, що німецькі війська, які вступили на території України, були радісно зустрінуті українським населенням, яке надіялось, "...що політична і господарська система відразу ж буде німцями знищена" [7]. Проте на зміну одному тоталітарному режиму прийшов інший. Тому поступово, протягом усього окупаційного періоду відбувається відповідна зміна політичних настроїв населення як України в цілому, так і Київщини зокрема. Результативність пропагандистських матеріалів окупаційної преси в багатьох випадках перебільшується. Представниками окупаційної адміністрації неодноразово визнавалась неефективність застосування тих ідей, які використовувались в Україні. Так, у повідомленні служби безпеки м. Києва зазначалось: "Після всіх цих статей українські кола приходять до висновку, що німецька пропаганда взагалі все заперечує. Вона заперечує більшовизм, вона заперечує капіталізм і вона заперечує націоналізм. І нічого вартого вона не протиставляє. Потрібно тільки працювати. Проте це робота тварин, оскільки ні про які школи, ні про будь-яку культуру немає й мови" [8]. Обласний комісар м. Іванкова повідомляв, що: "...Населення знову

заявляє, що вони навіть у часи російського панування таких жалюгідних фільмів не бачили” [9]. Окремі представники німецької окупаційної адміністрації, аналізуючи політику щодо українського населення, зазначали невирішеність багатьох проблем, що поставали на Україні, а також зростання руху опору. Ці дані, оформлені у вигляді конкретних пропозицій, містяться в листі відповідального працівника Васильківського гебітскомісаріату, направленому на ім'я Е. Коха: “... Ми повинні уникати того, щоб у звільнених від більшовиків східних областях виникли ті настрої, які сьогодні придушуються військовими законами, але після закінчення війни приймуть активні форми. Це переходить всі межі наївності, бажаючи вірити, що українці і росіяни в своїй власній країні будуть приймати німецькі розпорядження і постанови без протестів. ... Перед нами народ зовсім з чужим характером, чия мова і чий звичай ми не розуміємо, чії думки і почуття для нас загадкові. Чи можемо ми ігнорувати ці факти? ... Область Васильків, де я знаходжусь, вже більше двох років в руках німців. Тут весь час було спокійно, ні банди, ні партизани не заважали нам і селянам відновлювати сільське господарство. Можна було бродити лісом ... Ми боремось із бандитами поверхнево час від часу військовими і поліцейськими патрулями, а становище не тільки не залишається старим, але й погіршується”. Окреме місце в цьому листі належить проблемі взаємовідносин між німцями та тими українцями, які знаходились на службі в окупаційних органах влади, поліції тощо. Автор листа говорить про “екстравагантне” ставлення до українських колаборантів, а також закликає німців, особливо – молодих чиновників, – “проявляти більше вихованості, навіть якщо такої не так багато” [10]. Окреме місце в оцінці результативності нацистської пропаганди займає проблема антисемітизму, який широко використовувався протягом усього окупаційного режиму. Зауважимо, що пропаганда антисемітизму відбувалась у політичних формах, пов'язуючись із так званим “юдо-більшовизмом” – еkleктичною сумішшю антирадянських, антибільшовицьких та антисемітських ідей. Проте за оцінками самих окупантів ідеологічна модель впливу на населення багато в чому не спрацювала. Пов'язувати нейтралітет, який зайняло українське населення під час акцій знищення єврейського населення, з успішною пропагандою ідей “юдо-більшовизму” не є доцільним. Необхідно врахувати такий аспект окупаційного режиму, як застосування репресій проти тих, хто рятував євреїв. Ці обставини необхідно також порівняти з тим, наскільки мирне населення брало участь у порятунку комуністів (крім тих, хто реєструвався в окупаційних органах влади і відмовлявся від участі в русі опору), партизанів, підпільників, які також виступали суб'єктом застосування репресій. Таким чином, використання тези про характерний для українців антисемітизм у даному випадку є не доведеним.

Антисемітизм, як відомо, має кілька типів, співвідношення між якими виділяє цілий ряд суттєвих відмінностей. Расистський антисемітизм, який використовувався в нацистській ідеології, не може бути ототожнений з іншими його формами. Ідеологія “юдо-більшовизму” та політика Голокосту не має нічого спільного з непростими українсько-єврейськими стосунками, які мали місце у XVII–XVIII ст., та 1917–1920 рр., і пов'язаними з єврейськими погромами. Вони проявляються скоріше всього як загальноісторична тенденція соціокультурного розвитку відповідного регіону. Архівні джерела підтверджують цю тезу. В Доповідній записці одного з командирів партизанського загону, направленої заступнику начальника 4 відділу НКВС УРСР, датованій 13.–14.XII. 1941 р., сказано: “Щодо розстрілів євреїв – навіть самі закінчені українські антисеміти і ті проявляють жалість до

стариків і грудних дітей. Робітники, інтелігенція і колгоспники відмічають ці звірства з великим обуренням” [11]. Отже, наведені факти доводять, що незначна частина мирного населення України взяла безпосередню участь у політиці Голокосту. Крім того, поширення антисемітських ідей у місцевому середовищі має зв’язок з політикою Голокосту як одна з важливих умов, яка не обов’язково ставала причиною участі у знищенні єврейського населення. Подібний підхід до зазначеної проблеми є спрощеним. Зауважимо, що в цьому підтексті використання терміну “українське населення” є недоцільним, адже в політиці Голокосту взяли участь представники не лише українського етносу, а й поляки, німці, росіяни, – тобто в даному випадку відсутній етнічний критерій. При цьому необхідно враховувати соціальне походження та суспільне положення осіб, які в силу різних обставин перебували на окупованій території УРСР. Вважаємо, що причини політичного порядку, за якими відбувалася участь частини місцевого населення в політиці Голокосту, були більш характерні для національної інтелігенції, яка завжди виступала консолідуючою суспільною силою, здатною сформулювати соціально значимі моделі поведінки. Окрім того, позиція українських колаборантів змінювалась відповідно до хронологічних рамок окупації і наближення Червоної Армії [12]. Для представників робітничого та селянського середовища, які взяли участь у заходах окупаційної адміністрації, характерні як правило причини побутового рівня. В той же час існували проміжні моделі поведінки, характерні для всіх категорій місцевого населення. Відомі нам факти участі українців, а саме представників робітничого та селянського середовища, в переслідуванні євреїв у роки окупації у більшості випадків не дозволяють назвати причини ідеологічного або політичного характеру. Відповідні факти, узагальнені по м. Києву та Київській області, показують, що безпосередніми причинами, за якими мирне населення неєврейської національності (а не тільки українців), видавало євреїв нацистським каральним органам, полягали переважно в побутовій площині. Видача євреїв нацистам була спричинена зведенням особистих рахунків, бажанням отримати обіцяні за ці дії відповідні кошти, майно тощо. Закритість багатьох архівних справ не дозволяють розглянути сформульовану проблему у повному обсязі. Але виявлені нами окремі документи, що стосуються мотивації дій осіб, які взяли участь в антиєврейських акціях, сприяють окресленню певних контурів проблеми. Назвемо відомі нам випадки, які можуть довести названу тезу. З окупацією Київщини, єврейське населення втратило будь-які, навіть найелементарніші права. Окупаційна влада, представлена в перші місяці військовою адміністрацією, – в окремих випадках, якщо вони не заважали проведенню військово-тактичних заходів, – стимулювала єврейські погроми, прагнучи втягти в них якомога більшу частину українців. Але на території Київщини, на відміну від західних регіонів УРСР, архівними джерелами не зафіксовані випадки єврейських погромів. Одним із головних мотивів, який приводив до виявлення та подальшої передачі євреїв окупантам, було зведення особистих рахунків. Так, один із обвинувачених, який у період окупації особисто затримав і відправив в поліцію жінку, яку вважав єврейкою, на запитання слідчого про причини його дій відповідає: “Так, я добре знав у той час, що німці розстрілюють євреїв і комуністів, відвів я Калиту в жандармерію і заявив там, що вона єврейка і комуніст, по злобі за те, що вона була завідувачою магазином, не відпускала мені хліб без черги”. Він же заволодів єврейським житлом. Виділяється ще одна обставина, яка показує моральне обличчя цієї людини. В 1963 р. його дружина засвідчила, що: “В період німецької окупації чоловік став надмірно

вживати горілку, влаштовував у будинку лайки, погрожував донести на мене німецьким властям як на матір партизана, оскільки дочка моя була в партизанах” [13]. В іншому випадку, росіянка за національність, – сусідка єврея, якого вона видала німецьким солдатам, мотивуючи свої дії, розповідала, що перед війною “... взяла із збережень 3.000 карбованців і купила собі облігації трьохпроцентного випуску. ... я віддала облігації на зберігання громадянину Ейману. Ейман мою облігацію замінив... виграв велику суму грошей і розбагатів...”. З моменту окупації вона видала Еймана Л.І. німецьким каральним органам. В подальшому написала заяву на сім’ю Бакалейщик Нехами, яка була єврейкою за національністю. Проте, попереджена сусідами, які випадково виявили цю заяву, Бакалейщик Н.А. втекла і таким чином зуміла врятуватись [14]. Розглядаючи мотиви, за якими неєврейське населення діяло проти євреїв, виділимо причини матеріального характеру. Так, поляк за національністю, який з метою покращення матеріально-побутових умов, за допомогою фальшивих документів зумів оформитись як фольксдойче в жовтні 1941 р., “... вивіз з двору стару єврейку Міліну і відправив на єврейське кладовище, яка була розстріляна. Посилено розшукував єврея Гендельман Давида, який переховувався, двічі проводив в його квартирі обшук і заявляв про нього в поліцію” [15]. В іншому випадку, – українець, квартирантів якого (євреїв, що легалізувались як польські емігранти з західної України) було затримано каральними органами, у розмові з сусідкою запропонував: “Ти затримай їх і повідом мені, а я повідомлю в гестапо, я там маю добрі зв’язки, за це ми будемо мати тисячі і отримувати пайки, ти бачиш, як я зараз живу”. В іншій розмові він пропонує: ”У тебе у дворі живе одна жидівка, ти повинна видати її, за це німці добре платять. ... , жидів потрібно знищувати з корінням” [16]. В інших випадках євреї, які не зуміли евакуюватись і повертались до рідних домівок були видані особами, які після цього грабували як їх майно, так і власність розстріляних євреїв. Такою була доля сім’ї Покрашевського Пуні, з м. Переяслава [17]. Подібні випадки не були поодинокими. Проте ці матеріали вказують на ще одну обставину, за якою знаходились представники всіх національностей, що мешкали в Україні, які брали участь в порятунку євреїв. Бакалейщик Н.А. була попереджена сусідами і завдяки цьому змогла переховатись. Гендельмана Д. весь період окупації переховувала дружина-українка. Зауважимо, що вона так майстерно влаштувала схованку, що, незважаючи на кілька обшуків, ні поліція, ні сусіди так і не змогли його знайти. Калита І. була також врятована сусідами, які дали свідчення, що вона не єврейка і не член партії. Зазначимо, що вона дійсно не була єврейкою, але вона була кандидатом в члени ВКП (б) і сусідам, які давали неправдиві свідчення, загрожував розстріл. Разом з тим відомі непоодинокі випадки, коли українці брали участь у порятунку єврейського населення. Так, в м. Тараща вихователька дитячого будинку Грабовська М.С. врятувала єврейську дитину Розу Факторович. В с. Кислівка Таращанського району у сім’ї вчителя Борисенка Микити “переховувався 5 днів боєць нацмен – єврей. Потім його переодягли, провели і допомогли пробратися до своїх” [18]. Загалом, українське населення брало участь у порятунку євреїв. Так, у вересні 1943 р. в партизанський загін ім. Щорса, який діяв на території Ржищівського, Бориспільського та Переяславського районів, вступили два євреї – Естрин Б.М. та Нун Є.Я. [19]. До часу вступу в партизанський загін вони повинні були переховуватись, а отже, невідомим місцевим жителем були врятовані від знищення. 13 листопада 1942 р. в с. Лобачев Володарського району гестапо

заарештувало 5 євреїв, які до цього переховувались також невідомим нам жителем населеного пункту [20].

Таким чином, поряд із меншістю, яка з різних мотивів брала участь у політиці Голокосту, була й меншість, яка рятувала колишніх сусідів та знайомих. В той же час більшість мирного населення залишалось нейтральним. У названому нами випадку, коли безпомічна стара єврейка Міліна була вивезена з будинку і відправлена на розстріл, це відбувалось "... під загальний сміх жителів будинку...". Громадянин, який проходив по справі в якості свідка, зауважує, що: "...Признати персонально, хто з жителів будинку був присутній, я затрудняюсь" [21]. Зауважимо, що визнати ці дії виключно страхом німецьких репресій неможливо. Відомі й інші випадки відповідної поведінки. Так, житель м. Біла Церква, дружина якого, разом з неповнолітньою дитиною була розстріляна, розповідає: "У серпні місяці 1941 р. дружина моя, лікар-терапевт Білоцерківської поліклініки, ... Хая Марківна з грудною дитиною шести місяців була заарештована секретарем Білоцерківської міської поліції – ... і розстріляна разом з дитиною як особа єврейської національності ... В той момент, коли заарештували мою дружину, я не міг наважитись йти до нього просити про звільнення дружини, боячись арешту, тому що серед населення міста циркулювали слухи, що ... вірна собака німців, без крові він не може жити, йому потрібна кров невинних людей. По даному питанню я звернувся до замісника ..., який у моєму проханні відмовив і заявив: "Йди звідси поки цілий, а то тебе заарештуємо і розстріляємо" [22]. Зауважимо, що цей громадянин мав певні підстави боятись йти просити за дружину до секретаря та начальника поліції м. Біла Церква. Секретар поліції, який заарештував його дружину, друкувався в місцевій пресі. Наведемо одну характерну цитату з його статті: "Мішаний шлюб із жидом перетворює не тільки сексуальну сторону, але й психологію білої людини. Отже, жонатий з жидівкою, (хоч би в минулому) жінка зашлюбована жидові (хоч би в минулому) вже не є певні люди, а часто-густо, мимо своєї свідомості, є вороги білої раси. Понівечена жидом або жидівкою психологія арійця є цілком небезпечною, а значить проти цих людей мають бути вчинені самооборонні заходи. Від нас залежить вияснити мішане походження кожного мешканця, його расову чистоту і психологію" [23].

Таким чином, нацисти прагнули вивільнити деструктивну енергію мас, спрямувати її в потрібному напрямку. Запроваджена нацистами колективна відповідальність, терор проти осіб, які осмілювались не виконувати накази окупаційної влади, не сприяли допомозі єврейському населенню. В той же час випадки участі українців в порятунку євреїв не були поодинокими. Дії тих представників неєврейського населення, які взяли безпосередню участь у політиці Голокосту, виділяють скоріше не політичні чинники їх дій, а певні аспекти побутового та економічного характеру. Окрім того, ці особи не можуть бути ототоженні з усім українським народом.

Аналізуючи поставлену проблему, розглянемо окремі матеріали, які стосуються зростання так званих антисемітських настроїв в перші місяці звільнення території Київщини. На наш погляд, вони також пов'язані скоріше з певними побутовими наслідками війни та окупаційного режиму, ніж з антисемітизмом. Так, в спеціальному повідомленні НКДБ УРСР від 18.IX.44 р. відзначалося: "По мірі визволення території України, органами НКДБ УРСР майже повсюдно в містах стали фіксуватися випадки різких антисемітських проявів зі сторони місцевого населення. В останній час в ряді пунктів УРСР нашими органами відмічається

наростання антисемітських проявів, які в окремих випадках мають тенденції до відкритих виступів погромного характеру” [24]. Відомий також лист голови ЄАК С. Міхоелса від 18.V.44 р. № 299 с, направлений ним під грифом “секретно” В.М. Молотову. В листі повідомлялось про невирішені проблеми єврейського населення деяких міст, яке поверталось до рідних домівок. Одна з них полягала в тому, що особи, які “...брали участь у вбивствах і пограбуваннях радянських людей, боячись живих свідків скоєних ними злочинів, всіляко сприяють погіршенню ситуації, що склалась” [25]. Євреї, які повертались з евакуації, заставляли свої квартири зайнятими, а майно пограбованими сусідами. В окремих випадках конфлікти з сусідами, критика їх поведінки в роки окупації закінчувались розпочатими проти євреїв судовими справами [26]. Антисемітські ідеї продовжували поширюватись особами, які співробітничали з окупаційною владою. Переховуючись від покарання, вони намагались залякати населення слухами, що “... знову комуністи почнуть забирати хліб, як в 1932–1933 рр., що євреї знову заберуть владу в свої руки...” [27]. В окремих випадках виділяються обставини, за якими особи, які перебували на окупованій території, проявляли певні антисемітські ідеї. Так, військовослужбовець діючої частини Червоної Армії, призваний з м. Рокитного, був заарештований за проведення, розмов за якими “Сталін мав трьох дружин і Власов, який тепер воює за німців, це син Сталіна, він мстить за свою матір, а тому і воює проти нього, так як не любить євреїв, а Сталін єврей”. На іншому допиті він визнав свої слова про те, що Сталін “... грузинський єврей, ... що в країні захопили владу євреї і привів цифри заселення євреїв у містах, наприклад, у Києві й Одесі – 70 %, а в Житомирі і Бердичеві більше 70 %” [28]. Протокол допиту показує, що ці дані він отримав не з відповідних матеріалів окупаційної преси, а під час розмови з бургомістром міста. Пов’язати антисемітські розмови військовослужбовця з участю в переслідуванні євреїв немає підстав. У слідчій справі ці матеріали відсутні. Проте певні чинники антисемітського характеру все ж виділяються.

Таким чином, реалізація поставлених завдань дослідження дозволяє сформулювати відповідні висновки. У політиці Голокосту, розв’язаній з ініціативи нацистської окупаційної адміністрації, взяла участь незначна частина українського населення. Ототожнювати його з усім українським народом немає підстав. Переважна більшість представників цивільного населення окупованої території Київщини намагалась зберегти нейтралітет. Антисемітизм, який мав певний ступінь поширення в місцевому середовищі, виступає як одна з суттєвих, але не обов’язкових умов, що призводила до участі в реалізації планів окупантів. Більшість виявлених випадків, що стосуються участі представників неєврейського населення в політиці Голокосту, показує мотиви переважно побутового характеру. Ефективність нацистської пропаганди “юдо-більшовизму”, на основі застосування якої формувалась колаборація як масове соціально-політичне явище, – серед місцевого населення мала низький коефіцієнт впливу. В той же час нацистська пропаганда є однією з причин певного зростання антисемітських настроїв в перші місяці визволення території регіону з-під влади німецьких окупантів.

Перспективою наступних досліджень з зазначеної проблематики повинен стати аналіз дій представників національної інтелігенції, які працювала в окупаційних органах влади та брала безпосередню участь в політиці Голокосту.

Література

1. Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 2.
2. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки другої світової війни // “І”. Львів. – № 8. – 1996.
3. Ляховицкий Ю. Катастрофа: как ее хотят видеть на Украине // 1-е Запорожские чтения “Еврейское население Юга Украины”. Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997, – С. 40, 46.
4. Подольський А.Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи / Катастрофа і Опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ, 1999. – 424 с.
5. Ковба Ж. Форми ситуативної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини у роки німецької окупації // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье: Диво, 1999. – 224 с.; Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье: Диво, 2000. – 272 с.; “Білі плями” історії Голокосту галицьких євреїв // Пам’яті трагедії Дробицького табору. Матеріали наукової конференції. – Харків, 1999. – 52 с.; Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.
6. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про антисемітську основу ідеологічної обробки населення // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 173–178.
7. ЦДАГОУ. ф. 57, оп. 4, спр. 110, арк. 72.
8. ЦДАГОУ. ф. 54, оп. 4, спр. 132, арк. 44.
9. ЦДАГОУ. ф. 54, оп. 4, спр. 132, арк. 47.
10. ЦДАГОУ. ф. 57, оп. 4, спр. 126, арк. 5, 7, 11, 27, 28.
11. ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 90.
12. Гончаренко О. Нацисти і “арійське населення” окупованих територій України: до питання про основу формування колаборації // Голокост і сучасність. – № 5. – 2003. – с. 16.
13. ДА СБУ. ф. 6, спр. 68860-ФП, арк. 16-18, 68.
14. ДА СБУ. ф. 6, спр. 68567-ФП, арк. 12, 13, 31.
15. ДА СБУ. ф. 6, спр. 70985-ФП, арк. 2.
16. ДА СБУ. ф. 6, спр. 68455-ФП, арк. 30, 41.
17. ДА СБУ. ф. 6, спр. 68431-ФП, арк. 1, 2.
18. ДАКО. ф. р, 4758, оп. 2, спр. 45, арк. 8, 23–24.
19. ЦДАГОУ. ф. 130, оп. 1, спр. 387, арк. 14.
20. ДАКО. ф. р., 4758, оп. 2, спр. 13, арк. 41.
21. ДА СБУ. ф. 6, спр. 70985-ФП, арк. 26, 27.
22. ДА СБУ. ф. 6, спр. 70328-ФП, арк. 28, 29.
23. Колоніус Візьмімося до боротьби // Дзвін. – 1942. – № 20. – 26 квітня.
24. ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 23, спр. 1363, арк. 1.
25. ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 23, спр. 3851, арк. 3.
26. ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 23, спр. 3868, арк. 25–32.
27. ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 23, спр. 633, арк. 20.
28. ДА СБУ. ф. 6, спр. 73107-ФП, арк. 17, 101.

Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930–1936 роки)

Актуальність даної публікації зумовлена не лише зростанням інтересу до історії Церкви в Україні та еволюції державно-церковних взаємин, але й фактичною відсутністю праць, присвячених Українській Православній Церкві (УПЦ). Опосередковану наукову інформацію про неї подано лише в кількох виданнях. Зокрема, в сьомому томі написаній митрополитом Василем Липківським багатотомної історії Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) під назвою “Відродження Церкви в Україні” подається доволі суб’єктивна характеристика факту виникнення та початкового етапу діяльності УПЦ [1]. Певні матеріали про цю Церкву містить “Нарис історії Української Православної Церкви” професора І. Власовського [2]. Чимало цінних даних є в нарисах-спогадах протопресвітера Д. Бурка [3] та в статті про митрополита УПЦ Івана Павловського, написаній Вірою і Валентином Кохно [4]. Серед публікацій останнього часу відзначимо наукові розвідки канадського історика Б. Боцюрківа [5] і вітчизняного вченого А. Зінченка [6].

Причиною нечисельної історіографії теми є надзвичайна вузькість джерельної бази. З огляду на вищевикладене, автор вважає цінною знахідкою відшукані у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) документи, які дають змогу певною мірою заповнити лакуни в історичних знаннях про УПЦ.

Метою даної статті є відтворення діяльності різних комісій, котрі діяли при Всеукраїнській Церковній Раді (ВУЦР) і єпархіальних церковних радах (ЄЦР) Української Православної Церкви, з допомогою аналізу джерел, що вперше запроваджуються до наукового обігу.

Як відомо, в січні 1930 року третій Всеукраїнський православний церковний собор, котрий мав статус надзвичайного, прийняв рішення про саморозпуск Української Автокефальної Православної Церкви. У лютому Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) повідомила про припинення своєї діяльності. Рештки УАПЦ після її загибелі об’єднала Українська Православна Церква на чолі з митрополитом Іваном Павловським. Хронологічні межі діяльності УПЦ обмежені 1930–1936 роками.

Вочевидь, вже Статут Церкви мав передбачати її організаційну будову і, зокрема, фіксувати створення і функціональне призначення комісій УПЦ, але, на жаль, тексту статуту УПЦ нам виявити не вдалося. На підставі знайдених джерел можемо констатувати, що вперше досить конкретно було структуровано склад відділів (комісій), які діяли при ВУЦР і ЄЦР, на пленумі Всеукраїнської Церковної Ради 19–21 листопада 1931 року, який відбувся в Харкові. У протоколі пленуму зазначено: “У всіх наказах, де говориться про різні комісії при ВУЦР та ЄЦР, треба точно зазначити, які комісії. При ВУЦР: Вищий Суд, Ревізійна Комісія, Богослужбова. При ЄЦР: Єпархіальний суд, Ревізійна комісія, іспитова” [7].

9 січня 1932 року ВУЦР порушила перед Секретаріатом Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) клопотання про дозвіл на заснування при Раді освітнього відділу [8].

Таким чином, на початку 1932 року ВУЦР мала в своїй структурі чотири комісії: ревізійну, богослужбову, освітню і вищий суд. При ЄЦ Радах діяли аналогічні підрозділи, до яких додавалася іспитова комісія. Простежимо організацію цих відділів та напрямки їх діяльності. Ревізійні комісії при єпархіальних радах було сформовано в листопаді 1930 року. Саме тоді пройшли організаційні збори в семи єпархіях УПЦ: Білоцерківській, Вінницькій, Київській, Лубенській, Уманській, Харківській і Черкаській (разом вони об'єднували на той час 498 парафій) [9]. Ревізійні комісії обиралися в складі трьох дійсних членів і двох кандидатів. Простежити форми і результати їх діяльності на місцях, за браком джерел, немає можливості. Гадаємо, в коло їх обов'язків уходили вірогідно ті ж функції, котрі поклалися на ревізійну комісію при ВУЦР, про діяльність якої маємо ширшу інформацію.

Перший склад Ревізійної комісії УПЦ було затверджено 14 грудня 1930 року. Головою обрали протоієрея Є.Лапчинського, членами – протоієреїв С. Хрипка і С. Басовола [10]. На листопадовому (1931 року) пленумі ВУЦР головою ревізійної комісії став С. Басовол, оскільки Є. Лапчинський “відійшов від праці” [11]. До комісії було введено протоієрея Д. Любеча і К. Бея [12]. Згідно з ухвалою цього пленуму “Ревізійна комісія має бути всебічно ознайомлена з працею ВУЦР й життям Церкви” і один раз на рік звітувати перед пленумом ВУЦР чи Всеукраїнськими зборами [13]. Тоді вже комісія подала “Акт огляду праці ВУЦР й життя УПЦ” за напрямками: “І. Церковно-керівнича справа ВУЦР; ІІ. Фінансова справа; ІІІ. Канцелярійно-господарча справа” [14].

Примітним є характер поданої інформації – винятково позитивно-схвальний тон, без будь-яких критичних зауважень, що знайшло відображення не лише в ухилах по кожному з пунктів, але й в загальному висновку: “Ревізійна комісія встановила, що праця Президії ВУЦР є високоідейна, самовіддана, повна любови до Рідної Церкви. Щира праця ВУЦР достойна вдячності всієї УПЦ” [15]. Залишимо без коментарів цей реверанс, оскільки нам не відома мотивація авторів ухвали. Проте, взявши до уваги те, що протоколи пленуму мали поширюватися з метою ознайомлення з діяльністю Ради серед єпархій, припустимо, що позитивна інформація повинна була допомогти підняти моральний дух прихильників УПЦ, повернувши увагу до неї з боку релігійної громадськості.

Той же протокол у доповіді митрополита І. Павловського фіксує, між тим, недоліки в діяльності ВУЦР, які відображено в “Акті обслідування праці ВУЦР Ревізійною комісією”. Зокрема, у питанні висвят пропонувалося ввести практику, за якої “всі кандидати ... обов'язково проходили через іспитову комісію” [16]. Ця вимога була спричинена необхідністю підняти рівень освіти духівництва і статус священодіяча. Однак брак священників у парафіях спонукав ВУЦР до прийняття рішень, які суперечили рекомендаціям ревізійної комісії. Наприклад, ухвалою Ради (протокол № 24) передбачалося “висвячувати й тих братів, що мають щире бажання служити церкві, мають знання богослужбового порядку, хоч, може, й не мають достатньої загальної освіти” [17].

Ревізійна комісія виявила значну кількість недостатньо обґрунтованих нагород, виданих священодіячам, визнала факт свавільних нагород у єпархіях. Тож комісія пропонувала “надалі нагороди затверджувати на пленумі” [18].

На зібранні ВУЦР також зазначалася складність проблеми єднання різних конфесій: “Ревізійна комісія встановила, що в справі міжцерковного братерсько-

християнського єднання нічого не зроблено, не вжито будь-яких організаційних кроків до міжцерковних зносин для взаємного пізнання й порозуміння” [19].

Отже, є підстави говорити, що напередодні пленуму ревізійною комісією до ВУЦР було подано достатньо повний аналіз стану справ УПЦ із зазначенням хиб у її діяльності і нагальних проблем.

До складу Богослужбової комісії при ВУЦР входили митрополит І. Павловський, архієпископи К. Малюшкевич, Ф. Сергієв і єпископ М. Карабіневич [20]. Основне завдання відділу полягало в упорядкуванні богослужіння в церкві. Ще Всеукраїнський Церковний Організаційний Комітет, який діяв з червня до грудня 1930 року, порушив питання про впорядкування богослужбової справи, уніфікацію тексту молитов, порядку й обряду богослужіння. Надзвичайний собор УПЦ у грудні 1930 року заслухав питання “Богослужбовий чин і обряд в УПЦ”, доповідачем з якого виступив Ф. Сергієв. Він же склав на розгляд Собору “Проект наказу в справі богослужіння в УПЦ”. Підготовлений документ було заслухано, але Собор, не маючи часу для детального обговорення, передав його на розгляд до ВУЦР [21].

Детальне обговорення документу відбулося на спільному засіданні ВУЦР і богослужбової комісії в лютому 1931 року. Констатовалося, що “головні моменти богослужбових чинів і обрядів, що виявляють собою догматичні істини, є незмінні”, але разом з тим “з благословенства Церкви можлива творчість в галузі Богослужбових чинів і обрядів Православної Церкви” [22].

Власне, документ мав на меті уніфікувати богослужбову практику, щоб “ніяких імпровізаційних моментів при богослуженні не припускати, крім тільки в промовах”. Тому пропонувалося прийняти “Чин вечірні” (частина III), “Чин утрени” (частина IV), “Чин літургії” (частина V) з відповідними виправленнями та вказівками. Всі 37 пактів цього наказу ВУЦР ухвалила і постановила через ЄЦР подати на парафії “для керівництва й пильного додержання”. Але цим діяльність Богослужбової комісії не обмежилася. ВУЦР доручила їй вивчити всі раніше видрукувані богослужбові книги “з метою перегляду й подачі до Президії листівних зауважень і можливих виправлень”. Кожен член комісії перебирав на себе для опрацювання певний перелік книг, до яких належали Святкова Мінея, чин Літургії, Всенощна, канти, концерти, колядки, Октоїх, Акафісти, Молитовник, Євангеліє, Часловець, Апостол, Требник, Служби страсного тижня і великодні, Правило для святого причастя, Псалтир [23].

Звіт про пророблену працю заслухав пленум ВУЦР у листопаді 1931 року, констатувавши незавершеність виконаного і ухваливши рішення про прискорення даної роботи з метою складання “на підставі всього зібраного матеріалу вичерпуючого наказу Богослужбового” [24]. Крім того, за дорученням ВУЦР архієпископом Ф. Сергієвим було складено церковний календар на 1932 рік, його затвердив пленум.

Необхідність організації освітнього відділу при ВУЦР була зумовлена незадовільним станом релігійної освіти пастирів і вірних. За дорученням листопадового (1931 року) пленуму Президія ВУЦР порушила клопотання перед урядом про дозвіл на заснування відповідного відділу. Передбачалося, що він діятиме на правах комісії ВУЦР. До складу утворення ввійшли 5 осіб. Головою мав стати хтось із членів Президії Ради. Серед завдань, які поклалися на дану комісію, значилося: “а) вивчення церковно-богословських питань, що їх ставить життя

УПЦ; б) допомога священодіячам УПЦ в справі піднесення їх власної релігійної освіти і релігійної освіти вірних” [25].

Визначаючи порядок праці комісії, пленум вважав, що вона може діяти як колективно, “для чого ... має свої засідання, які переводить там і тоді, де і коли є змога зібрати не менше половини членів відділу при обов’язковій участі зав. відділом”, так і індивідуально. Крім того, освітній відділ міг доручити розробку певного питання будь-кому з членів УПЦ. Задля ознайомлення з роботою комісії відповідні її протоколи надсилалися в ЄЦ Ради.

Прийняті відділом ухвали набували чинності з моменту їх затвердження ВУЦР. Архіпастирі і пастирі мали навчати за службою Божою істин віри, пояснювати Святе Письмо та служби Божі, а християнські церковні свята мали бути “темою для навчання історії, життя і розвою Церкви в боротьбі за істину християнської релігії”. Оскільки говорити про систематичне віронавчання було майже неможливо в тодішніх соціально-політичних умовах, митрополит І. Павловський неодноразово наголошував на необхідності самоосвіти, використання будь-якої нагоди в спілкуванні пастирів між собою як життєвої школи освіти й порадиництва.

Заснування освітнього відділу було необхідним і з огляду на потребу священодіячів УПЦ в “ознайомленні з релігійним життям іновірних і особливо різних сект, ... аби, знаючи це життя, могли охоронити вірних від ухилів від правдивого шляху доброго християнського життя, визначеного УПЦ” [26].

На жаль, про діяльність Вищого церковного суду інформація практично відсутня. Власне, ВУЦР констатувала наприкінці 1931 року, що це є “зовсім бездіяльний орган”, оскільки жодного разу “не було потреби в його допомозі”. Нам не вдалося відтворити ні кількісний, ні персональний склад суду. З’ясовано лише, що з моменту відродження УПЦ (грудень 1930 року) жодного засідання цього органу щонайменше протягом року не відбулося [27].

Таким чином, ми спробували оприлюднити виявлену інформацію про створені при ВУЦР комісії УПЦ, відстеживши сліди їх діяльності протягом 1930–1932 років. Вважаємо за необхідне констатувати обмеженість фактичного матеріалу, що зумовлено браком джерел. З огляду на це, варто з певною долею умовності сприймати висновки про реальну роль комісій в діяльності УПЦ.

Особливо сказане стосується 1933–1936 років, про які й сьогодні через недоступність до архівних матеріалів практично не можемо сказати щось певне. Нині ми не маємо й даних про роботу комісій при єпархіальних церковних радах. Творчий пошук дослідників цього питання вкрай актуальний, оскільки інформація про УПЦ потребує розширення і уточнення, деталізації і узагальнень.

З огляду на сказане вважаємо, що запропонований тут матеріал дасть поштовх до подальших досліджень історії Української Православної Церкви.

Література

1. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: Укр. вид-во “Добра книжка”. З друкарні оо. Василян, 1959. – С. 218–221; його ж: Історія Української Православної Церкви. Розділ УП: Відродження Української церкви. – Вінніпег – Канада: Накладом фундації Івана Грищука, 1961. – С. 172–181.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк; Київ; С. Бавнд-Брук, 1990. – Т. IV: XX ст. – Ч. I. – 384 с.
3. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут – Бавнд-Брук, Н.Дж., США: Видавничий фонд владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. – 392 с.

4. Кохно В., Кохно В. Третій Митрополит УАПЦ Іван Павловський // Ювілейний календар УАПЦ на 1971 рік Божий. – Чикаго, 1971. – С. 38–42.
5. Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929-1936 роках // Сучасність. – 1990. – Ч. 11. – С. 80–91.
6. Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 117–175.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. ф.1, оп. 6, спр. 212, арк. 11; оп. 7, спр. 174, арк. 11.
8. Там само. – Оп. 6, спр. 218, арк. 213.
9. Там само. – Спр. 212, арк. 63.
10. Там само. – Арк. 78.
11. Там само. – Арк. 28; оп. 7, спр. 174, арк. 28.
12. Там само. – Арк. 27; оп. 7, спр. 174, арк. 27.
13. Там само. – Арк. 10; оп. 7, спр. 174, арк. 10.
14. Там само. – Арк. 27–28; оп. 7, спр. 174, арк. 27-28.
15. Там само. – Арк. 28; оп. 7, спр. 174, арк. 28.
16. Там само. – Арк. 7; оп. 7, спр. 174, арк. 7.
17. Там само.
18. Там само. – Арк. 8; оп. 7, спр. 174, арк. 8.
19. Там само. – Арк. 9; оп. 7, спр. 174, арк. 9.
20. Там само. – Арк. 41.
21. Там само. – Арк. 29; оп. 7, спр. 174, арк. 29.
22. Там само. – Оп. 6, спр. 212, арк. 49.
23. Там само. – Арк. 52.
24. Там само. – Арк. 30; оп. 7, спр. 174, арк. 30.
25. Там само. – Оп. 6, спр. 218, арк. 213.
26. Там само. – Спр. 212, арк. 15.
27. Там само. – Арк. 13.

Н.І. Концур

Підготовка до ліквідації української греко-католицької церкви в Галичині

Величезні потрясіння і важкі випробування випали на долю України у ХХ столітті. Народ пережив дві світові війни, масові депортації сталінського і гітлерівського режимів. З усіх народів Європи українці постраждали найбільше.

У центрі воєнно-політичного протистояння і збройної боротьби постійно перебували західноукраїнські землі і, зокрема, Галичина. Із переходом Західної України в 1939 р. до СРСР в історії західноукраїнських земель наступив якісно новий етап. Із встановленням радянської влади відбувається і зміна ідеології. Саме в сфері ідеології Москва зіткнулась із сильним і небезпечним супротивником – Українською Греко-Католицькою Церквою.

Анексувавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену “радянізацію” нових захоплених земель, розгорнула широкий наступ на релігію і Церкву, зокрема Греко-Католицьку, як важливий чинник духовного і політичного життя краю. Першим кроком радянської влади була ліквідація засобів

впливу Церкви на віруючих. В зв'язку з цим одразу ж було закрито навчальні заклади УГКЦ: Богословську академію, духовні семінарії, наукові установи, видавництва, припинені релігійні видання, скасоване викладання релігії в школах і вузах [12, с.10]. Однак, повній ліквідації УГКЦ в 1939–1941рр. Завадив початок радянсько-німецької війни. Після відновленню радянської влади в Західній Україні керівництво СРСР на перших порах поставилось до УГКЦ досить лояльно, визнавши за нею такі ж права, які мали інші конфесії в Радянському Союзі [9, с.310]. Проте відносно толерування радянською владою УГКЦ тривало недовго. Вже 2 березня 1945 року голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов отримав завдання підготувати для Сталіна пропозиції щодо взаємовідносин між католицизмом і православ'ям з метою вирішення проблем Греко-Католицької Церкви [7, с.338].

15 березня 1945 р. Карпов подав Сталіну під грифом “Цілком таємно” доповідну записку “Про заходи щодо приєднання греко-католицьких парафій у СРСР до Руської Православної Церкви, використання старокатолицької Церкви для створення опозиції Ватикану у західних республіках СРСР, зміцнення впливу РПЦ за кордоном та організації всесвітньої конференції християнських церков” [9, с.311]. Пропозиції Карпова передбачали: “1. Організувати у Львові православну єпархію..., ... 5. ...випустити спеціальне звернення до духовенства і віруючих уніатської Церкви 6. Організувати в середині уніатської Церкви ініціативну групу, що повинна декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу у православ'я; ... 9. Оформити приєднання до Московської патріархії Мукачівсько-Пряшівської Єпархії...” [7, с.339–340].

Дані пропозиції відображають справжні наміри Кремля щодо УГКЦ. І. Білас аргументовно довів, що розроблені Г. Карповим “пропозиції по возз'єднанню церков” являли собою детальний план саме ліквідації УГКЦ. Передбачалось підірвати єдність українців, штучно створити ворожнечу між ними і за допомогою, як це не дивно на перший погляд – церкви, добитися розколу. Так, саме церкви, звинувативши її у “всіх гріхах”, до того ж зробити це руками представників іншої конфесії, тобто РПЦ, якій у Західній Україні створювали умови найбільшого державного сприяння [9, с.29].

Реалізація планів ліквідації УГКЦ розпочалась тотальним пропандистським наступом. Основне місце в цьому наступі відводилось статті В. Росовича “З хрестом, чи з ножем?”, опублікованій 8 квітня 1945 р. усіма газетами Західної України і виданій окремою брошурою. Стаття носила яскраво виражений анти-уніатський характер: “Вороги українського народу, вдягнені в ряси українських уніатських священників, є... агенти міжнародної реакції. Вони шкодять народу в його святій творчій роботі. Кривава діяльність цих злочинців мусить бути рішуче припинена” [5, №4, с.104].

Підготувавши ідеологічний ґрунт, радянська влада вдалась до більш рішучих заходів. 11 квітня 1945 р. органи НКВС здійснили безпрецедентну акцію – заарештували митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку, М. Чернецького, Г. Холмишина, І. Лятишевського, а дещо пізніше єпископів Й. Коциловського і Г. Лакоту. Всього, як інформував заворганізаційним відділом Львівського обкому КП(б)У Богородченко представника ЦК КП(б)У А.Н. Зленка (26.04.1945 р.), в ході проведеної акції було заарештовано 33 представники греко-католицького духовенства [5, №4, с.102]. Найбільший їх злочин, за висловом майбутнього станиславського єпископа А. Пельвецького полягав у тому, що вони “... не усвідомлювали свого призначення, ...не виправдали довіри” [5, №4, с.103].

Обезглавивши УГКЦ та позбавивши віруючих і рядове духовенство проводу, державні органи перейшли до втілення в життя запропонованих ще в березні 1945 р. Г. Карповим заходів щодо ліквідації УГКЦ. Згідно з ними, 28 травня 1945 р. у Львові була створена “Ініціативна група”, до якої ввійшли: доктор філософії о. Гавриїл Костельник, генеральний вікарій Перемишльської єпархії о.М. Мельник і декан із Станіславської єпархії о. А. Пельвецький [14, с.333]. В цей же день Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з проханням затвердити як представника греко-католицького духовенства, з метою добиватись “об’єднання в одну церкву – в свою рідну, незалежну від чужинецької кормиги, в православну, що є церквою наших батьків” [4, с.361]. Цього ж дня, Ініціативна група видала ще одне звернення – “До всеченного греко-католицького духовенства в західних областях України”, в якому закликала духовенство і вірних приєднуватись до Ініціативної групи і переходити на православ’я [2, арк.3].

18 червня 1945 р. Раднарком УРСР затвердив Ініціативну групу. Зауважимо, що у відповіді Раднаркому зазначалося: Ініціативна група зобов’язувалася усі правові питання у сфері воз’єднання УГКЦ з РПЦ “узгоджувати з Уповноваженим Ради у справах РПЦ...” [4, с.362]. Крім того, група мала надсилати уповноваженому списки всіх деканів і настоятелів монастирів, які відмовлялись приєднуватись до Ініціативної групи.

Щоб прискорити процес приєднання священників до Ініціативної групи, Уповноваженим Ради П.С. Ходченком був розроблений графік про проведення по районах зборах священників і їх зустрічей з членами Ініціативної групи. В Станіславській єпархії перші такі збори відбулись 30 серпня 1945 року в Коломийському деканаті. Проте більше половини усіх зборів була зірвана, що пояснювалось неявкою священників [1, арк. 57].

В цілому, темпи переходу священників на православ’я були нищими за ті, на які розраховувала влада. Станом на жовтень 1945 р., за даними Уповноваженого Ради, до Ініціативної групи приєднались:

- по Львівській області – 233 священники із 279 (79%); [5, №4, с.111];
- по Станіславській – 188 із 341 (55%); [3, арк.142-151];
- по Дрогобицькій – 237 із 270 (69%); [5, №4, с.111];
- по Тернопільській – 188 із 270 (69%); [5, №4, с.111].

До початку 1946 р. ситуація майже не змінилась. За даними В. Пашенка, станом на 1 січня 1946 р. за приєднання висловились:

- по Дрогобицькій області – 270 із 328;
- по Львівській – 230 із 357;
- по Станіславській – 171 із 339;
- по Тернопільській – 188 із 270 [13, с.176–177].

Робота щодо розкладу Греко-католицької Церкви велася в різних напрямках. Уже протягом 1945 року місцевий уповноважений заклав два греко-католицьких храми у Долинській області. Після арешту верхівки уніатського духовенства настала черга рядових священників: непокірних вистежували й затримували. За їх “обробку” бралось НКВС. Спочатку священникам погрожували. Очевидець подій, о. П. Олійник згадував: “...капітан з області...сказав: “Якщо підпиштесь на руское православіє, можете спокійно працювати за своєю спеціальністю, але якщо будете й далі пручатися, приготуйте собі хліб і білизну, бо ми Вас з села заберемо, щоб ви не деморалізували людей” [6, с.105]. Найбільш непокірних священників чекав

арешт і висилка. Одночасно розпочалась широка пропогандиська кампанія, спрямована проти унії, на підтримку православ'я.

За таких обставин 12–18 грудня в Києві було проведено спеціальну нараду Уповноважених Ради в справах РПЦ і релігійних культів за участю членів Ініціативної групи і працівників НКДБ. На нараді було прийнято радикальне рішення – скликати у Львові Собор греко-католицького духовенства “для прийняття офіційного акту про розрив з Ватиканом і возз'єднання з РПЦ” [9, с.306]. Скликати собор планувалось в найбільшій греко-католицькій святині – соборі св. Юра у Львові, що мало “покласти початок... повернення Православної Церкви її святинь” [11, с.345].

Які ж були причини такого рішення? З низки документів партійних архівів та збереження там “доповідних записок” і звітів органів НКДБ – МВС приходимо до висновків, що підпорядкованість УГКЦ “профашистському” Ватиканові була лише однією, і то не найважливішою, причиною “саморозпуску” в 1946 р. Причини ліквідації УГКЦ були значно глибшими. Як відмічає Д.В. Табачник, церква була на цей час, по суті, єдиною могутньою силою, що могла чинити організований опір і ставила потенційну загрозу тоталітарному режиму [8, с.62].

Як вважає І. Білас, вже сам факт існування самостійної УГКЦ становив потенційну загрозу режиму. Сталіна, який неухильно і цілеспрямовано, дотримуючись рецептів “маніавелізму”, будував абсолютну диктатуру. З холодним розрахунком він змітав із свого шляху всіх і все, що могло мати хоча б тінь небезпеки для його самодержавства. Неможливо було більше відділити від його особи ні волі, ні науку, ні мистецтво, ні літературу, ані тим більше релігію. Але зберегти її навіть у “прирученому” вигляді було ризиковано. Бог повинен бути один – той, що в Кремлі, і віра в нього покликала була стати державною ідеологією [8, с.145]. Б. Боцюрків виділяє ще одну важливу причину ліквідації УГКЦ: вона була хребтом та основою національної свідомості галичан, головною перешкодою на шляху до зближення і майбутнього злиття галицьких українців з росіянами та духовною опорою збройної боротьби ОУН-УПА проти радянської влади [10, с.107].

Підводячи підсумок висвітленню процесу підготовки до ліквідації УГКЦ, необхідно також відмітити, що в Галичині і на Закарпатті Українська Греко-Католицька Церква була головною національною інституцією, незалежною від радянської влади, історичною структурою, що інтегрувала українство на базі ідейно-релігійних принципів, неприйнятих для радянського режиму. “Возз'єднання” УГКЦ з РПЦ мало нівелювати ці прикмети та функції Греко-Католицької Церкви і перетворити “возз'єднану” церковну організацію на інструмент режимного контролю над її вірними. Тому зрозуміло, що жодні поступки з боку її єпископату не могли зберегти УГКЦ.

Література

Архівні джерела

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО).

8. Ф. Р-388, оп.1, спр.2.

9. Ф. Р-388, оп.1, спр.32.

10. Ф. Р-388, оп.2, спр.32.

Опубліковані джерела, збірники документів:

11. Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів, 1981. – 448 с.

12. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944–1991рр. //УІЖ. – 1996. – №4. – С.101-114.

13. Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, дослідження, есе / Упорядкування Ф. Зубанича, передмова В. Яворницького К.: Просвіта, 1998. – 784 с.

Монографії, статті

7. Андрухів І.О. Галицька Голгофа: лівідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. – Івано-Франківськ: Нова доля, 1997. – 84 с.

8. Білас І. Органи НКВД-МГБ і трагедія УГКЦ // Визвольний шлях. – 1992. – Кн.9. – С.1041–1049.; Кн.12. – С.1436–1446.

9. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн.1. – 432 с.

10. Боцюрків Б. Т. зв. “саморозпуск” Української Греко-Католицької церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1988. – № 1. – С.106–112.

11. Волошин Ю. Лівідація Української Греко-Католицької Церкви // Визвольний шлях. – 1996. – Кн.3. – С.335–349.

12. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // УІЖ. – 1993. – №2–3. – С.3–17.

13. Пашенко Д. Православ'я в новітній історії України. – Ч.1. – Полтава, 1997. – 356 с.

Довідкові видання, навчальні посібники

14. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.

І.М. Спудка

Деякі аспекти вивчення окупаційного режиму в історіографії

Історія Другої світової і Великої Вітчизняної війни завжди привертала увагу науковців, літераторів, публіцистів і займала провідне місце в історіографії.

Незважаючи на вагомий доробок радянських історіографів, в історії Великої Вітчизняної війни лишається багато “білих плям”, багато проблем або взагалі не досліджено, або досліджено поверхово, однобічно та фрагментарно. Велика кількість фактичного матеріалу досі лишається перекрученою та фальсифікованою.

Попри те, що за майже шістьдесят років, які минули після завершення Другої світової війни, вийшло чимало різнопланової літератури про її історію, тема нацистського окупаційного режиму на території України все ще не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Проблема проведення нацистським керівництвом культурної політики на окупованій території України не досліджувалася взагалі.

Існування такої прогалини пояснюється тим, що впродовж десятиліть радянський тоталітарний режим будь-якими засобами забороняв ученим досліджувати складні політичні процеси воєнного часу, орієнтуючи науковців на висвітлення їх тільки у загальному масштабі, не вдаючись до глибокого політичного аналізу дійсних причин виникнення війни, її підсумків, цілей воюючих сторін, становища в різних регіонах, охоплених воєнними діями тощо.

Перші публікації про нацистське панування на окупованих територіях колишнього Радянського Союзу, зокрема в Україні, почали з'являтися в пресі вже під час війни. У цих статтях розкривалися людиноненависницькі плани окупантів щодо слов'янських народів, викривалася нацистська расова теорія, злочини гітлерівців,

методи винищення ними мирного населення і військовополонених. У цей час також з'явилися й перші наукові роботи, які частково торкалися теми нацистської окупації в Україні [1].

Перший внесок в історіографію проблеми зробили сучасники подій. Роботи І. Юзефова, К. Дубіни, Д. Заславського, О. Єрусалимського та інших авторів цього періоду висвітлюють звірства, сваволю та насилля окупантів. В них підкреслювалося, що злочинні дії нацистів та їх союзників були не випадковими, а виходили з політичних та економічних цілей, які переслідувала Німеччина та її сателіти.

Певну роль у розкритті теми відіграла серія збірок документів, яку у 1942 році видав Народний комісаріат оборони Союзу РСР, куди ввійшли протоколи, акти, заяви, донесення, записи розповідей очевидців, виписки із захоплених листів та щоденників ворожих солдатів та офіцерів; свідчення полонених гітлерівців; злочинні накази окупаційного командування, які санкціонували вбивства, розбій. Вони змальовували жахливу картину насилля і знущань, масового знищення місцевого мирного населення та військовополонених [2].

Однією з перших праць, в якій наводиться схема організації військово-господарського окупаційного апарату загарбників, є брошура А. Леонтьєва “Зеленая папка “Геринга” [3], де він вказує на існування цілої системи заходів щодо здійснення грабежу та розбою.

У перше десятиліття після війни радянські історики робили спроби дослідити важливі військові події і зробили опис деяких з них. Головними джерелами надрукованих робіт у той період, які визначали їх зміст, були доповіді і накази Сталіна, зібрані у книзі “О Великой Отечественной войне Советского Союза”, відмінною рисою яких було не відображення важливих подій та періодів війни, а тільки їх оцінювання та тлумачення, що складало основу концепції історії Великої Вітчизняної війни [4].

Відомості про “новий порядок”, встановлений окупантами на захопленій території України та інформація щодо злочинної діяльності нацистів, міститься у матеріалах Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів окупантів “Документы обвиняют: Сб. Документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории” [5] та ін.

Таким чином, у цей період йшло накопичення фактичного матеріалу з досліджуваної теми.

Наступний період відзначений створенням широкої документальної бази, особливо у зв'язку з підготовкою Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями. Опублікована в цей час література висвітлює юридичний бік проблеми в цілому. З'являються у вигляді збірників матеріали Нюрнберзького процесу [6]. В науковий обіг введено значну кількість нових фактів, які були певною мірою узагальнені.

За перше післявоєнне десятиліття радянська історіографічна наука не збагатилася серйозними дослідженнями подій Вітчизняної війни [7]. Але те, що було зроблено, виявилось достатнім для утвердження концепції історії Великої Вітчизняної війни, у якій історична реальність і міфи, вигадки, елементарні хвастощі, які виникли у період війни, склалися у струнку систему.

Наступний період історіографії розпочався після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 року), на якому М.С. Хрущов виступив з доповіддю “Про культ особистості та його наслідки”. Значна частина доповіді була присвячена питанням Великої Вітчизняної війни, головним чином військовому керівництву Сталіна. Осуд з'їздом культу

особистості Сталіна, постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 року про здолаття культу особи та його наслідків сприяли складанню більш сприятливих умов для дослідження історії [8].

Автори цього періоду приділяли увагу підготовці країни та армії до відбиття німецько-фашистської агресії, загроза якої виникла в 2-й половині 30-х років, вивченню зовнішньополітичних акцій радянського керівництва, спрямованих на забезпечення безпеки країни та захист її інтересів, технічне переобладнання і підготовку Збройних сил до війни, головним чином військ прикордонних округів та сил Військово-Морського Флоту, стану військової техніки. Вчені аналізували прорахунки та помилки радянського керівництва та в загальних рисах висвітлювали наслідки масових репресій 1937–1941 років. Також у цей період багато уваги приділялося висвітленню діяльності Комуністичної партії у роки війни [9].

У 50–60 роках в ряді областей України були опубліковані збірки документів, які мали спеціальні розділи, присвячені окупаційному режиму [10]. З виходом 6-томної “Истории Великой Отечественной войны Советского Союза” [11], першої книги 5-го тому “Истории Коммунистической партии Советского Союза” [12], десятого тому “Истории СССР” [13], 12-томного видання “История второй мировой войны 1939–1945” [14], 3-томного дослідження, підготовленого істориками України; “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: 1941–1945 рр.” [15] пов’язаний четвертий період у дослідженні окупаційного режиму, який характеризується збільшенням друкованих робіт з історії Вітчизняної війни та окремих її подій. Кількість дослідницьких робіт зменшилася, але вони видавалися для виправлення “перекосів” у висвітленні історії війни, які були допущені у попередньому періоді. Кількість “білих плям” не зменшилася, а навпаки, появи нових сприяли необ’єктивність, безсовісне замовчування та перекручування фактів в угоду керівним вказівкам згори, але позитивним є розкриття участі і ролі вермахту, німецьких монополій, окупаційних властей у скоєні злочинів на окупованих територіях СРСР, а також виділення того моменту, що тут окупаційний режим, порівняно з іншими країнами, був найбільш жорстоким, хоча особливості режиму в окремих районах, зокрема, в окремих районах в Україні, у них не розглядалися [16].

У монографіях М.М. Загорулька та А.Ф. Юденкова “Крах плана “Ольденбург” [17] та “Крах экономических планов гитлеровской Германии” [18] певне місце відведено характеристиці окупаційного режиму в Україні, військово-економічного та адміністративного апарату. Автори дослідили деяку трансформацію окупаційної політики в ході війни, коли нацисти змушені були використовувати як метод управління не лише терор, а й соціальну демагогію. Наведена монографія відзначається широкою документальною базою та введенням в науковий обіг ряду нових архівних матеріалів [19].

Необхідно виділити книгу “Історія застерігає” [20], матеріали якої розкривають сутність нацизму, свідчать про злодіяння окупантів та їх посібників на тимчасово окупованій території Української РСР. До збірника увійшли деякі секретні документи нацистського керівництва, командування вермахту, каральних органів, фашистської окупаційної адміністрації та їх посібників. Багато документів свідчать про експлуатацію місцевого населення та військовополонених окупованих територій, вивезення населення до Німеччини, а також існують документальні докази злодіянь окупантів на Україні.

Важливий внесок в історію Другої світової війни своїми дослідженнями зробили В.С. Коваль та М.В. Коваль. В.С. Коваль у своїх роботах приділив увагу питанням запланованості різних напрямків окупаційної політики, ліквідації органів радянської влади. Дослідник обґрунтовує тезу про об'єктивну неможливість, виходячи з природи окупаційного режиму, проведення більш гнучкої політики нацистського керівництва. В своїх роботах В.С. Коваль висвітлює умови життя населення за часів окупації, застосування системи примусової праці, зміна політичного і суспільного ладу. Особлива увага зосереджена на знищенні і пограбуванні культурних цінностей українського народу.

М.В. Коваль, використовуючи значний документальний матеріал, висвітлює злочини німецького фашизму проти українського народу – масовий терор проти населення, тотальне пограбування країни, введення різноманітних форм експлуатації населення окупованих територій, політичні процеси та інші проблеми. Пошуком дійсних причин світової трагедії 1939–1945 рр. стала робота М.В. Ковалю “Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939–1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення” [21], в якій автор подав своє бачення наукової концепції історії українського народу за часів Другої світової війни [22]. Логічним продовженням цієї праці стала його книга “Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” [23]. В його роботах здійснюється історіографічне та історіософське осмислення подій Другої світової війни і місця України в ній, формулюється ряд актуальних наукових проблем, без розв'язання яких неможливий подальший розвиток історіографії Другої світової війни і формування її нової історичної концепції.

Великий інтерес викликає робота Т.С. Першиної “Фашистський геноцид на Україні 1941–1944” [24]. Автор, викриваючи злочини окупантів, зосереджує увагу в основному на відображенні політики геноциду.

Вищеперелічені збірники документів та монографії розкривають питання, пов'язані з планами нападу та окупацією захоплених територій, що були розроблені нацистським керівництвом, діяльністю та функціонуванням адміністративних органів управління та ін. проблеми.

Політичні процеси другої половини 80–90-х років, що призвели до розпаду Радянського Союзу й утворення незалежної України, позитивно позначилися на дослідницькій роботі з проблем Другої світової війни. Утвердження незалежності Української держави створило сприятливі умови для започаткування об'єктивного по-справжньому наукового дослідження і висвітлення історії України періоду Другої світової війни, рішучого подолання нашарувань, штампів і стереотипів, які були характерними і домінуючими в історіографії попередніх років [25]. У вітчизняних істориків з'явилася можливість працювати над багатьма проблемами, які неможливо було розробляти за радянських часів через наявність жорсткої цензури та з секретними архівними фондами, що були недоступними.

Проблемі проведення освітньої політики, роботи театрів на окупованій території присвячена монографія В.М. Гайдабури “Театр, захований в архівах” [26] та робота Потильчака О. “Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні” [27]. Перша монографія характеризується широкою документальною базою, яку автор використав для свого дослідження, – роботи театрів в умовах окупації України. У роботі Потильчака О. розкриваються питання, пов'язані з професійною підготовкою кадрів на окупованій території, а саме: особливості організації та функціонування початкових професійних шкіл, курсів, училищ, технікумів та

окремих факультетів і вузів. На основі аналізу всього комплексу джерел вперше зроблено спробу оцінити міру ефективності кроків, здійснених нацистами у напрямку часткового відновлення мережі фахового навчання та професійної підготовки молоді в Україні за часів її окупації.

Отже, аналіз наукової та публіцистичної літератури, в якій тією чи іншою мірою висвітлено питання, пов'язані з окупаційним режимом в Україні, дозволяє зробити висновок, що до теперішнього часу науковцями проведена чимала робота в напрямку дослідження цієї складної наукової проблеми. І все ж чимало її аспектів залишаються нерозкритими. Питання, пов'язані з проведенням культурної політики на окупованій території України, а саме: освітня діяльність нацистів на підкореній території, робота театрів, музеїв, архівна справа, – все ж таки не знайшли достатнього висвітлення в ґрунтовних наукових працях.

Література

1. Лавріщук В. Деякі історіографічні аспекти вивчення німецько-фашистського окупаційного режиму в західних областях України // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 48. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С.105.
2. Рекотов П.В. Деякі проблеми історіографії періоду окупації України 1941-1944 рр. // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – №1. – С.297.
3. Леонтьев А. “Зеленая папка” Геринга. – М., 1942.
4. Перечнев Ю.Г. Великая Отечественная война в советской историографии.-М.: Знание, 1984. – С. 5.
5. Документы обвиняют: Сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Вып. 2. – М., 1945.
6. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов: В 2 т. – 3 изд., испр. – М., 1955. – Т.1–2; юрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. материалов: В 7 т. – М., 1957–1961.
7. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М., 1947.
8. Доповідь вперше була опублікована у відновлених в 1989 році “Известиях ЦК КПСС” (Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 146, 151).
9. Советская историография (под общей редакцией Ю.Н. Афанасьева).- Российский государственный гуманитарный университет. – М., 1996. – С. 285.
10. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): Зб. документів. – Полтава, 1947; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. документов и матералов: В 3 т. – Одесса, 1947–1950; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944: Зб. документів. – Житомир, 1948; Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині: Документи і матеріали. – Херсон, 1948.
11. История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945 гг.: В 6 т. – М., 1960–1965.
12. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. – М., 1970. – Кн. 4.
13. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 т. – М., 1973. – Т. 10.
14. История второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12-ти т. – М., 1973–1982.
15. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: 1941–1945 рр.: В 3 т. – К., 1967–1969.
16. Рекотов П.В. Вказана праця. – С. 299.; Советская историография. – С. 304.
17. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана “Ольденбург”. – М., 1980.
18. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов гитлеровской Германии. – М., 1981. – 374 с.
19. Рекотов П.В. Вказана праця. – С. 299.

20. Історія застерігає (Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загонів та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої вітчизняної війни). – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1986. – 267 с.
21. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939–1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.
22. Лаврішук В. Вказ. праця. – С. 107.
23. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
24. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944. – К., 1985.
25. Марущенко О. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 90-х років // Історія в школі. – 2000. – №5–6. – С.2–4. (с. 2).
26. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. – К.: Мистецтво, 1998. – 220 с.
27. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). – К.: Міжнародна фінансова агенція. – 1998. – 36 с.

І.І. Поїздник

Основні тенденції розвитку українсько-польських етноконфесійних відносин на Галичині у роки Другої світової війни

Релігійне життя Галичини завжди обумовлювалось об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних і конфесійних чинників. В період же Другої світової війни відбулося формування нової ситуації, яка загострила етнічні, конфесійні, суспільно-політичні стосунки між поляками та українцями.

Доступ до матеріалів архівів, публікація документів дозволили науковцям досягти в останні десятиріччя значних успіхів в дослідженні історії церкви та національного руху в Західній Україні. Цьому також сприяла дискусія, пов'язана з 60-річчям “волинських подій” [1, 2]. Окремі аспекти взаємовідносин Греко-католицької церкви з українським національно-визвольним рухом висвітлювались у кандидатській дисертації Біласа Я.І. [3]. Але міжконфесійні відносини на Галичині, їх основні визначальні чинники в 1939–1946 рр. залишаються поза увагою сучасників, як і проблема взаємозв'язку етнічного і конфесійного на цій території.

Слід зауважити, що досить помітним чинником впливу на розвиток міжконфесійних відносин в роки війни, поряд з політикою владних структур, став саме організований суспільно-політичний рух української і польської спільнот. Всі церкви представлені у краї, були змушені в цій ситуації рахуватися з таким станом речей. І, визначаючи стосунки між собою, УГКЦ та Римо-католицька церква мали зважати на позицію українського й польського національного підпілля. Найбільшою проблемою такої взаємозумовленості була радикалізація цих рухів, що зрештою призвела їх до жорсткого протистояння. Проте церкви у цих стосунках виступали не пасивною стороною, а радше визначальним контрагентом. Особливою активністю відрізнялась УГКЦ.

Напередодні Другої світової війни більшість вищого греко-католицького духовенства, підтримуючи український національний рух, але реально оцінюючи тогочасну етнополітичну ситуацію, було налаштоване на пошуки порозуміння з польською владою “для підтримання всебічного розвитку українського народу в християнському розумінні здобуванням для нього повноти національних і

громадських прав” [4, 304].

Клір Греко-католицької церкви і надалі в роки німецької окупації позитивно ставився до діяльності поміркованих національних сил. Свідченням цього є, наприклад, об’ємне листування Українського Центрального Комітету із митрополитом, що збереглись у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові [5], існування при УЦК з весни 1940 р. дорадчого органу – Колегії у справах УГКЦ на чолі з о. ректором Олександром Малиновським [6, 288] та Пастирське послання А. Шептицького на підтримку Акту відновлення Української державності 30 червня 1941 р. “Повідомляючи тебе, Український Народе, про таке вислухання наших благальних молитов, взиваю тебе до вияву вдячності для Всевишнього, вірності для його Церкви і послуху до влади [української]”, – зазначає в своєму Пастирському листі на підтримку Акту митрополит Кир Андрей, відзначаючи провідне місце церкви в майбутній українській державі [7, 204].

По всій території Галичини прокотилася хвиля мітингів національного характеру, учасниками яких були й українські греко-католицькі священники. Про одних із них, що відбувся на горі Лисоня, за кілька кілометрів на південний схід від Бережан, розповідає Шимон Редліх: “До натовпу звернулося багато священників української уніатської церкви на чолі з о. Бачинським. Були оплакані загиблі герої 1929 р. Декламували націоналістичні вірші” [8, 186].

Єпископ Г. Хомишин також привітав проголошення Акту 1941 р. своїм Пастирським листом у липні цього ж року, і сам особисто взяв участь у мітингу в Станіславі на його підтримку [9, 15].

Саме в роки німецької окупації спостерігається потепління в стосунках А. Шептицького і Г. Хомишина, що принесло церкві бажану єдність і перетворило її на міцний моноліт в тогочасному житті Галичини, силу, з якою німецька окупаційна влада змушена була рахуватися.

Така однастайність у лоні Греко-католицької церкви, а також корислива підтримка німцями українських національних намагань сприяла появі певного конфлікту з Католицькою церквою, що знайшов своє відображення і на етнічному ґрунті. Католицька церква, як вже зазначалося, була церквою поляків Галичини, які сприйняли негативно зміни в житті краю. Українці ж були повністю віддані справі здобуття цілковитого суверенітету на своїй українській етнічній території в той час, як поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становищі, що існувало до війни. Неспроможні розв’язати територіальне питання мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, що нагадувала етнічну чистку. Політичні керівники Української Повстанської Армії вимагали, щоб поляки покинули українські землі і перейшли за Буг. Тим часом поляки, у відповідь, видали летючки, закликаючи українців виїхати на Схід – за Збруч [10].

Конфлікт “українець – поляк”, який свідомо розпалювався владою, автоматично передбачав існування конфлікту “греко-католик – католик”. Кожна із сторін на рівні нижчого духовенства захищала своїх вірних. Розуміючи важливість віри в житті кожної з етнічних груп, саме священники і ставали першими жертвами безглузких вбивств. А греко-католицькі церкви і католицькі костьоли відповідно об’єктами номер № 1 для нападів.

У документах митрополичого ординаріату часто можна зустріти повідомлення про загибель священників на зразок – “прострілений в голову кулею бандита у своїй хаті” [11, 10]. Лише в деяких із них зустрічається ремарка: “Поляки звинувачують

українців” або “українці – поляків”. Адже було не так важлива національність “бандита”, як наслідок його дії – смерть невинної людини.

“У кожному селі ми палимо насамперед млин і церкви, отже, невдовзі у радіусі кільканадцяти кілометрів ніде немає млина, ані церкви, ані попа, так само нищимо пагорки-пам’ятки”, – пише в донесенні для польського підпілля (Східного Бюро при Департаменті Внутрішніх справ Делегатури Уряду в Краї) поліцейський-поляк, що перебував на німецькій службі [12, 132–133]. “Хтось зауважив, як це було часто серед українців, що винуватець – польський ксьондз... (ми знову спостерігаємо ототожнення двох понять: етнічної і релігійної належності). Почувши це, один із воїнів пішов до місцевого костюлу, схопив ксьондза і застрелив його” [8, 152].

Митрополит А. Шептицький не раз виступав з осудом такого протистояння. В своїх листах і посланнях до духовенства й вірних він намагався підкреслити важливість єдності населення краю. Особливо в той час, коли стало зрозумілим, що німецька влада ніколи не допустить утворення незалежної України, а етнічні конфлікти використовує лише в своїх цілях. Глава УГКЦ закликав до здорового глузду галичан, єдиним способом вижити для яких було не сприймати свою етнічну і конфесійну належність як основу для екстремістських дій. “Ми навіть були свідками страхітливих убивств, учинених молодими людьми, можливо, і з добрими намірами, але із згубними наслідками для нації. Ми не раз бачили людей, котрі переказували нашій молоді накази різних національних провідників і наказували для добра справи когось убити. Було багато таких випадків, що самі провідники молоді голосно і публічно стверджували, що агенти, які наказували молоді вбивати, були провокаторами і служили нашим ворогам”, – попереджував митрополит своїм Пасторським листом, що був викликаний масовими вбивствами поляків на терені греко-католицької Львівської митрополії [13, 22–24].

Погоджуючись з митрополитом, Г. Хомишин був переконаний, що взаємна ненависть між двома народами призведе до ще більшого ускладнення ситуації в регіоні. Єпископ дотримувався протягом всього свого життя критичної позиції щодо нелегальних методів боротьби, які, на його думку, неспроможні вирішити важливі завдання, а лише їх загострити [9, 15].

Отже, українсько-польське протистояння вплинуло на відносини Української греко-католицької та Католицької церкви лише на рівні нижчого духовенства, які підтримували своїх вірних у цих конфліктах. Натомість вищі ієрархи намагались досягти порозуміння.

Друга світова війна внесла свої корективи не лише у внутрішньоконфесійні та конфесійні відносини, а й у ставлення до радикального національного руху. Греко-католицька церква використовувала будь-які можливості консолідації українського суспільства в роки важких випробувань, особливо з появою шансу створення своєї державності. Надії ж на німецьку владу розвіювалися з кожним днем окупації.

Митрополит в посланнях, навіть, здійснив спробу примирити ОУН-Мельника і ОУН-Бандери. В своєму листі від 7 липня 1941 р. до Андрія Мельника А. Шептицький наголошував: “Вся українська громадськість вимагає як обов’язково необхідну передумову Вашу взаємну згоду з Бандерою і припинення цієї суперечки, такої страшної і шкідливої для української справи...” [14, 293]. Глава Української греко-католицької церкви розумів, що розбіжності на національному ґрунті просто стають несуттєвими в ситуації, коли народ знаходиться на межі загибелі. “Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям є вороги, що себе взаємно

ненавидять,” – підкреслює митрополит у Пасторському посланні “Не убий!” (27 листопада 1942 р.) [15, 179–183].

Керівництво Української греко-католицької церкви також активно підтримувало переговори з польським підпіллям і прагнуло переконати український національний рух у потребі домовленості щодо об’єднання сил для боротьби проти спільного ворога. Переговори проходили мляво і так до офіційної домовленості не дійшло, що було зумовлено відсутністю єдності в середовищі національних сил як українських, так і польських. На основі ґрунтовного аналізу рапорту Відділу Інформації Бюро Інформації та Пропаганди для Головного командування Армії Крайової станом на 27 травня 1943 р. [16, 147–151], на нашу думку, можна поділити польські політичні угруповання цього часу відповідно до їхнього ставлення до українського питання на 3 напрямки: 1) сили, що стояли на позиції екстреміської політики щодо українців, аж до концепції переселення включно, представлені: Stronnictwo Narodowe (Національна партія), Konfederacja Narodu (Конфедерація Нації), Szaniec (“Шанець”); 2) сили, які вбачали розв’язання української проблеми у межах польської державності, в забезпечені українській меншості повного громадського і релігійного рівноправ’я за принципом “рівні обов’язки – рівні права”: Stronnictwo Ludowe (Селянська партія), “Wolno... – Rywno... – Nipodlieglo...” (“Вільно... Рівно... Незалежно...” – самоназва Польської соціалістичної партії періоду німецької окупації), Konwent Organizacji Niepodległościowych (Конвент Організації Незалежників), та навіть націоналістично-імперіалістична група “Miecz i Plug” (“Меч і Плуг”); 3) сили “національної автономії” для українців представлені Stronnictwo Demokratyczne (Демократична партія), Polscy Socjaliści (Польські Соціалісти).

Практично жодне угруповання не виходило поза згадані вище напрямки, що дає підстави говорити про основну причину, що унеможлиблювала досягнення співпраці – різницю мети кожної із сторін, досягнення однієї з яких автоматично виключало іншу. Незалежна Україна не могла існувати на території Польської держави.

Все ж таки, виступаючи категорично проти переговорів з польським національним підпіллям на їх умовах, український радикальний національний рух не міг не побачити сенс у закликах і посланнях вищого духовенства УГКЦ. ОУН-УПА видало звернення до польського народу із закликом спільної боротьби проти нацистської та більшовицької агресії за незалежну Україну та Польщу (липень 1943 р.) [17, 169–173], і навіть, була видана “Інструкція до відомих командирів відділів”, у якій до переліку заборон додавалося: “б) не вбивати жінок, дітей і старших людей”, а також “в) не вбивати людей, що тяжіють до польщини і є властиво українцями-римо-католиками” [18, 101].

В свою чергу Krajowa Reprezentacja Polityczna (Політичне крайове представництво) в своїх зверненнях “Do narodu ukraińskiego” наголошувало: “Ми розуміємо і належно оцінюємо прагнення Українського Народу створити Незалежну Україну. Однак заявляємо, що ми не зрушимо зі східних земель Речі Посполитої...” [10]. Кожна з цих сил зробила свій внесок у перемогу в Другій світовій війні. Залишається лише здогадуватися, які були б результати спільної боротьби без втрат у протистоянні один з одним.

На кінець Другої світової війни, в останні роки легального існування УГКЦ в Західній Україні відносини між греко-католиками і ОУН-УПА набули найбільшого піднесення та співпраці. Адже Греко-католицька церква розуміла, що УПА залишилась єдиною примарною надією у темряві більшовицького майбутнього. Тож не

дивно, що, незважаючи на ряд проблем у відносинах між УГКЦ та українським радикальним національним рухом, ОУН-УПА болісно сприйнято руйнування структури церкви та її злиття з російським православ'ям. “Ще не застигло тіло померлого князя греко-католицизму України митрополита Шептицького, а вже більшовики з ножем в руці почали розправлятися з священниками”, – говориться у відозві проти Московсько-більшовицьких репресій щодо церкви. “Хто проти Бога воює – загибель неминуча” [19, 252].

Українсько-польські етноконфесійні відносини у Галичині періоду Другої світової війни – складова протистояння різних політичних сил, які претендували на домінування у цьому регіоні. Тобто розвиток конфесійного чи етнічного життя краю підпорядковувався певним політичним інтересам, як окупаційних режимів, так і організованих національних рухів. Позиція самої церкви (Греко-католицької та Римо-католицької) була неоднозначна. Тоді як вища ієрархія намагалась знайти порозуміння і відмежуватись від екстремістських дій, то нижче духовенство досить часто брало безпосередню участь у конфлікті. Зрештою, обидві етноконфесійні спільноти зазнавали взаємних втрат, а результатами протистояння скористалась окупаційна влада.

Література

1. Портнов А. Почути Іншого // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 5–9.
2. Мотика Г. Волинь 1943 року // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 10–11.
3. Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2003. – 23 с.
4. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 315–320.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 631. – Листування з УЦК щодо реабілітації осіб єврейської національності, які виступили перед єврейським народом. – Арк. 7.
6. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 436 с.
7. Мірчук П. Революційні змагання за УССД (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці” “двійкарі”?). – Т. 1. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Союз політв'язнів, 1995. – 174 с.
8. Редліх Шимон. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – К.: Дух і літера, 2002. – 325 с.
9. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Г. Хомишина (1904–1945 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
10. Летючки польського підпілля / Упоряд. Верига В. // <geocities.com/galiciadivision/veryha/index.html >
11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 68. – Теж на букву Л-Р. – 69 Арк.
12. Pelacja policjanta // Karta. – 1998. – Nr. 24. – S. 132-138.
13. Szeptycki Andrzej. List do kleru i wiernych (10 sierpień 1943 p.) // Prawda. – 1943. – Sierpień-wrzesień. – S. 22–24.
14. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: У 4-х т. – К., 1998. – Т. 2. – 384 с.
15. Шептицький А. Пастирське послання “Не убий!” (21 листопада 1942 р.) // Львівські Архієпископальні відомості. – 1942. – Ч. 11. – С. 179–183.
16. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty // Zustrzyci. – 1990. – Nr. 3–4. – S. 147–151.

17. Siwicki M. Dzieji konfliktow polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 169–173.
18. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни // Сучасність. – 1998. – № 11. – С. 94–103.
19. Літопис нескореної України. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Т. II. – 531 с.

В.І. Дмитрук

Боротьба греко-католиків за реалізацію своїх прав наприкінці 40-х – першій половині 60-х років ХХ століття

Радянська західноукраїнських земель і Закарпаття обумовила чітко організований і спланований наступ на Українську греко-католицьку церкву. З метою відриву парафій Української греко-католицької церкви в СРСР від Ватикану і наступному приєднанні їх до Російської православної церкви докладалося чимало зусиль для підсилення в західних регіонах України позицій РПЦ.

Повністю втілюючи в життя план ліквідації греко-католицької церкви на Галичині (Львівський собор 1946 р.) та Закарпатті (1949 р.) штучним шляхом при найактивнішій участі радянських спецслужб, які використовували найрізноманітніші заходи впливу на священнослужителів і віруючих, вище партійно-державне керівництво СРСР висунуло категоричну вимогу аналогічних дій і від тих країн, які після Другої світової війни опинилися в зоні його впливу. Всіляких переслідувань зазнавали католики східного обряду в Польщі. У червні 1946 р. польська влада передала органам МДБ СРСР єпископів Й. Коциловського і Г. Лакоту, а також деяких інших представників із їх духовенства. Силовими методами римо-католицькій церкві були передані кафедральний собор УГКЦ в Перемишлі, конфісковані для державних потреб єпископська резиденція, церковні цінності, бібліотека, архів, а десятки священників і вірних греко-католицької церкви були кинуті у в'язниці і табори.

У другій половині 40-х рр. значно ускладнилося становище греко-католицької церкви в Румунії. Особливо яскраво це спостерігалось після візиту до Бухаресту навесні 1947 р. Московського патріарха Алексія. Під жорстким тиском керівництва СРСР і РПЦ 1 жовтня 1948 р. Уряд Румунії скликав з'їзд греко-католицьких священників, у якому взяло участь 37 делегатів. Останні, відчуваючи реальну загрозу для себе, ухвалили наперед підготовлену заяву про відміну акту унії з Римом, прийнятого 1700 року, та проголосили своє приєднання до Румунської православної церкви [1].

На хвилю протестів, спрямованих проти цієї акції, румунський уряд відповів репресивними заходами. 28–29 жовтня 1948 р. були кинуті до в'язниць усі греко-католицькі єпископи, члени єпархіальних капітул, значна кількість греко-католицьких священників. Протягом трьох років чотири греко-католицькі єпископи – Валеріан Троян Френчу, Іван Балан, Олександр Ручу, Іван Сучу померли на тюремних нарах, а останній єпископ – Юлій Госу, пробувши тривалий час у в'язниці, помер 1970 р. в монастирі Калдаручані. Усі п'ять греко-католицьких єпархій – Фогараш, Клуж, Великий Варадин, Лугош та Марморощ були ліквідовані. Для православної церкви було загарбано 2536 греко-католицьких церков. Більше півмільйона католиків східного обряду Румунії, з них 20 тис. українців, було автоматично переведено у православ'я [2].

Надзвичайно болісно проходив процес ліквідації греко-католицької церкви в Чехословаччині. Йдеться, перш за все, про долю ГКЦ на Пряшівщині, яка в 1950 р. під тиском владних структур була змушена заявити про свій саморозпуск і перехід під юрисдикцію православної церкви.

Спираючись на досвід вищого політичного керівництва СРСР, яке вже встигло завдати католикам східного обряду нищівного удару, комуністичний режим в Чехословаччині 28 квітня 1950 р. у спішному порядку скликав т. зв. Пряшівський синод, який і мав вирішити долю близько 300 парафій Пряшівської єпархії і понад 300 тис. віруючих [3].

Як свідчать сучасники, Пряшівський синод, відомий також як “Акція П” (акція православізації), зібраний в залі пряшівського готелю “Чорний орел”, являв собою дуже сумне видовище. Два десятки священиків, делегатів сіл, не вдаючись до особливих подробиць, швидко і безумовно винесли свій вердикт. Наприкінці цієї прикрої церемонії один із священиків проголосив “Ave Caesar, morituri te salutant!” (“Живи, Цезарю (Московський патріарх – авт.), на страту роковані (греко-католики – авт.) тебе вітають!”). На жаль, ці випадково кинуті слова виявилися пророчими. Унаслідок репресій і переслідувань вкоротили життя десятки ієрархів, священнослужителів і віруючих ГКЦ. Одним із перших потрапив у жорна репресій єпископ греко-католиків у Чехословаччині Павло Гойдич. Його життя і сьогодні залишається прикладом самовідданого служіння вірі, незрадливості виробленим моральним принципам.

Народився єпископ П. Гойдич 17 липня 1888 р. в с. Руські Пекляни на Пряшівщині. Студіював богослов'я в Будапешті. У 1922 р. вступив до ордену Василіан у Мукачевому. У березні 1927 р. висвячений в Римі на єпископа і призначений очолювати Пряшівську єпархію [4].

На перших порах після Пряшівського синоду органи державної безпеки Чехословаччини виявили лояльність до опального єпископа. Разом з рідною сестрою його ізолювали в курортному місці в Татрах, де він міг вести хоча і не дуже вільний, але й необтяжливий спосіб життя. Однак так тривало недовго. Уже приблизно через місяць, 28 квітня 1950 р., владу було заарештовано і відправлено до створеного нашвидкуруч у Францисканському монастирі в Бачу концентраційного табору. 15 січня 1951 р. його було засуджено в Братиславі до довічного ув'язнення. У тюрмі в Леопольдові 17 липня 1960 р. єпископ П. Гойдич зустрів свою мученицьку смерть [5].

Трагічно склалася доля єпископа-помічника Пряшівської єпархії Василя Гопка. Народився він 21 квітня 1904 р. в с. Грабському на Пряшівщині. Теологічну освіту здобув у місцевій духовній семінарії. Виконував служіння в різних парафіях Чехословаччини. У 1934 р. організував і очолив Українську греко-католицьку парафію в Празі. Одночасно навчався у Карловому університеті, де отримав ступінь доктора богослов'я. 11 травня 1947 р. висвячений на єпископа-помічника Пряшівської єпархії, докладав чимало зусиль для зміцнення греко-католицьких парафій у регіоні.

Сподівання єпископа В. Гопка на піднесення греко-католицької церкви в Чехословаччині враз перекреслив Пряшівський синод. За ним 28 квітня 1950 р. слідував арешт і майже п'ятнадцятирічне ув'язнення в тюрмах у Леопольдові, Валдинцях, Мирові, Рузині [6].

Позбавлення волі, можливості служіння, фізичні і моральні випробування очікували також греко-католицьких священиків Ю. Буйняка, О. Кнежа,

І. Фазекаша, М. Ройковича, А. Адамковича та інших. Наприклад, високоосвічений священник Юрій Буйняк тривалий час був змушений працювати на залізниці стрілочником, вантажником, освоїти для себе незвичну професію кахляра [7].

Усунення греко-католицької церкви з релігійного і політичного життя СРСР, ряду інших східноєвропейських країн стало приводом для численних переможних реляцій, які надсилали з Києва до вищого партійно-радянського керівництва країни. 10 жовтня 1949 р. М. Хрущов у піднесеному тоні повідомляв Й. Сталіну про завершення возз'єднання греко-католицької церкви з православною в західних і Закарпатській областях республіки. “У цьому році, – писав він, – возз'єднання Греко-католицької церкви з Російською православною церквою закінчилось і викликало величезне піднесення серед православного населення... Населення... висловлює вдячність Радянській армії, партії і уряду за возз'єднання його з усім українським народом і створення умов звільнення від реакційної католицької унії, Ватикану і римського Папи та повернення до Російської православної церкви” [8].

Чи мала під собою основу така безапеляційність у проголошенні повної і безповоротної ліквідації УГКЦ? В усякому разі, лист голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова від 20 грудня 1949 р. наступнику М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникову виглядав дещо стриманіше. У ньому він писав, що “...деякі групи духовенства обмежилися формальним возз'єднанням, вважаючи його тимчасовим, і тому зберігаючи деякі католицькі – латинські обряди, а окремі колишні уніатські священники навіть не припинили поминання римського папи...” [9].

Терміново зібраний Священний Синод, заслухавши доповіді архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського Макарія, єпископа Станіславського і Коломийського Антонія, єпископа Самбірського і Дрогобицького Михаїла, затвердив комплекс заходів зі встановлення жорсткого контролю над богослужіннями, наявності в храмах католицької символіки тощо [10].

Таким чином, говорити про ліквідацію УГКЦ було не лише передчасним, але й недоцільним. Українська греко-католицька церква, хоча й існувала в підпіллі, продовжувала жити і боротися за реалізацію своїх прав. Так, практично не припинялася широка петиційна кампанія, яку проводили католики східного обряду, починаючи вже з другої половини 40-х рр. На адресу вищого політичного керівництва, урядів СРСР та УРСР, засобів масової інформації, міжнародних організацій надходили десятки листів, у яких віруючі вимагали повернення відібраних храмів, звільнення з ув'язнення священників, дозволу на проведення богослужінь.

Один із таких листів надійшов 3 серпня 1953 р. на адресу заступника голови Ради Міністрів України О.Є. Корнійчука. У ньому “українці-католики Західної України” писали: “За Сталінською Конституцією нам належить свобода совісті і релігійних практик. Уже пройшло 8 років з того часу, коли в 1945 р. позакривали церкви, а митрополита, єпископів і священників посадили в тюрми. Винні вони чи ні, ми того не знаємо в чому полягає їх провина, але в чому завинили ми, що не маємо де помолитися Богу...” [11].

Особливо посилювалося хвилювання серед католиків східного обряду в середині 50-х рр., коли із заслання почали повертатися греко-католицькі священники. На 6 серпня 1956 р. з 344 репресованих священників УГКЦ в західні області України і Закарпаття повернулося 243 [12].

Незважаючи на категоричну заборону, звільнені з ув'язнення священники не полишали своїх вірних, здійснювали богослужіння, виконували необхідні треби.

Показовим у цьому плані є діяльність колишнього ігумена греко-католицького монастиря Сотмарі. Ось що доповідав 10 грудня 1956 р. ЦК КП України Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Корчевой: “В с. Імстичевому Іршавського району Закарпатської області живе колишній ігумен уніатського василіанського монастиря Сотмарі, що повернувся з ув’язнення. Православний священник у цьому селі говорить: “У церкву ходять усі, але за рік я жодну людину не поховав, жодної дитини не хрестив, жодної пари не вінчав, а були похорони, весілля, народина. Усі ці треби таємно виконує Сотмарі” [13].

Львівський обком партії повідомляв ЦК КПУ про активізацію діяльності греко-католицьких священників та монахів М. Хмелевського, В. Градюка, М. Когута, В. Грицяя, Т. Банаха, колишнього архіваріуса консисторії УГКЦ К. Стисловського [14].

На Івано-Франківщині свою духовну місію серед віруючих здійснював священник С. Баслединський, який вдень працював на різних роботах у колгоспі, а ввечері і вночі нелегально здійснював богослужіння [15].

Своєрідним викликом системі, яка грубо порушувала права і свободи віруючих, стали дії греко-католицького священника Сокола. Повідомляючи про них 21 січня 1957 р. першому секретареві ЦК КПУ О. Кириченку, відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України писав: “Повернувшись із місць ув’язнення і скориставшись тим, що в церкві с. Чепа Виноградівського району Закарпаття не було священника, Сокол самочинно захопив її, оголосив по всіх навколишніх селах, що він особисто буде справляти богослужіння. У травні 1956 р., коли на богослужіння зібралось багато віруючих, Сокол перед початком богослужіння в присутності віруючих висвятив православну церкву в греко-католицьку, закликав віруючих бути відданими папі римському і реакційному Ватикану, відправив службу за греко-католицьким обрядом. Через деякий час Сокол так само самочинно захопив церкви сіл Затисівка і Гетиня, проголосив явно контрреволюційні промови і написав “відозву”, в якій закликав віруючих молитися за Ватикан, папу римського, проклинав православних священників, називав Комуністичну партію, її засновників і керівників драконами, а соціалістичну епоху – пануванням звірів” [16].

Для того, щоб унеможливити діяльність священників УГКЦ, реально відірвати їх від віруючих, застосовувалися найрізноманітніші заходи – від порушення кримінальних справ до адміністративного покарання. Так, у 1962 р. в Надвірнянському районі Станіславської області за ст. 209 ч. 1 КК УРСР була порушена кримінальна справа проти греко-католицького священника М. Косила [17]. У цьому ж році було притягнуто до відповідальності у Войнилівському районі Станіславської області уніата П. Солтиса [18].

Посилюючи репресії проти греко-католиків безпосередньо в Україні, вище політичне керівництво СРСР та радянський уряд намагалися використати високий авторитет ієрархів УГКЦ в міжнародній політиці. Відомо, що ще на початку червня 1953 р. за особистим наказом першого заступника голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії з Мордовії до Москви був привезений греко-католицький митрополит Й. Сліпий. Існує думка, що через нього робилися спроби нормалізувати стосунки з Ватиканом в обмін на певні поступки щодо ставлення до УГКЦ. Однак падіння Л. Берії повністю перекреслило намічені плани, внаслідок чого Й. Сліпий знову опинився в ув’язненні [19].

Та навіть далеко від батьківщини Й. Сліпий не втрачав сили духу, високого почуття відповідальності перед єдиновірцями. Широкий резонанс отримало його

послання від 17 лютого 1961 р., в якому він закликав до мужності, стійкості, відданості вірі, яку пронесли українці-католики східного обряду протягом багатьох поколінь [20].

Очевидно, що, перебуваючи в ув'язненні і відчувши на собі весь жах радянської каральної системи, митрополит Й. Сліпий втратив будь-яку надію на звільнення. Але доля розпорядилася інакше. 24 січня 1963 р. після вісімнадцяти років перебування у в'язницях і таборах Й. Сліпий був звільнений і вже 9 лютого 1963 р. прибув до Риму [21].

Звільнення Й. Сліпого оточене різноманітними легендами. Дещо романтично подає цю історію у своїх мемуарах, опублікованих у журналі “Зона” [22] та інтерв'ю газеті “Факты и комментарии” [23], багаторічний політв'язень Михайло Масютко. Високі керівники, чорні “Волги”, особисті резолюції М.С. Хрущова – все це, знаючи радянську систему управління, здається неправдоподібним. Насправді історія виглядала дещо прозаїчніше.

У першій половині 60-х рр. Радянська держава прагнула налагодити зв'язки зі Святим Престолом. Для цього були організовані зустрічі Папи Іоанна ХХІІІ із зятем М.С. Хрущова, редактором газети “Известия” Олексієм Аджубеєм, який на той час був головою товариства “СРСР–Італія”. Маючи навіть неофіційний характер, подібна зустріч засвідчила бажання керівництва СРСР будувати свої стосунки на позиціях взаємодії і взаєморозуміння. Цю тезу підтверджують листи вищого партійно-державного керівництва, яке на взаємоприйнятній основі шукало всілякі можливі контакти з Ватиканом. Подібна конструкція відносин вимагала певних “жертв” і від лідерів КПРС і країни. У результаті М.С. Хрущов прийняв рішення про звільнення Й. Сліпого, хоча і обумовив, що це не має права бути політичною справою [24].

Політики помилялися, звільнення митрополита Й. Сліпого не могло бути неполітичною справою. Незважаючи на те, що його приїзд до Риму був певним чином утаємниченим, незабаром владики підняв своє високе слово в ім'я відродження УГКЦ і її вірних.

Йосиф Сліпий, прибувши до Ватикану, відразу розпочав релігійну і миротворчу діяльність. Зокрема, він активно включився в роботу ІІ Ватиканського Собору, який став одним із визначальних для подальшого розвитку католицизму. Прийняті Собором рішення не просто зміцнили громадський рух за відновлення УГКЦ, а й відкрили шлях для його наступного розвитку [25].

У другій половині 40-х – першій половині 60-х рр. унаслідок активної протидії УГКЦ, відвертого невдоволення віруючих релігійна ситуація в Україні набувала загострення. Будь-яка щонайменша іскра могла викликати вибух серед греко-католиків, які через незалежні від них причини були змушені обернутися в православ'я.

Таким чином, викладені матеріали дають підстави для таких основних висновків:

– усі проведені акції в західних областях УРСР, на території країн Східної Європи повністю йшли врозріз із канонічними вимогами і досягалися лише шляхом насилля та залякування кліру і віруючих;

– у реалізації поставленої мети не останню роль відіграли репресії щодо священнослужителів і віруючих, які активно виступали проти нав'язаної згори ідеї возз'єднання Української греко-католицької церкви з Російською православною церквою;

– заходи вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, радянських спецслужб у кінцевому результаті не призвели до остаточної ліквідації УГКЦ, оскільки остання продовжувала діяти в підпіллі, апелюючи до почуттів сотень тисяч своїх віруючих.

Література

1. Українська греко-католицька церква. – Львів: Логос, 1992. – С. 56.
2. Там само. – С. 56–57.
3. Є. Бомбова про ліквідацію ГКЦ на Пряшівщині та ув'язнення єп. Василя Гопка // Мартирологія українських церков: В 4-х т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 368.
4. Мартирологія українських церков: В 4-х т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 104.
5. Єп. В. Гопко. Про ув'язнення і смерть єп. Павла Гойдича // Мартирологія українських церков: В 4 т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 352.
6. Мартирологія українських церков: В 4 т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 104.
7. Є. Бомбова про ліквідацію ГКЦ на Пряшівщині та ув'язнення єп. Василя Гопка // Мартирологія українських церков: В 4-х т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 369.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 274–277.
9. Там само, оп. 24, спр. 12, арк. 3.
10. Там само, арк. 5–8.
11. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 126, арк. 139–140.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 204.
13. Там само, арк. 295.
14. Там само, спр. 4081, арк. 2–5.
15. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, оп. 2, спр. 112, арк. 17–18.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4494, арк. 8.
17. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, оп. 2, спр. 93, арк. 57.
18. Там само, арк. 56.
19. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – № 1. – С. 129–130.
20. Лист з лютого 1961 року // Мартирологія українських церков: В 4 т. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – С. 481–485.
21. Роод В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г.: Пер. с нем. – Львів: Свічадо, 1995. – С. 161.
22. Масютко М. Звільнення кардинала Сліпого // Зона. – 1992. – № 3. – С. 104–105.
23. Бывший политзаключенный Михаил Масютко, чье имя в конце шестидесятых украинцы узнали от западных радиоголосов, нынче всеми забыт и старится в нищете / Интервью с М. Масютко // Факты и комментарии. – 2001. – 24 июля.
24. Роод В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г.: Пер. с нем. – Львів: Свічадо, 1995. – С. 162–163.
25. Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 381.

Погляди Президента УНР в екзилі Миколи Лівницького (1967–1989) на проблему відродження незалежної демократичної України

Метою даної статті є висвітлення поглядів Президента УНР в екзилі Миколи Лівницького на проблему відродження незалежної демократичної України. Серед основних завдань публікації: з'ясувати позицію М. Лівницького щодо актуальних проблем світової політики в контексті відновлення незалежності України та вивчити формування засад української державності в еміграції. Дослідження ускладнюється цілковитою відсутністю наукових праць присвячених даній проблемі. Адже діяльність та погляди відомого українського політичного діяча, на жаль, до цього часу залишаються невідомими в Україні. Його праці вимагають уважного аналізу з боку вітчизняних науковців, оскільки вони становлять важливе джерело для вивчення політичної думки української еміграції.

З 1967 до 1989 року Президентом УНР в екзилі був авторитетний діяч української діаспори Микола Лівницький. За свою політичну кар'єру він багато зробив для консолідації української еміграції в справі відродження незалежної демократичної України [1, 413–415]. Великий інтерес для дослідників новітньої історії України становлять праці М. Лівницького, в яких він висвітлює актуальні питання українського національно-визвольного руху. Переважна більшість статей політика була опублікована в пресі української діаспори, зокрема, в часописі “Свобода” (США). В 1975 році Українське інформаційне бюро в Мюнхені випустило книгу М. Лівницького “Відносини Захід–Схід і проблеми поневолених Москвою націй”, в якій було зібрано його праці на політичну тематику.

Досліджуючи роботи Миколи Лівницького, написані переважно в 60–70-ті роки ХХ століття, необхідно відмітити ряд ключових проблем, які, на думку автора, визначали стратегію і тактику боротьби за відновлення незалежної демократичної України.

Важливу роль тут відіграло політичне становище в світі. На думку М. Лівницького, воно було зумовлене наслідками Ялтинської конференції, яка визначила його поділ на дві сфери впливу, а також проведення як політики “холодної війни”, так і політики “мирного співіснування”. Негативні наслідки останньої український політичний діяч вбачав у тому, що “помимо існування і дії (тепер майже зникаючої) різних комітетів “визволення” і “вільних Європ”, Захід ніколи не думав поважно про застосування т. зв. політики визволення, себто політики підтримки полонених Москвою народів” [2, 384]. Як приклад, М. Лівницький наводив події в Угорщині 1956 року “коли героїчним угорським повстанцям, які благали в Заходу допомоги, бодай в зброї, замість зброї посилали шоколядки” [2, 344].

Проте, як зазначав політик, творці післявоєнного світу, не врахували багатьох речей, насамперед, напрямку, яким буде йти розвиток багатьох країн, що врешті і повинно змінити стан речей, про який було домовлено в Ялті. Серед них він називав:

1. Постійну експансіоністську політику Радянського Союзу.
2. Зміну балансу політичних сил у світі, в зв'язку з активним розвитком Західної Європи і Японії та ворожою до СРСР позицією, яку зайняв комуністичний Китай.

3. Визвольний рух опору в СРСР та інших країнах соціалістичного табору [2, 384-385].

М. Лівіцький вважав, якщо експансіоністська політика СРСР буде надалі продовжуватися, то країнам Заходу доведеться відмовитися від політики “мирного співіснування” з СРСР і це може привести до війни між ними. Проте він практично виключав сценарій ядерної війни, зазначаючи, що ядерна зброя потрібна лише для “відстрашування” противника та блефування [2, 386]. Більш правдоподібним сценарієм розвитку подій український політик рахував уникнення війни між СРСР і країнами Заходу в найближчому майбутньому, але не виключаючи її зовсім. З іншого боку, М. Лівіцький допускав можливість великомасштабних бойових дій між СРСР та Китаєм [3, 381]. Обидва “воєнні” сценарії, на думку українського політика, могли б привести до розпаду СРСР, а відтак можливості реалізації ідеї відновлення незалежної демократичної України. Проте, він виступав проти війни, вважаючи, що вона принесе жахливі наслідки для всього людства, включаючи і Україну [3, 386].

В зв'язку з цим М. Лівіцький підкреслював тезу, що в міжнародній політичній ситуації немає і ще довго не буде ніякої стабільності. А тому українська визвольна політика повинна виходити з “самостійницько-державницьких позицій боротьби” і не брати для себе за приклад політику “мирного співіснування” Заходу з СРСР, зважаючи на те, що перший обороняє власні інтереси і захищає існування власних держав. М. Лівіцький вважав, що всіляке співіснування з режимом, який послідовно впроваджував політику “злиття націй”, означало б національне самогубство [2, 386]. Він рахував, що в ситуації, яка складалася, для українців діаспори був лише один шлях: продовжувати переконувати країни Заходу в неминучій загрозі подальшого продовження експансії СРСР, а відтак необхідності підтримки з боку західних держав визвольних прагнень “поневолених Москвою народів” [2, 387].

Необхідно зазначити, що ще в травні 1952 року після чисельних переговорів голови Ресорту закордонних справ екзильного уряду УНР Степана Витвицького з представниками ряду національних груп, в Нью-Йорку був заснований Координаційний комітет представників поневолених народів СРСР [6, 94]. Згодом він змінив назву на Ліга для визволення народів СРСР (Паризький блок). До його складу увійшли екзильні національні центри білорусів, вірмен, азербайджанців, грузинів, кримських тюрків, ідель-уральців, казаків, північних кавказців, туркестанців і українців [6, 94]. М. Лівіцький був членом Центрального комітету цієї організації, а згодом – її головою. Відповідно всі справи української визвольної політики він розглядав також і в контексті інтересів Паризького блоку [5].

Ще в липні 1964 року, перебуваючи на посаді голови екзильного уряду УНР, Микола Лівіцький підготував від імені Паризького блоку меморандум під загальною назвою “Відносини Захід–Схід і проблеми поневолених Москвою націй” [4]. Цей документ був розісланий на адресу органів влади США, а також опублікований в українських та іноземних ЗМІ. Його провідною ідеєю було те, що шляхом місцевих конфліктів і “малих війн”, соціалістичний табір на чолі з СРСР прагне послабити країни демократичного Заходу. Робився висновок: якщо Радянський Союз переборе свої внутрішні труднощі, то його агресивні дії по відношенню до Заходу будуть посилені. Не виключалося і повернення до політики воєнних погроз [4, 11]. Документ, підготовлений М. Лівіцьким пропонував вихід із загрозливого становища “З огляду на те, що найбільш слабким місцем Москви є факт спротиву поневолених народів всього комуністичного блоку, а особливо неросійських народів СРСР, було б доконечним використати в обороні проти

Советської агресії найбільш ефективну зброю, що нею є визвольні рухи поневолених Москвою народів” [4, 11].

М. Лівіцький зазначав, що народи СРСР прагнули здобути незалежність не шляхом зовнішньої воєнної інтервенції, а шляхом внутрішніх процесів в Радянському Союзі, які могли привести до його розпаду, а також шляхом боротьби за ліквідацію тоталітарного режиму в цій країні. Зважаючи на те, що ця боротьба послаблювала силу зовнішньої експансії СРСР, вона була в інтересах країн Заходу. Відповідно “поневолені народи” були його природними союзниками. А результатом відновлення незалежних демократичних держав цих народів стало б значне послаблення соціалістичного табору, а відтак, як вважав М. Лівіцький, “комуністична небезпека для вільного світу автоматично зникла б” [4, 14].

Автор документу закликав США та Європейські країни не відсувати на задній план проблему визволення “поневолених народів”, серед яких чільне місце займав український, а постійно виступати з деклараціями на їх захист. Це було необхідно, щоб не створювати в уряді СРСР враження, що політика “мирного співіснування” призвела до ліквідації названої проблеми взагалі. М. Лівіцький просив також громадські і політичні кола демократичних країн Заходу на чолі з США в інтересах їх власного захисту від радянської небезпеки надати моральну підтримку визвольним прагненням народів, екзильні представництва яких були об’єднанні в Паризькій блок [4, 14–16].

Велика увага приділялася М. Лівіцьким ролі української діаспори в боротьбі за відродження незалежної демократичної України. Він, зокрема, писав, що “незмінною політично-визвольною концепцією української еміграції, а зокрема, Державного Центру й екзильного Уряду Української Народної Республіки... є відновлення суверенної і демократичної української держави – Української Народної Республіки і відокремлення від Советського Союзу, окупованих суверенних держав неросійських народів узагалі, себто відновлення цих держав...” [3, 373–374].

Підкреслюючи роль ДЦ УНР в екзилі в справі відродження національної державності, український політик зазначав, що еміграція повинна постійно нагадувати перед органами влади, політичними силами, громадськістю і ЗМІ країн Заходу про національно-державницькі прагнення українського народу і дбати про те, щоб “українське питання” постійно залишалася в полі зору міжнародних інституцій [3, 373].

На думку М. Лівіцького, саме Державний центр та екзильний уряд УНР повинні стояти на чолі визвольної справи українського народу. Тому обов’язком української еміграції в усьому світі була всебічна допомога і підтримка діяльності ДЦ УНР в екзилі. Проте чільний український політик вважав, що ця підтримка повинна бути не лише фінансовою, але й у формі активної участі діаспори в справі відродження незалежної України [3, 374].

Для цього потрібна була консолідація зарубіжних українців. З цією метою М. Лівіцький висунув концепцію створення “Духової Української Держави в Діаспорі”, яка мала бути зв’язана з Україною та визвольними змаганнями українського народу [3, 378]. Президент УНР в екзилі вважав, що український народ в УРСР перебував в “підневільному стані” і не міг розвивати своє національне життя. Саме тому в еміграції повинні існувати скоординовані відповідними центральними установами вільні українські Церкви, наука, освіта, виховання молоді, мистецтво, література, господарські інституції. Проте основним вважалось існування вільних державних органів незалежної України, в формі ДЦ УНР в екзилі. Все це разом повинно було утворити нероздільний організм “Духової Української Держави в

Діаспорі”. Всі українці повинні були стати її громадянами, проте не формально, а морально, в духовному плані [2, 399].

За задумом М. Лівницького, здійснення ідеї створення такої держави повинно було проходити шляхом об’єднання зусиль українського громадсько-суспільного сектору, на чолі з Секретаріатом Світового конгресу вільних українців (СКВУ) та політично-державного сектору, очолюваного ДЦ УНР в екзилі [2, 399–400].

Президент УНР в екзилі виступав з пропозицією влаштувати між ДЦ УНР в екзилі та СКВУ своєрідний “поділ праці”, де СКВУ як громадсько-суспільне об’єднання повинно було організовувати і координувати національні прояви життя українців різних країн і тільки побічно брати участь у справах української визвольної боротьби та України. В той же час ДЦ УНР в екзилі та екзильний український політичний сектор повинні були виступати речниками і представниками української визвольної політики та займатися проблемами “поневоленої” України. М. Лівницький вважав, що якби була б досягнута гармонійна співпраця між СКВУ та ДЦ УНР в екзилі, це забезпечило б безперервне і плідне функціонування “Духової Української Держави в Діаспорі” [2, 400].

Практичні можливості співпраці він вбачав в тому, що ДЦ УНР в екзилі взяв активну участь у створенні СКВУ. Ще в 1957 році екзильний центр закликав у своїй відозві до утворення даної установи. Представники ДЦ УНР в екзилі провели чисельні консультації та доклали багато зусиль для реалізації ідеї СКВУ, брали участь в I і II конгресах цієї організації [2, 400–401].

Український політик вважав, що така співпраця не повинна бути обмежена часовими рамками. Він передрікав, що плідна взаємодія між СКВУ та ДЦ УНР в екзилі обов’язково буде продовжена в майбутній незалежній демократичній Україні. СКВУ буде допомагати цій державі втриматися, закріпитися та зміцнитися, використовуючи свій вплив в різних країнах світу та сприяючи відновленій українській державі матеріально та кадрово [2, 400].

Президент УНР в екзилі вірив та сподівався, що тільки завдяки спільним зусиллям всієї консолідованої української еміграції та українців в СРСР в результаті активної національно-визвольної боротьби здійсниться нарешті мрія багатьох поколінь та буде відроджена незалежна демократична Україна.

Загалом, погляди М. Лівницького відіграли важливу роль в формуванні позиції української еміграції на проблему відродження національної державності.

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно відмітити, що:

1. Президент УНР в екзилі М. Лівницький приділяв посилену увагу проблемі відродження незалежної демократичної України.

2. У своїх роботах він виступав категорично проти політики “мирного співіснування” між країнами Заходу та СРСР, вважаючи, що вона призведе до катастрофічних наслідків у справі відновлення незалежності України.

3. М. Лівницький заперечував необхідність війни між СРСР та країнами Заходу, вважаючи, що вона принесе страшні спустошення та криваві жертви в усьому світі, включаючи і Україну. Проте він не виключав, що в результаті реалізації “воєнного сценарію” відбудеться розпад СРСР та створення незалежної Української держави.

4. Президент УНР в екзилі пропонував країнам Заходу підтримати визвольні рухи “поневолених народів”, серед яких чільне місце займав український. Адже результатом відновлення незалежності їх держав стало б послаблення соціалістичного табору та Радянського Союзу, основних супротивників країн Заходу за гегемонію в світі;

5. Важливу роль у справі забезпечення незалежності України М. Лівіцький відводив українському народу, підкреслюючи провідне значення в цій справі Державного центру УНР в екзилі;

6. З метою консолідації української діаспори в справі відродження незалежної демократичної України Президентом УНР в екзилі М. Лівіцьким була розроблена концепція “Духової Української Держави в Діаспорі”. Вона передбачала створення єдиного соціального організму – прообразу майбутньої Української держави, шляхом об’єднання зусиль ДЦ УНР в екзилі та СКВУ.

Література

1. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали/ Під ред. Л. Винара і Н. Позуняк. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри в США; вид-во “Веселка”, 1993. – 493 с.

2. Лівіцький Микола. За побудову Української Духової Держави в діаспорі // Відносини Захід – Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен: Українське інформаційне бюро, 1975. – С. 382–404.

3. Лівіцький Микола. Проблеми української визвольної політики// Відносини Захід – Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен: Українське інформаційне бюро, 1975. – С.366–382.

4. Лівіцький Микола. Меморандум “Відносини Захід – Схід і проблеми поневолених Москвою націй”// Відносини Захід – Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен: Українське інформаційне бюро, 1975. – С. 9-16.

5. Лівіцький Микола. Вимушена відповідь.- Neu – Ulm/ Donau: “Ukrainiski Wisti”, 1960. – 32с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ). ф.5235, оп. 1, спр. 1.

С.О. Бершадський: життя та наукова діяльність

В українській історіографії є постаті які, хоч і мали українське походження або жили та працювали в Україні, належали до російської культури, не брали участі в українському національному русі (І. Линниченко, В. Іконніков, А. Скальковський та інші). Вони не залишили багато послідовників в українській історіографії. Історію України вони вивчали виключно як частину загально-російської історії. Їх належність до понять "українська історіографія", "український історик" є дискусійною. На цій підставі донедавна вони лише побіжно згадувалися в працях, присвячених українській історіографії. Широке трактування поняття українська історіографія (за об'єктом та предметом дослідження), що укорінюється в сучасній історичній науці, підсилює інтерес до біографії та наукової діяльності цих дослідників. Без вивчення їх долі історія розвитку української історіографії буде неповною та спрощеною.

Саме до цієї умовно виділеної групи вчених слід віднести Сергія Олександровича Бершадського (1850–1896), видатного історика східноєвропейських євреїв та права Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Доля відвела цій людині лише 46 років життя. Половину з них він прожив в Україні, половину – в Петербурзі. Недовге життя, за яке він, звичайно, не зміг реалізувати всі свої задуми, фах юриста, специфіка наукових інтересів зумовили маловідомість цієї постаті широкому колу сучасних істориків. Змістовна інформація про нього відсутня в новітніх загальноісторіографічних працях. Тільки в 1998 році київська дослідниця Т. Бондарук присвятила С. Бершадському коротку статтю в "Юридичній енциклопедії" як російському історичному праву. Вона навела основні віхи його біографії та основні праці вченого, наголосивши на їх "актуальності для сучасних досліджень історії державності України" [1]. Метою даної статті є окреслення життєвого шляху вченого, методології наукової діяльності, його внеску в історіографію. Стаття носить характер портретного нариса і не претендує на вичерпність. З огляду на недостатню вивченість біографії С. Бершадського, повну нерозробленість джерельної бази, ґрунтовніше дослідження – справа майбутнього.

Сергій Олександрович народився 18 березня 1850 року в місті Бердянську Таврійської губернії (зараз в Запорізькій області) в родині священика. Основним джерелом для вивчення біографії вченого є автобіографія, написана ним на початку 1890-х років. Він наголосив на своєму українському походженні. Прадід С. Бершадського по батьківській лінії був православним священиком в подільському містечку Бершаді, звідки в XVIII ст. втік на Лівобережну Україну від переслідувань католиків. Прадід матері в кінці XVIII ст. був курінним запорізьким отаманом. "Родинні перекази з ранніх літ переносили мене в стародавні часи козаччини, в часи жорстокої боротьби за релігійну та національну самобутність", – згадував вчений [2]. Своє походження він підкреслював марно, адже серед сучасників побутувала думка про його єврейські коріння. Як дотепно зауважив товариш С. Бершадського А. Браудо, в очах деяких дослідників історії євреїв не міг бути не євреєм [3]. Українське походження С. Бершадського позначилося на його біографії.

Так, юнаком він брав участь в театральній групі М. Кропивницького, пізніше співпрацював з редакцією “Киевской старины”.

Дитинство майбутній історик провів в Єлісаветграді (сучасний Кіровоград) та Керчі. В 1863–1868 роках він навчався в Керченській гімназії, яку закінчив з золотою медаллю. Збереглися унікальні свідчення С. Коца про ці роки С. Бершадського. Згідно з цим джерелом, Керченська гімназія відрізнялась хорошим рівнем організації, складом адміністрації та викладачів. С. Бершадський навчався в одному класі з А. Желябовим, майбутнім народовольцем. За описом С. Коца, С. Бершадський був гігант, але дуже м’якосердний та милий товариш, що завжди захищав субтильного А. Желябова [4]. В 1868–1872 рр. С. Бершадський навчався на юридичному факультеті одеського Новоросійського університету. В той час юридичний факультет був найчисельнішим за кількістю студентів. У потужному складі його викладачів виділявся ординарний професор кафедри історії російського права, ректор університету, Ф. Леонтович. До сфери його наукових інтересів входили історія права ВКЛ, євреїв Східної Європи. С. Бершадський спеціалізувався на кафедрі державного права у професора А. Прігари. Під його керівництвом він в 1872 році написав кандидатський твір “О кредитных установлениях в царствование императрицы Екатерины II”, нагороджений золотою медаллю. Проте, враховуючи подальші інтереси вченого, слід визнати, що вирішальний вплив на формування його історичних поглядів мав Ф. Леонтович. Не випадково С. Бершадський згадував про Ф. Леонтовича як про свого “безпосереднього вчителя” [5].

В 1873 році Рада університету затвердила кандидата Бершадського стипендіатом для підготовки до професорського звання на кафедрі державного права, адже “за увесь час студентства він демонстрував значні успіхи і написав твір, що свідчить про здатність автора до самостійних наукових занять” [6]. Проте, у зв’язку з від’їздом за кордон його керівника, професора А. Прігари, наприкінці 1874 року Рада університету відрядила молодого науковця до Санкт-Петербурзького університету. Протягом 1874–1876 років він готувався до іспиту на ступінь магістра державних прав під керівництвом відомого вченого О. Градовського. Після отримання магістерського звання С. Бершадський у 1878 році обраний на посаду лектора кафедри енциклопедії та філософії права в Санкт-Петербурзькому університеті. Після захисту магістерської дисертації в 1883 році, в 1885 році обраний екстрардинарним професором. Він читав лекції з філософії права та поліцейського права також у Воєнно-Юридичній Академії та Імператорському Олександрівському ліцеї. На основі лекцій він видав перший у Російській імперії курс з історії філософії права. В 1889 році його обрано товаришем голови Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті. В 1893 році – почесним членом Товариства для поширення просвіти серед євреїв в Росії.

Лекційне навантаження С. Бершадського мало відповідало його науковим інтересам, що тяжіли до історії. Це позначилося на якості його викладання в університеті. Відомий мистецтвознавець І. Грабар згадував, що “в особі професора Бершадського ми мали слабого філософа та скучного лектора, який говорив плавно, не запинаячись, але монотонно, механічно, а головне – беззмістовно. Втім його і не цікавили питання філософії: він цілковито був захоплений архівними пошуками” [7]. Лише в Олександрівському ліцеї С. Бершадський отримав можливість в 1888–1896 роках читати курс історії російського права. Незважаючи на фанатичну відданість архівним пошукам, інтереси вченого аж ніяк не були обмеженими. Він писав вірші, малював, цікавився художньою фотографією, музикою, знаходив час для дружини та дітей. Він навіть мав дар карикатуриста [8].

Громадськість із болем сприйняла смерть С. Бершадського 21 лютого 1896 року як втрату високообдарованої, гуманної, доброї людини, яка “згоріла” через фанатичну відданість своїй справі. Професор М. Винавер навіть назвав свого колегу праведником [9].

За нашими попередніми обрахунками, творча спадщина С. Бершадського налічує 33 друковані праці: 18 – з історії євреїв, 7 – з історії права ВКЛ (дві з них – археографічні видання), два лекційні курси з історії філософії права, 4 публіцистичні статті, автобіографія та некролог. Перша друкована праця професора з’явилася в 1879 році, остання – в 1896. Наукова діяльність С. Бершадського отримала неоднозначну оцінку сучасників. Деякі відзначали незавершеність більшості його праць, сируватість (насиченість джерелами без належної аналітичної обробки), тенденційність висновків. Схвальні відгуки на праці вченого дав великий український історик М. Грушевський. Однозначно схвально поставився до наукового доробку свого колишнього студента Ф. Леонтович [10].

Свої наукові інтереси С. Бершадський поділив між історією євреїв та литовсько-руським правом. Безумовно, найвагоміший внесок в історіографію він зробив як дослідник історії євреїв. З цієї теми він видав 1 монографію (магістерську дисертацію), 2 збірки документів, статті. Хронологічно праці вченого присвячені історії єврейського народу в XIV – на початку XVIII ст. (лише одна праця стосується початку XIX ст.), політично – землям ВКЛ, Речі Посполитої та Російської імперії. З них лише одна праця присвячена євреям на території сучасної України. Проте ще принаймні в шести роботах наведено та проаналізовано матеріал, що безпосередньо стосується історії євреїв в Україні. Декілька праць присвячені історії євреїв Литви, Білорусі та Польщі.

Роботи С. Бершадського з історії євреїв були без перебільшення піонерськими. До початку 1880-х років всі праці з історії євреїв у Центральній та Східній Європі ґрунтувалися на опублікованих джерелах. “Нова постановка історії євреїв”, задекларована ним у 1879 році, включала дві основні тези: 1) заклик звернутися до архівних джерел, в основному матеріалів Литовської метрики; 2) перегляд за допомогою джерел усталених концепцій історії центрально-східноєвропейських євреїв, переважно тез про консолідованість єврейської громади у ВКЛ вже з XIV ст., шкідливість господарської діяльності євреїв як головної першопричини виникнення та подальшого розвитку “єврейського питання”. Прагнучи продемонструвати цінність архівних матеріалів, С. Бершадський наприкінці 1870 – на початку 1880-х років здійснив фундаментальні видання джерел – результат своїх пошуків в архівах Вільно, Києва, Варшави та Петербургу [11]. Одним із перших вчений звернув увагу на легенди як цінне джерело для дослідження історії євреїв [12].

У своїй основній праці, монографії “Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве (1388–1569)” (1883) він визначив шість основних питань для історика східноєвропейських євреїв: 1) В чому сутність єврейського питання? 2) Чому воно досі існує? 3) Чому євреї і в кінці XIX ст. залишаються іноземцями, а не російськими громадянами? 4) В чому причини неприязні між євреями та не євреями? 5) В чому сила єврейства? 6) В чому причини його економічної могутності? Дослідник відмовився шукати відповіді в національних особливостях євреїв. Слідуючи Ф. Леонтовичу, він у цій та інших працях доводив, що причина виникнення та загострення єврейського питання полягає в політиці володарів європейських держав, становому устрої, релігійних упередженнях, економічній конкуренції. Він доводив, що, поки соціально-економічний устрій ВКЛ не був становим, економічні стосунки відзначалися простотою (до

Люблінської унії), єврейського питання тут фактично не існувало, як і ізольованої єврейської громади. Більш того, євреї навіть піддавалися обрусінню. Відповідальність за виникнення антисемітських процесів по “кривавим наклепам” у своїй і досі актуальній праці “Старинное средство. Обвинение евреев в убиении младенцев в Литве и Польше в XVI–XVIII ст.” (1894) він покладав на єзуїтів та безвідповідальних володарів.

Вже сучасні дослідникові критики поділилися на два табори. Критики-євреї солідаризувалися з основними висновками С. Бершадського, підкреслюючи його безпристрасність та гуманізм. Вони особливо підкреслювали заслугу вченого-християнина у відкритті закономірностей історії євреїв Східної Європи [13]. Критики-християни, хоча й визнавали сумлінність свого колеги та цінність поданого ним матеріалу, не погоджувалися із висновком про відсутність напруження у стосунках між євреями та не євреями до Люблінської унії [14].

Гадаємо, що для вирішення питання про правильність висновків С. Бершадського слід звернутися не тільки до аналізу конкретно-історичного матеріалу, але й визначити основні теоретико-методологічні та концептуальні основи його історичних поглядів. Не викликає сумнівів, що він стояв на позиціях позитивістської наукової парадигми. Він дотримувався ідеї про закономірність та об’єктивність історичного процесу, плюралізм його чинників. Для нього характерно преклоніння перед фактом, ретельне накопичення джерел. Тим не менш, вченому так і не вдалося уникнути суб’єктивності, привнесення свого “Я” в наукові дослідження. Він трактував джерела з позицій лібералізму, гуманізму, співчуття до скривджених. Саме тому він прагнув спростувати навіть певні наукові концепції, що, як гадав, могли бути підґрунтям сучасного йому антисемітизму. Опубліковані ним джерела не завжди могли вкластися в його концепцію. Приміром, йому так і не вдалося переконливо пояснити факт вигнання євреїв поза межі ВКЛ в 1495 році. В некролозі М. Кояловичу С. Бершадський не приховував свого суб’єктивізму. Автор піднесено наголосив, що, читаючи роботи М. Кояловича, ми “на кожному кроці зустрічаємо роботу цільної, чесною особистості, точка зору якої може бути визначена заздалегідь згідно з уже відомим світоглядом”. Він повністю солідаризувався із закликом покійного до дослідників “дати собі раду, якому суб’єктивізму вони слідуєть, адже тоді всі будуть йти до істини і зійдуться на цьому шляху, звичайно, за умови науковості та чесності цих суб’єктивізмів” [15].

Незважаючи на безумовну цінність робіт С. Бершадського, вже А. Браудо констатував їх маловідомість. Не можна сказати, що сьогодні ситуація істотно змінилася. Навіть у роботах, що присвячені історії євреїв, посилання на праці вченого майже відсутні. В історіографічних працях знаходимо тільки загальні оцінки. Таким чином, актуальним є повернення праць С. Бершадського до наукового обігу, аналіз висновків автора з урахуванням методологічних та конкретно-історичних досягнень сучасної історіографії. Не менш важливим є подальше дослідження біографії вченого, в першу чергу по лінії архівних пошуків, встановлення його приватних та наукових зв’язків, зокрема, з єврейськими та українськими дослідниками.

Отже, наукова діяльність С. Бершадського є яскравою та самобутньою сторінкою розвитку історичної науки. Немає підстав вважати історика виключно “російським ученим”. Вже сучасники, навіть петербурзькі приятелі, настійливо називали його “малоросом”. Як вихованець Ф. Леонтовича, представника київської історичної школи, С. Бершадський пов’язаний з традиціями української історіографії. До предмету його досліджень входила історія українських земель. Самовід-

дане ставлення професора до своєї справи, різнобічність його особистості, толерантність поглядів завжди будуть актуальним прикладом для сучасних істориків.

Література

1. Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 227.
2. Браудо А. С.А. Бершадский как историк русских евреев. – СПб., 1896. – С. 2.
3. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых / Под ред. С.А. Венгерова. – Т. 2. – С. 136.
4. Коц С. А.И. Желябов [Воспоминания товарища по гимназии] // Былое. – 1926. – № 3 (37). – (Видання 1991 року). – С. 14.
5. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых / Под ред. С.А. Венгерова. – Т. 2. – С. 136.
6. Протоколы заседания Совета Новороссийского университета за 1873 год. – С. 66-67.
7. Грабарь И.Э. Университетские лекции // Ленинградский университет в воспоминаниях современников. – Т. 1. – Л., 1963. – С. 191.
8. Исторический вестник. – 1896. – №4. – С. 312-316; Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1896. – № 5. – С. 28; Линниченко И.А. А.И. Маркевич. – Одеса, 1904. – С. 32.
9. Винавер М.М. Недавнее. – Петроград, 1917. – С. 267.
10. Грушевський М.С. Українські жиди // Правда. – 1889. – Вип. X. – Т. 7–12. – С. 27–40; ЗНТШ. – 1893. – Т. IV. – Бібліографія. – С. 172–176; Леонтович Ф.И. К вопросу о выморочных имуществах по литовскому праву // Журнал министерства юстиции. – 1897. – № 8 (октябрь). – С. 97.
11. Документы и регесты к истории Литовских евреев. – Т. I–II. – СПб., 1882; Материалы к истории евреев в Литве, Польше и юго-западной России // Еврейская библиотека. – 1879. – Т. VII-VIII.
12. Бершадский С.А. Еврей Король Польский // Восход. – 1890. – кн. 3, 4, 5.
13. Гессен Ю. Евреи в России. – СПб., 1906. – С. 12.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Литовские евреи // ЖМНП. – 1885. – Т. I. – Отд. 3. – С. 162–206.
15. ЖМНП. – 1891. – № 10. – С. 35, 37.

Ю.І. Поп

Микола Лисенко і чеська музика: взаємозв'язок двох культур чи ідея слов'янської єдності?

Поряд із посиленням інтересу чеської громадськості до історії, літератури, української народної пісні в XIX ст. іде формування чесько-українських музичних зв'язків, де головною дійовою особою з 60-х років стає відомий український композитор Микола Лисенко. Базою для формування українсько-чеських музичних зв'язків було те, що в XIX ст. на Україну приїжджає чимало чеських музикантів та вчителів музики. Мова йде як про музикантів з чеських духових оркестрів, так і про чеських скрипалів, віртуозів гри на арфі і дуже часто їхня гра супроводжувалася співом. Те, що духові оркестри були відомі по всій Україні, підтверджує мотив однієї із ранніх поем відомого українського письменника Івана Франка, яку грала і одночасно співала віртуозниця-арфистка. Франко тут цитує і початок чеської народної пісні “Яка дівчина красива”.

Іншу відому групу представників чеської музики на Україні складали професіональні музиканти, концертмейстери або вчителі музики, які на тривалий час або назавжди залишалися жити в Російській імперії, приймали російське громадянство, змінюючи відповідно до місцевих умов свої імена і прізвища.

Ось у таких умовах, при безпосередніх контактах з чеськими музикантами і формувався Лисенко як майбутній композитор. Ще в дитинстві зустрічався з бродячими чеськими музикантами, які часто бували в їхньому домі, де були гостями по декілька днів. В такі дні цілими годинами слухав чеську музику, яка назавжди залишалася в його пам'яті [1].

Навчаючись з десяти років у пансіонаті в Києві, Лисенко брав уроки у тамтешнього чеха, який носив незвичне прізвище Нейнквіч. Він був добрим педагогом як і вчитель гри на піаніно, який своє прізвище Поноцний змінив на більш відому "Панноціні". "Роки навчання", безпосередньо пов'язані з чехами, продовжувалися і в Харкові, де юний Лисенко навчався в гімназії і одночасно удосконалював свою гру на піаніно у чехів Волнера і Влчка. Сприяла цьому і активна участь на камерних концертах, які Влчек два рази на місяць влаштовував у своєму будинку, куди приходили і його чеські друзі. Після завершення навчання у гімназії Лисенко успішно завершив природничо-науковий факультет київського університету і поступив на державну службу, але музика притягувала його все сильніше. Для поглиблення музичної освіти Лисенко в 1867р. їде до Німеччини, де в консерваторії в Лейпцигу бере уроки у колишнього пражанина композитора Ігнаца Мошелеса [2].

Визначною подією для музиканта-початківця стала поїздка з Лейпцига до Праги, яку він здійснив у грудні 1867р. для участі у другому празькому концерті російського співака Агренева-Слав'янського. Концерт відбувався в залі Художньої бесіди у празького Конвікту. Лисенко виконав музичний твір Фредеріка Шопена, який пізніше значно вплинув на його творчість і Фелікса Мендельсона-Бартольда. На прохання публіки, М. Лисенко зіграв десять українських народних пісень.

Виступ Лисенка, який проходив в атмосфері слов'янської єдності, знайшов позитивний відгук у музикальних критиків і публіцистів Франтішка Піводи і Людовіта Прохазки. У спогадах знаходимо цікаву деталь. Один із учасників концерту (мова йшла про Ф.Л. Рігера) дав волю своєму захопленню вигуком, який визначив виконану пісню як аромат степу. Про гру Лисенка празькі газети відгукувалися надзвичайно схвально. Наприклад, "Народні листи" 28 грудня 1867р. писали: "Найбільше публіці сподобались українські народні пісні, які були виконані з палким натхненням і дотепністю. Лисенко планує видати збірку українських пісень. Палко бажаємо, щоб він якнайшвидше знайшов видавця, оскільки цим виданням зробив би неперевершений внесок у слов'янську музичну літературу".

Через два дні після концерту на прохання культурно-музичних представників Лисенко виступив з концертом, де познайомився з чеськими діячами культури і музики, насамперед з Л. Прохазкою, з яким потім довгі роки підтримував активне листування. Своє перебування в Чехії Лисенко використав для більш глибокого знайомства з чеською музикою та її історією, яку частково знав від своїх вчителів Нейнквіча, Понохого, Влчка і Попержіця. Користуючись моментом, встановив зв'язки з етнографічним об'єднанням в Кутній Горі, куди потім надсилав замітки зі свого етнографічного збірника. Чимало із нього взяв і Л. Куба, публікуючи перший том своєї книги "Слов'янство у своїх піснях" [3].

Прийом і відгуки празької преси глибоко зворушили Лисенка. Це яскраво видно із його листа рідним від 28 лютого 1868р. “Я дуже радий, що моя поїздка до Праги припала на свята. Я відчував себе там, як дома, приїхав з чисто німецької атмосфери у атмосферу рідну – слов’янську. Взагалі моя поїздка дуже цікава. Проїжджаючи різні країни, я ніби летів берегами Лаби від Дрездена до Праги через частину недосяжної Саксонської Швейцарії, що врешті-решт у мене почала боліти шия. І коли ми після Подмоклі біля Красної гори перейшли австрійську митницю вже сутеніло, і я був дуже спокійним, що зможу відпочити від цієї гімнастики. До Німеччини я повернувся ввечері під Новий рік... Не повірите, як я не хотів їхати з Праги”. “Такий панегірик (відгуки в празьких газетах – Ю.П.), – пише далі Лисенко, – мене дуже тішив ще і тому, що він був надрукований в газетах наймузичнішого народу Європи”. Участь у концерті та перебування в Празі сприяли активізації творчої діяльності композитора. Уже в той час у Лисенка зародилася ідея поширення на Україні та в Росії музики чеської, словацької та інших слов’янських народів.

Через декілька тижнів після повернення з Праги Лисенко пише рідним, що “якщо всі Слов’яни, а особливо Чехи так цікавляться пісню”, виникла необхідність видати збірку українських пісень. В 1868 і 1869 роках Лисенко дійсно опублікував два томи українських народних пісень для співу під акомпанемент рояля, потім були слідувачі томи цих творів.

Прага надовго зачарувала Лисенка, хоча більше ніколи він не мав змоги там виступити. На початку 1869 року з Лейпцига шукав можливості виписати ряд творів Карла Гавлічека, Павла Йозефа Шафарика, Вацлава Ганки, Яна Коллара і казки Ербена. Розшукував і ілюстрації до чеської історії. Після закінчення консерваторії в Лейпцигу Лисенко повернувся до Києва, де працював учителем музики в скромній школі, вдосконалював свою музичну майстерність і виступав як піаніст.

На концертах, які він влаштовував в Києві з 1869 р., у програмах були народні пісні різних слов’янських народів, які він знаходив у збірниках і за межами імперії. Так, у Києві звучали моравські пісні із збірника Франтішка Сушіла, а також старочеські пісні, які стали народними, як наприклад “Влтаво”, “Гуситська”, “Колиші Чехи”, “Де мій дім, або Я є слов’янин душею і тілом” [4].

Реалізована слов’янська ідея в музиці в тодішніх київських умовах для Лисенка була важлива ще і тому, що, публікуючи і виконуючи пісні різних слов’янських народів, включаючи і українські, він звертав увагу на їхню специфіку і різницю, що в українському випадку мало незаперечний політичний зміст. Адже якраз в 1876р. було видано Емський указ, згідно з яким заборонялося вживання української мови у пресі, друкувати книги українською мовою по всій території Російської імперії. Можливо, тому і, враховуючи існування цензури, пісня Лисенка “До бою” (для хору) була виконана на київському концерті в 1877р. на мові, близькій до чеської.

Чеська тематика завжди була присутня у творчості М. Лисенка. В 1881 р. він написав хорівий музичний твір “Іван Гус” на слова однойменного твору Тараса Шевченка, в якому проявив симпатії до Гуса і його виступу проти церкви. Лисенко вмів яскраво виражати своє ставлення до чехів, з якими зустрічався з дитинства і з якими співпрацював все своє творче життя.

Завдяки Лисенку в Києві розвивалася камерна музика. Він у 70-х рр. XIX ст. організував камерний квінтет, членами якого були, крім Лисенка, Солуха, Косухін, віолончеліст чех В. Алоїз, відомий чеський скрипаль-віртуоз професор Отакар Шевчік, який працював на Україні більше 20 р. Завдяки старанням Лисенка у 80-х рр. XIX ст. Київ дочекався проведення декількох циклів, присвячених камерній музиці відомих світових творців, між ними і Бедржіха Сметани. Творчість Антоніна Дворжака представив на концерті свого аматорського співочого хору [5].

Оцінюючи творчість Лисенка в цілому, слід підкреслити, що він вирізнявся не тільки музичною обробкою українських народних пісень. Як майстер високого класу він переклав на музику ряд відомих творів Тараса Шевченка і заслужив визнання численними операми. Надзвичайно популярною стала його “Наталка Полтавка”, більше оперета ніж опера. Вершиною оперної творчості Лисенка стала романтично-героїчна опера “Тарас Бульба”, складена на основі відомої повісті Гоголя, яку високо оцінив П.І. Чайковський, а у Празі була зіграна тільки її увертюра. Крім діяльності як композитор, Лисенко проявив себе також як видатний артист, диригент і музичний педагог, присвятив себе вивченню українського музичного фольклору.

Вже з кінця XIX ст. Лисенко постає як визнаний творець народної музичної культури, який ще за життя зумів досягти визнання як на Батьківщині, так і за кордоном. Ним захоплювались, його любили українці так само як Бердржіха Сметану чехи. Відомості і повідомлення про нього з’являлися і в деяких чеських журналах, а спеціальну статтю присвятив йому словник Отто.

Зв’язки Лисенка з українськими чехами не припинялись. Восени 1904р. він створив у Києві власну музичну і драматичну школу, до якої залучав і чехів-музикантів. Ще один факт, який підтверджує зв’язки композитора з чехами. В листі до дочки композитор пише, що останній шлях з німецького курорту Неугеім додому на Україну пролягав через Чехію та Моравію [6].

Після смерті Лисенка в 1912 р. його похорони перетворилися на всенародну маніфестацію. Природньо, що некролог на смерть композитора з’явився і в Чехії на сторінках музичного журналу “Далібор”. Його автором був молодий український композитор Василь Барвінський, який проводив у Празі роки навчання. За походженням з Галичини, син відомого місцевого політика, який був депутатом австрійського парламенту. Як у свій час Т. Шевченко проявив свою любов до чеського народу у поемі “Єретик”, так через 40 років М. Лисенко переклав її на музику в чеському дусі, яку високо оцінив З. Неєдли. Діяльність Миколи Лисенка – це ціла епоха в історії української музики. Її любили і на Україні, і в Росії, і в Чехії, і в Словаччині. Якраз у Празі було поставлено його оперу “Наталка Полтавка” і дитячу оперу “Коза-дереза” [7].

Чехи і словаки, українці Правобережжя і Лівобережжя, Західної України і Закарпаття завжди підтримували якнайтісніші зв’язки на культурному поприщі. Це і обмін книгами, поїздки та мандрівки представників культурного світу, взаємне вивчення історичного минулого, листування. І не останню роль тут зіграли музичні зв’язки Миколи Лисенка. Цей нерозривний зв’язок культур був зумовлений їх слов’янським корінням. Сьогодні вже стало аксіомою, що інтегративні функції культури якнайяскравіше проявляються у генетично близьких народів, якими, власне, і є слов’яни. Їм була притаманна духовна, мовна, культурна спорідненість та територіальна близькість, спільність історичної долі як недержавних народів.

Звідси випливала спільність завдань, які стояли перед ними у боротьбі за збереження і подальший розвиток національної культури. Гостріше ці питання стояли перед українцями як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії та перед словаками в Угорщині. Тому зв'язок із слов'янством для них мав величезне значення ще і тому, що завдяки йому як українська, так і словацька культура утверджувалися в Європі та й у світі. Саме тому ідея слов'янської єдності, яку все життя пропагував через музику Лисенко, залишалася актуальною для діячів української, чеської та словацької культури. Її інтерпретація знаходилася у прямій залежності від тих завдань, які стояли перед культурою братніх народів. Осягнення культурних надбань інших народів мало врятувати українську та словацьку культури від загрози провінціалізму і національної обмеженості.

Взагалі, слід відзначити, що інтерес до українських культурних змагань з боку чехів і словаків, як і українців, до культурних надбань цих двох братніх народів, мав неабияке значення. З одного боку, він служив моральною підтримкою діячів культури, з іншого, – свідчив про правильність обраного ними шляху. Такий взаємний інтерес, підтримка, прагнення вивчити, при необхідності використати кращий досвід, осягнути духовні змагання один одного і було на практиці творенням слов'янської культурної єдності.

Література

1. Dvoržak V. Československo-ukrajinske hudebni vzťahy.// Slovanský přehled. – 1957. – Č.1. – S. 24–25.
2. Hanusová L. Ukrajinsko-české hudebni vzťahy a Mikola Lysenko.// Dějini a současnost. – 2000. – Č. 5. – S.10.
3. Hrivňak J. Mikola Lysenko a slovanství.// Slovanský přehled. – 1967.- Č.5. – S.298.
4. Hanusová L. Ukrajinsko-české hudebni vzťahy a Mykola Lysenko.// Dějini a současnost. – 2000. – Č.5. – S. 11.
5. Ibid...S. 11–12.
6. Ibid...S. 12.
7. Zilynskij O. Ukrajinská lidová píseň v českém literárním vyvoji in: Sto pedesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814–1964). – Praha, 1968.

О.З. Медалієва

До питання про діяльність Хрисанфа Ящуржинського

Серед численних імен, на яких ще донедавна лежало тавро забуття, – ім'я Хрисанфа Петровича Ящуржинського, народознавця та фольклориста, що жив у другій половині XIX та на початку XX ст. Його наукова діяльність відбувалась у складний період становлення української національної історичної науки, в той час, коли її прихильниками були нечисленні діячі українського визвольного руху та тої частини соціуму, який симпатизував пропагованим національно-визвольним ідеалам. Систематичні відомості про життєвий та творчий шлях Х. Ящуржинського були надруковані на сторінках багатотомного енциклопедичного видання видавців Брокгауза та Ефрона у 1904 р. [1]. За часи радянської влади діяльність Х. Ящуржинського не потрапляла у поле зору дослідників. І лише з другої

половини 90-х років ХХ ст. розпочався новий етап у дослідження його життя, опрацювання наукової спадщини та внеску у розвиток національної історичної науки. Зокрема, особа Хрисанфа Петровича привабила увагу письменника-краєзнавця з Одеси, залуженого діяча мистецтв України Григорія Зленка [2]. Саме він вперше оприлюднив “десятки дуже цікавих і дуже цінних фактів з життя ученого, по крихті зібраних автором із найрізноманітніших, здебільшого малодосліджених джерел” [3, 142]. У 2003 р. вийшло дослідження українського історика Марини Палієнко “У перекладі з грецької – золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?)” [3]. У цій публікації автор виклав результати власних пошуків, завдяки яким вдалося встановити точне місце народження українського народознавця та з’ясувати раніше невідомі данні з його життя.

На сьогодні відомо, що Х. Ящуржинський народився 19 березня 1852 р. за старим стилем у селі Молодецькому Уманського повіту Київського губернії в родині місцевого священика. Навчався він у Київському та Варшавському університетах на слов’яно-російському відділенні історико-філологічного факультету. Власну педагогічну діяльність розпочав з 1884 р. на території Криму, викладаючи спочатку в Керченському Кушниківському дівочому інституті, потім у Симферопольських чоловічій та жіночих гімназіях. З 80-х років ХІХ ст. став членом одеського осередку “Громади”. З 1893 р. він перебирався до Одеси, де також продовжував педагогічну діяльність, працюючи вчителем Інституту благородних дівиць, викладав російську мову в Одеському інституті імператора Миколи І та у жіночій гімназії. У 1911 р. повернувся на Уманщину, де і закінчив своє життя. Його науковий доробок складається зі статей, надрукованих у різних періодичних виданнях (“Варшавские университетские известия”, “Русский филологический вестник”, “Киевская старина”, “Известия Таврической ученой архивной комиссии”), окремого нарису про м. Умань (“Городъ Умань (краткій историческій очеркъ)” 1913 р.) та інших публікацій. Перераховуючи ті навчальні, наукові та громадські установи, де працював Х. Ящуржинський, сучасні українські науковці обминули один із важливих періодів у житті дослідника, а саме, його перебування дійсним членом Історико-філологічного товариства, яке протягом 1888–1917 рр. існувало на базі Новоросійського університету (далі – Історико-філологічне товариство, Товариство).

Виходячи з цього, метою даного дослідження є спроба показати маловідомий епізод з одеського життя Х. Ящуржинського. Для досягнення мети автор поставив такі наукові завдання: 1) вивчити наукову діяльність Х. Ящуржинського в середовищі Новоросійського історико-філологічного товариства, 2) означити роль Х. Ящуржинського у розбудові університетського наукового осередку, 3) визначити перспективи подальших досліджень.

Новоросійське Історико-філологічне товариство було створене 21 грудня 1888 р. на пропозицію 10 професорів історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Метою Товариства було сприяти “написанням наукових праць, організацією засідань та випуском друкованих збірників” розвитку і розповсюдженню історичних та філологічних знань [4, 1]. Серед його дійсних членів були викладачі Новоросійського університету (професор І. Некрасов, професор О. Кочубинський, професор Ф. Успенський, професор О. Кірпічніков, приват-доцент О. Грушевський і інші) та вчителі середніх навчальних закладів м. Одеси. Всі вони займались дослідженням актуальних питань історичної та філологічної наук, зокрема, вивчали всесвітню (історію Греції, історію Візантії, історію слов’янських

народів) та вітчизняну історію, студіювали пам'ятки грецької, болгарської та руської літератур, досліджували етнографічні особливості народностей, які проживали на території Криму, організовували археологічні експедиції, приймали участь у наукових форумах тощо. Хрисанфа Петровича Ящуржинського, як свідчать протоколи Товариства, було обрано його дійсним членом 3 лютого 1894 р. [5, 12]. Статус “дійсного члена” передбачав можливість займатися науково-пошуковою роботою від імені Товариства, виступати з результатами досліджень в університетських аудиторіях, брати участь у обговоренні доповідей інших членів об'єднання тощо. Г. Зленко у своїй роботі “Забутий фольклорист” зазначає, що Х. Ящуржинський був лише членом Педагогічного відділу Історико-філологічного товариства [2, 95], що не є цілком достовірним. Річ у тому, що Педагогічний відділ як складова частина наукового об'єднання був створений при Історико-філологічному товаристві 12 листопада 1899 р. За Статутом Педагогічного відділу дійсні члени Історико-філологічного товариства автоматично були дійсними членами Педагогічного відділу, а дійсні члени останнього могли бути дійсними членами власне Товариства лише за умов балотування (виборів). Протокольні матеріали та списки членів Товариства за 1893/94 академічний рік фіксують ім'я Х. Ящуржинського серед дійсних членів Товариства з 1894 р. [6; 7].

Одразу після обрання, Хрисанф Петрович завзято включився до наукової роботи: він був присутнім майже на всіх засіданнях як власне Товариства, так і його структурних підрозділів (Педагогічного та Візантійсько-Слов'янського відділів), робив доповіді, брав активну участь у обговоренні наукових робіт колег і т. д. Х. Ящуржинський був постійним представником від Історико-філологічного товариства на XI–XIV загальноросійських археологічних з'їздах у Києві (1899 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) та Чернігові (1908 р.) Разом із Х. Ящуржинським Історико-філологічне товариство представляли відомі українські історики, професори та приват-доценти Новоросійського університету: на XI з'їзді О. Маркевич, І. Лінніченко, М. Істомін, П. Шейлін [8, 1], на XII – О. Маркевич, О. Павловський, Р. Штерн [9, 3], на XIII – Р. Штерн, А. Павловський, І. Лінніченко, Л. Томсон, С. Вілінський, А. Ристенко, І. Каменській [10, I-II], на XIV – Р. Штерн, Г. Вілінський, О. Флеров, М. Хитун, П. Потапов, В. Василенко І. Редько, С. Вілінський та С. Шелухін [11, 2; 12, 38].

“Известия” археологічних з'їздів повідомляють, що з трибуни наукових форумів Х. Ящуржинський виступав із доповідями про звичаї та традиції українського народу: “Обряди та звичаї, що стосуються жнив хліба” (XI з'їзд), “Малоросійські причитання над померлими” (XII з'їзд), “Українські заговори від порчі” (XIV з'їзд) та інші.

Після завершення роботи відповідного форуму делегати від Історико-філологічного товариства звітували на своїх засіданнях про роботу з'їздів. Зокрема, протокольні матеріали Товариства свідчать, що з такими повідомленнями виступали І. Лінніченко, О. Маркевич та Х. Ящуржинський. Першому належать доповіді про “Київський Археологічний з'їзд та праці його з історії Малоросії” [13], “Археологія на XI Археологічному з'їзді” [14], другому про “XI Археологічний з'їзд та його праці з історії Новоросійського краю” [15], “XII-ий археологічний з'їзд у Харкові” [16, 2], а Х. Ящуржинському – “Архівознавство на XI археологічному з'їзду у Києві” [17], “Етнографічний відділ на Харківському археологічному з'їзді” [18], “Старожитності етнографічні та церковні на XIV Археологічному з'їзді” [19, 7]. Варто зазначити, що перше повідомлення Хрисанфа Петровича у день його

обрання членом Історико-філологічного товариства було теж присвячене археологічному з'їзду – “Про віленський археологічний з'їзд” [5, 2].

Наприкінці XIX ст. Новоросійське історико-філологічне товариство наслідуючи приклад фольклорно-краєзнавчих досліджень Харківського історико-філологічного товариства підняло на обговорення одеської громади питання про необхідність проведення етнографічних досліджень на території Бессарабії, Чорноморського узбережжя та Криму. “Знайомство з побутом, характером, піснями, сказаннями, – зазначали члени Товариства, – особливо необхідне в нинішній час, коли звідусіль ми бачимо з боку інтелігенції прагнення прийти на допомогу народу в його матеріальних та духовних потребах” [20, 22]. Розробка програми етнографічних досліджень була покладена на дійсних членів О. Маркевича та Х. Ящуржинського [20, 31], які на основі існуючих програм Харківського історико-філологічного товариства [21] склали своєрідний опитувальник у 1000 примірників – “Програму етнографічних досліджень в районі Новоросії, Бессарабії та Криму” [20, 46]. Звичайно, зважаючи на специфічні риси історії заселення та розвитку південного регіону України, науковці не ставили перед собою всеохоплюючих завдань, навпаки, свою місію вони вбачали лише у започаткуванні етнографічних досліджень: “Якщо відділу пощастить започаткувати основи розвитку етнографії, то і цього буде достатньо” [20, 22]. Етнографічна строкатість південного регіону України спричинила появу наукових досліджень з життя та побуту господарських колонізаторів сербів і болгар. Х. Ящуржинський, виділяючи своєрідні, притаманні лише болгарам весільні особливості, спробував порівняти їх з обрядами українських селян та висловив припущення про можливість з'ясування загальнослов'янського типу весільного ритуалу [22, 45].

Аналіз друкованих і архівних матеріалів Історико-філологічного товариства не дає підстав стверджувати, що в середовищі Товариства багато його членів переймався проблемами українського краєзнавства та етнографії. Основна увага науковців, про що вже йшлося вище, була звернена на вивчення історичного минулого даного регіону, дослідження археологічних пам'яток, аналіз візантійських і слов'янських релігійно-літературних творів. Але серед одеських науковців були О. Маркевич та Х. Ящуржинський, які свою увагу зосередили на історії Півдня України, на українській фольклористиці та народознавстві.

Наукова робота Х. Ящуржинського як дійсного члена Товариства знайшла свій вияв у його доповідях та рефератах: “Про малоросійські колядки” [5, 12], про характеристику “Книги М.Ф. Тимофєєва: Природній звуковий метод навчання грамоті”, “Помилки учнів у письмових роботах з мовної точки зору” [19, 8], “Суспільні ідеали Гоголя” [19, 6–8], “Пам'яті О.І. Маркевича” [16, 13] та інші. Є відомості про те, що в разі необхідності Х. Ящуржинський вступав у диспут з дійсними членами Товариства. Зокрема, він брав участь у обговоренні доповіді дійсного члена Г. Бельченка “Повчання Феодосія Печерського про страти Божі” [22, 11], не погоджувався з деякими положеннями виступу дійсного члена Товариства, професора Новоросійського університету О. Алмазова, що характеризував грецьку писемну пам'ятку, в якій були наведені тексти заклять проти нечистої сили [22, 10] тощо.

Дата останнього терміну перебування Хрисанфа Петровича у складі Новоросійського історико-філологічного товариства ще потребує уточнення. Він міг бути виключений із дійсних членів Товариства або за письмовою заявою голові

Товариства, або в разі смерті. Сьогодні, до появи нових відомостей, можна з впевненістю говорити, що Х. Ящуржинський перебував членом Новоросійського історико-філологічного товариства до 1910 р., оскільки його прізвище фігурує у списку дійсних членів Товариства за 1910 р. [28].

Таким чином, становлення особи Х. Ящуржинського відбувалося в складну добу української історії, яка характеризувалася, з одного боку, посиленням політичного гноблення України імперським урядом, а з другого – подальшим розвитком процесу українського національного відродження. Хрисанф Петрович виявив особливий інтерес до вивчення українських краєзнавчих студій. Його наукові роботи проникнуті любов'ю до українського народу, до його матеріальної і духовної культури, звичаїв та традицій. Саме тому ця особа заслуговує на окреме наукове дослідження. Перебування Х. Ящуржинського у складі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті дало можливість досліднику спілкуватися як з однодумцями, так і з опонентами, брати участь у наукових форумах, зокрема, загальноросійських археологічних з'їздах, легально друкувати власні праці тощо. З часом ім'я Хрисанфа Петровича Ящуржинського повинно зайняти належне місце в переліку діячів національно-культурного руху кінця ХІХ–початку ХХ ст.

Література

1. Ящуржинский //Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1904. – Т. 82. – С. 872.
2. Оленко Г. Забутий фольклорист // Вісник Національної академії наук. – 1997. – №9–10. – С.92–95.
3. Павленко М. У перекладі з грецької – золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?) // Київська старовина. – 2003. – №4. – С.141–150.
4. Устав Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском Университете //Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете (Далі-ЛИФОНУ). – Одесса, 1890. – Т.І. – Отд.І. Летопись общества. – С.1–5.
5. Отчет о деятельности Общества за 1894/5 г. //ЛИФОНУ. – Одесса, 1895. – Т. V. – Отд.І. Летопись Общества. – С.11–15.
6. Отчет о деятельности Общества за 1893/94 г. //ЛИФОНУ. – Одесса, 1895. – Т. V. – Отд.І. Летопись Общества. – С.1–6.
7. Список членов общества // ЛИФОНУ. – Одесса,1895. – Т. V. – Отд. I. Летопись Общества. – С.7–9.
8. Протоколы заседаний общества // ЛИФОНУ. – Одесса, 1895. – Т.V. – Отд.ІІІ. Приложения. – С.1–58.
9. Известия XII археологического съезда в Харькове 15–27 августа 1902 г. – Х.: Электрическая типо-литография С.А. Шмерковича, 1902. – 238с.
10. Известия XIII съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 г. – Х.: Тип. “Печатное дело” кн. К.Е. Гагарина, 1905. – IV+157 с.
11. Известия XIV археологического съезда в городе Чернигове 1–15 августа. – 1908. – №1–2, 4–8. –163 с.
12. Протоколы заседаний Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете // ЛИФОНУ. – О., 1910. – Т.XVI. – Отд. III. Приложения. – С. 1–56.
13. Линниченко И.А. XI Киевский Археологический Съезд и труды его по истории Малороссии // ЛИФОНУ. – Одесса, 1900. – Т. VIII. Византийское отделение V. – Отд. III. Приложения. – С. 8.
14. Линниченко И.А. Археология на XI Археологическом съезде // ЛИФОНУ. – Одесса, 1900. – Т.VIII. Византийское отделение V. – Отд.ІІ. Исследования. – С.163–178.

15. Маркевич А.И. XI Археологический Съезд и его труды по истории Новороссийского края // ЛИФОНУ. – Одесса, 1900. – Т. VIII. Византийское отделение V. – Отд. III. Приложения. – С.6–8.
16. Протоколы заседаний за 1902/1903 и 1903/1904 гг. // ЛИФОНУ. – Одесса, 1905. – Т. XII. – Отд. I. Летопись Общества. – С.1–19.
17. Ящуржинский Х.П. Архивоведение на XI-ом Археологическом Съезде в г.Киеве // ЛИФОНУ. – Одесса, 1900. – Т. VIII. Византийское отделение V. – Отд. III. Приложения. – С. 8.
18. Ящуржинский Х.П. Этнографический отдел на харьковском Археологическом Съезде // ЛИФОНУ. – Одесса, 1905. – Т. XII. – Отд. I. Летопись Общества. – С. 47.
19. Отчет о деятельности Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1908/9 ак. год (1 сентября 1908 – 1 сентября 1909 г.) // ЛИФОНУ. – Одесса, 1910. – Т. XVI. Византийско-славянское отделение IX. – Отд. I. Часть официальная. – С.1–15.
20. Протоколы заседаний Историко-Филологического общества при императорском Новороссийском университете // ЛИФОНУ. – Одесса, 1899. – Т. VII. Византийское отделение IV. – Отд. III Приложения. – С.1–46.
21. Центральний державний історичний архів у м. Київ. – Ф.2052. – Оп. №1. – Спр. 1447. – Арк.1–2.
22. Протоколы заседаний Общества // ЛИФОНУ. – Одесса, 1901. – Т.IX. Византийское отделение VI. – Отд.III. Приложения. – С.1–50.
23. Список членов Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете и членов Педагогического Отдела Общества // ЛИФОНУ. – Одесса, 1910. – Т.XVI. Византийско-словянское отделение IX. – Отд.I. Часть официальная. – С.1–13.

Ю.О. Фесько

Науково-педагогічна діяльність німецької професури у Харківському університеті першої половини XIX століття: джерелознавчі засади дослідження

Харківський університет, один з найстаріших у Східній Європі, було засновано у 1804 році. Особливістю цього навчального закладу, відкритого першим на тій території сучасної України, що в описуваний період знаходилась під владою Російської імперії, було те, що біля його витоків стояли вчені, викладачі – іноземці за походженням, діяльність яких створювала культурне різноголосся на теренах університетської освіти в Україні. Науковці з Франції, Німеччини, Угорщини, Англії, Італії закладали фундамент багатьох наукових напрямків, викладали переважну більшість навчальних дисциплін у перші десятиліття існування Харківського університету. Вихідці з Німеччини склали найбільш чисельну групу у когорті професорсько-викладацького складу університету у першій половині XIX століття. На момент відкриття університету кількість німецьких науковців становила 12 осіб з 19 іноземців, які прибули до Харкова у відповідь на запрошення керівництва навчальним округом працювати у щойно заснованому університеті. Усього ж у штаті нового навчального закладу на той момент (1805 рік) налічувалось 25 осіб [1].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що питання, пов'язані з діяльністю іноземців, і, зокрема, німців у Харківському університеті, привертала увагу науковців переважно при дослідженні історії цього навчального закладу.

Основною проблемою, з якою зустрічається дослідник, що займається вивченням різних питань історії Харківського університету, є відсутність в Україні архіву цього навчального закладу. Документи ранньої історії, протоколи засідань Вченої Ради, формулярні списки співробітників, листування з Міністерством народної освіти – майже все це було втрачено в роки Другої світової війни. Залишилася певна можливість працювати зі спогадами, автобіографічними матеріалами, мемуарами тощо. Але ця джерельна база є досить суб'єктивною, на якій позначалися особистісні фактори, і далеко не повною. Тому досить часто дослідники спираються на фундаментальні історіографічні праці В. Багалія з історії Харківського університету, праці надзвичайно важливі, але, як показує їх аналіз, не з усіма судженнями щодо іноземної професури у Харківському університеті, наведеними у цих працях, можна погодитися, а оцінка наукового доробку певної частини з них взагалі відсутня. І це зрозуміло, оскільки представнику гуманітарних наук Д. Багалію було досить важко охопити усі напрямки наукової роботи, яку вели професори Харківського університету.

Не дивно, що досить часто негатив щодо іноземної взагалі і німецької професури зокрема, наведений в мемуарній літературі та історичних дослідженнях кінця XIX–XX століття, тяжів над судженнями подальших дослідників. З часом простежується певна тенденція зміни ставлення авторів досліджень до факту перебування іноземних вчених у стінах Харківського університету та оцінки його результатів. Так, у колективній праці радянських істориків А.Г. Слюсарського, В.І. Астахова, С.М. Королівського та ін., присвяченій історії Харківського університету, чітко простежується різко негативне ставлення науковців до науково-педагогічної діяльності вчених-іноземців, в тому числі і німців [2]. В роботі формується стереотип сприйняття іноземних вчених як кар'єристів, користололюбців, псевдовчених: *“Все эти “учёные” были мало эрудированы в вопросах своей специальности”*. Дослідник А.М. Ткаченко у своїй роботі пише про шкоду, якої *“завдали”* університету *“недостаточно квалифицированные профессора и адъюнкты из иностранцев”* [2], які постійно *“уклонялись от работы. Привлеченные в Россию жадной наживы, они направляли всё своё внимание на создание личного благополучия”* [2]. Історії Харківського університету 1980 року видання [2] притаманний вже більш делікатний характер оцінки результатів діяльності представників німецької та інших націй.

Враховуючи те, що публікації з наукових та науково-практичних та педагогічних питань дають можливість об'єктивної оцінки внеску німецької професури в культурне та наукове життя України і Росії в цілому, наукові праці професорів – вихідців з Німеччини є надзвичайно важливою групою джерел. Вивчення та аналіз цієї групи джерел започатковано ще у 50-ті роки XX ст. Імена німецьких вчених Харківського університету, згадуються в роботах присвячених дослідженням історії становлення та розвитку хімії, фізики, економічних, філологічних дисциплін в країні [3]. Творчий доробок окремих німецьких професорів, що працювали у Харківському університеті у першій половині XIX століття стає предметом досліджень сучасних українських та російських авторів [4]. Увагу дослідників привертають постаті Х. Роммеля, Й. Шада, Й. Ланга, Л. Якоба та інших [4]. Проте серед загалу літератури не знаходимо комплексних досліджень наукової спадщини та педагогічної діяльності вихідців з Німеччини, що закладали фундамент науки в університеті Харкова у перші десятиліття його існування.

Метою даного дослідження є спроба аналізу масиву наукових та науково-педагогічних публікацій як важливої джерельної бази для визначення місця та ролі німецької професури у науково-педагогічному житті Харківського університету першої половини XIX століття й України в цілому.

За нашими попередніми підрахунками, що базуються на аналізі щорічних “Обозрених публичных преподаваний” Імператорського Харківського університету, загалом у досліджуваній період в університеті працювало близько 45 професорів та викладачів – німців за походженням [5]. У перші роки існування навчального закладу представники німецької нації становили майже 50% професорсько-викладацького складу університету. Переважна більшість запрошених попечителем навчального округу С. Потоцьким та Радою університету науковців вже зробили собі ім’я у науковому світі, були авторами великої кількості робіт, займали професорські та керівні посади у поважних університетах Німеччини. Перехід до провінційного університету Російської імперії знаних у світі вчених пов’язаний з багатьма причинами – політичними, економічними, власними амбіціями, проте незаперечним є той факт, що бажання поширювати просвітницькі ідеї та університетські традиції у віддаленому місці Європи також у ряду вагомих мотиваційних чинників.

Професорами-німцями були охоплені різноманітні напрямки науки. Вони викладали історичні, філологічні, педагогічні дисципліни, різноманітні предмети філософських, політичних, юридичних наук, дисципліни економічного циклу, циклу природничих та точних наук, читали курси медичних, ветеринарних, сільськогосподарських наук. Загалом німецькими вченими було розроблено близько 118 навчальних курсів, що викладались в університеті Харкова у першій половині XIX століття.

Однією з проблем, із якою зіткнулися іноземні професори в університеті, була нестача підручників та навчальних посібників. Х. Роммель, професор кафедри давніх літератур Харківського імператорського університету, писав у своїх спогадах: “На лекціях про грецьких та римських класиків, які відвідувало багато студентів, я спочатку часто потрапляв у незручне становище, бо бракувало достатньої кількості друкованих підручників. Аби зарадити цій нестачі та за неможливості диктування оригінальних творів, незважаючи на жалюгідне становище російської книготоргівлі, не було іншого засобу, як прискорене видавання найнеобхідніших авторів, чим зайнялася університетська друкарня під моїм керівництвом” [6]. Справою підготовки та видання підручників для студентів університету, слухачів гімназій займались практично всі професори-німці. Вихованці західних університетів, вони відзначали перевагу точних наук у програмах освіти російських навчальних закладів, у тому числі і у планах Харківського університету. Це змушувало їх надолужувати недоліки у сфері вищої філософії та філології перш за все шляхом створення необхідних навчальних керівництв. Досить часто посібники та підручники містили нові наукові матеріали та результати досліджень їх авторів.

Перше питання, яке постає перед дослідником вказаної джерельної бази, – це визначення масиву наукових, науково-педагогічних та науково-практичних праць німецької професури, написаних і виданих ними під час перебування у Харківському університеті та Російській імперії взагалі. Цей масив і досі не наближений до максимально можливого списку. І хоча для його складання необхідна дуже копітка праця, але вона можлива. Виникає питання, чи може

достатньо повна бібліографія праць німецьких професорів стати тим підґрунтям, яке забезпечить неупереджений і об'єктивний висновок щодо їхньої компетентності та внеску у наукові дослідження того часу, дасть можливість оцінки їхньої діяльності у Харківському університеті й Україні в цілому.

Те, що цей масив значний і у той же час нерівномірно розподілений між німецькою професурою свідчить вивчення нами цього питання. У списку літератури до цієї статті праці німецьких професорів, враховуючи нормативний обсяг публікації, наведені за назвами, без повного бібліографічного опису, і не складають навіть того неповного списку, який відомий нам зараз. Але, на наш погляд, він достатньо репрезентативний для складання уявлення про те, хто з німецької професури та у якій галузі науки найбільше друкувався та висновку про доцільність опрацювання оригінальних праць німецьких професорів Харківського університету першої половини XIX ст.

Значний масив наукових праць складають праці з досліджень у галузі хімії [7]. Тематика цих досліджень, судячи зі списку наукових праць, досить різноманітна. Це питання точного визначення атомної ваги окремих елементів, дослідження хімічного складу мінеральних вод джерел різноманітного походження та розташованих на різних територіях України та Росії, отримання нових хімічних сполук та їх застосування у медицині, визначення найкращих способів видобування важливих для розвитку господарства хімічних з'єднань (зокрема, селітри), використання нових методів дослідження та обробки наукової інформації та ін. Тобто діапазон досліджень з хімії простягається від суто практичних питань до спроб розв'язання значних теоретичних проблем хімії. Зокрема, відомо, що на той час формувалася теорія хімічних з'єднань, йшла перевірка встановленого Й. Берцеліусом закону постійності складу та кратних співвідношень стосовно неорганічних оксидів та органічних з'єднань, розвивалась електрохімічна теорія спорідненості, йшов процес визначення та уточнення атомної ваги багатьох хімічних елементів, відшукувалися нові засоби отримання найбільш важливих для господарчих потреб та медицини з'єднань тощо. І вже той факт, що у працях професорів-хіміків Харківського університету вивчалися ці питання, потребує їх ретельного аналізу. Тим більше, що існують неоднозначні думки про праці деяких з професорів хімії. Зокрема, А.Ф. Капустинський та Я.І. Турченко не вважають наукову діяльність П. Ейнбротта позитивною. У той же час Н.П. Комарь на підставі аналізу деяких праць П. Ейнбротта заперечує цю думку [3].

Менший за обсягом масив праць відноситься до досліджень з фізики, математики, астрономії [8]. Уважне вивчення масиву джерел доводить, що досить часто хіміки, зокрема, той же Ф. Гізе, займалися й дослідженнями на межі фізики й хімії. Це, наприклад, питання гальваноелектрики тощо. Але все-таки найбільше праць припадає на діяльність професора І. Гута з питань астрономії та математики. Це в першу чергу описи відкритих ним малих планет, комет, вивчення фізичного складу тіл Сонячної системи тощо.

Досить значним, але далеким від завершення опису є масив публікацій з питань медицини та біології [9]. Як бачимо з назв праць, німецька професура займалася питаннями профілактики, визначення та лікування різноманітних хвороб: холери, хвороб серцево-судинної системи, родовспоможення, шкірних хвороб тощо. Працювали вони і над визначенням цілющої сили різноманітних ліків, фізіотерапевтичних засобів лікування, розробляли загально-теоретичні питання медицини.

Якщо звернутися до праць економіко-юридично-філософського циклу, то на сьогоднішній день найбільший інтерес викликали праці відомого німецького філософа Й. Шада [10]. Дослідженнями багатьох вчених доведена його роль у поширенні ідей німецької філософії в Україні та Росії. Йде навіть мова про те, що він залишив після себе певну філософську школу. Але, крім праць Й. Шада, існує значний масив праць інших представників вказаного циклу [10]. З наведеного (навіть неповного) переліку цих праць випливає необхідність їх історико-наукового аналізу, виходячи з того, що вони охоплювали такі важливі питання, як політична економія, політична “арифметика”, основи національної економіки, питання грошового обігу, теорію та практику фінансового господарства, порівняльний аналіз кріпосного права та вільнонайманої праці, поліцейське право тощо.

Значним є масив публікацій, здійснений представниками гуманітарних наук, зокрема філологами, істориками тощо. Навіть не повністю виявлений він настільки великий, що ми наводимо тільки декілька праць з цього масиву [11].

Значну кількість публікацій представляють підручники, настанови, посібник, хрестоматії, публікації з питань освіти та педагогіки, які теж повністю не виявлені та не описані. Деякі з них ми наводимо у списку літератури [12].

Вивчення масиву публікацій свідчить також про те, що вони видавалися не лише у Харкові та харківських виданнях, але й в інших містах Російської імперії та за кордоном, у відомих наукових виданнях тощо. Це також є свідченням того, що ця джерельна база заслуговує на її опрацювання та історико-науковий аналіз. Відзначимо також, що є певна група німецьких професорів та викладачів Харківського університету, яка певно або не відзначалася науковою активністю, або поки що не вдалося виявити їхніх публікацій.

Проведений аналіз джерельної бази, представленої масивом оригінальних праць німецької професури Харківського університету першої половини XIX ст., дозволяє зробити наступний висновок. В культурному різноголоссі України, яке забезпечувалося діяльністю на її теренах представників різних національностей, навіть за формальними ознаками внесок німецької професури не може бути виключений. Питання про ступінь його впливу на науковий та культурний розвиток України на початку XIX ст. потребує ретельного опрацювання оригінальних праць німецької професури під час їхнього перебування в Україні та Російській імперії в цілому. Одним з важливих етапів такого дослідження повинно стати складання повного бібліографічного опису праць німецьких вчених.

Література

1. Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности имп. Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. – 1855. – №7. – С.1–36.
2. Харьковский госуниверситет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х.: Изд-во ун-та, 1955. – 387 с.; Ткаченко А.М. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805–1835 гг. – Х.: Изд-во ХГУ, 1957. – 123 с.; Харьковский госуниверситет, 1805–1980: Ист. очерк. – Х.: Вища школа, 1980. – 160 с.
3. Турченко Я.И. Основные пути развития общей неорганической и физической химии на Украине. – К.: Изд-во КГУ, 1957. – 434 с.; Фигуровский Н.А., Куриной В.И. Развитие атомистического учения в трудах русских химиков первой половины XIX века // Труды ИИЕТ. – Т. 12. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – С.12–21; Комарь Н.П. Краткий очерк научной деятельности профессора Харьковского университета П. Эйнбротта // Ученые записки Харьковского госуниверситета. – 1956. – Т. 71. – С.223 – 236; Кузьменко С.Н. О руководстве “Всеобщая химия для учащихся и учащихся” Ф.И. Гизе –

В.С. Комлишинского // Материалы по истории отечественной химии: Сб. докладов на Втором Всесоюзном совещании по истории отечественной химии 21–26 апреля 1951 года. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. – С. 303–315.

4. Куликова А.М. Б.А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 2. – С.220–228; Мамалуй О., Абашник В. Рецепція філософії по-харківськи // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 3. – Х.: ОКО, 1994. – С. 29–44; Савчук В.С. І. Шад – представник німецької філософії у Харківському університеті // Вопросы германской истории. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С. 100–109; Єгорова О.В. Філософсько-правове підгрунття формування юридичної освіти в університетах України першої половини ХІХ ст. //Гуманітарний журнал. – 2003. – 2 (18). – С. 98–105; Іващенко В.Ю. Дискусія навколо “ Спогадів” професора Х.П. Роммеля // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – № 526. – Історія. – Вип. 33. – С. 200–207; Фесько Ю., Савчук В. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету “першої хвилі” – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804–1825)//Етнічна історія народів Європи. – 2004. – №16. – С. 164–173; Юбе Г.Й. Ланг и российско-германская школа национальной экономики //Немцы в России: Русско-немецкие научные и культурные связи. – СПб.: Дм. Буланин, 2000. – 424 с.

5. Обзорение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг.

6. Роммель Х. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001. – 236 с.

7. Гізе Ф. Всеобщая химия для учащихся и учащихся. – Ч. 1–5 . – Х., 1813–1817; О выгоднейшем способе добывать и очищать селитру, основанном на химических началах. – Х., 1811. – 233 с.; Физико-химическое и врачебное испытание минеральных целительных вод и некоторой глины, отысканных в Полтавской губернии в Константиноградском повете, близ реки Орели. – Х., 1806; Шнауберт Л. Ueber die chemische Nomenclatur und einige andere chemische und physikalische gegenstunde, 1809; Ейнбротт П. Исследование азролита Верхне-Чирской станицы. – Х., 1844; Об атомическом весе азота. – Х., 1846; Вычисление средних атомных весов по нескольким опытам; применение к атомному весу свинца. – М., 1846; Априорное определение удельного веса сложных твердых и жидких веществ. – М., 1846.

8. Гут. Й. Einige physisch-astronomische Bemerkungen // Astr. Jahrb., 1810; Гізе Ф. Всеобщая химия для учащихся и учащихся. – Ч. 1–5 . – Х., 1813–1817; Analyse der am 1. Oktober 1807 im Charkower Gouvernement gefallenen Meteosteine // Gilbert's Annalen. – 1809. – № 1.

9. Альбрехт Ф. О целебной силе славянских соляных озер. – Х., 1846. – 148 с.; Популярное наставление о признаках, предрасположении и лечении холеры. – Х., 1847. – 20 с.; Блументаль А. De cranii perforatione in praxi obstetrician. – [Речь о том, как избегать повреждения головки ребенка при родовспоможении] // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 авг. 1828 г. – Х., 1828; Брандейс Г. Emetasynkritike therapea, seu medica medication qua prisca metodici recorporationem efficere moliti furunti in usum reveconda est. – [Критика эметазина, старого терапевтического средства, который не следует применять при лечении “скрытого бешенства”] // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 авг. 1829 г. – Х., 1829; Ванноті Л. Наставление для начинающих практику полковых врачей. – Рига, 1807; О вероятной излечимости почти всех болезней // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 авг. 1818 г. – Х., 1818; De amphibiiis, piscibus et insectis machime vulgaribus agri Charcoviansis paucaque de utilitate talis indicis, scientiaequae phusiographicae medico potissimum respectu. – [Об амфибиях, рыбах и насекомых Харьковщины и малом использовании их свойств в медицине и физиографии] // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 17 янв. 1813 г. – Х., 1813; Ган Ф. Quadam de quinta partus periodo vero de remaliis quibus anomaliis. – [О пятом важнейшем периоде родов и о

средствах оказания помощи при некоторых аномальных родах] // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 авг. 1836 г. – X, 1836; Гизе Ф. Classification des substances vegetales et animales, selon leurs proprietes chimiques. – М., 1810; Lerhbuch der Pharmazie zum Gebrauche öffentlicher Vorlesungen und zur Selbstbelehrung: В 3-х т. – Рига. – Лейпциг, 1806–1811; Демонсі К. Клиническая таблица органических болезней сердца (Напечатано в 1849 г. в журнале СПб-кой медико-хирургической академии); Синоптическая таблица накожных болезней. – X., 1853.

10. Шад Й. Institutiones philosophia universae in usum auditorum suororum conscripsit J. Schad. – Charcoviae, 1812. – 365 p.; Гренберг Й. Рассуждение об отношении, в котором находится общее право к положительному праву, к философии положительного права, к политике и этике – X, 1833; Ланг Й. Über den obersten Grundsatz der politischen Ökonomie. – Riga, 1807; Grundlinien der politischen Arithmetik. – Kursk, 1810; Якоб Л. Grundsätze der National-Ökonomie, oder National-Wirtschaftslehre. – Charkow, 1809; Über die Arbeit Leibeigener und freier Bauern in Beziehung auf die Nutzen d. Landeigenthümer. – St. Petersburg, 1815; Theorie und Praxis der Staatswissenschaft, 1820; Die Staatswissenschaft, theoretisch und practisch dargestellt und erleutet durch Beispiele aus der neuen Finanzgeschichte europäischer Staaten, 1820, 1821, 1837; О деньгах. – СПб, 1810.

11. Дорн Б. De affinitate linguae et sanscritae. – Kharcovitas, 1833; History of the Afghans of neamet Ullan translated from the Persian. – London, 1829–1836; Кронеберг І. Амалтея или собрание сочинений и переводов, относящихся к изящным искусствам и древней классической словесности. – Ч. 1–2. – X., 1825–1826; Antiquitates Romanae. – Charcoviae, 1821; Horatius Flaccus Q. Epistola ad Augustum/Comment I. Croneberg. – Charcoviae, 1823; Sallustii C. C. De Catilinae conjuratione Liber. – Charcoviae, 1830. – 270 p.; Рейт Б. Spesimen historiae Rossorum. Pars prior. – Charcoviae, 1811. – 101 p.; Geist der literarischen culture des Orients // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 17 янв. 1812 г. – X, 1812; Роммель Х. Книги “О дружбе”, “О старости”, “Об обязанностях”, “Парадоксы”, “Сон Сципиона”. Подготовил, прокомментировал и издал Х. Роммель. – Ch.: Universitatis, 1813. – 298 p.

12. Гамперле Й. Об обязанностях студентов. – X., 1806; Блументаль А. Conspectum rei obstetriciae quem in usum praelectionum. – [Лекции по повивальному делу]. – Charcoviae, 1832. – 215 s.; Кронеберг І. Латинская грамматика. – X, 1825. – 326 с.; Ланг Й. Об изучении юридических и политических наук // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 июня 1810 г. – X, 1811; Роммель Х. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения // Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета 30 авг. 1811 г. – X, 1811; Deutsche Chrestomathie. Poetischer theil. – Charkow, 1812. – 336 p.; Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа // Речи, говоренные в торжественном собрании имп. Харьковского университета, бывшем 17 янв. 1808 года. – X., 1808; Курс философии для гимназий Российской империи. – СПб, 1817; Ейнбротт П. Записка о лучшем способе образования фармацевтов. – X., 1842.

С.В.Гаврилюк

Микола Петров – дослідник культурної спадщини західних етнічних українських земель

Відмітною рисою сучасного етапу функціонування українського суспільства є дедалі зростаюча турбота влади та громадськості про збереження і повноцінне використання культурної спадщини як потужного фактора відновлення кращих традицій та духовних цінностей, інтегрування українства у світовий культурний простір. Вирішення завдань, пов'язаних із національним історико-культурним над-

банням, передбачає засвоєння і творче використання кращих набутків вітчизняного пам'яткознавства, у тому числі досвіду та наукової спадщини його найяскравіших представників другої половини XIX – початку XX століть. Одним із них був професор Київської духовної академії, член багатьох російських і зарубіжних наукових товариств, академік Академії наук України з 1918 року Микола Іванович Петров (1840–1921).

Пам'яткознавча діяльність вченого, на відміну від показу його особистості як талановитого дослідника давньої і нової української літератури, історії духовної культури українства, освітньої справи, словесності та народного побуту, й до сьогодні практично не вивчена. При характеристиці цього аспекту його творчого доробку у поодиноких дослідженнях згадуються хіба що окремі ґрунтовні краєзнавчі історичні праці та розвідки М. Петрова про архітектурну старовину Києва, збірки Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, давню іконографію Київщини [1]. Між тим у науковій спадщині вченого, викладеній майже у трьох сотнях праць, у тому числі тридцяти монографіях, вагоме місце відведене питанням дослідження, збереження та охорони культурних цінностей інших етнічних українських земель. Не обминув своєю увагою М. Петров і пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшшя, терени яких упродовж XIX – початку XX століть перебували у складі Російської імперії. Окремі аспекти зацікавлення дослідника культурною спадщиною цих західних українських земель знайшли висвітлення у монографії Л. Баженова [2], а також у працях автора даної статті [3].

У даній науковій розвідці на підставі опрацювання раніше невідомих джерел робиться спроба висвітлити внесок М. Петрова у виявлення, вивчення і збереження пам'яток Волині, Холмщини та Підляшшя через його співпрацю з місцевими музеями та краєзнавчими осередками.

Народившись у багатодітній сім'ї священника Костромської губернії Росії, М. Петров рано залишився без батька. Коли підріс, його влаштували у Макарівську церковно-приходську школу, а згодом – у Костромську духовну семінарію. Навчання давалося М. Петрову легко. У 1861 році його як одного з кращих учнів відправили на навчання за державний кошт у Київську духовну академію. Після її закінчення М. Петров відмовляється прийняти духовний сан і за направленням переїздить у місто Кременець на посаду викладача словесності Волинської духовної семінарії. Працюючи на Волині у 1865–1870 роках, виявив особливе зацікавлення історією краю. У Кременці М. Петров ґрунтовно вивчив бібліотеку та архів колишнього Кременецького ліцею, опрацював архів братського Богоявленського монастиря Острозького колегіуму (колишньої Острозької академії), описав архів Почаївської Успенської лаври. З метою дослідження минувшини Волині М. Петров організував декілька експедицій (екскурсій) археографічного характеру, які здійснив разом з учнями семінарії. Займаючись пошуком писемних пам'яток, дослідник одночасно збирав відомості про історію церков і монастирів, конфесії і міжконфесійне протистояння, вивчав побут, звичаї, мову місцевого населення, цікавився іншими пам'ятками старовини. Виявлений М. Петровим у цей час фактологічний матеріал склав основу багатьох його праць.

Вже на початок 1867 року дослідник підготував розвідку “Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих”. Автор на основі рукописних джерел висвітлив головні віхи історії зниклих волинських православних монастирів, прослідкував їх внесок у розвиток і оборону православ'я. Цікава за змістом і доступно написана праця побачила світ на сторін-

ках перших номерів новоствореного друкованого органу Волинської православної єпархії – часопису “Волынские епархиальные ведомости”, що почав видаватися з 1867 року [4]. Редактором цього видання був призначений саме М. Петров. Причинами такого рішення офіційних властей стали наукова ерудиція дослідника, зокрема, його ґрунтовна обізнаність з історією релігійно-церковного життя Волині, фах і, не в останню чергу, відповідне соціальне походження. Діяльність М. Петрова сприяла становленню “Волинских епархиальных ведомостей” до певної міри як історико-краєзнавчого видання. При висвітленні сторінок минулого Волині вчений дотримувався демократичних поглядів, з повагою ставився до українського народу і його надбань. За таку позицію, ще працюючи у Кременці, він потрапив під нагляд поліції і почав вважатися “українофілом” [5].

Черговим етапом у науковій кар’єрі М. Петрова стало подання ним у 1867 році на розгляд вченої ради Київської духовної академії праці “О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала её до преобразования в 1814 г.”. Дослідник сподівався, що підготовлений твір виявиться належною підставою для присудження йому ступеня магістра богослов’я. Вчена рада Київської духовної академії з цього приводу прийняла позитивне рішення. Але Синод відхилив клопотання ради академії на тій підставі, що праця не носила богословського характеру. Тоді рада академії у 1868 році присуджує дослідникові науковий ступінь магістра словесності. У 1870 році, після переїзду з Волині до Києва, М. Петров обирається доцентом кафедри теорії словесності, російської і зарубіжної літератур Київської духовної академії. З 1876 року і до ліквідації кафедри у 1910 році він працював професором та почесним професором академії, поєднуючи викладацьку роботу з дослідницькою і громадською діяльністю.

Остання третина XIX – початок XX століть – це період найвищого творчого злету, блискучої педагогічної, наукової та суспільно-громадської діяльності вченого. З його ініціативи у 1872 році при Київській духовній академії утворюється Церковно-археологічне товариство, а згодом – музей. М. Петров призначається вченим секретарем товариства, а з 1877 року – завідувачем музею і головним хранителем. За час перебування дослідника на цих посадах товариство і музей при Київській духовній академії перетворилися на дієві осередки вивчення та збереження світських і церковних історичних реліквій не лише міста Києва, а й так званої Західної та Південно-Західної Росії. Члени Церковно-археологічного товариства шляхом наукових подорожей, обстеження документальних збірок державних установ, приватних бібліотек та архівів відшукували і описували пам’ятки старовини, публікували каталоги рукописних і друкованих зібрань книгосховищ, видавали щорічні і навіть щомісячні звіти про діяльність товариства та музею. На підставі впорядкування рукописних матеріалів, що зберігалися у музеї, М. Петров підготував працю про рукописи Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, що публікувалася на сторінках “Трудов” цього навчального закладу та з’явилася згодом окремими випусками [6].

У цьому виданні знайшли висвітлення й численні рукописні матеріали з Волині, Холмщини та Підляшшя, виявлені самим М. Петровим або місцевими краєзнавцями і надіслані до музею для вивчення. Так, під номером 170 в інвентарній книзі записана кольорова Тріюдь – рукопис XVI століття на 311 аркушах, в якому відсутній початок. Цей твір був переданий в музей Київської духовної академії священником волинського села Озеро Іларіоном Ліліковичем [7]. Тут же описані декілька Ірмологіонів – нотних книг XVI–XVIII століть, віднайде-

них на Волині. Наприклад, на сторінці 661 “Описания рукописей...” знаходимо наступні свідчення:” № 647. (Музей № 142). Нотный Ирмолой без начала, рукопись XVII века, на 260 листах. Поступила в музей от священника Ковельского собора П. Гапановича. На 196 листке подпись: “Сий Ирмолой презвитера Любецкаго купований з села Щурина за золотых весем; с 16 листка идет подпись – “сия книга названа Ярмолой церкви Милской року 1771; на 3-м от конца листке – вирши” [8]. Такий матеріал – цікаве джерело вивчення історії та культури середньовічної Волині, історії церкви і релігійної думки у краї. Всі описи рукописів музею, зроблені професором М. Петровим та його однодумцями, збереглися до сьогодні і доступні нині для вивчення.

Фаховим дослідником історії і пам’яток Волині, Холмщини та Підляшшя професор М. Петров проявив себе й під час підготовки видання “Памятников русской старины в западных губерниях империи”, що з’явилося у восьми випусках упродовж 1868–1885 років. Його підготовка розпочалася з ініціативи ідеолога офіційної російської історіографії, видавця П. Батюшкова. Перші чотири випуски “Памятников...” присвячувались старожитностям Волині і містили фотознімки пам’яток чотирьох волинських міст: Острога, Овруча, Луцька і Володимира-Волинського. Видання більше нагадували альбоми, аніж наукові праці. П’ятий і шостий випуски демонстрували пам’ятки Віленської губернії. Сьомий випуск стосувався старожитностей Холмщини і Підляшшя (або Холмської Русі, як тоді називали цей регіон Російської імперії і який охоплював території Люблінської та Сідлецької губерній) [9]. Випуск цікавий тим, що автори прагнули ознайомити читачів не лише з фотознімками історичних реліквій, а й окремими сторінками минулого цих земель, яке, однак, подавалося відповідно до вимог самодержавної теорії про так звану “исконную принадлежность забужского края к России”. Серед нарисів на сторінках 168–217 цього видання знаходимо наукову розвідку професора М. Петрова “Холмско-Подляшские православные монастыри: Холмский, Замостьский и Яблочинский”. Це був перероблений варіант більш ранньої статті вченого, написаної на основі актів почаївської і дубнівської капітул XVIII століття, що їх виявив автор серед рукописних зібрань архіву Волинської духовної семінарії, та опублікованої в часописі “Киевская старина” у 1882 році [10].

Статті М. Петрова опубліковані і у восьмому випуску “Памятников...”, що також присвячувався минувшині Холмщини та Підляшшя. Це дослідження “Львовский епископ Гедеон Балабан и его деятельность на пользу православия и русской народности в Галиции и Юго-Западном крае России” та “Униатский мученик Иосафат Кунцевич и посмертное чествование его бывшими униатами Юго-Западной и Западной России” [11]. Вони висвітлюють історію міжконфесійного протистояння протягом XVI–XVII століть, що безпосередньо стосувалося теренів Волині, Холмщини і Підляшшя.

Вміщені у “Памятниках...” розрізнені історичні нариси, доповнені ілюстраціями, малюнками, гравюрами, фотознімками, що показували насамперед залишки православних пам’яток, не могли повною мірою задовольнити зростаючого інтересу громадськості до історії земель на заході країни. Тому в середині 1880-х років П. Батюшков розпочав формування авторського колективу по створенню узагальнюючих історичних описів західних губерній імперії. До його складу увійшов і М. Петров, якому доручалося готувати основний текст.

Першою працею нової видавничої серії стала книга “Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья” [12]. Окрім тексту, що подавав обширні, як на

той час, відомості з історію краю від періоду його заселення до початку ХІХ століття, праця включала 2 літографії, 45 гравюр та карту. Написана на широкій джерельній базі, книга “Холмская Русь...” стала у вітчизняній науці першою спробою узагальнюючого нарису минувшини холмської та підляської земель (хоча й у контексті російської історії) і користувалася підвищеним попитом у наукових і громадських колах.

Підготовка книги супроводжувалася відрядженнями професора М. Петрова до Холмщини і Підляшшя, де вчений ретельно ознайомлювався з рукописною спадщиною краю. Для цього він обстежував архіви культових споруд, вивчав експонати музею Холмського православного Свято-Богородицького братства, звертався пізніше до членів братства з проханнями надіслати йому окремі матеріали для наукового опрацювання. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України зберігається лист хранителя церковно-археологічного музею при Холмському братстві до М. Петрова, датований 10 січня 1886 року. У ньому йдеться про те, що музей надсилає Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії для тимчасового користування документ “Окружное послание митрополита Льва Кишки 1725 года по поводу постановлений Замойского Собора” та міститься прохання повернути рукопис адресатові (що і було зроблено у лютому місяці 1886 року) [13].

Загалом співпраця М. Петрова з холмськими братством та музеєм при ньому тривала понад три десятки років. Постійно велося листування, взаємний обмін літературою, експонатами для виставок. Хранитель Холмського братського музею регулярно надсилав ученому до Києва звіти про роботу за поточний рік, просив “... в случае надобности не оставитъ своими учеными указаниями и высоко нравственным руководством”, дякував за надіслані власні праці і допомогу в розвитку музею [14].

Подвижницька діяльність М. Петрова у справі дослідження минулого Холмщини та Підляшшя отримала високу оцінку. Листом від 20 травня 1905 року голова Ради Холмського братства повідомив його: “Согласно своему журнальному постановлению от 4 апреля 1905 г., утвержденному Его Высокопреосвященством 2 мая сего года, Совет Холмского Свято-Богородицкого Братства сим честь имеет сообщить Вашему Превосходительству, что за Ваши щедрые пожертвования в музей и библиотеку Братства Вы избраны действительным членом братского музея” [15]. А восени 1914 року професора М. Петрова було обрано почесним членом Холмського Свято-Богородицького братства, що засвідчував диплом відповідного зразка [16]. Висловлюючи у листі на ім'я голови Ради Холмського Свято-Богородицького братства подяку за відзначення його заслуг, М. Петров згадував як кращі часи свою працю над підготовкою видань з історії Холмської Русі, писав про необхідність подальшого вивчення безцінного матеріалу з минулого краю, зобов'язувався й надалі пропагувати холмську старовину, повідомляв, що в “Альбоме достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии” має намір дати опис Холмської ікони Богородиці [17].

З належною йому відповідальністю поставився М. Петров і до підготовки узагальнюючої праці з історії Волині, що продовжила розпочату серію. У цій справі вчений мав уже неабиякий досвід, чималий науковий доробок, а тому зміг накреслити план, напрями і зміст майбутніх досліджень, що стосувалися історії та пам'яток краю.

Протягом 1886–1887 років М. Петров разом з П. Батюшковим здійснив Волинською губернією декілька наукових експедицій (екскурсій). Під час їх проведення вони опрацювали матеріали губернських установ, систематизували спадщину місцевих дослідників А. Сендульського, В. Перогівського, С. Барановського, А. Братчикова, Л. Рафальського, Г. Оссовського, інших, консультувалися з краєзнавцями С. Любою-Радзимінським, М. Теодоровичем. Результати цих поїздок, картину співпраці М.Петрова та П.Батюшкова з губернськими установами щодо підготовки фотознімків та зарисовок історичних пам'яток Волині для майбутньої книги ілюструють листи волинського губернатора В. фон Валя до М. Петрова та лист П. Батюшкова до волинського губернатора, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [18].

Зібрані на Волині, в архівах і бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Вільнюса, Варшави матеріали лягли в основу праці “Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” [19]. Помилково у багатьох історіографічних оглядах ще й сьогодні автором цього дослідження називають тільки П. Батюшкова, іноді назву праці взагалі вказують без зазначення її авторства. Однак у передмові чітко сказано, що автором даного історичного нарису є саме професор Київської духовної академії М. Петров. Тут же зазначається, що певну допомогу йому надав професор тієї ж академії І. Малишевський, а видавцем праці і автором окремих матеріалів виступив П. Батюшков.

Книга “Волинь...” була схвально зустрінута громадськістю Росії і краю, стала предметом обговорення на сторінках загальноросійської та волинської преси. За внесок у дослідження Волині професор М. Петров був обраний дійсним членом Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства, Волинського церковно-археологічного товариства, товариства імені князів Острозьких [20].

Історію і пам'ятки Волині, Холмщини та Підляшся М. Петров висвітлював і на сторінках тодішніх періодичних наукових видань. Його статті, які й дотепер зберігають пізнавальне значення, з'являлися в таких часописах як “Труды Киевской духовной академии”, “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца” та інших [21].

Заслугою М. Петрова було й те, що він не стояв осторонь актуальної на той час діяльності по збереженню та охороні пам'яток. Зокрема, вчений турбувався збереженням рукописних творів, реставрацією архітектурних пам'яток Волині, Холмщини та Підляшся. Наприклад, М. Петров доклав зусиль для відновлення Успенського собору міста Володимира-Волинського – пам'ятки архітектури XII століття. Він розшукував документи, які б обґрунтовували час заснування храму, підтримував клопотання місцевих братчиків про необхідність кваліфікованого обстеження та реставрації цієї споруди. Високий науковий авторитет вченого зумовлював неодноразові звертання до нього багатьох місцевих краєзнавчих товариств і аматорів-краєзнавців стосовно надання їм допомоги при вирішенні окремих спірних питань, що стосувалися минулого волинської чи холмсько-підляської земель. Одним з яскравих свідчень цього є лист організованого у 1910 році у місті Острозі товариства імені князів Острозьких з проханням посприяти у віднайденні захоронення князя Костянтина Острозького – відомого суспільно-політичного діяча України XVI – початку XVII століть [22].

Наведені матеріали засвідчують вагомий внесок М. Петрова у вивчення та збереження культурної спадщини Волині, Холмщини і Підляшся. Вважаючи історико-краєзнавчу та пам'яткоохоронну роботу однією з найважливіших ланок

історичної науки, вчений прагнув розгорнути її якнайширше і стосовно західних етнічних українських земель. Він зумів залучити до цієї діяльності шанувальників старовини з Києва, західних і південно-західних губерній Росії, координуючи її навколо Церковно-археологічного товариства і музею, що функціонували при Київській духовній академії. Для вивчення окремих старожитностей або загального огляду і опису пам'яток Волині, Холмщини і Підляшшя дослідник неодноразово приїздив сюди у тривалі відрядження, тісно співпрацював з місцевими краєзнавцями. Завдяки зусиллям М. Петрова в західних етнічних українських землях поживалася пошукова й пам'яткоохоронна робота регіональних державних і громадських структур, відбувався постійний обмін результатами краєзнавчих пошуків, експонатами, виданнями. Подвижницька діяльність професора М. Петрова на українсько-польському прикордонні сприяла збереженню пам'яток минувшини, які й сьогодні є національною гордістю як України, так і Польщі.

Література

1. Микитась В.Л., Микитась Н.Д. Академік Микола Іванович Петров. 1840–1921. Біобібліографія. – К.: Ін-тут української археографії НАН України, 1994. – С.18, 20–23; Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2002. – С.37–38.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.52, 57, 90–91, 95–97.
3. Гаврилюк С. Дослідження з історії Холмщини і Підляшшя (за листами М. Петрова до П. Батюшкова) // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С.32–42; Її ж: Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – С.227–228, 235–238, 392–401.
4. Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867–1868. – № 2. – С.32–40; № 3. – С.49–58; № 4. – С.59–71; № 5. – С.75–87; № 6. – С.91–97; № 7. – С.101–107; № 8. – С.135–148.
5. Микитась В.Л., Микитась Н.Д. Вказана праця. – С.7.
6. Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып.І, ІІ, ІІІ. – К.: Типография В. Давиденко, 1879. – 683 с.
7. Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып.ІІІ. – К.: Типография В. Давиденко, 1879. – С. 661.
8. Там само.
9. Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с Высочайшего соизволения П.Н. Батюшковым. – Вып.7. Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского генерал-губернаторства). – СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1885. – 443 с.
10. Петров Н. Забытые иноческие обители (монастыри Холмский и Замостьевский в общей судьбе русско-украинского монашества) // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С.1–46; № 8. – С.199–242.
11. Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с Высочайшего соизволения П.Н. Батюшковым. – Вып.8. Холмская Русь (Люблинская и Седлецкая губ., Варшавского генерал-губернаторства). – СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1885. – 585 с.
12. Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья. С Высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. – СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1887. – 294 с.

13. Холмское православное Свято-Богородицкое братство – Церковно-археологическому обществу при Киевской Духовной Академии. Письма об обмене информацией и музейными экспонатами. 10 января 1886 г. – 25 июня 1899 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.225. – Спр.743–745. – Арк. 1–3.

14. Совет Холмского православного Свято-Богородицкого братства – Петрову Николаю Ивановичу. Письмо 15 февраля 1894 г. Из Холма в Киев // ІР НБУВ. – Ф.225. – Спр. 210. – Арк.1; Хранитель Холмского братского музея – Петрову Николаю Ивановичу. Письмо 14 ноября 1896 г. Из Холма в Киев // Там само. – Спр. 211. – Арк. 2; Совет Холмского православного Свято-Богородицкого братства – Петрову Николаю Ивановичу. Из Холма в Киев // Там само. – Спр. 745, арк. 4; Совет Холмского православного Свято-Богородицкого братства – Петрову Николаю Ивановичу. Письмо 27 ноября 1914 г. Из Холма в Киев // Там само. – Спр. 213. – Арк. 6.

15. Председатель Холмского православного Свято-Богородицкого братства – Петрову Николаю Ивановичу. Письмо 20 мая 1905 г. Из Холма в Киев // ІР НБУВ, ф. 225, спр.212, арк. 3.

16. Холмское православное Свято-Богородицкое братство- Петрову Николаю Ивановичу. Письмо об избрании почетным членом. 4 октября 1914 г. Из Холма в Киев // ІР НБУВ, ф.225, спр. 213, арк. 4.

17. Петров Николай Иванович-председателю Холмского православного Свято-Богородицкого братства. Письмо-благодарность за избрание почетным членом братства. ИзКиева в Холм // ІР НБУВ, ф.225, спр. 213, арк. 5.

18. ІР НБУВ, ф.225, спр.107, арк.1; спр. 108, арк. 2; спр.109, арк. 3; спр. 110, арк. 6.

19. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С Высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. – СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1888. – 414 с.

20. Диплом действительного члена Владимир-Волынского братства в г. Владимире-Волынском Петрова Николая Ивановича // ІР НБУВ, ф.225, спр.18, арк. 1.

21. Петров Н. Очерки истории православной духовной школы на Волыни // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 2. – С.180–242; Його ж: Об учреждении Ипатием Поцеєм униатской капитулы во Владимире-Волынском и первоначальные её действия // Там само. – 1869. – № 6. – С.498–539; Його ж: Две надгробные надписи XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу, князьям Острожским // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.79–81.

22. ІР НБУВ, ф.225, спр.85, арк. 1.

О.М. Кравчук

Освіта Закарпаття і Східної Словаччини в 1920-х роках

Значну увагу сучасні історики приділяють дослідженню регіональних особливостей розвитку українських земель. Не є виключенням Закарпаття і Пряшівщина (Східна Словаччина) міжвоєнного періоду. Перебування в складі найдемократичнішої країни Центрально-Східної Європи – Чехословацької республіки, навіть з урахуванням чималих недоліків політики щодо русинів-українців, позитивно позначилось на всіх сферах життя Закарпаття і Пряшівщини. Це, зокрема, стосується розвитку освіти і культури. Зрештою, саме демократичні принципи і лібералізм освітньої політики ЧСР стимулювали культурний розвиток населення цих регіонів, відмінними рисами якого було духовне відродження і поступове формування національної самосвідомості закарпатських українців.

В історіографії зазначена проблема в працях багатьох дослідників, звичайно, з різним рівнем деталізації, розкрита доволі ґрунтовно. Зокрема, освітню політику держави чехів і словаків аналізували керівники органів освіти ЧСР на Закарпатті – Й. Пешек, Й. Пешина, В. Кліма, радянські історики А.М. Ігнат, М. Кузьмін, М. Небесник, сучасні українські історики В. Гомоннай, В. Росул, М. Талапканич, М. Кляп, П. Ходанич, В. Худанич та інші [1]. У загальному контексті різних аспектів історії Закарпаття та Східної Словаччини розвиток освіти висвітлювали українські зарубіжні історики В. Маркусь, П. Стерчо, Ю. Химинець, північно-американський історик П.Р. Магочій, українські історики М. Болдижар, С. Віднянський, І. Гранчак, М. Палінчак [2], науковці, які працюють в Чехії і Словаччині – Ш. Бліха, І. Ванат, П. Мосни, П. Шворц, М. Штець, І. Поп, К. Шевченко та інші [3]. Однак зазначені автори по-різному (часто прямо протилежно один одному) оцінюють освітню політику ЧСР. Неоднозначно висвітлюється ряд питань розвитку шкільництва і, зокрема, мовна, освітньо-кадрова політика, проблема “чехізації”.

Враховуючи все вищезазначене, автор прагне висвітлити процес реалізації освітньої політики ЧСР в Закарпатті та Східній Словаччині у 1919–1929 роках, а саме розглянути такі його аспекти, як реорганізація освітньої мережі, мовна політика, шляхи вирішення проблеми учительських кадрів.

Розвиток освіти русинів-українців був одним з найважливіших складових національної політики уряду ЧСР в Закарпатті та Пряшівщини (українська етнічна територія площею близько 4 тисяч кв. км. з 85 тисячним українським населенням, яка через невирішеність питання її об’єднання з Закарпаттям залишалась в межах словацьких адміністративних одиниць [4]). Це пояснюється не тільки загально-демократичним характером нової держави, але й очевидними практичними потребами. Від Угорщини, що проводила в зазначених регіонах інтенсивну мадяризацію, ЧСР успадкувала важку спадщину в галузі освіти. Так, у порівнянні з іншими національностями нової держави українці мали найнижчий рівень освіченості (27,3%), недостатньо були розвинені окремі ланки шкільної системи (народні українські школи знаходились на межі зникнення, а національні середні та вищі учебні заклади в Закарпатті та Пряшівщини взагалі були відсутніми), що стало причиною неспроможності шкільної мережі забезпечити загальне навчання молоді. Серед інших проблем в освітній галузі – недостатня забезпеченість шкіл вчительськими кадрами, вкрай незадовільний навчально – методичний і матеріальний і стан освіти [5].

Ще важчою проблемою була незавершеність процесу національного самовизначення русинів Закарпаття і Східної Словаччини. В основі існуючих національно-культурних напрямків (русинського, українського і російського) були різні погляди щодо походження мови закарпатських русинів. Частина місцевих діячів дотримувалася думки про її самостійність. Чимало представників інтелігенції краю і українські емігранти вважали, що мова закарпатських русинів є діалектом української. Ряд місцевих діячів і емігранти російського походження, сповідували русофільські ідеї [6]. Одним із наслідків цього було виникнення дилеми мови викладання в школі.

Уряд ЧСР не розробив спеціальної державної національно-культурної програми для Закарпаття і Східної Словаччини. Перші внутрішньодержавні нормативні акти, які регулювали статус Закарпаття в складі ЧСР (“Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі...” (листопад 1919 року), Конституція ЧСР 29 лютого 1920 року і закон “Про принципи мови в Чехословацькій

республіці” (1920 рік) мовне питання дипломатично обходили, залишивши його на врегулювання майбутньому сейму Закарпаття. До остаточного рішення представницького органу краю державними, офіційними мовами в регіоні вважались “чеська і русинська” [7]. Освітню політику в Пряшівщині реалізовували місцеві органи влади словацьких територіальних одиниць.

Проте чеські політики не відмовлялись від можливості впливати на процес національного самовизначення русинів Закарпаття виходячи з власних поглядів, які також не співпадали. Зокрема, президент Т.Г. Масарик, чеські соціал-демократична і народна партії виступали за український культурний напрям, а натомість аграрії, націонал-соціалісти та національні демократи – за російську культурну орієнтацію [8].

Перші кроки освітньої політики ЧСР здійснив уряд соціал-демократа В. Тусара, прихильного до українофільської орієнтації, в якому міністерство шкіл і народної освіти (найвищий орган шкільного управління) очолював Г. Габрман.

Починаючи з 1919 року, чехословацька адміністрація Підкарпатської Русі в багатьох населених пунктах відновлює роботу шкіл. Про те, що “русинська мова є навчальною” в школах русинів, твердив “Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі...” [9]. Однак серед представників інтелігенції краю не було однозначних поглядів щодо характеру мови русинів. Тому для з’ясування дилеми, якою саме мовою мають навчатись русини-українці, міністерство освіти скликало в Празі 4 грудня 1919 р. нараду мовознавців – членів Чеської Академії наук і мистецтв. Учасники наради констатували, що “місцеве русинське наріччя Карпатської Русі...є, безумовно, наріччя” українське і тому літературною мовою місцевого населення слід визнати українську мову. Отже, був визнаний український характер мови і населення краю. Саме тому протягом перших років перебування Закарпаття в складі ЧСР, місцеві урядовці і, зокрема, Й. Пешек (голова Шкільного відділу Цивільного управління Підкарпатської Русі) сприяли використанню української мови в школах. Вже 1921 року на Закарпатті з українською мовою навчання було 357 початкових шкіл, 3 міщанських, 4 гімназії і 3 вчительські семінарії, які були утворені шляхом реорганізації відповідних угорських шкіл. Однак, при українських середніх школах були збережені паралельні угорські класи [10].

Для заповнення частини вчительських вакансій Й. Пешек вирішив скористатись допомогою емігрантів, зокрема, з Галичини і Наддніпрянської України. На початку 1920-х років серед 106 вчителів – емігрантів були росіяни, українці русофільської орієнтації, але більшість – підтримували український культурно-мовний напрям розвитку місцевого населення. Емігранти працювали не тільки на вчительських посадах, але й керівниками шкіл. Для підготовки вчительських кадрів поступово збільшувався набір у закарпатські середні педагогічні заклади освіти – у дві семінарії в Ужгороді та в Мукачівську семінарію [11].

У зв’язку з недостатньою кількістю педагогів в українські школи призначались також чеські вчителі. Разом з кількісним зростанням чехословацьких навчальних закладів в краї (у 1929 році з чеською мовою навчання діяло 149 початкових шкіл, 4 середніх, 4 міщанські) це оцінюється рядом дослідників як свідчення “чехізації” населення Закарпаття. Інші історики вважають, що цілеспрямованої політики “чехізації” не було [12].

Слід відзначити, що в руських школах чехи-вчителі, в основному, були викладачами чеської мови. Більшість чеських і словацьких вчителів призначались до чехословацьких шкіл в регіоні. Зазначені навчальні заклади становили близько

17 % всіх шкіл Закарпатті, що приблизно відповідало кількості чехів, словаків і євреїв. Переважно саме діти представників цих національностей навчалися в таких школах разом з невеликою кількістю українських учнів, батьки яких бажали надати їм освіту на державній мові. Тому можна припустити наявність типової природної асиміляції, що не може розцінюватись як насильницькі заходи титульної нації щодо етнічних меншин, і є характерно для співіснування кількох національних груп навіть у демократичних державах світу [13].

В цілому, якісні зміни в освіті Закарпаття тривали і в другій половині 1920-х років. Зокрема, поступово зростала мережа освітніх закладів. Так, кількість міщанських шкіл з українською мовою викладання збільшилась до 14 (1928–1929 роки), народних шкіл – до 404 (1930 рік). В 1929–1930 навчальному році в школах Закарпаття була проведена державна шкільна реформа (вперше в історії освіти краю введено 8-річне обов'язкове навчання, удосконалено навчальні плани). Слід відзначити і значні капіталовкладення в розвиток освіти: на полагодження, розширення старих шкіл і спорудження нових було виділено понад 41 млн. крон (1919–1929 роки) [14].

Почали створюватись школи й для русинів-українців Східної Словаччини, але цей процес проходив з певними ускладненнями. Останні, наприклад, в реалізації мовної політики в Східній Словаччині, значною мірою були наслідком наявності різних мовних напрямків серед представників місцевої інтелігенції, що, як і в Закарпатті, було відбиттям незавершеності процесу національної самоідентифікації русинів ЧСР. Так, проти запровадження української мови навчання виступали русофільськи та русинофільськи орієнтовані політики русинів-українців Словаччини, Пряшівське єпархіальне управління [15].

У 1920-х роках уряд ЧСР офіційно підтримував у Східній Словаччині народний (український) мовний напрям, і за цей час міністерство освіти не ухвалило жодних підручників, написаних у “москвофільському” дусі. На відміну від політики Праги, значною мірою суперечливими були дії місцевих словацьких урядовців. Так, в 1920-х роках Відділ шкіл міністерства освіти в Братиславі видає розпорядження, якими заборонялось використання російських підручників у школах Східної Словаччини. Це дало можливість прихильникам народного українського напрямку користуватись підручниками, складеними переважно галицькою інтелігенцією, яка працювала в Закарпатті. Разом з тим 18 вересня 1921 року було видано розпорядження шкільного реферату в Братиславі, згідно з яким, у тих школах, де до 1919 року була угорська мова викладання, тепер запроваджувалася словацька, “поки урядово не будуть встановлені результати народного перепису. Крім того, ряд місцевих урядовців в словацьких територіальних одиницях вважали, що руська навчальна мова є знярядям “русифікації вже словакізованого населення”. В зв'язку з цим, на Пряшівщині було тільки 9 державних, 87 церковних руських початкових шкіл, 1 церковна горожанська школа та 1 церковна учительська семінарія (1923/1924 н. р.). Більшість українських сіл регіону залишались без школи з рідною мовою навчання, а в діючих школах русинів-українців мовою навчання стало карпаторуське “язичие” (суміш діалектних, російських і старослов'янських мовних елементів), що негативно позначилось на мовній культурі населення. Винятком було кілька початкових шкіл, у яких викладали галицькі вчителі та вихідці з Пряшівщини, які після вчителювання на Закарпатті повернулись у Східну Словаччину [16].

Серед позитивних тенденції у розвитку освіти русинів-українців Словаччини слід відзначити введення у 1927–1928 н.р. 8-річного обов'язкового навчання, поступове поліпшення матеріального стану шкіл. Свідченням відсутності в уряді ЧСР намірів “словакізації” русинів-українців є поступове збільшення кількості закладів освіти для українського населення в Словаччині. Так, у зазначеному регіоні в 1929 році було вже 115 українських народних шкіл, 56 змішаних [17]. В 1930-х роках кількість шкіл русинів-українців продовжувала зростати.

Все вищезазначене дає можливість зробити висновок, що, незважаючи на всі складнощі та допущені прорахунки, завдяки активній політиці уряду ЧСР в Закарпатті і Східній Словаччині була створена сучасна освітня мережа європейського рівня навчальних закладів і, в тому числі, заново засновано українські школи. Одним зі свідчень вагомих успіхів уряду в розвитку шкільництва є збільшення рівня освіченості русинів-українців з 27,3% (1919 рік) до 58,6% (1930 рік). В умовах демократичної освітньої політики ЧСР, завдяки діяльності місцевої інтелігенції та емігрантів, які підтримували український культурний напрямок, починає формуватись національна свідомість русинів. Вони поступово усвідомлюють себе частиною українського народу.

Звичайно, вся складність процесу формування нової системи освіти в Закарпатті і Східній Словаччині не може бути висвітлена в межах однієї статті. На думку автора, у дослідників теми попереду ще велика робота, в ході якої, зокрема, важливо з'ясувати такі аспекти проблеми, як організація позашкільних освітніх заходів щодо русинів, розвиток шкільництва національних меншин Закарпаття (угорців, румунів, чехів, євреїв, німців), освітньо-мовна політика словацьких місцевих органів влади щодо русинів-українців Пряшівщини. Вирішення цих завдань сприятиме комплексному вивченню освіти Закарпаття і Східній Словаччині в 1920-х роках.

Література

1. Pešek J. Školství v Podkarpatské Rusi. – Užhorod, 1921; Pešina J. Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti. – Praha, 1933; Pešina J. Národní školství na Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936; Клима В. Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси // Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936. – Ужгород, 1936.; Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст. // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. – Ужгород, 1970.; Кузьмин М.Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII–30 гг. ХХ ст.). – М., 1971; Небесник Н.М. На путях развития новой чехословацкой школы. – М., 1978; Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997; Кляп М.І. Загальна характеристика умов розвитку культури // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2: (1918–1945). – Ужгород, 1995; Ходанич П.М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919- 1939). Автореферат дис... к. п. н. – Київ, 2000; Худанич В. Брегівська українська гімназія // Брегівська українська гімназія. – Ужгород, 1997.
2. Маркусь В. Міжвоєнна українська еміграція на Закарпатті // Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia. Results and Perspectives of Contemporary Research. – Prague, 1995.; Стерчо П. Карпато-українська держава. – Львів, 1994; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1996; Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948 рр.). – Ужгород, 1994.; Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993; Vidnanskij S. Zakarpatsko ako súčasť ČSR: problémy národno – kultúrnej obnovy a štátnosti v r. 1919–1938 // Slovensko v politickom systéme Československa. (Materialy

z vedeckého sympozia). Častá 11–13 novembra 1991. – Bratislava, 1992.; Гранчак І. Хто такі русини і чого вони хочуть // Політика і час. – 1993. – № 12; Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середині 30 років ХХ століття. – Ужгород, 1993.

3. Блиха Ш. Российские эмигранты в Восточной Словакии и в бывшей Подкарпатской Руси // Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia...; Ванат. І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга перша (1918–1938). – Пряшів, 1979; Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia. – Bratislava, 2001.; Švorc P. Podkarpatskí Rusíni a ich vyrovnanie sa s česko-slovenskou štátnosťou // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1; Штець М. Боротьба за літературну мову українців Східної Словаччини в 1919–1945 рр. // Oktober a ukrajinská kultúra. Zborník materiálov z medzinárodného sympozia. – Prešov, 1968; Pop I. Rusínská společnost na rozčetí // Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus (Sborník z mezinárodní konference v Praze). – Praha, 1999; Шевченко К.В. Русинский вопрос в межвоенной Чехословакии // Славяноведение. – 2003. – № 3.

4. Державний архів Закарпатської області в м. Берегово (далі – ДАЗО), ф.29, оп. 3, спр. 595, арк. 28.

5. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 595. – 85; Ванат. І. Названа праця. – С. 310.; Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Вказана праця. – С. 21.

6. Barnovský M. Politické strany na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918 – 1938. // Slovensko v politickom systéme Československa... – S. 197.

7. ДАЗО, ф. 63 / 30 с., оп. 2, спр. 42, арк. 4.

8. Heřman S. Bilingvismus nebo diglosie? // Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus... – S. 36; Гренджда-Донський В.С. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник; Мої спогади. – Ужгород, 2002. – С. 390.

9. ДАЗО, ф. 12, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

10. Ванат. І. Названа праця. – С. 320; Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореферат дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді – К., 1997. – С. 82–84.; ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 595, арк. 86–87, 89.

11. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 595, арк. 90.; ДАЗО, ф. 63 / 30 с, оп. 1, спр. 270, арк. 12, 41, 57–60; Harbul'ová L. Ruská porevolučná emigrácia a Zakarpatská Ukrajina // Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919-1939 pp.). – Prešov, 2000. – S. 160.; Худанич В. Брегівська українська гімназія... – С. 26.

12. Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Вказана праця. – С. 161, 163, 168; Попов А.В. Школьное дело на П. – Руси в 1919 – 1929 годах. // Карпаторусскія досягнення. – Мукачево, 1930. – С. 46.; Нариси історії Закарпаття. Т. 2: 1918–1945. – Ужгород, 1995. – С. 350.

13. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 595, арк. 135.; Pešina J. Národní školství na Podkarpatské Rusi. – S. 264; Падяк В. З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської думки (1992–2002). – Ужгород, 2003. – С. 23–24.

14. Попов А.В. Школьное дело на П. – Руси в 1919–1929 годах... – С. 46; Гомоннай В. В., Росул В.В., Талапканич М.І. Вказана праця... – С. 168.; Магочій П.Р. Названа праця. – С. 106.

15. Ванат. І. Названа праця. – С. 322-323.

16. Ванат. І. Вказана праця. – С. 303, 307, 323–324.; Жидовский И. Пряшевская Русь в борьбе за свои права // Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 1936. – С. 87.; Штець М. Боротьба за літературну мову українців Східної Словаччини в 1919–1945 рр. – С. 289.

17. Merhout C., Bydžovský V., Šubert E., Zachoval F., John J. Československá republika. Školství // Ottův slovník naučný nové doby. – Praha, 1931. – Dílu prvního svazek druhý. – S. 1239.

Авторский коллектив журнала крымско-татарской общины в эмиграции “Emel”: опыт просопографической характеристики

При изучении общественно-политического, социально-экономического, культурного развития общества важное место среди источников занимают периодические издания, включающие в себя самую разнообразную информацию по жанру, происхождению, содержанию: официальные сообщения и документы, публицистику, письма, хронику, объявления, некрологи и т. д. Богатство и разнообразие информации периодической печати делают ее многоплановым источником. Изучение истории периодического издания, его содержания предполагает освещение ряда вопросов, среди которых: условия, обусловившие необходимость и возможность издательского дела, цели и задачи издания, их реализация, роль издания в жизни общества, а также деятельность издателей и авторов. Целью данной статьи является освещение истории основания и функционирования журнала “Emel” в свете издательской и общественной деятельности работников издательства и авторов публикаций. При написании работы были использованы сведения, содержащиеся в книге Г.С. Алтуг, посвященной жизни и деятельности М. Улькусала – одного из учредителей и главного редактора журнала “Emel” [1], воспоминания М. Улькусала [2] и его труды “Dobruca ve Türkler” [3], “Kırım Türk-Tatarları Dünü, Bugünü, Yarını” [4]. Краткие сведения о некоторых авторах публикаций содержатся в книге “Cafer Seydahmet’in Günlüğü” (“Дневник Джафера Сейдамета Кырымера”), подготовленной к изданию И. Отаром и О. Озджаном [5]. Несколько страниц общей информации об организации издательского дела журнала посвящено в книге “Kırım-tatar Türklerinde Basın” (“Издательское дело крымских тюрков”), изданной в Стамбуле в 1990 г. [6; 7].

“Emel” – общественно-политический, исторический, художественно-литературный журнал, издававшийся в 1930–1940 гг. в Добрудже (Румыния), а с 1960 г. в Турции. Журнал с самого начала своего существования выполнял функции органа национально-освободительного движения крымских татар, а работники издательства, авторы публикаций являлись одновременно общественными деятелями, участниками национального движения. М. Улькусал, называя причины, обусловившие необходимость издания журнала, отмечал моральный упадок и снижение уровня национального самосознания среди крымских татар в Добруджи; отсутствие национальных организаций и солидарности среди населения; изолированность крымских тюрков Добруджи от тюркского мира в целом [8].

Мустеджиб Улькусал (1899–1996) – общественный деятель крымско-татарской диаспоры, участник национального движения. Родился в селе Азаплар близ города Мангалья (Румыния) в семье крымских татар, переселившейся сюда из Крыма. Окончив сельскую начальную школу, для дальнейшего образования отправляется в Стамбул. Не имея возможности завершить обучение, некоторое время занимался преподавательской деятельностью, в том числе, в Крыму, прибыв сюда в 1918 г., с целью принять участие в национальном движении. Вернувшись в Румынию, в 1926 г., он окончил юридический факультет Бухарестского университета и начал адвокатскую практику в Пазарджике, занимаясь одновременно общественной деятельностью: организует конференции по проблемам един-

ства тюрков, в целом о тюркизме, пишет многочисленные статьи в различные газеты [9].

Решение о необходимости издания периодического органа было принято в ноябре 1929 г. Был составлен и принят устав из 30 пунктов, утвержденный учредителями, среди которых Мустеджиб Улькусал и его сподвижники: выпускник семинарии в Меджидие, учитель Рифат Митат, торговец Эмин Зекерья Бекторе, учитель Хафыз Риза Абдулла и др. Первым директором и главным редактором стал Мустеджиб Улькусал [10].

Главными характерными особенностями публикаций журнала “Emel” являлись тюркизм и национализм. По совету Д. Сейдамета журнал “Emel” был объявлен официальным органом национально-освободительного движения крымских татар, а учредители журнала возглавили освободительную борьбу. Присвоение журналу статуса официального органа крымских татар, вхождение Д. Сейдамета в ряды корреспондентов увеличило значимость журнала [11].

Джафер Сейдамет (взял фамилию Кырымер в 1934 г. в Турции) [12] (1889–1960) занимает выдающееся место среди деятелей крымско-татарской диаспоры, известен как писатель, общественный и политический деятель, участник национально-освободительного движения крымских татар. Джафер Сейдамет поддерживал тесные отношения с периодическим изданием крымско-татарской диаспоры в Румынии журналом “Emel”, во всем помогал и поддерживал директора журнала М. Улькусала. С 1933 г. Д. Сейдамет становится общепризнанным лидером в Добрудже, выступив перед многочисленными слушателями на конференции, посвященной 50-летию со дня выхода в свет газеты И. Гаспринского “Терджиман” [13]. На страницах журнала “Emel” публиковались многочисленные статьи Д. Сейдамета, среди которых рассказы на историческую тему под общим названием “Antlı Kurban”, автобиографические публикации под заголовком “Vazi Natıralar”; размышления автора о проблеме тюркизма [14].

Одним из этапов на пути просвещения тюркского населения Добруджи стало создание осенью 1933 г. национальной организации “Культурный союз тюрков Добруджи” во главе с М. Улькусалом. Стержень созданного “Союза” составили образованные, прогрессивные люди, патриоты, защитники религиозных и национальных традиций, из числа учителей, выпускников мусульманской семинарии в Меджидие, а также религиозных служащих. Они же являлись авторами многих статей журнала “Emel”, писали пьесы, ставили и играли их [15]. Важной составляющей деятельности М. Улькусала являлась организация встреч с читателями, для чего совершались объезды населенных пунктов, часто в сопровождении крымскотатарских студентов А.З. Сойсала, И. Отара, С.В. Ортая, Э. Кырымала и др. [16].

В связи с началом Второй мировой войны и оккупацией фашистами Румынии, в сентябре 1940 г., издание журнала “Emel” было прекращено, а шрифт передан во временное издательство газеты “Азат Кырым”, созданное в 1942 г. в Крыму [17]. В апреле 1941 г. М. Улькусал получил турецкое гражданство и занялся адвокатской практикой [18].

Издание журнала было возобновлено лишь через 20 лет в Анкаре. Это событие связано с именами Али Кемаль Гёкгирая, Ниязи Кырыммана, Халила Бешева, Сеит Махмут Октая. Решение об издании журнала под названием “Emel” было принято в сентябре 1960 г. Н. Кырымман согласился оплачивать все расходы при условии сохранения и соблюдения принципов, обозначенных Д.С. Кырымером в 1930-е гг.

Материальную поддержку обещал также Х. Бешев и М. Октай. На А.К. Гёкгирая возлагались функции непосредственно связанные с печатью: сбор материала, верстка, издание. Должность главного редактора занял Х. Коркут, а владельцем журнала стал Н. Кырымман [19].

Ниязи Кырымман (1911–1967) родился в Пазарджике (Болгария). В 1919 г. переехал в Турцию, где занимался торговлей, являлся членом Совета управления торговой и промышленной палаты в Анкаре. Одновременно Н. Кырымман известен как общественный деятель, является одним из учредителей “Общества культуры и взаимопомощи крымских тюрков” в Анкаре. В течение двух лет занимал должность председателя Общества [20].

Халил Бешев (1896–1973), родом из села Бешев Симферопольского района. С 1914 г. занимался торговлей. В революционные годы примкнул к национальному движению крымских татар, воевал против большевиков в рядах конницы. После создания Крымской АССР работал под началом В. Ибраимова, занимался созданием кооперативов в тюркских селах. Халил Бешев пользовался уважением и любовью народа, помогал крымско-татарской молодежи получать образование. Х. Бешев трижды подвергался арестам по обвинению в национализме как член партии Милли Фирка. В 1928 г. был приговорен к смертной казни, но ему удалось бежать и через Кавказ добраться до Турции. Вскоре сюда перебралась и его семья. В Турции Х. Бешев продолжил общественную деятельность [21].

В течение 1978–1983 гг. владельцем журнала и главным редактором был Али Кемаль Гёкгирай (1914–1983) – потомок крымских татар эмигрантов из Крыма. Семья А.К. Гёкгирая в 1883 г. переселилась из Джанкойского района в Добруджу, а в 1900 г. переехала в Турцию. Уже в 1928–1931 гг. будучи учеником средней школы А.К. Гёкгирай становится постоянным читателем журнала “Emel”. Под влиянием публикаций журнала формируются чувства патриотизма, любви к Родине, ответственности за судьбу крымских тюрков. А.К. Гёкгирай, сделав карьеру профессионального военного, многие годы прослужил офицером в вооруженных силах Турции. В 1960 г., будучи специалистом по гражданской обороне, поступил на юридический факультет Стамбульского университета и до 1982 г. занимался адвокатской практикой. Все эти годы А.К. Гёкгирай поддерживал отношения с крымскими татарами в Анкаре, в 1972–1974 гг. занимал должность заместителя председателя, а в 1974–1975 гг. председателя “Общества культуры и взаимопомощи крымских тюрков” в Стамбуле. С 12 декабря 1972 г. становится главным редактором журнала “Emel”, а с 1 января 1978 по 1982 г. являлся также владельцем журнала. Свои публикации подписывал псевдонимом Кырымсар [22]. С 1983 г. владельцем журнала был Мурат Якубоглу, а главным редактором Н.М.А. Алтун.

31 декабря 1986 г. был создан фонд исследования тюркской культуры “Эмель” [23]. Должность председателя занял Исмаил Отар (1911–?) потомок эмигрантов из Крыма, родился в Бурсе (Турция). Окончил Высшую школу экономики и торговли. Профессиональную карьеру начинал с должности бухгалтера в частной конторе, затем стал специалистом по финансовым счетам и генеральным директором бухгалтерии в Торговой палате. Интерес И. Отара к национальному движению крымских татар зарождается под влиянием отца, учителей, друзей с раннего возраста. И. Отар начинает писать статьи в журнал “Emel” с 1930 г., был владельцем журнала во время его выхода в Стамбуле. И. Отар – автор многих трудов по экономике [24].

Заместителем председателя фонда исследования тюркской культуры “Эмель” стал Зафер Каратай (род. 1958) – крымский тюрк по происхождению, родился в

деревне Гюналан близ Анкары (Турция). В 1980 г. закончил отделение химической инженерии университета Гази и начал работать в министерстве здравоохранения инженером химии. С 1984 г. перешел в министерство промышленности, а с 1986 г. стал продюсером на телевидении. З. Каратай также интересовался проблемами Крыма и крымских татар, с 17 лет стал участвовать в народных танцах в “Обществе культуры и взаимопомощи крымских тюрок” в Анкаре. С 1979 г. наладил связь с журналом “Emel”. После возвращения издательства журнала в 1982 г. в Анкару З. Каратай занимает место в числе совета писателей [25].

Должность генерального секретаря фонда “Эмель” занял адвокат Н. М. Алтуг. Членами совета управления стали М. Улькасал, С. Незетли, С. Каратай, У. Акташ, М. Шахин. С 1986 г. по 1998 г. журнал “Emel” издавался фондом, а в 1994 г. фонд исследования тюркской культуры “Эмель” был переименован и стал называться “Фонд исследования культуры крымских тюрок” (более распространенное название “Крымский фонд”).

Автором многочисленных статей журнала “Emel” является Мехмет Нуреттин Агат (1889–1979). Родился в селе Мухалатка на Южном берегу Крыма. Начальное образование получил в Бахчисарае. В 1901 г. с семьей переехал в Стамбул, где продолжил обучение в средней школе (Давутпаша) и стажировался в Юстиции, после чего начал работать полицейским в Службе Безопасности. Окончив полицейскую школу “Yıldız”, занимал должность комиссара, а затем главного комиссара. М.Н. Агат выполнял функции сопровождающего при Д. Сейдамете во время его визита в Стамбул. В 1918 г. вместе с другими турецкими офицерами М.Н. Агат посетил Крым. По возвращению в Турцию возглавлял Службу Безопасности в различных населенных пунктах [26].

С молодости увлечениями М.Н. Агата были история и нумизматика. После выхода на пенсию М.Н. Агат начал серьезную работу в библиотеках, музеях Стамбула. М.Н. Агат пишет многочисленные статьи в журнал “Emel”. В 1976 г. вышла его книга “Каталог монет Золотой Орды”, работа над которой продолжалась в течение 1958–1968 гг., незавершенной осталась книга “История Золотоордынского рода Джуджи” [27].

Абдуллах Зихни Сойсал (1905–1983) родился в селе Керченского района в богатой семье, известной в Крыму и Стамбуле благотворительной деятельностью. Отец А.З. Сойсала Зейнелабидин известен как выдающийся религиозный ученый. После убийства отца коммунистами А.З. Сойсал уезжает в Стамбул, заканчивает историческое отделение факультета литературы и для написания докторской диссертации едет в Польшу. Во время работы над диссертацией был ассистентом известного тюрколога профессора Т. Ковальского в Ягеллонском университете (Краков). Защитив докторскую диссертацию по истории Крыма, до сентября 1939 г. жил в Варшаве, продолжая заниматься научной работой, пишет и издает статьи, в том числе в журнале “Emel”, брошюры, выступает на конференциях. В то же время А.З. Сойсал выступает как активный участник национального движения крымских татар в Польше. С началом Второй мировой войны возвращается в Стамбул и в 1942 г. вместе с Халимом Баличем участвовал в работе крымской делегации в Берлине. После войны помогал крымским татарам в Германию в вопросах жилья и трудоустройства. В 1955 г. возвращается и окончательно селиться в Ускюдаре (Турция) и до конца жизни занимается научной деятельностью [28].

Эдиге Кырымал (1911-1980) родился в Бахчисарае, потомок польских тюрок, поселившегося на территории Польши во времена Токтамышша. Отец Э. Кырымала

М. Шинкевич вернулся в Крым накануне Первой мировой войны и поселился в Бахчисарае.

Начальную и среднюю школу Э. Кырымал закончил в селе Дереккой близ Ялты, обучался в русскоязычной школе, где овладел в совершенстве русским языком, после чего поступил в Крымский педагогический институт им. М.В. Фрунзе. В годы репрессий, желая избежать ареста, уезжает через Азербайджан и Иран в Турцию. В Стамбуле Э. Кырымалу удалось наладить связь с деятелями национального движения, в том числе с Д. Сейдаметом. В 1934 г. Э. Кырымал переехал в Польшу к своему дяде Якубу Шинкевичу. В 1939 г. заканчивает факультет политических наук Вильненского университета. В эти же годы Э. Кырымал активно занимается общественной деятельностью, работает с крымскотатарскими студентами, прибывшими в Польшу из Турции. Э. Кырымал возглавил созданную им национальную организацию, пишет многочисленные статьи в польские журналы, в том числе в журнал “Emel”. Каждый год во время летних каникул вместе с другими студентами, обучавшимися в Польше, ездил в Добруджу, здесь принимал активное участие в национальном движении. Во время Второй мировой войны, занимаясь проблемами крымских татар, посетил Берлин, Стамбул, Крым [29]. Э. Кырымал принимал активное участие в оказании помощи крымским татарам, уехавшим в Германию [30]. После окончания войны Э. Кырымал продолжил обучение в Мюнстерском университете. В 1952 г. в виде книги была опубликована его докторская диссертация “Национальная борьба крымских тюрков”. Эдиге Кырымал являлся представителем Крымского национального центра в Парижском блоке, а также в Институте исследования Советского Союза, созданном в 1954 г. США. До 1972 г. занимал должность ответственного редактора издаваемого институтом журнала “Dergi”, на страницах которого печатались статьи о Крыме, о тюркских народах [31].

Автором ряда статей на религиозные темы стал Юсуф Уралгирай (1914–1986). Ю. Уралгирай родился в Румынии, потомок переселенцев из Крыма. Начальное образование получил в турецко-румынской школе, затем учился в мусульманской семинарии. В 1933 г. поступил в университет Эль-Эзхер в Каире. Получив диплом, преподавал арабский язык во французском лицее, также работал директором турецкого радио, переводчиком в турецком посольстве в Каире. Некоторое время преподавал арабский язык в университете Анкары, а с 1980 г. работал в Эльзвильском университете. Ю. Уралгирай, кроме арабского, в совершенстве владел французским и английским языками, является автором книги “Kırım Faciası”, а также статей о Турции в арабских газетах [32].

Как общественный деятель, идеолог национального движения крымских татар, сотрудник журнала “Emel” известен Ибраим Отар (1913–1986). Родился в Бурсе (Турция), родители родом из Бахчисарая. И. Отар закончил торговый лицей в Стамбуле, в 1934–1939 гг. учился на юридическом факультете в Варшаве. Начало Второй мировой войны заставило И. Отара вернуться в Стамбул. Здесь он завершил юридическое образование и учился в Высшей школе экономики и торговли. Работал юристом в адвокатской конторе [33]. Являясь сотрудником и автором статей журнала “Emel”, составил указатель содержания журнала [34].

Таким образом, журнал “Emel”, основанный молодыми идеалистами и энтузиастами, в течение многих лет выполнял функции органа национально-освободительного движения крымских татар. Работники издательства и члены авторского коллектива журнала, будучи специалистами в разных отраслях, занимая различные должности, были объединены общими целями и задачами. Они явились участ-

никами и лидерами национального движения крымских татар, сумели организовать и возглавить деятельность, направленную на национальное и культурное возрождение, формирование национального самосознания крымскотатарского народа, а также деятельность по просвещению населения в вопросах истории, культуры и национального движения.

Література

1. Altuğ G. S. Müstecib Ülküsal'ın Hayatı ve Faaliyetleri: Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 1994
2. Ülküsal M. Kırım yolunda bir Ömür: Hatıralar.– Ankara: Şafak Matbaacılık San, 1999. – 423 s.
3. Ülküsal M. Dobruca ve Türkler. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987. – 270 s.
4. Ülküsal M. Kırım – Türk – Tatarları: Dünü, bugünü, yarını.– İstanbul: Baha Matbaası, 1980. – 366 s.
5. Cafer Seydahmet Kırimer'in Günlüğü. Hazırlayanlar İ. Otar, O. Ozcan.– Ankara, 2003.– 231 s.
6. Kırım-Tatar Türklerinde basın (1881-1990): Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 1990. – 57 s.
7. Bala M. Milli Matbuatımız “Emel”in 10 ncu yıl dönümü münasibetiyle // Emel.– 1939. – S. 15-18; Yeniden Çıkarken // Emel. – 1960. – № 1. – S. 1-3; Emel Dergisi 28. yılına giriyor // Emel. – 1976. – № 97. – S. 48; İkinci Türk Basın Kurultayı // Emel. – 1976. – № 92. – S. 21-26; Başyazı // Emel. – 1985. – № 150. – S. 1-3; Emel 30. Yılına Girerken // Emel. – 1978. – № 109. – S. 1-4; Gökğiray A. K. “Emel”in İkinci Çıkışı // Emel. – 1978. – № 109. – S. 5-8
8. Ülküsal M. Dobruca ve Türkler. – Ankara, 1987. – S. 213–216.
9. Altuğ G.S. Kırım İstiklal Savaşçısı Müstecib Ülküsal // Emel. – 1995. – № 206. – S. 13–19
10. Altuğ G.S. Müstecib Ülküsal'ın Hayatı ve Faaliyetleri: Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 1994. – S. 35.
11. Altuğ G.S. Müstecib Ülküsal'ın Hayatı ve Faaliyetleri (yüksek lisans tezi). – İstanbul, 1994. – C.1.
12. Деятели крымско-татарской культуры (1921-1944): Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 165–166.
13. Altuğ G.S. Müstecib Ülküsalın Hayatı ve Faaliyetleri (yüksek lisans tezi). – İstanbul, 1994. – S. 44–47.
14. Otar I. Cafer Seydamet Kırimer'e göre Mefkure ve Mefkureci // Emel. – 1962. – № 10. – S. 6–9; Karakaya A. Cafer Kırimer ve Mefkure// Emel. – 1960. – № 1. – S. 27–30; Cafer Kırimer'i Anma Töreni // Emel.– 1960.– № 1.– S. 13.
15. Altuğ G.S. Müstecib Ülküsalın Hayatı ve Faaliyetleri.– İstanbul, 1994. – C. 45.
16. Ülküsal M. Kırım Yolunda Bir Ömür. Hatıralar.– Ankara, 1999.– S. 195-196.
17. Yeniden Çıkarken // Emel.– 1960.– № 1.– S. 1–3.
18. Altuğ G. S. Kırım İstiklal Savaşçısı Müstecib Ülküsal // Emel.– 1995.– № 206.– S. 13-19.
19. A.K. Emel'in İkinci Çıkışı // Emel. – 1978. – № 109. – S. 5–8.
20. Altuğ G.S. Müstecib Ülküsal'ın Hayatı ve Faaliyetleri. – İstanbul, 1994. – S. 86.
21. Ibid. – C. 86-87.
22. Ali Kemal Gökğiray'ın Biyografisi // Emel. – 1983. – № 138. – S. 43–48.
23. Haberler // Emel. – 1987. – № 159. – S. 42–43.
24. 17. Altuğ G. S. Müstecib Ülküsal'ın Hayatı ve Faaliyetleri. – İstanbul, 1994. – S. 97.
25. Ibid. – C. 97.
26. Ağat N. Mehmet Nurettin Ağat // Emel. – 1979. – № 110. – S. 19.
27. Ibid.– C. 20.
28. Üküsal M. Dr. Abdullah Zihni Soysal (1905-1983) // Emel. – 1983. – № 137. – S. 1–3.

29. Ülküsal M. Dr. Edige Mustafa Kırımali Kaybettik // Emel. – 1980. – № 118. – S. 1-5.
30. Arıkan S. Kırım'daki Soykırımı Unutmayınız. – Ankara, 1994. – S.9-1.
31. Ülküsal M. Dr. Edige Mustafa Kırımali Kaybettik // Emel. – 1980. – № 118. – S. 1-5.
32. Ülküsal M. Büyük İdealist Yusuf Uralgirayı Kaybettik // Emel. – 1986. – № 155. – S. 4-7.
33. Cafer Seydahmet Kırimerin Günlüğü. Hazırlayanlar İ. Otar Ö. Ozcan. – Ankara, 2003. – S. 1.
34. Ülküsal M. İbrahim Otar'ı Kaybettik // Emel. – 1986. – № 153. – S. 5-7

В.В. Панасюк

“Волинська програма” воєводи А. Гавке-Новака (1938-1939 років): питання шкільництва та освітянства

Прикінцева сторінка двадцятирічного державного адміністрування Другої Речі Посполитої Польщі на Західній Волині на схилку 1930-х років пов'язана із постаттю останнього воєводи Александра Гавке-Новака. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного воєводи покликане було спричинити суттєві зміни політичної лінії властей, зокрема, і щодо освітніх зацікавлень національних меншин. Інспірування військовиками, досконалим протезе яких був, як твердить польський історик Іренеуш Політ, А. Гавке-Новак [1, 711–712], програми “зміцнення польськості” на Волині мала на меті усунути згубні, нібито для “кардинального постулату польської рації стану в шкільництві” наслідки “юзевщизни – українофільської політики, найвправнішої фабрики винародовлення поляків” [2, арк. 21]. Насправді ж, здійснювану в 1928–1938 рр. у рамках “волинського експерименту” воєводи Генрика Юзевського “прогаму бікультуризму” через “державну асиміляцію та тісне згуртування краю з Річчю Посполитою варто розуміти не як винародовлення, не тільки як творчий процес взаємного проникнення двох культур, але й як насичення українських національних рис паростками польської [культури]” в утраквістичних-двомовних, польсько-українських, школах [3, к. 2]. Тому, маючи на увазі закиди щодо “полякофобії” Юзевського, варто звернути увагу на те, що відсоток початкових україномовних шкіл на Волині впродовж десяти років залишався незмінним, ледь сягаючи, 0,4 відсотка = 8 приватних початкових шкіл, а державних не було зовсім. У той же час у 1937–1938 н. р. німецька меншина мала тут 27 національних шкіл, а чеська – 18. У загальній структурі волинського шкільництва домінували польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9% (853) від загалу, школи польські – 26,6% (555) та утраквістичні – 29,9% (520) [4, 27]. Таким чином, кількість українських шкіл була у крайній диспропорції до кількості українців на Волині, а шкільну політику Г. Юзевського щодо українських запитів відзначала глибока обережність. Але у квітні 1938 р. Г. Юзевського було-таки звільнено із посади. Безпідставні претензії опонентів він оскаржував так: “Ця в цілому знана та розлементована і до рівня святого національного болю піднесена справа початкового шкільництва, спричинивши стільки патріотичних почуттів та гарячий захист польськості, конфронтує із цифрами: на Волині 1732 початкові школи, із них –11 українських при 77 % української та 14 % польської людності. Це дає найкращий образ того, до якого рівня безглуздя може сягнути формулювання програмних засад за умови опертя на темний інстинкт зоологічного націоналізму, безмежного невігластва,

наївності, часто злої волі або цинічної демагогії. Вражаючим передусім є невігластво” [5, к. 51–52].

Започаткування за таких умов під орудою А. Гавке-Новака програми “порятунку польськості” свідчило про “нерозуміння Варшавою волинських справ, то, очевидно, треба передбачувати, – вважав волинський посол С. Скрипник, – в недалекій вже будині багато прикрих несподіванок” [6, арк. 34]. Його передбачення справдилося, коли в лютому 1939 р. за ініціативою воєводи була розроблена та затверджена міністерством внутрішніх справ (MSW) нова “програма державної політики на Волині”. Її засадничі ідеї були концептуальною та регіональною конкретизацією сформульованих у 1938 р. генералом Т. Каспжицьким “Тез міністерства військових справ про національне питання в Галичині та на Волині” [7].

Тези “волинської програми” А. Гавке-Новака спочатку були таємними, хоча до ознайомлення з ними допускались працівники державної адміністрації, політичні провідники польських громадських організацій. Воєвода “категорично стверджував, що жодної іншої, крім усталеної в програмі, державної політики адміністративні органи проводити не можуть і не будуть” [8, арк. 14–15]. Щодо залучення волинських послів та сенаторів, то належало поінформувати лише членів польської парламентської групи, збори яких за ініціативою А. Гавке-Новака відбулися 20 лютого 1939 р. у Луцьку. Нова програма не у всьому відкидала програму 1929 р., переймаючи із неї те, що позитивне та заперечуючи те, що з точки зору воєводи не витримало випробування життям. Посол Б. Янковський при позитивному ставленні до програми декларував необхідність ознайомлення із її тезами тритисячної армії вчителів, яку він очолює у Союзі польських вчителів. Воєвода підкреслив, що справу виховання погоджуватиме із Міністерством релігійних культур і народної освіти (MWRiOP), вестиме її в християнському дусі. У звітах голові уряду та у листі до шефа бюро Генерального інспекторату збройних сил (GISZ) від 24 квітня 1939 р. воєвода деталізував “акцію ознайомлення представників властей та польської громадськості із програмними засадами державної політики на Волині” [9, к. 61–64, 183–184].

Реалізація програми повинна була сприяти, “обов’язковому розширенню та поглибленню засад співжиття польської та не польської людності, зважаючи на основоположне твердження про те, що саме державна і національна асиміляція не-польської людності є головною метою цього співжиття”. Об’єктом подвійної асиміляції, за А. Гавке-Новаком, повинні були стати росіяни, чехи, німці, а передовсім українці – “національно несвідома православна людність”. Скептичне ставлення воєводи до національної спромоги українців спонукало його до заперечення та вилучення етноніма “українець” на користь таких термінів, як “русин, русинський, руський” або ж “православний”. Разом із тим пропонувалось використовувати регіональний означник “волиняк”, але застосовувати його варто обачно, бо це може “із успіхом загострити почуття національної окремішності”. Запобігти цьому мусить наступ польської пропаганди. Спільна турбота властей, школи і польської громадськості робитиме цей наступ настільки сильним, аби паралізувати конкуренту українську пропаганду та посилити асиміляційну польську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не тільки переваг, але й винятковості польської культури в системі виховання; всеосяжності, універсальності та виключності польського виховного ідеалу; домінування польської мови над непольською; такого шкільного устрою, який би ліквідував окремі українські елементи [8, арк. 16, 17–18, 2, 6, 17–18].

Така програма, ясна річ, була програмою контрольованого розширення переваг на користь волинських поляків, закріплення дискримінаційних диспропорцій у стані посідання української громади Волині.

Саме тому волинські послі-члени Української парламентарної репрезентації у сеймі змушені були посилювати тиск на уряд. Так, 3 грудня 1938 р. у парламентській дискусії взяв участь С. Скрипник, указуючи на труднощі, із якими стикаються останнім часом українці у Волинському воєводстві. Серед них: закриття української гімназії та духовної семінарії у Кременці, ревідикація сакральних споруд, ліквідація навчання українською мовою, та й навіть слова “український” на “русинський”. А посол В. Косідло, вчитель із с. Рудки Дубнівського повіту, беручи участь у обговоренні бюджету MWRiOP, вимагав збільшення кількості початкових шкіл, у яких мали право навчати вчителі-волиняни незалежно від їхньої національності [10, 79, 135], оскільки уряд пропонував, як і військові, виселити з Волині усіх учителів-українців до центральних та західних воєводств Польщі [11, к. 396]. Очевидно, з огляду на це у червні 1939 р. Волинське воєводське управління відмовило Товариству ім. Лесі Українки у праві на купівлю земельної ділянки для приватної української гімназії в Луцьку, бо вважало “небажаним розбудову згаданим Товариством української гімназії в Луцьку, оскільки в цьому навчальному закладі панують націоналістичні тенденції та проявляються шкідливі для польської держави впливи”. Місцеві урядовці планували відповідно до нової програми взагалі ліквідувати цю гімназію, реорганізувавши її на польську із “руською” мовою як предметом викладання [12, к. 220].

Це, як влучно, без жодної упередженості до А. Гавке-Новака, прогнозував Г. Юзевський, дуже швидко викликало небажані та небезпечні зміни в умовах життя на Волині: “Тут, у Речі Посполитій, патріотична рука польського політика та урядовця з найбільшою жадібністю витісняє краплини української мови за рецептами Ст. Грабського, а одночасно із Советів нестримним потоком лине українська мова, якою насолоджується людність Волині” [13].

Погоджуємось тому із польським істориком Гжегожем Мотикою, який зауважує, що “польські сусіди часто не помічали кривд, завданих українцям. От, скажімо, вояк 27 Волинської дивізії Армії Крайової на псевдо “Дик”, оцінюючи освітню політику польського уряду, наводить очевидний факт нерівноправного становища українців на Волині, де їх перед війною мешкало 68% проти 16,6% поляків, але вважає його доказом їхньої упривілейованості! “Під час розподілу стипендій поляки були цілковито дискриміновані, – категорично твердить “Дик”. – Їм діставалося не більше, ніж 40% фондів” [14, 10]. Дивуємося через “не очевидність” для Яна Кенсіка “намірів тлумачити події на Волині періоду Другої світової війни як прямого наслідку польської національної політики останніх років незалежності”. Хоча відразу ж польський дослідник уточнює, що “варто визнати, що вона мала на них істотний вплив” [15, 87], але раніше він наполягав на їхньому “нерозривному зв’язку” [16, 181].

Зростаючою напругою відзначались за урядування А. Гавке-Новака відносини із волинськими чехами, особливо в період “мюнхенської кризи”. У Луцьку 25 вересня 1938 р. на велелюдній маніфестації було прийнято резолюцію із вимогою “негайного повернення Заольшизни”. Маніфестанти спричинили інциденти проти чеських шкіл: у Рівному, Здолбунові та Луцьку демонстранти закидали брудом вікна чеських шкіл [17].

Найпоказовішим щодо ставлення владців до волинських чехів стала справа присвоєння “Народному дому” у Глінську Чеському імені маршала Е. Ридза-

Смігло. У 1937 р. сільська громада ухвалила збудувати “Народний дім”, зробивши задля цього грошові, натуральні або відробіткові пожертви. Але їх виявилось замало. “Česká Matice Školská” (ČMŠ) у Празі виділила субвенцію на суму 40 тис. крон. Улітку 1938 р., коли будівництво було звершено, мешканці через воєводу звернулись до маршала Е. Ридза-Смігло про присвоєння дому його імені [9, к. 30]. Військовики не були в особливому захопленні від цього, оскільки у будинку не було на належному місці вміщено державного гербу Польщі та портретів державних керівників. Їх розмістили у малій залі для урочистих зборів. Водночас у великій залі, великій через те, що, як засвідчує план будови, це була універсальна – спортивна, навчальна та розважальна зала [18, к. 55], було вивішено картину із зображенням тріумфального в'їзду Т. Масарика у Прагу. Воєвода не вбачав у цьому чогось надзвичайного і вважав, що дому необхідно надати ім'я, про яке клопотались. Однак військові не вірили у щирість чеських колоністів, бо “народний дім має слугувати за бастион чеського, а не польського національно усвідомлення” і стати місцем “ворожих виступів чеських шовіністів під час різних урочистостей”. Тому у листі до воєводи від 17 лютого 1939 р. шеф бюро інспекції GISZ категорично заперечив, що “Пан Маршал не дав своєї згоди щодо присвоєння Свого Імені народному дому, збудованому у Глінську Чеському”. Воєводі запропоновано визначити причину відмови – “локальний характер інституції” [9, к. 28, 26]. Проте без огляду на відчуття навмисного стримування національно-освітніх запитів – 850 чеських дітей не вивчали рідну мову [4, 26] – волинські чехи продовжували вважати Польщу “за можливість спокійного розвитку” [19, к. 228].

Набагато загостренішими були взаємини воєводської адміністрації та німецької громади Волині. Саме стан дискримінування німецького приватного шкільництва став найпотужнішою причиною зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію волинських німців майже на безперервну [20; 19]. Але воєвода у своїй діяльності ретельно дотримувався визначених у грудні 1938 р. міністерством внутрішніх справ “Директив ставлення щодо німецької меншини”, які передбачали зосередження німецьких дітей у державних школах, карно-адміністративне переслідування учасників шкільних страйків, саботаж державними інституціями процесу будівництва приватних німецьких шкіл [21, к. 77b – 78], а згодом і повну ліквідацію німецького шкільництва [22, к. 128].

Таким чином, годі було вести мову про виконання однієї із головних цілей “волинської програми” А. Гавке-Новака, яка таки стала помітним регіональним суспільно-політичним явищем наприкінці 1930-х років із точки зору її політичного впровадження, так із ментальних вимірів її узвичаєння. Побудувавши освітню політику на твердому переконанні, що системи національного шкільництва є інституційованими формами усталення та збереження національних ідентичностей, що було вкрай важливо для багатонаціонального громадянства волинського воєводства, А. Гавке-Новак, однак, націоналістично припускав можливість використання освітніх установ для забезпечення процесів радикально-примусового національного переінакшення тамтешніх етнічних меншин на ґрунті польської само тотожності. Обрана заради цього на Волині полонізація та утравкізація шкільництва спричинили до зворотнього ефекту – боротьби за національну школу українців, чехів, німців як боротьби за свою zagrożену етнічність.

Література

1. Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938–1939)// Przegląd Wschodni. – 1999. – Т. V. – З. 4 (20).

2. Державний Архів Волинської Облaсті (ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3901.
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 277/ I – 1 “Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2–3. XII. 1929 r.”
4. Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. – Warszawa, 1939.
5. AAN, UWW, sygn. 277/ I – 1 “Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego. 1936 r.”
6. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 8.
7. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові. – Ф. 492. – Оп. 1. – Спр. 45.
8. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4671.
9. Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (CAW), Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (GISZ), Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 122 “Sprawozdania, wytyczne, sprawozdania i referaty mniejszości narodowych w Polsce. 9. I. 1939 – 21. VIII. 1939”.
10. Sprawozdania z 3 i 13 posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej V kadencji. – Цит. за: Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 145, 147.
11. AAN, Prezydium Rady Ministrów, sygn. 148–264.
12. AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 1234.
13. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Dział Rękopisów (DR), Papiery S. Stempowskiego, акс. 361 “Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938”.
14. Мотика Г. Волинь 1943 року // Критика. – 2003. – №7–8. Цит. за: Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – S. 1155-
15. Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna J. H. Józewskiego. 1892 – 1981. – Wrocław, 1995.
16. Kęsik J. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 // Dzieje Najnowsze. – 1992. – Z. 1–2.
17. Wołyń. – 1938. – № 39. – S. 3; № 40. – S. 4; № 42.
18. CAW, GISZ, Referat Informacyjny, sygn. 302. 10. 18 “Dane informacyjne o Czeskim Domu Ludowym w Glinisku Czeskim. 1939 r.”
19. CAW, GISZ, sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”.
20. AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 984 “Korespondencja w sprawie likwidacji szkolnictwa niemieckiego w Polsce. 1938 – 1939.”
21. CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 121 “Referat dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracjach żydowskich oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką. 15. I. 1938 – 21. XII. 1938.”
22. CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 123. “Sytuacja Niemców w Polsce – referat. Wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich. 13. I. 1939 – 21. VIII. 1939.”

**М.І. Михайлуца,
І.М. Нікульча**

Богуславська освіта в Трансністрії за Румунського володарювання (1941–1944 рр.)

У ході війни, розгорнутої Німеччиною та її сателітами проти СРСР, задністрянські українські землі (названі румунами Трансністрія) опинилися під румунською окупацією.

Восени 1941 р., хоч і з певним румунським відтінком, починається відродження християнського життя та культових християнських святинь. Відроджується і богословська освіта, оскільки виявилася велика потреба у священнослужителях та церковних кліриках. Далися взнаки результати більшовицького безбожництва 20–30-х років – репресії духовенства, руйнування культових споруд, закриття духовних навчальних закладів (семінарій та академій) тощо. Все це привело до різкого обмеження впливу церкви в суспільстві, а разом, і до скорочення числа представників духовенства.

Проте, з початком війни і в умовах безпосередньої окупації півдня України, серед населення зростає побожність, тяжіння до церкви та до святих писань. Виникає потреба у носіях духовних знань, грамотних і освічених церковнослужителях.

Означена тема залишається не вивченою як українськими істориками, так і зарубіжними (мається на увазі західними). Щоправда, останнім часом, аналізуючи релігійне життя в окупованих румунами українських землях, робилися спроби залучити деякі матеріали щодо релігійної освіти в Трансністрії у дисертаційних дослідженнях та монографіях українських істориків: О.Є. Лисенка, Ю.В. Волошина, В.В. Гордієнка [1]. Докладніше цієї проблеми торкалася в своїй монографії молдавська дослідниця Трансністрії Родіка Соловей [2]. Хоч основним завданням її праці було показати діяльність губернаторства Трансністрії в соціально-економічній та культурній області.

Наше завдання, на широкій джерельній базі та окупаційній пресі показати, як саме румунська адміністрація і Екзархат Румунської автокефальної православної церкви (РАПЦ), очолюваний єпископом Діонісієм, сприяли організації духовної освіти в окупованому краї.

З самого початку церковне життя в Трансністрії проходило під гаслом інкорпорації нововідродженої місцевої церкви до складу румунської православної церкви та використання православної пастви як опори румунської влади та окупаційного режиму в регіоні.

Особливо великого значення для румунської окупаційної пропаганди православ'я набула діяльність “Румунської православної місії у Трансністрії” (*Misiunea ortodoxă română în Transnistria*), яка розпочала свою діяльність з 15 серпня 1941 р. Спершу її очолював архімандрит Юлій (Скрібан), якого з січня 1942 року на одинадцять місяців змінив архімандрит Антім (Ніка). На початку грудня 1942 року грамотою Патріарха Румунії Никодима та за згодою маршала Антонеску, до Одеси було призначено митрополита Віссаріона (Пую).

Румунська православна місія, маючи потребу в священниках, виходила з положення шляхом залучення кліру з Румунії, Бессарабії, а також, колишніх священнослужителів, які за радянських утисків відійшли від служіння церкві. При митрополії та в єпархіях створювались спеціальні комісії, які розглядали питання відкриття приходів та реєстрації священників, однак головним напрямком діяльності РАПЦ була організація релігійної освіти.

У березні 1942 року в Одесі, вперше за 25 років, за ініціативи протопопа Одеси о. Андрія (Нікова), відбувся церковний конгрес, організований Румунською православною місією на чолі з митрофорним архімандритом, доктором богослов'я о. Юлієм. На конгресі було присутньо 180 представників релігійної громадськості губернаторства Трансністрія. Румуни, з огляду на своє місіонерство, надавали цій події великого значення: навіть транслювали по радіо “Молдаванка” в неділю 25 березня 1942 р. Серед питань організаційно-адміністративних та суто релігійних

йшлося про заснування релігійної газети та участь священників в курсах, організованих на теологічному факультеті в Одесі [3].

7 травня 1942 р. у Тирасполі відбувся 1-й з'їзд благочинних міст Трансністрії, безпосереднє керівництво якого здійснював о. Юлій (Скрібан). В матеріалах з'їзду зазначалося, що за 6 місяців, з часу організації Місії, тільки в Одесі було відкрито 20 божих храмів, розпочали свою роботу курси для викладачів “Закону Божого” в середніх навчальних закладах та читався курс лекцій із богослів'я для студентів університету [4].

З'їзд благочинних на перспективу намітив плани в царині богословської освіти в Трансністрії. Передбачалося відкрити курси для осіб, які мали богословську освіту в радянські часи і бажали присвятити себе пастирському служінню. Намічалось відкрити духовні училища в Дубосарах, Тульчині та Одесі. В Одесі мали відкрити семінарію починаючи з 5 класу та дворічні богословські курси для тих, хто має середню освіту. Значна увага приділялася покращенню викладання Катехізису і Закону Божого для учнів нижчих та середніх навчальних закладів.

Протягом трьох літніх місяців 1942 р. в Одесі працювали пастирські курси за богословською програмою духовної семінарії [5].

В середині січня 1943 року, в Одесі розпочалася робота по відкриттю Духовної семінарії з місіонерським дворічним курсом навчання. Ректором семінарії за благословення митрополита Віссаріона, було призначено колишнього благочинного Балтського повіту, протоієрея Михаїла (Гросу). А з першого січня оголошувався набір на 100 вакантних місць. Правом на вступ користувалися особи, що мали середню освіту (10 класів), а також, диякони, вчителі та псаломщики, які мали досвід практичної роботи. Всі семінаристи користувалися безкоштовним житлом (гуртожитком), харчуванням та навчанням [6].

У лютому 1942 р. місією було організовано катехізиальні школи в Тирасполі, Голті (зараз Первомайськ Миколаївської обл.) та Овідіюполі. Програма цих шкіл передбачала “читку релігійних конференцій для євангелізації і повернення до християнства шкільної та позашкільної молоді” [7].

В Голті, з метою задоволення релігійних потреб православного населення повіту, на початку 1943 року було відкрито короткострокові курси з підготовки православних священнослужителів, псаломщиків та катехізаторів. За учбовими планами на підготовку священників виділялося 4 місяці – разом програма мала 816 годин, на підготовку псаломщиків – 2 місяці (432 години) і для підготовки викладачів “Закону Божого” в школах виділялося 3 місяці (660 годин) [8].

Вимоги до кандидатів у священники були досить прийнятними – необхідно було мати освіту не нижче духовного училища, церковно-вчительської школи або двокласної школи. Для кандидатів у псаломщики визначався ценз не менше 3-х класів середньої школи старого типу, а для катехізерів – освіта не нижче закінченої середньої старого типу. До вступу на курси приймалися кандидати з радянською середньою або вищою освітою, але зі складанням особливого іспиту з релігійних предметів і за умови надання общиною позитивного рекомендаційного посвідчення. Однак, усього цього було замало для присвячення свого життя служінню церкві. У зверненні до претендентів зазначалося: “Від усіх без винятку вимагається відверте ставлення до релігії, віра в Бога, любов до ближнього і гаряче бажання послужити святій православній церкві. За умови відсутності цього – освіта, навіть і вища, втрачає свою цінність, а за наявності віри – зітрується й недоліки освіти” [9].

І вже 14 січня 1943 р. в газеті “Молва”, що виходила в Одесі, було поміщено повідомлення про відкриття 1 лютого Духовної семінарії. З нагоди такої події митрополит Віссаріон надіслав до всієї єпархії “своє архіпастирське звернення”. В ньому, між іншим, говорилося про необхідність подання документів – акту про народження і хрещення, свідоцтва про освітній ценз, про національність та посвідчення від релігійної общини чи настоятеля приходської церкви про минулу діяльність претендентів.

З метою широкої популяризації християнства серед населення окупованих земель румунська православна місія організувала видавництво щотижневого журналу “Детский листок” та підготувала настінний “Церковний календарь Транснистрии на 1943 год”. На початку січня 1943 р. він з’явився у продажу як альманах-книга обсягом майже 100 сторінок.

На відміну від німецької зони окупації, де дозволялися лише короткотермінові курси, румунська влада сприяла організації повноцінної духовної освіти майбутніх служителів культу. Особлива увага приділялася релігійному вихованню молоді: запроваджувалось викладання Закону божого в школах, видавались релігійні дитячі журнали, підлітків призовного віку в обов’язковому порядку примушували відвідувати церкву тощо.

Література:

1. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: Автореф. докт. істор. наук. – 1999; Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.).–Полтава, 1997; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Автореф. канд. істор. наук. – 1999.
2. Rodica Solovei Activitatea Guvernamentului on domeniul social-economic si cultural: 19 auq.1941 – 29 ian.1944). Iasi: Casa Editoriala “Demiurq”, 2004. – 184 p.
3. Одесса. – 1942. – 24 березня.
4. Одеса. – 1942. – 12 травня.
5. Одеса. – 1942. – 17 травня.
6. Молва. – 1942. – 30 грудня.
7. Одеса. – 1942. – 24 березня.
8. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф.2704, оп.1, спр.2, арк.57;
9. Там само. – Арк. 60;

Д.М. Титаренко

Маріупольська “Просвіта” під час нацистської окупації*

Формування нового, деідеологізованого підходу до вивчення історії Другої світової війни, доступ до закритих раніше архівних матеріалів зумовлює необхідність більш глибокого та об’єктивного висвітлення окремих її аспектів, у тому числі і пов’язаних з культурним життям, діяльністю інтелігенції в Україні за умов нацистського окупаційного режиму. Особливий інтерес в цьому зв’язку становить діяльність традиційних для дореволюційної України просвітянських осередків, заборонених за часів Радянської влади і відновлених, як це не парадоксально, під час окупації в ряді міст та сіл України.

Помітне місце серед них займала і “Просвіта” в Маріуполі, яка була однією з найбільших на теренах Східної України. Проте діяльність її так і не стала пред-

метом спеціального розгляду, хоча окремі згадки про неї містяться як у вітчизняній [1], так і в зарубіжній історіографії [2].

Як і в більшості інших населених пунктів, виникнення “Просвіти” в Маріуполі стало результатом не лише активної громадської позиції представників старої української інтелігенції, що прагнули за умов жорстокого нацистського окупаційного режиму хоч якоюсь мірою задовольнити духовні потреби місцевого населення. Надзвичайно важливу роль в ініціюванні національно-культурного життя в українських містах відіграла діяльність оунівських емісарів, які у складі “похідних груп”, часто використовуючи в якості офіційного прикриття службу перекладачами в частинах вермахту, комендатурах намагалися поширити вплив на місцеве населення, в тому числі і через легальні установи – “Просвіти”. І Маріуполь не став у цьому плані винятком. Члени ОУН М. Антонович, І. Дубас, Плешкевич, Філіпович встановили тісний контакт з місцевою українською інтелігенцією, створюючи за її допомогою оунівську організацію в Маріуполі, вербуючи до неї нових членів, використовуючи будь-які легальні можливості для поширення ідейних засад українського націоналізму [3].

Ідея створення у місті осередку “Просвіти” виношувалася серед української громадськості міста вже з кінця 1941 р. Чільну роль в цьому відігравав М. Стасюк, відомий громадсько-політичний діяч доби української національної революції 1917–1920 рр. Під час революційних подій 1917 р. він займав посаду голови ЦК Селянської спілки, від якої був делегований до Центральної Ради і Малої Ради. Тут він займав посади голови агітаційної та члена організаційної комісії, члена комісії для розробки проекту статуту автономії України. Вершиною політичної кар’єри М. Стасюка стала посада генерального секретаря харчових справ в уряді Вінниченка, яку він займав з 15.06.1917 до 1.08 1917р. За часів Директорії УНР М. Стасюк був начальником постачання армії. Деякий час після поразки Директорії М. Стасюк перебував у еміграції, проте в 20-х роках він повернувся на Радянську Україну. Тут він працював науковим співробітником у ВУАН, Всеукраїнській спілці сільськогосподарської кооперації (“Сільський господар”), де мав тісні контакти з відомим радянським державним і партійним діячем П.Любченком, який пізніше очолив РНК УСРР. Проте у 1930 р. М.Стасюка заарештували за звинуваченням в контрреволюційній діяльності [4]. Відбувши строк ув’язнення, він перед самою війною оселився в Маріуполі, де влаштувався працювати сторожем у міському саду. З приходом окупантів М.Стасюк налагоджує тісні контакти з оунівцями, що прибули разом з німецькими частинами, очолює друкований орган міської управи – “Маріупольську газету”.

У “Просвіті” Стасюк, так само як і його однодумці Жежура, Степаненко, Донець, Ірій, бачив засіб більш широкого легального охоплення населення націоналістичною агітацією. Складений ініціативною групою статут був представлений на розгляд місцевій комендатурі у квітні 1942 р. [5].

Проте офіційний дозвіл на заснування товариства “Просвіта” з боку місцевої комендатури було дано лише в червні 1942 року. Очевидно, що цей крок зумовлювався не лише ініціативою української громадськості міста і “доброю волею” місцевої воєнної адміністрації. Як дозволяють встановити матеріали, що зберігаються в фонді “Командувачі тилowymi районами груп армій” Федерального військового архіву Німеччини, діяльність “Просвіт” в оперативній зоні групи армій “Південь” (до якої входив і Маріуполь – Д 7¹.) була дозволена “...за умови певних

застержних заходів” з боку німецького командування. Цей крок окупаційних властей відповідав директиві рейхсміністра східних окупованих областей Розенберга щодо культурної діяльності українців, який вбачав у діяльності культурних закладів засіб “...пробудження життєрадісності, підвищення бажання до праці так само як і запобігання небажаній політичній діяльності” [6]. Німецькі окупаційні власті, як стверджує один з керівників оунівських похідних груп Л. Шанковський, заохочуючи діяльність “Просвіт”, тим самим намагалися “...виявити місцевий свідомий і активний елемент” [7]. Цим вони, безумовно, спрощували собі завдання у справі боротьби з українським націоналістичним рухом на сході України, прихильники якого легалізувалися через “Просвіти”.

За рішенням міської управи, в якій, до речі, оунівці мали досить сильні позиції, маріупольській “Просвіті” був виділений окремий будинок з 5 кімнат за адресою: вул. Апатова, 90.

16 липня 1942 р. відбулися установчі збори “Просвіти”, на яких у присутності бургомістра Маріуполя М. Комровського, представників німецької польової комендатури було вирішено ряд організаційних питань, пов’язаних з її діяльністю. Запропонована ініціаторами створення “Просвіти” на посаду голови товариства кандидатура М. Стасюка була відхилена німецьким властями, і лише друга кандидатура – А. Ірія (Авраменка) – влаштувала комендатуру. Декілька слів про нього.

Андрій Ірій (Ірій – театральний псевдонім, який А. Авраменко носив з 1922 р.) народився в 1892 р. у селі Широкому на Дніпропетровщині. Після закінчення початкової земської школи до I світової війни працював на криворізьких шахтах, згодом у типографії в Києві. Повернувшись із фронту, А. Ірій активно включився до громадської роботи. В 1917р. його було обрано делегатом всеукраїнського з’їзду “Просвіти”, а в 1918 р – делегатом II Всеукраїнського з’їзду селян. У 1921 р. А.Ірій стає актором театру “Березіль”, а в 1924–25 рр. учиться в режисерській лабораторії театру, якою керує Лесь Курбас [8]. Незабаром він переїжджає до Дніпропетровська, де працює актором і режисером театру ім. Т. Шевченка. У 1928, 1929, 1932 рр. А. Ірій заарештовувався органами ДПУ та перебував під слідством за звинуваченнями у націоналістичній діяльності. Останній арешт призвів до його засудження. Покарання А. Ірій відбував у Свірських таборах. Звільнившись в 1935 р., він оселяється в Майкопі, де працює на посаді плановика. В 1938 р. А.Ірій переїжджає до Маріуполя, де працює за цим же фахом в артелі “Вільна праця”. У передвоєнні роки він закінчує Московський планово-економічний заочний інститут [9]. Опинившись на окупованій території А.Ірій залучається до громадської роботи і з лютого 1942 р. очолює Маріупольський театр ім. Т.Шевченка.

З огляду на те, що А.Ірій продовжував виконувати обов’язки директора театру, у “Просвіті” за його проханням було створено допоміжний управлінський апарат – Почесну Раду – до складу якої увійшли Микола Стасюк (заступник керівника), Федір Ляшинський (генеральний писар), Федір Гайдар (скарбник), Лідія Сиротенко (бібліотекар).

На вже згадуваних зборах 16 липня було прийнято і статут “Просвіти”, який був суттєво змінений у місцевій комендатурі. Так, з нього було виключено пункт про створення фізкультурної та військової секцій, що дещо обмежувало можливості оунівського підпілля в місті вести роботу серед молоді. Як зазначалося у статуті, місцева “Просвіта” ставила собі за мету “...всебічно розвивати українську культуру,

а саме: мову, історію, літературу, мистецтво, народні танки, звичаї тощо. Для цього “Просвіта” має відкривати читальні, бібліотеки, влаштовувати доповіді (лекції), концерти, вечори, вистави, свята та інше” [10]. Об’єднання, згідно із своїм базовим документом, не ставило перед собою ніяких політичних цілей і прагнуло повести роботу виключно в культурно-освітньому напрямку, хоча в той же час говорилося, що “...член “Просвіти” – активний помічник німецького командування як у відбудові й налагодженні народного господарства, так і в перемозі над лютим ворогом – жидо-більшовизмом” [11]. Певною демонстрацією лояльності “Просвіти” щодо німецьких властей може служити той факт, що одним з перших її заходів мало стати видання портретів Т.Шевченка та Гітлера.

Структурно мариупольська “Просвіта” ділилася на ряд секцій, в яких мала вестися основна робота: мовно-літературну, історико-економічну, сільськогосподарську, театральну (вона складалася з драматичного та хорового гуртків), господарську, молодіжну (до її складу входили групи хлопчиків та дівчат до 14 років). На жаль, брак джерел та їх суперечливість не дають можливості рівною мірою встановити обставини функціонування секції і навіть точно визначити число секцій.

Щодо чисельності організації, то за деякими свідченнями вона складалася з близько 150 членів [12]. Згідно з показами керівника організації А. Ірія, які він дав слідчим НКВС на допиті влітку 1944 р., в роботі мовно-літературної секції брало участь 12–13 осіб, історико-економічної–15-16, сільськогосподарської – 7–8, театральної – 24–28, господарської – 6–7 чоловік [13]. Як відмічав член “Просвіти” М. Фененко, приймалися до “Просвіти” лише особи, що були українцями за національністю.

Варто зазначити, що формальне членство в “Просвіті” певною мірою захищало від депортації до Німеччини, чим частково пояснюється вступ молоді (хоча і в дуже незначній кількості) до товариства. Проте після того, як щодо українського націоналістичного підпілля в місті, керівництва “Просвіти” були застосовані репресивні заходи, запис до організації різко скоротився, а значна кількість учасників товариства припинила своє членство в організації.

Історико-економічна секція, як можна судити з публікацій, у яких висвітлювалася її діяльність, ставила собі за мету поширення знань з української історії та економіки, організацію лекцій, збирання етнографічних матеріалів. Особливо глибоко в історичній секції мали вивчатися питання, пов’язані з драматичними подіями 20-х–30-х років в Україні: “...перед історичною секцією...стоїть завдання студіювати ті матеріали, що мають національні утиски, більшовицькі репресії і економічну експлуатацію У країни” [14]. Значне занепокоєння в просвітян викликав брак педагогів-істориків, і саме тому завдання історичної секції полягало в створенні своєрідних курсів для їх підготовки на базі мариупольського музею та архіву. Актив секції склали співробітники мариупольського музею. Протягом осені 1942 р. на засіданнях секції було заслухано ряд доповідей – “Економічні взаємовідносини України та Росії”, “Про братства на Україні і їх національне значення”, “Про давнє минуле Маріупільщини”, “Кошовий Іван Сірко – герой Запоріжжя” тощо.

Досить активно діяла мовно-літературна секція, яка розпочала свою роботу з серпня 1942 р. Очолив її філолог А. Болгарський. Свої завдання секція визначала наступним чином: “...докладне вивчення української літературної мови; вивчення

історії української літератури; студіювання теорії літератури; аналіз творів місцевих поетів та письменників, а також лекції з історії літератури для широких верств М. Маріуполя та його околиць...” [15]. Серед лекцій та доповідей, прочитаних на засіданнях секції, були, зокрема, такі, як: “Сучасна літературна мова” (лектор Болгарський), “Огляд сучасної української літератури” (лектор Ф. Ляшинський), “Робота над сюжетом” (лектор М. Стасюк). На засіданнях секції порушувалися питання, пов’язані з основами літературної майстерності, обговорювалися твори як старих, так і починаючих літераторів Маріуполя, зокрема М. Стасюка, О. Кобилянського, Ф. Гайдара, С. Оданат, О. Шаврацької, В. Еммена (це був псевдонім одного з кадрових оунівців В.Нофенка). Ряд творів, зокрема, мемуари М.Стасюка “На межі божевілля”, в яких він описував свої страждання під час ув’язнення в ГУЛАГу, вірші В. Еммена, С. Оданат друкувалися на шпальтах місцевої “Маріупільської газети”.

Члени секції були причетними і до видавничої діяльності в окупованому Маріуполі. Так, за їх участю маріупольською друкарнею було видано молитовник накладом у 2 тис. примірників за редакцією А. Болгарського вийшов буквар, до якого увійшли твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, О. Олесь.

Щодо театральної секції “Просвіти”, то основу її склали актори Маріупольського драматичного театру ім. Т.Шевченка. Одне з основних своїх завдань секція вбачала у підготовці кадрів для театральних установ, підвищенні кваліфікації аматорів, для чого передбачалося відкриття курсів з драматичним, режисерським і художньо-технічним відділами. Наголошувалося на тому, що театральні вистави мусять являти собою “...кузню національної свідомості і мистецького вишколу” [16]. Варто зазначити, що члени секції намагалися поширити свій вплив не лише у Маріуполі, а і у навколишніх селах. З цією метою капелю бандуристів та хором “Просвіти” було проведено ряд концертів у селах Мелекіному, Володарському, Агробазі, держгоспах “Озівському” та “Портовському”.

Що стосується інших секцій “Просвіти”, то, за твердженням керівника “Просвіти” А.Ірія, до самого свого арешту про їх діяльність він фактично нічого не чув, отже, фактично ці секції існували лише на папері та в уяві засновників товариства.

Значна роль в планах керівництва “Просвіти” відводилася вихованню молоді. З метою охоплення її національно-культурною роботою була створена молодіжна секція, проте про конкретні напрямки та результати її роботи відомості відсутні.

Передбачалося також створення жіночої секції (вона фігурувала також під назвою “секція матері та дитини”), що мала сприяти жінці шляхом організації т.зв. “сусідської допомоги” в скрутних ситуаціях: під час хвороби, вагітності, пологів, у пошуках роботи тощо. Окрім того, одне з своїх завдань секція вбачала у допомозі матерям виховувати дітей в національному дусі [17]. 23 серпня було скликано загальні збори цієї секції. Але активної діяльності ця секція, очевидно, так і не змогла розгорнути, оскільки, як зізнавалася під час допиту її керівник Н. Буткова, вона ніякої організаційної роботи не проводила і “Просвіту” не відвідувала [18].

Відчуваючи потребу в охопленні своєю діяльністю якомога більшої кількості людей, поширенні націоналістичних ідей серед широкого загалу, восени 1942 р. керівництво “Просвіти” мало наміри відкрити на заводі ім. Ілліча філіалу “Просвіти”, в якості бази якого мала виступити створювана технічна секція товариства.

Але ці плани так і залишилися нездійсненими через брак належної кількості потенційних членів.

Невеликий штат “Просвіти” утримувався за рахунок міської управи. Джерелами фінансування діяльності організації виступали також членські внески, добровільні пожертви, кошти, отримані від театральних-видовищних, концертних заходів. Окрім того, товариством виконувалися замовлення на українську художню вишивку, ремонт та настройку піаніно. Але, звичайно, за умов воєнного часу цих вкрай обмежених коштів було недостатньо, щоб забезпечити діяльність товариства так, як про це мріяли його ініціатори.

Враховуючи обставини виникнення “Просвіти” у Маріуполі, коло осіб, які увійшли до її активу, не викликає подиву той факт, що нею було встановлено найтісніші контакти і з іншими (щоправда, дуже нечисленими) культурними установами міста, зокрема з місцевим театром, музеєм, редакцією “Маріупольської газети” тощо. Так, у вересні 1942 р. просвітянами було організовано великий концерт, у якому взяли участь і артисти, балет маріупольського театру [19]. Діяльність “Просвіти”, її заходи систематично висвітлювалися у місцевій газеті у рубриках “Календар “Просвіти”, “У “Просвіти”. Під впливом маріупольського товариства аналогічні організації виникли і у ряді навколишніх населених пунктів.

Проте маріупольській “Просвіті” так і не судилося стати тим, чим вона вбачалася у планах її керівників. Посилення репресій окупантів щодо українських націоналістів, які, на думку окупантів, занадто далеко зайшли у поширенні самостійницьких ідей, не могло не позначитися і на долі активістів “Просвіти”. Вже в серпні 1942 р. А. Ірія було заарештовано гестапом за звинуваченням у належності до бандерівської організації. Проте незабаром його випустили, поставивши завдання інформувати гестапо про діяльність націоналістів в місті. Але цього А. Ірій так і не виконав. Під час хвилі арештів членів оунівського підпілля у Маріуполі в жовтні 1942 р. А. Ірія було знову заарештовано, а в листопаді було ув’язнено і М. Стасюка. Лише в лютому 1943 р. їх було звільнено з вимогою протягом 24 годин покинути межі міста [20]. Таким чином, товариству було завдано удару, від якого воно так і не змогло оправитися.

Після арешту найактивніших членів товариства керівником товариства стає Ф. Гайдар, проте у лютому 1943 р. він також залишає місто. Проведені в травні 1943 р. в результаті діяльності провокатора Вальчека нові арешти членів оунівського підпілля фактично поклали край усіляким спробам зберегти “Просвіту” в якості чинника громадського життя в місті [21]. Її діяльність все рідше знаходить відображення і на шпальтах видань. Так, якщо у 1942 р. в “Маріупольській газеті” було вміщено понад 30 публікацій про діяльність “Просвіти” в Маріуполі, то за 8 місяців 1943 р., до часу звільнення Маріуполя від окупації, лише 4 рази, та й то лише в оголошеннях згадувалося про неї. Діяльність “Просвіти” обмежувалася тепер в основному організацією концертів для населення міста.

Після звільнення Маріуполя ряд представників українського націоналістичного підпілля в місті і серед них, звичайно, колишніх членів “Просвіти” було заарештовано і притягнуто до відповідальності за звинуваченнями у “зраді Батьківщини” та “контрреволюційній пропаганді”. Трагічна доля спіткала і колишнього першого керівника “Просвіти” А. Ірія. В 1944 р. його було заарештовано і 17 жовтня 1944 р. за статтями 54–1 “а” та 54–11 КК засуджено до розстрілу. Лише в березні 1994 року його було реабілітовано за відсутністю у діях складу злочину [22].

Отже, виникнувши в окупованому Маріуполі, місцева “Просвіта”, її діячі так і не змогли залишитися осторонь від тієї складної політичної боротьби, яка проходила в місті, ставши фактично її жертвами. Прагнення оунівського підпілля перетворити організацію на фактор пропагандистської боротьби, пасивність більшості населення, яке намаглося в першу чергу забезпечити себе засобами до існування, а не задовольнити свої культурні запити, жорстокі репресивні акції, котрі проводилися з боку німецьких каральних органів щодо будь-яких проявів “українського самостійницького руху”, призвели до того, що вона так і не змогла стати вагомим фактором громадсько-культурного життя в місті. До того ж орієнтація в основному на український загал в багатонаціональному місті значно звужувала соціальну базу “Просвіти” і не сприяла її розвиткові.

Література

* Публікацію підготовлено за підтримки Американської Ради Наукових Товариств.

1. Яруцький Л. Кальміуська паланка. – Маріуполь, 1995. – С. 172; Титаренко Д.М. Діяльність “Просвіти” на Донеччині в період німецько-фашистської окупації // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 224–230; Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К.: 2001.

2. John A. Armstrong. Ukrainian Nationalism. Second edition. – New-York, London. Columbia University Press, 1963. – P.274. Krawchenko Bohdan. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941 – 4 // Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. – P.22–23.

3. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. № 35692-пф., арк. 61; Суслик Р.Л. Криваві сторінки з ненаписаних літописів. – Дербі, 1956. – С.310–312.

4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. – С. 404.

5. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №35692, пф, арк. 64.

6. Bundesarchiv-Militärarchiv RH 22/28. Betr.: Kulturelle Betätigung der Ukrainer.

7. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.) – Мюнхен: Видавництво “Український самостійник”, 1958. – С.44.

8. Донеччина. – 2004. – 25 бер.

9. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №35692-пф, арк.50, 51, 56.

10. Маріупільська газета – 1942. – 21 лип.

11. Там само.

12. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №36824-пф., арк. 63.

13. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №35692-пф., арк.71.

14. Маріупільська газета. – 1942. – 1 серп.

15. Там само.- 1942. – 14 серп.

16. Там само.- 1942. – 26 серп.

17. Там само. – 1942. – 6 серп.

18. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №36824-пф., арк. 110.

19. Там само. – 1942. – 2 вер.

20. Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. №35692-пф., арк.56.

21. Стахів Є.Крізь тюрми, підпілля й кордони.Повість мого життя. 1995. – С.146.

22. Там само. – Арк. 143.

Василь Сухомлинський: борець з релігією чи виразник її ідеалів. Хто він?

Цікаво й повчально перечитувати праці корифеїв минулого, аналізуючи з позиції сьогодення те, що вони прагнули донести сучасникам, наскільки зуміли зазирнути в майбутнє. У цьому плані актуальним є дослідження теоретичної спадщини відомих педагогів з проблем релігії та атеїзму, оскільки в сучасній педагогіці серед науковців, політиків, громадських діячів не вщухають гострі дискусії про місце релігії у навчальному процесі сучасної школи, у вихованні громадян майбутньої України.

Серед багатьох заслуговує на увагу Василь Сухомлинський, який, власне, і сьогодні залишається до кінця не прочитаним. У творчому доробку дослідників його творчості кілька статей, у яких лише констатується суть його поглядів на релігію та атеїстичне виховання, написаних із дотриманням усіх вимог прокрустового ложа марксистсько-ленінської теорії, що не дає повного уявлення про світоглядні переконання видатного педагога.

Зазначимо, що перші публікації В. Сухомлинського з проблем атеїстичного виховання з'являються наприкінці 50-х років. Це був украй складний в ідеологічному плані період. Одразу після смерті диктатора у березні 1953 року розпочалася “дозована десталінізація” суспільства. Її логічним завершеним у 50-ті роки стали “закрита” промова першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді партії в 1956 році про злочини сталінської доби, розгром так званого “антипартійного угруповання” в 1957 році і робота XXII з'їзду КПРС у 1961 у році.

Проте ці позитивні зміни не стосувалися сфери релігійної політики. Вище партійне керівництво й особисто М. Хрущов і не думали відступати від наріжного каменя марксистсько-ленінського вчення про релігію як “опіум народу”, “рід духовної сивухи”, зосередивши основні зусилля на боротьбі з церквою. Десталінізація суспільства, фактично, не зачепила сфери державно-церковних стосунків, оскільки діяв той самий адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями.

Нова хвиля гонінь на церкву пов'язана безпосередньо з ім'ям М. Хрущова, влучно названого в пресі “останнім романтиком”. Ця оцінка якнайкраще характеризує його діяльну, але й суперечливу натуру. З одного боку, перший секретар ЦК Компартії непогано знав життя народу, бачив, що церква заповнює частину духовного вакууму, опустошення душі, нанесеного недавньою війною, іншими негараздами. З іншого боку, як партійний керівник М. Хрущов свято вірив у кінцеву мету свого і радянського народу життя побудову комуністичного суспільства, в якому, згідно з установками марксизму-ленінізму, немає місця релігії. Отже, щоб зробити людей духовно багатими, необхідно взятися за викорчовування із свідомості релігійних пересудів. Партійний керівник не бачив соціальних коренів релігійності радянських людей, вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної пропаганди, пасивності партії, надмірної свободи, дарованої релігійним об'єднанням тощо. М. Хрущов вірив, що виховна робота здатна творити чудеса.

Тверезо мислячі люди вбачали в галасливій антицерковній кампанії, розгорнутій у пресі одразу ж після смерті Й. Сталіна, що незабаром для церкви настануть не кращі часи.

Дійсно, в 1954 році з'явилися дві постанови ЦК КПРС, які започаткували масові утиски релігійних об'єднань, які значно посилювалися наприкінці 50-х років, свідченням чому є ряд нових партійних документів явно антирелігійного та антицерковного спрямування.

Зрозуміло, що і В. Сухомлинський, будучи людиною свого часу і системи, не міг цілком відійти від усталеної точки зору на релігію як рід духовних пережитків. Так, у статті “Комуністична ідейність основа морального виховання”, опублікованій у 1959 році, він пише, що релігія породжує в людини зневір'я у власних силах, пасивність, примарну надію, що її доля залежить не від активної боротьби за майбутнє, а від якоїсь надприродної сили [1].

В іншому місці В. Сухомлинський підкреслює, що релігія є уярмленням людського духу. Вона поневолила людину тому, що людина не знала істинного шляху до свободи: духовна свобода, щастя неможливі без ліквідації приватної власності й експлуатації. Бог пригнічує людину доти, доки люди пригнічують один одного. Це людське пригнічення не обмежується сферою економічних відносин. Воно проникає в побут, у повсякденні взаємини, зокрема у взаємини між чоловіком і жінкою [2].

Релігія – це омана, але омана, яка іноді вгамовує біль. Вона породження людського безсилля. З того часу, наголошує педагог, як той, у чийх руках була влада, сила, тюрма, кайдани в буквальному розумінні слова, надів на експлуатованих ще й духовні кайдани, релігія стала не просто символом нещасття і темряви, а й класовим злом. У радянському суспільстві релігія втратила класові корені. Тому не можна дивитися на віруючого як на живе втілення соціального зла, як на якусь ворожу силу.

Багато віруючих – це добрі люди, але від того, що вони добрі, шкідливий вплив їхніх релігійних вірувань на молодь, особливо на дітей і підлітків, не тільки не зменшується, а, навпаки, стає ще небезпечнішим. “Життя переконливо свідчить, – зазначає В. Сухомлинський, – що зло релігії в наш час у проповіді безсилля. Рабства земного в нашому суспільстві немає, воно давно знищене, й релігійна мораль про нього не згадує. А от про рабство небесне, про те, що кожна людина раб божий, релігійна мораль охоче повчає”. Проповідь безсилля перед долею, перед обставинами, які складаються в житті, веде до того, що людина стає “рабом власного безсилля, відчуває свою приреченість, дивиться на себе як на іграшку в руках господніх. Вона звекає коритися фатальній неминучості, накресленій Богом, бо цю неминучість, згідно з релігією, не в силі відвернути ніяка людська діяльність, краще вже мовчки чекати того, що неодмінно станеться, ніж щось робити, до чогось прагнути.

Це своєрідна втіха віддайся на волю Божу, і тобі стане легше, ти щасливий будеш уже від того, що віриш. Щасття не в боротьбі за краще, не в подоланні труднощів, не в утвердженні власної людської гідності, а в безсловесному підкоренні. Така суть тих духовних кайданів, яка надіває сама на себе віруюча людина” [3].

Водночас, стверджує В. Сухомлинський, християнство є, наприклад, складним історичним явищем духовного життя людини. В образі “всюдисущого і всемогутнього Христа раб прагнув знайти якусь, бодай примарну, надію на визволення. Але

визволення в цьому світі, в реальному житті не тільки було неможливе, а й немислиме. Апокаліптичні образи вогню й пекла, образ раю це породження зла, жорстокої експлуатації служителі церкви перетворили ці уявлення в брехню, в обман. Христос цар небесний став таким самим і душителем свободи і мислі, як і земні царі” [4].

На наш погляд, В. Сухомлинський слідом за офіційною ідеологією не зумів підійти до оцінки релігії та церкви в житті суспільства з позиції історизму, знехтував тією обставиною, що союз церкви і держави був неминучим на певному етапі розвитку цивілізації, не врахував справжньої еволюції релігійних вчень. Він гіпертрофовано тлумачив класову роль релігії та церкви і не побачив, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що, органічно включаються в культ. Діалектичний зв'язок між власне релігійним та загальнолюдським аспектами релігійного комплексу зумовлював те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність, і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій. В. Сухомлинський перебільшено тлумачить проповідь духовенством фаталізму, його місце в житті рядового віруючого, нехтування ним земного буття. Якщо він дійсно був свідком подібних проповідей, то, очевидно, вони зумовлювалися неосвіченістю духовенства, окремих віруючих, проявами їх особистого фанатизму, що не впливали із сучасного розуміння сутності релігійного вчення. Поза увагою педагога залишалася просвітницька, патріотична, благодійницька діяльність церкви на різних етапах розвитку країни тощо.

Чільне місце в працях В. Сухомлинського займає аналіз шляхів впливу церкви на людину, особливо на молодь. Він, по-перше, вказує на роль емоційного чинника в процесі прилучення дітей і молоді до релігії. “Церковники ведуть уперту боротьбу “за душі” молоді, – пише В. Сухомлинський в одній із статей. – Доводиться визнати, що вони при цьому досить вдало враховують ті особливості духовного розвитку дітей і підлітків, яких ми, вихователі, іноді не беремо до уваги. Однією з таких особливостей є потреба дітей молодшого віку в естетичних емоціях”. Специфіка й особливості естетичних емоцій у дитячому віці зумовлюють ту сприйнятливості дитини до різних впливів, серед яких, за В. Сухомлинським, на першому місці стоїть релігія.

В. Сухомлинський виділяє серед емоційних чинників впливу на дітей індивідуальні форми, що найкраще відображено у його статті “Народження громадянина”, де описується система залучення до громади євангельських християн-баптистів дівчини-інваліда Тіни, в якій було спотворене обличчя.

В. Сухомлинський, по-друге, зазначає, що в процесі насадження релігійних ідей “окремі священики прямо засуджують забобони і мракобісся, благословляють використання науки і культури, не відвертають віруючих від участі в певних формах суспільного життя та ін. Словом, вони намагаються пристосуватися до нових умов, маскуються. Більше того, вони намагаються навіть переконати, що нібито мораль релігійна анітрохи в принципі не розходиться з мораллю комуністичною”. Цією небезпечною приманкою духовенство користується насамперед для впливу на свідомість молоді. У “лицемірних, брехливих твердженнях про відсутність суперечностей між релігійною і комуністичною мораллю заховується далеко-

сяжна мета: поступово витравити із свідомості дітей і юнаків комуністичні переконання й утвердити “божественний ідеал” [5].

Церковники різних конфесій, по-третє, за В. Сухомлинським, шукають і “обробляють” насамперед людей, які мають якусь слабкість у поглядах на життя, в настроях людей, які переживають нещастя або відкололися чомусь від колективу. Священнослужителі, віруючі активісти беруть їх “на примітку” і застосовують до них засоби “індивідуального підходу”. Для підтвердження сказаного В. Сухомлинський наводить приклад, коли в річницю смерті матері віруюча жінка, вловивши настрій, запропонувала хлопчикові помолитися за материну душу [6].

Коли воля людини пасивна, стверджує автор, а навколишній колектив не проявляє особливого бажання підтримати її, вона теж потрапляє до когорти тих, кого “релігійні агітатори всіляко намагаються перетягти до себе”. Об’єктами пильної уваги духовенства стають люди, котрі скоїли антигромадські вчинки і чекають покарання за них. Церковники не залишають поза увагою жінок, частина з яких відчувають нерівність із чоловіками у побуті, тих, хто відчув на собі несправедливе ставлення тощо. Особливе місце займає виховання у сім’ї, де віруючі батьки нерідко прищеплюють дітям покірність, пасивність, християнське терпіння, наслідком чого є відмова останніх від участі в громадській роботі, замкнутість [7].

Будучи щиро переконаним у шкідливому впливові релігійної ідеології на підростаючі покоління, В. Сухомлинський приділив достатньо уваги атеїстичному вихованню школярів та теоретичному узагальненню власного досвіду. За його словами, атеїзм є важливим елементом комуністичного світогляду, а виховання атеїстичних переконань має ряд специфічних особливостей. На перший погляд здається, що сам зміст основ наук, вивчення яких “приводить до глибокого розуміння об’єктивних закономірностей природи і суспільства, цілком забезпечує формування атеїстичних переконань, і ніякої додаткової роботи в цьому напрямі проводити не треба. Дехто схильний вважати, що релігійні забобони в умовах теперішнього соціалізму зникнуть самі по собі. Це глибоко помилкові погляди” [8].

У вихованні свідомих атеїстів педагоги Павлиської школи виходили з того, що потрібно виховувати не просто людину, вільну від пережитків минулого, а борця з цими пережитками, не споглядальника комуністичного будівництва, а будівника комунізму. “Ми, – наголошував В. Сухомлинський, – розглядаємо атеїстичні і переконання не тільки як важливу світоглядну сторону обличчя вихованця, але насамперед як його активну духовну силу, завдяки якій він може впливати на інших” [9].

Атеїстичне виховання, утвердження войовничого атеїзму не тільки винятково важливий елемент розумового життя колективу й особистості, але й певний характер відношень між людиною-об’єктом виховання і середовищем, взаємин у колективі. Активна, наступальна боротьба в системі виховання особистості, що формується, вимагає особливого такту, чуйності, витримки. Релігійний “світогляд, проти якого ми боремось, тісно переплітається з духовним життям сім’ї, проникає у моральні, естетичні, духовно-психологічні стосунки між дорослими й дітьми. Те, що жило у свідомості людей тисячоліттями, не можна “вибити” жодним помахом. У науково-атеїстичному вихованні більше, ніж у будь-якій іншій сфері виховного процесу, недопустимі формалізм, криклива фраза” [10].

Тому основну мету системи виховання педагога Павлиської школи вбачали в тому, щоб кожному юнакові, кожній дівчині дати моральну, розумову, практичну і

психологічну підготовку до праці, розкрити в кожному з них індивідуальні задатки, нахили і здібності. Вчителі прагнули підготувати вихованців до “високоморальних і естетичних відносин, побудованих на дружбі і товаришуванні, на повазі до всього справді людського в кожній чесній людині” [11].

Одним із важливих принципів виховання, на думку В. Сухомлинського, є тонке, тактовне проникнення в духовний світ людини. Вся складність “мистецтва виховання, а я переконаний, що виховання не тільки наука, а й мистецтво, полягає в тому, щоб уміти відчувати глибоко особисте в кожній людині. Це стосується не тільки виховання дітей. Такою самою, а інколи ще більшою мірою це стосується виховання дорослих і особливо віруючих” [12].

Досягнення поставленої мети можливе шляхом взаємодії ряду об’єктивних факторів, різноманітних форм і методів виховної роботи. Чи не найважливішими серед них є, по-перше, зв’язок виховання з реальним життям, участь кожного вихованця у конкретних справах.

В. Сухомлинський, по-друге, прагнув спільно з колегами так побудувати систему виховної роботи, щоб діти до заперечення ідеї Бога приходили через свідоме ставлення до релігії, її повчань. На його думку, підлітки повинні зрозуміти релігію як відображення навколишнього світу в складному, суперечливому-духовному житті людини. Без розуміння релігії неможливий справжній атеїзм. А без атеїзму немає комуністичної ідейності, переконаності в справедливості найблагородніших ідеалів людства. Зрозуміти релігію не можна, не осмисливши складного історичного шляху розвитку людини [13].

Важливо при цьому, по-третє, розумне співставлення наукових фактів і релігійних догматів. “Я поступово приводив своїх вихованців до висновку, – наголошує В. Сухомлинський, – що релігійні догми, світогляд і моральні повчання неминуче вступали в суперечність з наукою. Наука і релігія несумісні й “непримиренні”. Директор школи підкреслює, що у цьому підлітків переконували насамперед факти, які свідчили, що багато чесних священнослужителів, богословів зробили видатні наукові відкриття.

“Якщо правильно подавати суть цих фактів, – підкреслює В. Сухомлинський, – то вони яскраво розкривають бунтівний дух людської думки, вселяють у серця підлітків упевненість у тому, що немає такої світоглядної істини, під якою могли б підписатися і наука, і релігія”. Для вихованців Павлівської школи Дж. Бруно, М. Копернік, Т. Кампанелла та інші стали не священнослужителями, які “випадково почали займатися науковими і суспільними проблемами, а бунтівниками людського духу, борцями проти релігії”. Розповідаючи про тернистий шлях боротьби за справжню свободу духу, В. Сухомлинський “пробуджував у юних серцях почуття захоплення борцями за торжество людського вільнодумства образами великих учених, гуманістів, соціалістів, комуністів” [14].

Боротьба проти релігії, по-четверте, стверджує В. Сухомлинський, це не тільки боротьба за свідомість, поняття, а й естетичні емоції. Там, де недооцінюється їх роль у духовному житті дитини, переможцем цієї боротьби може вийти релігія, церква.

Боротьба за вплив на почуття починається задовго до того, як дитина стає здатною усвідомлювати суть матеріалістичного пояснення світу. Це покладає на школу велику відповідальність. Переконаючи дитину, пише В. Сухомлинський, формуючи її погляди, треба “водночас пробуджувати в неї багаті естетичні,

почуття за допомогою явищ, картин, образів, що відображають високу, благородну, але цілком зрозумілу для неї ідею, яка кличе не до ствердження думки про свою нікчемність і тлінність, а до активної дії, до боротьби за оволодіння силами природи”.

Уже з перших днів перебування дитини в школі необхідного ідеологічного впливу потрібно досягати яскравими, сильними, більш досконалішими в естетичному розумінні формами, ніж ті, які використовує церква. Якщо школа досягає цього, церква “стає безсилою, бо її естетична форма розрахована на пригнічення розуму, тоді як естетичні емоції, що збуджуються у дитини в школі, розвивають її інтелект” [15].

Високий атеїстичний потенціал, по-п’яте, на думку В. Сухомлинського, закладений у моральному вихованні, у розвінчанні того морального ідеалу, який проповідує релігія, у переконанні школярів у тому, що цей ідеал прикриває суто земні інтереси експлуататорів, що релігійна мораль це мораль рабства і експлуатації.

Віруюча людина, за його словами, може бути чесною, доброю. Але було б “глибокою помилкою вважати, що в її душі спокійно собі співіснують, як добрі сусіди, релігійний світогляд і загальнолюдські моральні норми – чесність, правдивість, чуйність до чужого горя, вироблені в середовищі трудового народу і утверджені багаторічним життєвим досвідом трудящих” [16].

В. Сухомлинський наголошував, що науково-атеїстичне виховання має не тільки світоглядну, але й моральну спрямованість. Моральна спрямованість атеїстичного вихованням й атеїстична спрямованість морального виховання сприяють досягненню повноти духовного життя особистості, щастя людини. Оптимізм, життєрадісне світосприймання й атеїзм нероздільні.

Таким чином, формування науково-атеїстичних переконань, а відтак і комуністичного ідеалу, з точки зору В. Сухомлинського, досягається в першу чергу через залучення учнів до активної суспільно корисної праці, зв’язок виховання з реальним життям, шляхом різноманітних форм духовного, естетичного розвитку, на уроках і в позакласній роботі. Ще раз зазначимо, що видатний педагог був людиною свого часу і в силу різних причин допускав деякі помилки, відступи від істини. У контексті нашої статті, окрім згаданого гіпертрофованого тлумачення негативної класової ролі релігії, слід вказати на тезу В. Сухомлинського про атеїстичне виховання школярів, у тому числі й молодших класів, на уроках і в позакласній роботі, що означало насилля над дитячою свідомістю і було порушенням свободи совісті, хоча й відповідало тодішньому чинному законодавству.

Проте В. Сухомлинський, будучи затиснутим прокрустовим ложем марксистсько-ленінської ідеології, зумів навіть у проблемах атеїстичного морального виховання, де не вважався глибоким фахівцем, вийти за межі своєї епохи. Це найяскравіше прослідковується у відстоюванні ним концепції виховання, побудованій на системі загальнолюдських, а не вузьокласових цінностей, що вважалося тоді педагогічною аксіомою.

Концепція В. Сухомлинського знайшла своє відображення в п’яти глибоких за філософським змістом заповідях:

1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бачення позначається на людях, які тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що

тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуй сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання твоя праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Не будь байдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство [17].

На наш погляд, В. Сухомлинський, хоч і ставився критично до біблійних заповідей, побудованих на системі загальнолюдських цінностей, відчував потребу в існуванні фактично тих же біблійних моральних принципів, котрі регулювали б поведінку дітей, готували їх до дорослого життя в складних умовах панування у суспільстві догматів класової ідеології, дозволяли людині відчувати радість свого життя, щастя у найповнішому його розумінні. І не тільки відчував потребу, а й підготував її.

Звідси стає зрозумілим, що утверджувати систему загальнолюдських цінностей в умовах тоталітаризму, будучи затиснутим у лещата комуністичної ідеології, можна було різними шляхами, в тому числі й, імовірно, через надмірну критику релігії та її повчань, вихваляння атеїстичного виховання, не опускаючись при цьому до вуличної лайки на адресу носіїв релігійної ідеології, що було притаманним для багатьох публікацій тих часів. Хоча відійти від релігії В. Сухомлинський так і не зміг, свідченням чому є, наприклад, поява в арсеналі його педагогічної теорії таких нестандартних для радянської педагогічної науки понять, як душа, душевність, духовність, сердечність, співпереживання тощо.

Підхід В. Сухомлинського до побудови системи виховання на засадах загальнолюдських цінностей, з одного боку, об'єктивно підніс його, до рівня педагогічних пророків, а з іншого, викликав гостру критику декого із тодішніх “корифеїв” офіційної радянської педагогіки, які поспішили звинуватити директора із Павлиша у “богопроповідництві”, інших ідеологічних збоченнях.

Ідеї В. Сухомлинського про необхідність виховання молодого покоління на засадах загальнолюдських цінностей особливо актуальні в наш час. “Ми тільки сьогодні починаємо усвідомлювати, – слушно пише М. Сметанський, – як глибоко і масштабно мислив видатний педагог, наскільки чітко і багатогранно бачив він основні стратегічні завдання у формуванні особистості. Визначаючи загальнолюдські цінності як базу для виховання у школярів мотиваційно-емоційного ставлення до навколишньої дійсності, спираючись на гуманістичні ідеї своїх попередників, В. Сухомлинський наповнив дещо новим змістом характер цього ставлення” [18].

Ми зупинилися, не претендуючи, звісно, на повноту картини, на ставленні видатного педагога до релігії, церкви, на проблемах науково-атеїстичного

виховання, щоб показати, як навіть в умовах духовного диктату класової системи цінностей, подавлення всякого інакодумства пробивалися зерна того, що об'єднує, а не роз'єднує людей різних орієнтацій, бо, навіть говорячи про необхідність боротьби з релігійною ідеологією, В. Сухомлинський прагнув виховати в дітей ті якості, котрі сповідує релігія. На це здатні справжні велети духу.

Література

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – Т.5. – К., 1977. – С.38.
2. Там само. – Т.3. – К., 1977. – С.439.
3. Там само. – Т.5. – С.274, 275.
4. Там само. – Т.3. – С.439.
5. Там само – Т.5. – С.47.
6. Там само. – С.273.
7. Там само. – С.50.
8. Там само. – С.38.
9. Там само. – С.48.
10. Там само. – Т.1 – К., 1976. – С.102.
11. Там само. – Т.4 – К., 1977. – С.8.
12. Там само. – Т.5. – С.270.
13. Там само. – Т.3. – С.439.
14. Там само. – С.440–441.
15. Там само. – Т.5. – С.40.
16. Там само. – С.274.
17. Там само. – Т.4 – С.146.
18. Сметанський М. Загальнолюдські цінності в педагогічній спадщині В.Сухомлинського // Шлях освіти. – 1999. –№3. – С.43.

Княжеские синодики как историко-генеалогический источник

Синодики, или помянники, представляют собой перечни имён определённых лиц, записанные с практической целью их поминания во время церковных служб. Немногочисленные сохранившиеся синодики, содержащие имена владетельных князей и других представителей знати, являются важной разновидностью исторических источников, особенно в области генеалогии.

Пожалуй, наибольшую ценность из всех известных синодиком представляет синодик бывшего любецкого Антониева монастыря из церкви Воскресения, сохранившийся в списке XVIII в. [5, с.7], известный в историографии как Любецкий синодик. В этом синодике на 6 листах содержится специальный раздел, в котором поминаются князья XI–XV вв., в подавляющем большинстве правившие в Чернигово-Северской земле и происходившие из династий как Рюриковичей, так и Гедиминовичей. Для XI – начала XIII вв. данные синодика только дополняют летописи, сообщая крестильные и монашеские имена князей (как известно, большинство русских князей домонгольского времени носили по два имени – княжеское, языческое по происхождению, и крестильное), а также имена их жён. Но особо важное значение Любецкий синодик приобретает для периода с начала XIII века.

Как известно, собственное летописание в Чернигово-Северской земле не велось или, по крайней мере, в самостоятельном виде не сохранилось. Но если для XII в. довольно подробные сведения о кн. Черниговских содержатся в Киевской летописи, то для последующего времени такие сведения, сохранившиеся в северорусском и галицком летописании, встречаются уже гораздо реже и носят отрывочный характер. А для периода монголо-татарского господства летописные данные о черниговских князьях вообще становятся чрезвычайной редкостью и уже не могут дать хотя бы общего представления об истории Чернигово-Северской земли. Достаточно сказать, что после смерти св. Михаила (1246 г.) и до 1401 г. в летописях не упомянуто *ни одно* лицо с титулом собственно Черниговского князя. Не будет преувеличением сказать, что для указанного времени основным источником по истории Чернигово-Северской земли является именно Любецкий синодик. Только здесь сообщаются имена вел. князей Черниговских и многих удельных князей тех черниговских уделов, даже о существовании которых в татарский период совершенно никаких сведений в других источниках не сохранилось (Курского, Новгород-Северского, Путивльского и Трубечского). Представляют значительную ценность и данные Любецкого синодика о князьях Чернигово-Северской земли литовского периода.

В научный оборот данные Любецкого синодика впервые ввёл архиепископ Черниговский и Харьковский Филарет, который в 1863 г. опубликовал большинство из его записей со своими комментариями в ч. 10 “Черниговских епархиальных ведомостей”. Эта публикация в 1871 г. без изменений была перепечатана в работе Г.А. Милорадовича [8], а затем в 1874 г. – ещё раз в обобщающем труде архиепископа Филарета [10]. Филарет передал текст Любецкого синодика необы-

чайно вольно, со значительными сокращениями и исправлениями. Это видно из сравнения с опубликованным позже подлинным синодиком, а то, что архиепископ пользовался именно этим списком помянника, следует из записи на 1-м листе рукописи [9, с.4], а также из свидетельства Р.В. Зотова [5, с.22]. Комментарии Филарета также изобилуют значительными неточностями и явными противоречиями, которые ещё более отразились в приложенной к его работе родословной таблице кн. Черниговских.

В 1874 г. вышла статья Н. Квашнина-Самарина [6], в которой он на основе публикации Филарета пересмотрел ряд явно ошибочных отождествлений князей, сделанных архиепископом. Однако некоторые идентификации Квашнина-Самарина являются также неубедительными. В 1893 г. была напечатана большая работа Р.В. Зотова [5], в которой впервые был опубликован полный текст княжеского помянника Любецкого синодика. Исследователь подверг тщательному анализу все записи синодика, а также привёл полную родословную роспись князей Черниговских (весьма далёкую от совершенства) и дал очерк истории Черниговского княжения периода татарского господства. Заметные методологические недостатки этого труда были указаны в рецензии М. С. Грушевского, вышедшей в 1895 г. [3]. С тех пор специальных работ, посвящённых исследованию Любецкого синодика, не появлялось свыше столетия. В литературе в целом принимались выводы Р.В. Зотова, хотя отдельные из них иногда и пересматривались в работах позднейших исследователей.

В 1902 г. вышло второе издание всего Любецкого синодика, на этот раз воспроизведённого по подлинной рукописи факсимильным способом [9].

В наше время попытку нового анализа данных Любецкого синодика предпринял Л. Войтович [2, с.27–38]. Эту попытку нельзя признать сколько-нибудь удачной. Прежде всего, исследователь нарушает одно из главных правил историка – производить исследование, опираясь на адекватно переданный текст источника. Приводя текст Любецкого синодика (в украинском переводе), Войтович утверждает, что заимствовал его из публикации Р.В. Зотова, с указанием на страницы работы последнего. Однако приведённые выписки лишь в общем отражают подлинный текст памятника, поскольку содержат малообъяснимые пропуски и ошибочные чтения. Так, при именах почти всех вел. князей Черниговских этот их титул, ясно читающийся в синодике, заменён обычным княжеским, в некоторых случаях неправильно переданы или пропущены имена и отчества поминаемых лиц. Вообще многие выводы Войтовича являются весьма натянутыми, недостаточно обоснованными фактически и логически.

Помимо Любецкого синодика, в распоряжении архиепископа Филарета имелись ещё пять синодиков, содержащих “имена черниговских князей почти одни и те же”. Это помянник Елецкого монастыря, “з древле составленных уписанный”, Северский синодик и сходные с ним Ильинский и Гамалеевский, а также Киевский синодик, перечисляющий только имена князей. В Елецком синодике кроме кн. Черниговских поминались также Киевские и Владимирские, начиная со св. Владимира Великого. В Северском синодике особо были записаны кн. Киевские и особо Черниговские [10, с.34–35, прим.19]. Варианты и дополнения из упомянутых синодиков Филарет привёл в примечаниях к своим опубликованным выпискам из Любецкого синодика, а в некоторых случаях сами эти выписки взяты явно не из указанного памятника.

Всего в Любецком синодике поминаются 119 князей и 45 княгинь. В выписках архиепископа Филарета, поданных им как извлечения из Любецкого синодика, дополнительно приводятся ещё 9 князей и 2 княгини, на самом деле в подлинной рукописи отсутствующие. Поскольку половина этих записей, несомненно, могла быть заимствована только из неизвестных нам источников, то, скорее всего, все они читались в Елецком или Северском синодиках и приведены Филаретом без специальных на то оговорок. Кроме того, в примечаниях к своим выпискам Филарет указывает имена ещё 13 князей и 1 княгини, которые поминались только в Елецком и Северском синодиках (плюс несколько лиц из Киевского синодика, который очень кратко перечислял только одни имена поминаемых князей). Итого, всего в Любецком, Елецком и Северском синодиках были записаны 141 князь и 48 княгинь – при условии, что Филарет привёл все имена из утраченных синодиков, отсутствующие в Любецком.

В Любецком синодике поминаются преимущественно князья древней Чернигово-Северской земли. В начальной, наибольшей по объёму части памятника записаны исключительно потомки родоначальника кн. Черниговских Святослава-Николая Ярославича, одного из сыновей Ярослава Мудрого (кроме нескольких Мономаховичей, имена которых являются очевидной вставкой в помянник кн. Черниговских; в Елецком и Северском синодиках, как мы знаем, кн. Киевские поминались особо от Черниговских). Однако в синодик были внесены далеко не все чернигово-северские князья. Только о четырёх лицах можно достаточно уверенно говорить, что они были пропущены потому, что брак их родителей не был признан православной церковью каноничным, т. е. считался незаконным. О причинах же пропуска остальных князей ничего определённого сказать нельзя; возможно, запись в синодик зависела от отношений князя с церковью, в частности с Черниговской епархией.

В завершающей части синодика наряду с местными Рюриковичами поминаются, что вполне естественно, и владевшие уделами в Чернигово-Северской земле представители литовской династии Гедиминовичей, за исключением князей-католиков. Также в синодик начинают вноситься некоторые князья, не имевшие никакого отношения к Чернигово-Северской земле – возможно, по родству (свойству) с местными князьями или вследствие особо тёплых отношений с черниговской церковью. Лица, жившие позже середины XV в., в синодике не поминаются.

Важнейшее информативное значение княжеских синодиков Чернигово-Северской земли видно из следующих цифр. Из записанных в синодиках князей не менее 69 совершенно неизвестны по другим источникам, включая нескольких вел. князей Черниговских. Практически все имена княгинь – 47 из 48, – также известны только по записям синодиков. О многих князьях, упоминаемых в летописях, родовых росписях и актах, синодики приводят важные дополнительные данные. Так, только здесь сообщаются 15 крестильных и 4 монашеских имён князей XI – XIII вв., в летописях выступающих только под своими княжескими именами. Только в синодиках определённо приводятся владельческие титулы 8 князей, в других источниках известных только по одним именам или другим своим владениям; в их число входят и трое вел. князей Черниговских.

К настоящему времени сведения чернигово-северских княжеских синодиков явно требуют более глубокого и критического исследования, чем проведённого в имеющейся историографии. Ещё М.С. Грушевский по поводу работы Р.В. Зотова

отмечал, что в ней содержится “богато натягнутого і непевного” [4, с.553], тем самым признавая желательность дальнейшего изучения данных Любецкого синодика; краткий же обзор Л. Войтовича, как говорилось, вряд ли внёс в данном вопросе что-либо положительное, да и сам его автор признавал, что изучение синодика ни в коем случае нельзя считать исчерпанным [2, с.38]. Многие выводы упомянутых выше исследователей могут быть пересмотрены и уточнены – путём дополнительной внутренней критики самого Любецкого синодика и привлечения дополнительных свидетельств источников. К настоящему времени работа о княжеских синодиках Чернигово-Северской земли подготовлена к печати автором настоящего доклада.

Важной археографической задачей, несомненно, является попытка обнаружения других чернигово-северских княжеских синодиков, кроме Любецкого. Зная о небрежности архиепископа Филарета при передаче рукописных текстов, приходится только сожалеть о том, что в настоящее время находившиеся в его распоряжении синодики остаются недоступными для науки. После публикации работы Р.В. Зотова петербургская Археографическая комиссия обратилась к черниговской консистории с просьбой выслать имеющиеся в её распоряжении синодики, и консистория действительно прислала в комиссию пять манускриптов, которые архиепископ Филарет называл синодиками. Однако ни один из этих памятников по неизвестным причинам опубликован так и не был [3, с.13].

Помимо синодиков, использованных Филаретом, аналогичные помянники хранились и в других монастырях и церквях Чернигово-Северской земли. Так, М.С. Грушевский приводит две записи из копии какого-то синодика, которую он видел в киевском Историческом обществе Нестора-летописца; эти записи практически повторяют аналогичные выписки Филарета из Елецкого синодика [4, с.145, прим.4; 10, с.35, прим.19, с.36, прим.23]. Очевидно, речь идёт о материалах отчёта Н.Ф. Беляшевского о его поездке в г. Глухов. Так, в своём докладе о результатах этой поездки, прочитанном в Обществе Нестора-летописца в 1903 г., Беляшевский описывал два помянника из глуховской Николаевской церкви (один 1734 г., другой тоже 1-й половины XVIII в.) и сообщал, что прилагает к отчёту снимки с заглавных листов и двух страниц этих рукописей [1, с.15]. Весьма досадно, что исследователь, подробно описывая имущество глуховских церквей, не уделил должного внимания содержанию двух попавших в его руки уникальных исторических источников.

Остаётся надежда, что архивные поиски ещё могут привести к обнаружению подобных помянников. Ведь для периода XI–XIV вв. синодики являются, пожалуй, единственной разновидностью древнерусских письменных источников, которая теоретически ещё не полностью введена в научный оборот (за исключением только берестяных грамот). Примером может служить обнаружение и публикация в 1995 г. С.В. Коневым Ростовского соборного синодика, сообщающего уникальные ценные сведения по генеалогии князей Северной Руси [7].

Литература

1. Беляшевский Н. Ф. Отчёт о поездке в Глухов. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. XVII, вып. I. – С.8–16.
2. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000.
3. Грушевський М. С. Рецензія на роботу: Зотов Р.В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. V. – 1895. – Кн. 1: Бібліографія. – С. 12–15.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. II. (репринтне видання – К., 1992).
5. Зотов Р.В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время // Летопись занятий Археографической комиссии. 1882 – 1884 гг. – Вып. IX. – СПб., 1893.
6. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1873. – Кн. IV. – М., 1874. – С.213-226.
7. Конев С.В. Синодология. – Ч. II: Ростовский соборный синодик. // Историческая генеалогия. – Вып. 6. – Екатеринбург; Нью-Йорк, 1995.
8. Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, покажчики, таблиці, карти Л.Є. Махновця. – К., 1990.
9. Милорадович Г.А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М., 1871.
10. Синодик Любецкого Антониева монастыря. – Чернигов, 1902.
11. Филарет (архиепископ Черниговский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V.

Р.М. Шеретюк

Галицько-Волинський літопис – історичне джерело української етноконфесійної духовності XIII–XIV ст.

Галицько-Волинський літопис – єдина вціліла пам'ятка писемної культури Галицько-Волинських земель XIII ст. Її виникнення пов'язане із занепадом наприкінці XII ст. Київської держави і поступовим перебранням функцій духовно-культурного центру Галицьким, а згодом – Галицько-Волинським князівством. Поява Галицько-Волинського літопису – важливе свідчення того, що літописання в той час поширилось далеко за межі Києва.

Актуальність даної розвідки полягає в недостатній дослідженості релігійно-філософських аспектів Галицько-Волинського літопису. Релігійну проблематику літописної пам'ятки цілісно не досліджував ніхто, хоча сам твір, починаючи з середини XIX ст., студіювали історики, літературознавці та лінгвісти. Історична наука, в особі визначних дослідників Л.В. Черепніна [15], В.Т. Пашуто [11], М.Ф. Котляра [6], розглядає Галицько-Волинський літопис як важливе історико-краєзнавче джерело Південно-Західної Русі XIII ст. Базовими історико-філологічними працями, що й нині являють собою значущу наукову цінність, є студії М.С. Грушевського [4], О.С. Орлова [10], М.Д. Присьолкова [12]. Текстологічний аналіз Галицько-Волинського літопису здійснив львівський лінгвіст А.І. Генсьорський [3].

Метою даної наукової розвідки є спроба осмислити релігійну проблематику Галицько-Волинського літопису як вартісну складову світоглядної культури Галицько-Волинського князівства. При цьому головне завдання полягає в тому, щоб виявити елементи міфологічно-язичницького світогляду автора Галицько-Волинського літопису як свідчення наявності в середовищі тогочасної еліти проявів релігійного синкретизму (двовір'я).

Одним із виявів архаїчного світогляду русичів-християн стало тлумачення небесних явищ. Мабуть, жодне з явищ природи не стало об'єктом таких домислів та марновірств, як небесні – поява комети, затемнення сонця, метеоритні дощі

тощо. В міфах та релігіях майже всіх народів світу головний персонаж – Бог – тією чи іншою мірою пов'язаний зі згаданими природними явищами, що часто тлумачилися як знак вищих сил чи як супутні результати їхньої діяльності [7, 89]. Через незрозумілість і загадковість різноманітних небесних явищ, люди розглядали їх як прояв волі, бажання, передбачення, дій, властивостей надприродних сил; надавали їм статусу “божественного знамення”, попередження, символу. Так формувалися уявлення людей у віщувальну силу небесних явищ, яку видатний українознавець Хв. Вовк називає однією із найстаріших [2, 187].

Через незрозумілість природних небесних явищ, люди ставилися до них по-різному: “небесні знаки” витлумачувалися ними як позитивно, так і негативно. Думку про те, що небесні пророцтва сповіщають людям біду і служать своєрідним застереженням, автор “Повісті минулих літ”, наприклад, пояснює так: “А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші і неправди. Се ж навів на нас бог, велячи нам мати покаяння, і здержатися од гріха, і зависті, і од інших злих діл диявольських” [8, 131]. Проте іноді “божественні символи” вказували на сприятливий перебіг подій; тлумачилися як “на добро”: “... благочестиві люди з зітханням і з слізьми молилися богу, аби обернув бог знамення сі на добро. Бо знамення бувають або ж на добро, або ж на зло. І от сі знамення були на добро. На прийдешній рік вложив бог добрий намір [в серце] руським князям: намислили вони дерзнути на Половців, піти в землю їхню. Що й збулося...” [8, 157].

Отже, “попереджувальні знаки” небесних явищ сприймалися тогочасними людьми по-різному, але, в більшості випадків, для них вони були провісниками прийдешніх катаклізмів та соціальних потрясінь.

Але чи не найбільше, на думку В. Невгода, людей лякали комети: “...для наших предків зоряне небо було повсякчасним, звичним видовищем; вони легко розпізнавали знайомі яскраві зірки та сузір'я. І от раптом у звичному нічному небі невідомо звідки з'являється якийсь сяючий “хвіст”, а згодом так само таємниче зникає, не лишивши ані найменшого сліду. Не може бути, щоб оте приголомшливе диво з'являлося само по собі. То вже не інакше як грізне знамення Боже, пересторога грішному світові, попередження про всілякі майбутні лиха, щоб грішники від того страхітливого видовища жахнулися, отямилися і почали каятися...” [9, 52].

Галицько-Волинський літопис теж містить згадку про “хвостату зірку” – комету, з усіма характерними для епохи середньовіччя уявленнями про неї: “У ті ж роки з'явилася звізда на сході, хвостата, на вигляд страшна, що випускала із себе промені великі, – тому ся звізда називається волосата. Од вигляду ж сеї звізди страх обняв усіх людей і жах. А знавці, дивившись, так сказали: “Смута велика буде на землі”. Але бог спас [людей] своєю волею і не сталося нічого” [8, 426].

Це стисле літописне повідомлення про комету доносить до нас декілька важливих моментів, що засвідчують глибоке вкорінення у свідомості християн-русичів давніх язичницьких вірувань. По-перше, досить характерною виглядає реакція людей на появу комети: “страх обняв усіх людей і жах”. По-друге, редактор не просто описує це небесне явище, а й тлумачить його, говорячи про майбутні нещастя – “смути велику”. По-третє, хто ті знавці, що, власне, тлумачили появу комети? Тут варіантів може бути декілька: або це старожили, які за своє довге життя не раз бачили подібні явища природи і певним чином їх трактували, або – нащадки волхвів, котрі, з утвердженням християнства на руських землях, як писали відомий російський історик Є.В. Аничков та митрополит Іларіон (І. Огієнко),

“переховуючись від церковної влади... подалися в нетрі... Волхвування падає, вироджується... занепадає до того рівня, з якого в свій час піднялося. Воно знову стає народним у сенсі демократизму та повсякденних, приватних інтересів” [1, 278–279; 5, 176]. По-четверте, звертає на себе увагу заключне слово автора Галицько-Волинського літопису. Він відстоює авторитет християнського Бога, адже “...бог спас [людей] своєю волею і не сталося нічого”, поступившись, однак, авторитетом “знавців” [8, 426].

Глумачення людьми середньовічної доби природних небесних явищ і віра в їх “недобре” знамення зберігалися довгий час. І, як доводять авторитетні вітчизняні дослідники, архаїчні уявлення та вірування українського народу про природу небесних явищ були зафіксовані навіть у минулому столітті [16, 26]. Отже, архаїчні вірування давніх слов’ян зберігалися в народній свідомості ще протягом багатьох століть після прийняття християнства. Уривчасті та фрагментарні свідчення Галицько-Волинського літопису про “небесні знамення” та їхнє сприйняття – вартісне джерело вивчення особливостей світогляду давніх українців.

У дохристиянські часи на Русі існував обряд принесення присяги, який мав релігійно-язичницьку форму. Називався він словом “рота”. Термін “рота” використовувався східними слов’янами для означення поняття “урочиста обіцянка зберігати вірність покладеним на себе зобов’язанням” [14, 154]. Для з’ясування характеру обряду роти звернемося до давньої пам’ятки вітчизняного літописання – “Повісті минулих літ”. У епізоді, датованому 907 р., про угоду князя Олега з греками літописець зазначає: “...цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир” [8, 19].

Після офіційного хрещення Русі 988 р. у практику давніх українців починає входити новий обряд присяги, пов’язаний з цілуванням хреста як одного із священних предметів. Із прийняттям християнства форма клятви повинна була змінитися. Тепер присягу давали вже не на зброї, оскільки її замінив символ християнства – хрест. Тепер у свідки закликали не Перуна чи Волоса, а Всевишнього [14, 154].

Нову християнську форму присяги використовують також персонажі Галицько-Волинського літопису. Під 1262 р. у Галицько-Волинському літописі фіксується обряд хресної присяги, що скріплювала угоду групи князів. “...був з’їзд руських князів із лядським князем, з Болеславом [Стидливим]. І збиралися у [городі] Тернаві Данило-князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, а Василько-князь зі своїм сином Володимиром, і урядилися вони межі собою про землю Руську і Лядську, заприсягнувши хрестом чесним” [8, 424].

Хоча присяга давалася тепер на хресті, її язичницька внутрішня сутність багато в чому збереглася. Покарати відступника повинен був саме той предмет, на якому здійснювалася клятва. Фетишизація хреста при підтвердженні й освяченні угоди сягає клятв на зброї язичницьких часів за таких самих обставин, коли язичницькі боги і, власне, зброя, повинні були покарати порушника договору [14, 155]. Таким бачили русичі покарання за відхід від зобов’язань хресної присяги: “...якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи не хрещений, – хай не має він од бога помочі, і хай буде він рабом у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано... Якщо ж хто...

переступить се, що написано на хартії сій, – йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву” [8, 26]. Тому-то і шанують князі клятву, яку дали, цілуючи хреста. Під 1252 р. у Галицько-Волинському літописі є повідомлення його автора про намовляння угорського герцога Оттокара до Романа Даниловича поступитися обіцянкою, на що останній відповів: “Я по правді обіцявся отцю своєму, королеві угорському. Не можу я послухати тебе, бо буде мені сором і гріх не сповнити обітници” [8, 416]. Таким чином, тут виказується особливе ставлення до цілування хреста при складенні угоди та присяги; вважалося, що порушивши її, людина зазнає божої кари. Таке тлумачення обряду хрестоцілування перетворювало його на поклоніння хресту як силі, що і освячує, і карає.

З плином часу обряд хресного цілування охопив різноманітні сфери світського життя. Ми можемо це констатувати, спираючись на конкретні епізоди Галицько-Волинського літопису. Описуючи перипетії політичного життя польських князів, автор зазначає, що під час угоди воротславського князя Індіріха з найманим військом, обіцяючи всілякі винагороди, “він самих їх водив до хреста, щоби вони якось не здали города Болеславу. І вони цілували хреста, кажучи: “Ми можемо голови свої за тебе зложити, а не здамо города” [8, 450].

Обряд хрестоцілування також регулював і закріплював родинні стосунки, використовувався при вирішенні питань спадкоємності. Таку присягу, що швидше нагадувала морально-етичне зобов'язання, дає князь Мстислав Данилович на смертному одрі свого брата, волинського князя Володимира Васильковича. “...Послав Володимир до брата [єпископа свого], так кажучи: “Брате мій, Мстиславе! Цілуй мені хреста на тім, що ти по моїм животті не одбереш од княгині моєї нічого, що я єсмь їй дав, і од сеї дитини, од Ізяслави-таки, [що] не оддаси ти її неволею ні за кого ж, а куди буде княгині моїй угодно...”. Мстислав тоді сказав...” Господине... брате! Не дай мені бог того, щоби мені одібрати що по твоїм животті у твоєї княгині і в сеї дитини... І на тім він хреста цілував” [8, 439]. Дотримання зобов'язань, укладених під час обряду хрестоцілування, вважалося однією із найбільших чеснот християнина-русича. В посмертному панегірику князю Володимиру Васильковичу, з-поміж таких рис, як смиренність, справедливість, правдивість, любов до ближнього, автор називає і таку: “...у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху божого сповнений” [8, 445]. Таким чином, у слов'янському світі, як язичницькому, так і в часи утвердження християнства, обітниця (клятва, присяга) була дуже поширена. Не лише перед лицем надприродних сил, пізніше – Бога, але й перед іншими людьми.

Для дослідження та реконструкції архаїчних форм присяги значний інтерес являє собою особлива форма обітници – самозакяття. Вона відома з дуже давнього часу: людина урочисто та при свідках сама накликає на себе нещастя за обставин, якщо не виконає обіцяного [5, 195]. Прокопій Кесарійський (VI ст.) відмічав особливість світоглядно-релігійних уявлень “слов'янського племені”: “Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона стосовно до людей має яку-небудь силу, і коли їм ось-ось загрожує смерть, охопленим чи хворобою, чи на війні, потрапивши в загрозливе становище, то вони дають обіцянку, якщо врятуються, зразу ж принести богу жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять в жертву те, що обіцяли, і думають, що спасіння ними куплене ціною цієї жертви” [13, 250]. Саме в такому дусі давав священну обіцянку князь Володимир Святославич Великий. Коли печеніги раптово напали на княжу резиденцію Василів, князь,

рятуючись від переслідувачів, заприсягнувся, що у випадку порятунку, побудує церкву Преображення. “Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник...” [8, 70]. Ця обіцянка князя, як бачимо, з прийняттям християнства отримує ряд нових рис. Тут язичницьких богів заступив християнський Бог, “жертва” трансформувалася в “богоугодну” справу. Але суть її залишилася незмінною: обітниця давалася князем у скрутний момент з надією отримати від Всевишнього допомогу.

Галицько-Волинський літопис описує присягу (самозакляття) при започаткуванні міста Холма. “...коли він, Данило, їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: “Як іменується се місце?”. І вони сказали: “Холм йому ім’я є”. І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок”. Маючи такий задум, князя Данила не полишали сумніви. Чи підуть в це місце люди? Чи не робить він помилки? Звичайно, що божа допомога в цьому була дуже потрібна. Тому Данило і “...дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву” [8, 418].

Наступна священна обітниця Данила Галицького пов’язана з подіями 1260 р. У цей рік прийшов на землі Данила і Василька Романовичів монгольський хан Бурундай із вимогою приєднатися до нього в поході проти литовських князів. “Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом думати]. Печальними будши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром. Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата...” [8, 420]. Князь Данило розумів, наскільки хитким було становище Василька, яка непевна справа – служити Бурундаю. Тому заприсягнув Данило у випадку щасливого завершення (для Василька) походу “прикрасою оздобити” ікону Спаса Ізбавителя [8, 420].

Як видно з цих літописних повідомлень, обітниця князя Данила Романовича Галицького мало чим відрізнялася від обітниці слов’янина-язичника. Взаємопроникнення слов’янського обряду роти та християнської присяги хрестоцілування – одне з вартісних свідчень синкретизму язичництва та православ’я на давньоруських землях в XIII–XIV ст.

Отже, проаналізувавши деякі релігійні аспекти Галицько-Волинського літопису, можна зробити наступний висновок. Світоглядна культура Галицько-Волинського князівства в період християнізації зберегла багато архаїчних уявлень. Наведені та потрактовані фрагменти Галицько-Волинського літопису переконливо вказують на синкретизм світогляду літописця та традиційність етнічної віри в християнському віросприйнятті Бога, світу і людини. Тому Галицько-Волинський літопис є важливим історичним джерелом дослідження української етноконфесійної духовності.

Література

1. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386 с.
2. Вовк Хв.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К.: Академія Наук Української РСР, 1961. – 284 с.
4. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упоряд. В.В. Яременко; Приміт. С.К. Росовецького. – К.: Либідь, 1993. – Т.3. – 285 с.

5. Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігієзнавча монографія. – К.: АТ “Обереги”, 1991. – 424 с.
6. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. / Інститут історії України Академії Наук України. – К.; 1993. – 167 с.; Котляр М. Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.13–21.
7. Крисаченко В.С. Природні катастрофи: легенди, гіпотези, факти. – К.: Політвидав України, 1989. – 118 с.
8. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця / Відп.ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Невгод В. Небесні знамення давніх часів // Людина і світ. – 1999. – № 7. – С.52–55.
10. Орлов А.С. Древняя русская литература XI-XVII веков. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1945. – 341 с.
11. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Академия наук СССР, 1950.- 330 с.
12. Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – Спб.: Изд-во “Дм. Буланин”, 1996. – 325 с.
13. Прокопий Кесарийский. Война с готами. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – 336 с.
14. Франчук В.Ю. Языческие мотивы древнерусского летописания // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С.154–157.
15. Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Истор. зап. – М., 1941. – Т.12.
16. Чубинський П.П. Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн.1. – 224 с.

А. А. Непомнящий

Крымоведение в научном наследии М.Н. Бережкова

До сих пор малоизвестной остается деятельность отдельных подвижников изучения Крыма, работавших в провинции. Среди них выделяется творчество в области изучения источников по истории средневекового Крыма профессора Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине Михаила Николаевича Бережкова (1850–1932) [1].

Биографическая канва краеведа в досоветский период его деятельности освещена более обстоятельно благодаря сохранившимся формулярным спискам и библиографическим справочникам, издававшимся Историко-филологическим институтом князя Безбородко [2, с. 6–7; 3, с. 3]. Эти материалы существенно дополняют выявленные нами в Отделе Государственного архива Черниговской области в г. Нежине Curriculum vitae М.Н. Бережкова, составленная в марте 1923 г. [4, л. 9–10 об.], “Опросный лист для научных деятелей, зарегистрированных Всеукраинским комитетом содействия ученым” [4, л. 6–6 об.], а также автограф автобиографии ученого [4, л. 4–5 об.]. Важнейшим источником для восстановления биографии историка, характеристики его общественно-политических взглядов является дневник, который Михаил Николаевич вел в течение 1876–1930 годов. Этот документ, состоящий из сорока четырех отдельных тетрадей (автограф), объемом 25–85 страниц каждая, сохранился в личном архивном фонде ученого в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского [5]. Записи вносились довольно обстоятельные с указанием дат. Комментарии и размышления автора помещались под изложением событий или отдельно.

М.Н. Бережков родился 30 октября 1850 г. в семье сельского священника во Владимирской губернии. После получения традиционного домашнего образования

юноша продолжил обучение во Владимирском духовном уездном училище, а затем – во Владимирской семинарии. Проработав год в должности учителя земской школы, в 1871 г. Михаил Николаевич стал студентом историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. В 1875 г. после окончания университетского курса он был оставлен при столичном вузе для подготовки к профессорскому званию. Через три года им были сданы магистерские экзамены и защищена диссертация “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” на степень магистра русской истории, за которую молодой ученый был удостоен престижной Уваровской денежной премии [4, л. 7; 6].

В сохранившейся автобиографической записке “Профессор Михаил Николаевич Бережков: Биографические и учено-литературные данные” историк вспоминал, что “окончив занятия в С.-Петерб. университете, я переехал на жительство в Москву, в дом графа Уварова” [7], для обучения и воспитания его младших детей; за этим педагогическим делом, и отчасти за научными занятиями в библиотеке и музеях древней столицы, мной проведено три года [4, л. 4 об.]. Именно в это время историк начал разрабатывать корпус неисследованных еще источников по истории Крымского ханства. Постоянное общение с семьей известных исследователей древних памятников и меценатов А.С. и П.С. Уваровыми привело М.С. Бережкова в Московское археологическое общество [8, с. 29].

М.Н. Бережков так привел в автобиографии причины своего отъезда из Москвы: “Три года продолжалась в Москве моя работа. Зимой 1882 года, я как-то неосторожно простудился, получил воспаление легких. По совету врача я должен был, при первой возможности, выехать из столицы в деревню, на лучший воздух. Итак, простясь с любезным семейством Уваровых, направился на родину моих родителей, в село Бережок Юрьевского уезда, Влад. губ. (По этому селу и фамилия моего отца). Через полгода отдыха и лечения молоком, при тщательном уходе матери и сестры, я оправился от последствий болезни” [4, л. 9 об.–10]. Дружба с семьей Уваровых продолжалась долгие годы. В архиве семьи Уваровых, который отложился в отделе письменных источников Государственного исторического музея Российской Федерации, сохраняется обширная переписка Михаила Николаевича с Алексеем Сергеевичем и Прасковьей Сергеевной. Письма позволяют иначе взглянуть на многие страницы биографии М.Н. Бережкова.

В этом же 1882 г. Михаил Николаевич был избран на Конференции Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине на должность профессора русской истории [9, л. 1–6]. В тихом провинциальном Нежине он основательно занялся обработкой собранных в Москве источников по истории средневекового Крыма. Его первое исследование в этой области было посвящено судьбе многочисленного ясыря, угоняемого во время набегов Крымского ханства на русские земли. В личном архивном фонде М.Н. Бережкова сохранились объемные черновые материалы (наброски и библиографические листы), связанные с подготовкой исследования “Русские пленники и невольники в Крыму” [10, л. 1–129]. Это выписки из записок иностранных путешественников по Крыму, русских летописей и “Полного собрания законов Российской империи”. Выделяются обстоятельные конспекты записок Г. Боплана, С. Герберштейна, Ю. Крижанича, Л.-Ф. Сегюра.

Увлечение историка крымоведческими разработками стало поводом к его делегированию на проходивший в 1884 г. VI Археологический съезд в Одессе [11, л. 1–4], основным объектом изучения, на котором стали археология и история Северного Причерноморья и Крыма [12]. В “Трудах” этого наиболее представительного в России форума историков была опубликована обстоятельная статья

нежинского профессора, в которой рассматривалась судьба, условия жизни русских пленников, захваченных Крымским ханством, варианты их выкупа или освобождения, факты обращения в мусульманство [13].

Среди сохранившихся в ИРНБУВ автографов ученого хранятся и неопубликованные крымоведческие штудии [14]. Часть из них носит черновой характер. Они служили основой для опубликованных материалов. Вместе с тем выявлены существенные различия не только в стилистике, но и в содержании работ [15, с. 99–100]. Так, в рукописи, датированной маем 1890 г., “Заметки о посольской книге, одной из разновидностей посольских дел” [16, л. 1–3] рассматривается содержание Крымской посольской книги. Автор ставит перед собой вопросы: о классификации этой книги как разновидности посольских дел; о полноте помещенных в ней статейных списков. Историк выявил в этом документе не только информацию о дипломатических контактах с Крымским ханством, но и данные об отношениях с Османской Портой и ногайскими ордами. В работе выдвинуты версии, почему все эти документы были объединены в одной книге. М.Н. Бережков пришел к выводу, что именно Крымское ханство было основным дипломатическим центром через который Московское государство вело дипломатические диалоги с мусульманским миром. Эта же группа исторических источников была проанализирована М.Н. Бережковым в более развернутой форме в рукописи “Древняя первая посольская крымская книга” (1474–1505 г.), датированной началом 1890-х гг. [17, л. 1–21]. В несколько измененном виде данное исследование было опубликовано на страницах “Известий Таврической ученой архивной комиссии” [18].

В 1891 г. на страницах “Журнала Министерства народного просвещения” М.Н. Бережков поместил комментарии к выдержкам из работы Юрия Крижанича о завоевании Крыма, который был изложен в двух главах его сочинения “Политика” [19]. Нежинский историк рассуждал о том, насколько объективными были советы Ю. Крижанича по вопросам активизации южного направления внешней политики Московии, подробно остановился на истории военных и дипломатических отношений между Бахчисараем и Москвой. В 1893 г. М. Н. Бережковым был опубликован обзор документов по истории дипломатических отношений Крымского ханства с Великим Княжеством Московским в XVI веке, хранившихся в московских архивах [20].

В 1892–1893 гг. М.Н. Бережков работал над изучением крымских шерстных грамот. Сохранилась рукопись его исследования, посвященного данному вопросу [21, л. 1–10]. Оно было опубликовано в “Чтениях” Исторического общества Нестора Летописца в 1894 году [22]. В истории взаимоотношений России с “татарским миром” М.Н. Бережков выделил два периода: 1) когда Русь была в зависимости от Золотой Орды; 2) когда, освободившись от ига, стремилась подчинить татар себе. Границу этих исторических периодов он определил правлением Ивана III. Справедливо выделив основной источник для выяснения отношений между Крымским ханством и Московским государством – шерстные грамоты, историк предложил этимологию этого термина, дал им характеристику как историческому источнику, показал значение этих документов в дипломатических отношениях как односторонних обязательств с крымской стороны перед московскими государями. В статье подробно изложено содержание крымских шерстей XV–XVII века. Публикация продемонстрировала доскональное знание автором рассматриваемого корпуса источников, который впервые был введен им в научный оборот.

В июле–августе 1895 г. Михаил Николаевич предпринял путешествие по Крыму. Интересным источником его поездки, кроме дневниковых записей, являются рукописные воспоминания историка, датированные октябрём 1895 г. На полуостров он прибыл пароходом из Одессы 5 июля. Пешком краевед исходил весь Южный берег Тавриды. В путевых очерках встречаются описания археологических памятников Ливадии, Мисхора, Симеиза, Георгиевского и Херсонесского монастырей, Чуфут-Кале и Ай-Тодора. На дополнительных листах М.Н. Бережков выписывал впечатления об этих же местах, уже опубликованные другими вояжерами [23, л. 1–44]. Интересно, что историк опубликовал на страницах севастопольской газеты “Крымский вестник” и поэтические воспоминания о пребывании на полуострове:

Великолепные природные картины:
Громады желтых серых скал.
Над нашей головой толпятся и висят,
Дорожку белую с боков теснят;
А сверху вниз ползут глубокие стремнины
До берега, где бьет о камни бурный вал,
С усилием тщетным, бесконечным,
И как бы с ропотом сердечным <...> [24].

Продолжением серии публикаций, связанных с историей дипломатических отношений Москвы и Бахчисарая стал историко-биографический очерк “Нур-Салтан – царица крымская”, помещенный в издании Таврической ученой архивной комиссии, членом которой являлся М.Н. Бережков [25]. В исследовании показана роль в становлении союзнических отношений великого князя московского Ивана III с крымским ханом Менгли-Гиреем жены последнего – Нур-Салтан. Основным источником для М.Н. Бережкова стали крымские посольские книги эпохи Ивана III и Василия III, где им были выявлены письма Нур-Салтан к московским правителям и ответные послания из Москвы. Достаточно обстоятельной является и историографическая база данной работы. Автором были привлечены многочисленные работы конца XVIII – середины XIX века, а также опубликованные источники из “Сборников имп. Русского исторического общества”. Особую значимость данной научной штудии М.Н. Бережкова подтверждает факт переиздания этой труда в 1993 г. [26].

В 1900 г. на страницах “Известий Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине” М.Н. Бережков поместил статью “Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма” [27]. В ней историк осветил полемику по поводу атрибуции одного из первых русскоязычных сочинений по истории Крымского ханства “Картина или краткое известие о российских с татарами войнах, начавшихся в половине десятого века, и почти непрерывно через восемьсот лет продолжающихся”, написанного в 1776 году. М. Н. Бережков заметил, что, хотя некоторые историки приписывали авторство этой работы канцлеру Александру Андреевичу Безбородко (1747–1799), который возглавлял Коллегию иностранных дел, скорее всего это произведение неизвестного лица [27, с. 7]. М.Н. Бережков достаточно критично оценил прозвучавшие в сочинении многочисленные выпады против Крымского ханства и одностороннее освещение внешней политики этого государства. В публикации приведены обширные выдержки из этого труда.

Характерная для М.Н. Бережкова “незначительность по количеству печатных работ” [28, с. 58] объясняется “свойствами ученой личности нашего автора и его

отношением к профессорскому делу”, а отчасти и тем, что его деятельность развернулась в уездном городке Черниговской губернии. По словам самого Михаила Николаевича, его главной задачей в Институте была разработка курса: “Очень хотелось бы найти формулу русской истории, краткую, точную и вместе с тем содержательную, да притом подходящую для молодых слушателей, только что окончивших гимназию и семинарию” [28, с. 58].

В 1901 г. М.Н. Бережков был избран председателем Историко-филологического общества при Институте. В дневнике он записал об этом: “Обуза, от которой, однако, не мог отказаться. Это мой долг” [5, с. 134]. Этот факт – свидетельство авторитета историка среди коллег.

В личном архивном фонде историка сохранились и рукописи нескольких крымоведческих разработок М.Н. Бережкова, которые не были датированы. Среди них выделяется объемное исследование (200 листов) “Иоанн III Васильевич, великий князь Всея Руси и крымский царь Менгли-Гирей” [29], где рассмотрены перипетии развития внешнеполитических контактов между двумя государствами. Историк искусно продемонстрировал перепады во внешнеполитическом курсе Крымского ханства, вызванные борьбой различных группировок знати в Бахчисарае.

Исследование “Начало сношений Московского государства с Крымской Ордой” [30], от которого до нас дошли лишь черновые наброски содержало введение и три главы: “Взгляд на историю азиатских отношений вообще и татарских в частности”, “Как заключен был первый союз Иоанна с Менги-Гиреем” и “Как поддерживался союз с Менгли-Гиреем”. Особенный интерес для историографии и источниковедения Крымского ханства представляет введение к данной работе, где М. Н. Бережков представил обзор “Источников и пособий крымской истории первого времени”.

Несомненный интерес в качестве одной из первых хронологий истории Крымского ханства в последней трети XV века представляет работа М.Н. Бережкова “Летопись событий крымских 1472–1474–1492” [31]. Автор отметил во введении, что к “составлению ее служат “Крымские дела”, несравненно более, чем летописи русские, которые говорят кратко и неопределенно, а иногда неточно о событиях крымских”.

Исследованием, выходящим за рамки изучения источников по истории Крымского ханства, является рукопись М. Н. Бережкова “Севастопольская война 1853–1856”, которая была подготовлена как популярная статья или как конспект лекций [32].

Таким образом, информация о рукописном наследии ученого в области крымоведения существенно дополняет сформировавшееся представление о его научном наследии [33].

В течение 1882 (ноябрь) – 1904 гг. Михаил Николаевич читал в Историко-филологическом институте князя Безбородко общие и специальные курсы по русской истории: “учил и учился вместе со своими слушателями, как надобно лучше, основательнее узнавать отечественную историю; хотелось преподавать ее по научному, по первым источникам и по лучшим ученым трудам русских историков, в ясном отчетливом изложении, да применительно к возрасту и развитию учащихся, к их умственным, духовным запросам. Рядом с общим курсом читал специальные курсы, вел практические семинарские занятия. Главным профессорским делом я всегда считал устное научное преподавание. Успел напечатать и несколько статей и заметок, более или менее значительных по числу

обработок; но докторской диссертации не успел приготовить, ни печатного курса лекций: досуг и силы сполна уходили на устное преподавание науки студенчеству.

Под конец стал чувствовать утомление, заболел грудной болезнью, катаром горла, бронхитом и т. п. А потому и спросил отставку от службы в конце 1904 года” [4, л. 10–10 об.].

Вот как вспоминал занятия М. Н. Бережкова его воспитанник Л.И. Пуцилов: “Внешность его была какой-то иконописной и мне он показался человеком не от мира сего. Он был большим знатоком своего дела. В то время ему было уже за 50 лет, но, смотря на него, трудно было сказать, молодой он или старый. В аудиторию он с помощью служителя приносил стопку книжек с закладками. Эти книжки он давал для ознакомления студентам; читая лекции, он не садился в кресло, а совершал своеобразный обход кафедры и высказывал свои мысли на ходу. Голос был у него какой-то старческий, совсем не по годам.

Интересными были его занятия по историографии русских источников, с которыми студенты знакомились тут же на лекциях. Студентам, которые брали у него темы для кандидатских работ, он охотно помогал своими советами” [34, с. 89].

В письме к директору Историко-филологического института князя Безбородко Фридриху Фердинандовичу Гельбке, направленному из Алупки 24 августа 1904 г., М.Н. Бережков просил отсрочки от начала занятий в связи с развитием болезни. Восторгаясь крымским климатом, нежинский историк мечтал о возможности пожить здесь подольше [35]. 2 октября 1904 г. в официальном прошении на имя Ф.Ф. Гельбке М.Н. Бережков писал: “Не чувствуя надлежащих сил к продолжению профессорской деятельности в Институте, нахожусь вынужденным вновь просить Ваше Превосходительство исходатайствовать перед высшим Начальством увольнение мое от службы, и вместе с сим – назначение мне выслуженной за 25-ть лет пенсии” [36]. В связи с этим интересна запись в дневнике М.Н. Бережкова, сделанная еще в 1903 г.: “Ухожу в отставку потому собственно, что осознал, что недостаточно знаю свою науку и стал отставать в преподавании ее. Может быть в тишине частной жизни побольше поучусь русской истории” [37].

В смутные революционные годы, оставшись без средств к существованию в 60-летнем возрасте, ученый вновь вынужден был вернуться в Институт, который с 1921 г. стал называться Нежинский институт народного образования. С февраля 1919 г. он находился в должности сверхштатного профессора и “библиотекаря обширной фундаментальной библиотеки в которой имел много дела и удовольствия на старости лет” [4, л. 10 об.]. В дневнике историка имеется запись, датированная 1919 г.: “И нелегко браться за преподавание науки через такой промежуток времени. Отвык! <...> Жалею, что поздно попросил Конференцию о поручении мне лекций и библиотеки: раньше бы надобно просить, да и работать, зарабатывать кое-что надо” [38]. С 1922 г. М. Н. Бережков был утвержден членом Нежинской ученой исследовательской кафедры, а с 1924 г. он был назначен руководителем исторической секции кафедры [5, с. 134].

Условия жизни профессора в эти годы были просто ужасающими. Об этом красноречиво свидетельствует письмо М.Н. Бережкова в Бюро Института народного образования, сохранившееся в его личном деле. 8 декабря 1922 г. Михаил Николаевич писал: “Ко вчерашней просьбе о денежном пособии на лечение, ныне присоединяю просьбу об улучшении моей квартиры.

Комната, отведенная мне, оказывается холодной и сырой в такой степени, как я не ожидал: одежда, платье отсыревают; стены, корешки книг покрываются плесенью. Необходима для согревания и просушки железная печка: не находит ли

возможным Бюро установить ее? Было бы для меня важным удобством устроить электрическое освещение: удлинить провод, пристроить лампочку. И об этом моя покорнейшая просьба к товарищам-членам Правления. Извиняюсь, что не лично излагаю свою просьбу: болезнь держит меня в комнате моей” [39].

21 декабря 1926 г. Михаил Николаевич обратился к заведующему научно-исследовательской кафедрой при Институте народного образования с заявлением об уходе на пенсию: “Слабость здоровья, на 77-м году жизни, вынуждают меня оставить должность заведующего секцией украинской и русской истории. По сему покорно прошу Вас ходатайствовать перед Наркомпросом об увольнении моем от названной должности в кафедре и о назначении мне государственной пенсии” [39, л. 39].

В конце 1920-х – начале 1930-х годов, в связи с закатом “Золотого десятилетия советского краеведения”, М.Н. Бережков, как и другие представители “старой школы”, стал объектом некорректной критики со стороны “новой генерации” историков-марксистов. Только преклонный возраст спас его от репрессий.

Среди исследователей жизни и творчества М.Н. Бережкова существует разногласия относительно даты его смерти. Так, Л.А. Крыжановская указывает 1937 год [14], А.Б. Коваленко – 1935 год [40]. Даты указаны ими без какой-либо аргументации. Еще одна версия даты смерти М.Н. Бережкова, предложена Андреем Николаевичем Острянко – 1932 год. В данном случае черниговский историк основывался на документах Нежинского ЗАГСа [41].

Научное наследие М. Н. Бережкова, связанное с изучением истории Крыма, до сегодняшнего дня не потеряло научного значения. Представляет несомненный интерес переиздание серии его статей по источниковедению истории Крымского ханства и сохранившихся рукописей отдельным сборником.

Литература

1. См. подробнее о крымоведческих центрах в досоветской России: Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження.– Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с., іл.
2. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – [10], 120 с.
3. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1901-1912: Преподаватели и воспитанники.– Нежин, 1913. – 98 с.
4. Отдел Государственного архива Черниговской области в г. Нежине (далее: ОГАЧОН), ф. 1105, оп. 1, д. 2358.
5. Острянко А. М. “Щоденник” професора Бережкова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133–139.
6. ОГАЧОН, ф. 1105, оп. 1, д. 233, л. 107 об.–110.
7. Уваров Алексей Сергеевич (1824–1884), археолог, председатель Московского археологического общества, известный крымовед. См. о нем: Непомнящий А.А. Крымоведческие историко-этнографические исследования в Москве (2 пол. XIX – начало XX века): Историко-библиографическое исследование // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. трудов.– Киев; Симферополь, 2000.– Вып. 2.– С. 83-129.
8. Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования, 1864-1914 гг. / Под ред. П.С. Уваровой и Н.Н. Бороздина. – М., 1915. – Т. 2.
9. ОГАЧОН, ф. 1105, оп. 1, д. 253.
10. Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (далее: ИРНБУВ), ф. 23, оп. 1, д. 410.
11. ОГАЧОН, ф. 1105, оп. 1, д. 262.

12. См. об этом: Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования на всероссийских Археологических съездах (вторая половина XIX – начало XX века) // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. – Симферополь, 2002. – Вып. 9. – С. 579-590.

13. Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI Археологического съезда в Одессе, 1884.– Одесса, 1888.– Т. 2.– С. 342-372.

14. Крыжановская Л.А. Личный архивный фонд М.Н. Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України.– Київ, 1994.– Вип. 2.– С. 147–155.– (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 20). К сожалению, в биографической справке автор допустила ряд фактических ошибок, связанных с опорой лишь на документы, отложившиеся в Киеве. Рукописи, выявленные в нежинском собрании, позволили откорректировать хронологию жизненной канвы историка.

15. Полный перечень опубликованных и рукописных сочинений М. Н. Бережкова в области крымоведения см.: Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века).– Симферополь: Доля, 2001.– 816 с.

16. ИРНБУВ, ф. 23, оп. 1, д. 84.

17. Там же. – Д. 355.

18. Бережков М.Н. Древнейшая книга крымских посольских дел (1474-1505) // ИТУАК.– Симферополь, 1894.– № 21.– С. 27–55.

19. Бережков М.Н. План завоевания Крыма, составленный Юрием Крижаничем // ЖМНП.– 1891.– № 10.– С. 483–517; № 11.– С. 65–119.

20. Бережков М.Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI века на основании современной архивной описи // ИТУАК.– Симферополь, 1893. – № 19. – С. 90–100. Автограф сохранился в фондах Крымского республиканского краеведческого музея (далее: КРКМ), кп. 23114, д. 8814.

21. ИРНБУВ, ф. 23, оп. 1, д. 357.

22. Бережков М. Н. Крымские шертные грамоты // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.– Киев, 1894.– Кн. 8. – Отд. 2.– С. 35–56; То же.– Киев, 1894.– [2], 22 с.

23. ИРНБУВ, ф. 23, оп. 1, д. 5.

24. [Бережков М.Н.] От Алупки до Байдар: Путевые впечатления // Крымский вестник.– 1895.– 27 окт.– (Изд. под псевд.: М.Б.).

25. Бережков М. Н. Нур-Салтан, царица крымская: Историко-биографический очерк // ИТУАК.– Симферополь, 1897.– № 27.– С. 1–17. Автограф сохранился: КРКМ. – Кп. 23121. – Д. 8821.

26. Бережков М.Н. Нур-Салтан, царица крымская: Историко-биографический очерк / ЦГА Крыма.– Симферополь, 1993.– 35 с.

27. Бережков М.Н. Об одной историко-политической записке времен присоединения Крыма // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.– 1900.– Т. 18. – Отд. 4.– С. 1–10.

28. Сторожев В. Бережков Михаил Николаевич // Венгеров С. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней).– СПб., 1892.– Т. 3.– С. 57–62.

29. ИРНБУВ, ф. 23, оп. 1, д. 414, л. 1–200.

30. Там же, д. 304, л. 1–17.

31. Там же, д. 358, л. 1–28; д. 358 А, л. 29–39.

32. Там же, д. 227, л. 1–17.

33. Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи: Бібліографічний покажчик.– 2-е вид.: В 2 ч.– Ніжин, 2001.– Ч. 1.– С. 15–19.

34. Цит. по: Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: Від Гімназії вищих наук до університету / НДПУ ім. М. Гоголя.– Ніжин, 2000.– 288 с.

35. ОГАЧОН, ф. 1105, оп. 1, д. 233, л. 117–118.

36. Там же, л. 119.

37. ИРНБУВ, ф. 23, оп. 1, д. 22, д. 11 об.

38. Там же, д. 46, л. 7.

39. ОГАЧОН, ф. 1105, оп. 1, д. 2358, л. 8–8 об.

40. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – историк и краевед // Литература і культура Полісся.– Ніжин, 1990.– Вип. 1.– С. 104–105; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович: Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки).– Київ: Рідний край, 1991.– С. 334.

41. Острянюк А.М. Ніжинська історична школа кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Київ, 2001. – 19 с.

Н.А. Григорук

Наукова спадщина Миколи Чубатого та стан її вивчення в Україні та за кордоном

Творча спадщина Миколи Чубатого вагома і різнобічна. Це й природно, Микола Дмитрович Чубатий (1889–1975 рр.) є визначним українським ученим, істориком права та церкви, педагогом і публіцистом, громадсько-політичним діячем. М. Грушевський виховав цілу школу молодих істориків, серед них чільне місце займає М. Чубатий [1, 30]. Відомий історик права професор Я. Падох відзначає, що “в історії українського права, чи в історії української церкви проф. Чубатий без труду міг зайняти позицію, яку в історії України зайняв і зберіг... його вчитель Михайло Грушевський” [2, 100].

Що стосується наукової діяльності славетного історика, то Микола Чубатий увійшов в українську історію шириною інтересів та динамікою своєї активності. Часові рамки історичних праць ученого дуже широкі: вони обіймають усю історію України від найдавніших до найновіших часів. Тематика його праць дуже різноманітна. Він пише праці з історії українського права, має багато творів з історії української церкви, висвітлює політичну історію України, з'ясовує етногенезу українського народу і досліджує проблеми української історіографії [3, 7]. Достатньо сказати, що він є автором 9 монографій, 37 статей українською мовою, 116 статей англійською та німецькою мовами, 53 рецензії, близько 1000 публіцистичних статей [4, 51]. З головних праць М.Чубатого необхідно виділити, зокрема перший підручник з історії українського права “Огляд історії українського права: державне право” [5], з історії української церкви “Історія християнства на Русі-Україні (т. 1 до 1353 р. та т. 2, ч. 1 до 1458 р.) Рим. 1965 і 1976 рр.) [6, 7]. Він займався, як уже зазначалось, проблемами етногенезу українського народу. У монографії “Княжа-Русь Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” (1964 р.) спростував теорію існування єдиної давньоруської народності [8]. Щоб не робив М.Чубатий, його діяльність була спрямована на те, щоб ознайомити світ з українським питанням, з прагненням України до самостійності, з нашою історією. Майже всі учні М. Грушевського, у тому числі і М. Чубатий, стали істориками-державниками, творячи першу національну школу історіографії у ХХ ст., перше нове динамічне покоління українських істориків.

Таким чином, із вищевикладеного випливає, що наукове осмислення багатогранної діяльності М. Чубатого в історії України та популяризації його імені є винятково важливим й актуальним завданням української історичної науки.

Посприяти його розв'язанню і покликана дана праця. Актуальність даного завдання підсилює й те, що М. Чубатий є вихідцем з Тернополя, отож досліджувані матеріали матимуть і краєзнавчу цінність. Використання у нашій сьогоденній

розбудові української держави спадку духовних діячів, зокрема М. Чубатого, є важливою умовою утвердження національної свідомості, щоб не повторити відомих історичних помилок. На жаль, і донині творча спадщина лишається для широкого загалу незнанною і практично не розробленою, а постать М. Чубатого маловідома.

До початку 90-х років ХХ століття вивченням його життя і діяльності займалися в основному вчені з української діаспори у США, головним чином, сучасники історика.

З перших біографічних даних потрібно відзначити невелику інформацію вміщену у “Збірнику на пошану Зенона Кузеля”. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, том 169 [9, 573–574]. У ньому подано короткі біографічні дані, перераховано головні праці, співробітництво з українськими та іноземними енциклопедіями, участь у міжнародних наукових конгресах істориків.

Однією з перших серед наукових статей, яка дає більш широку біографічну інформацію про М. Чубатого і опублікована з нагоди 80-ліття з дня народження, є робота Михайла Ждана, що з’явилась в “Українському історичному” [10], а потім окремою публікацією у 1970 році [3]. В ній висвітлюється життєпис професора та окремі аспекти наукової, громадсько-суспільної та публіцистичної діяльності. Вибрана бібліографія доповнює цю цінну статтю [11]. Вона виділяється високим рівнем як інформативності, так і об’єктивності, хоч має певну кількість неточностей і перш за все у бібліографії.

Помітне місце у циклі праць про визначного історика займає стаття Василя Ленцика “Проф. Микола Чубатий – український історик і вчений” [12], яка з’явилась в англomовному журналі “Український Квартальник” у 1975 р., засновником і головним редактором якого протягом тринадцяти років (1944–1957 рр.) був Микола Чубатий. В ній знаходимо конкретний матеріал з питань біографії, наукових інтересів ученого, його журналістської і громадсько-суспільної діяльності. Автор вважає, що він був одним із найкращих українських науковців, останнім учнем Михайла Грушевського, одним із найвизначніших публіцистів нашої країни [12, 284].

Низку статей, присвячених М. Чубатому, опублікував його учень і послідовник Ярослав Падох. Так, в 1975 р. з’явилась у “Свободі” стаття “Історична заслуга проф. Чубатого” про нього, як основоположника системи історії українського права, як першого викладача цього предмету та як автора першого – хоч далеко не повного – підручника цієї молоді ділянки науки української історії [13]. М. Чубатий розумів, що наявність національного права засвідчує державність народу й тому значення студій історії українського права далеко переходять межі чистої, навіть науки українознавства, вважає дослідник.

Багатогранну діяльність видатного історика розглядає Я. Падох в іншій цінній статті “Микола Чубатий, 1889–1975”, яка з’явилась спочатку в “Українському історичному” [2], а потім окремим виданням [14]. Вона була прочитана автором 6 грудня 1970 р. на святковій науковій конференції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в Нью-Йорку з нагоди відзначення 80-ліття з дня народження і 55-ліття наукової праці М. Чубатого. В цьому дослідженні автор розкрив загальну характеристику історика, подав джерельну базу його біографії і сам життєпис, а також вказав на важливу роль його наукової праці у історії України, права та церкви.

Коротку біографічну довідку про М. Чубатого знаходимо у регіональному історико-мемуарному збірнику “Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина”, подану Осипом Кравченюком [15, 585–587].

Особливо цінну інформацію для встановлення відомостей про життя та широку різноманітну діяльність історика містить збірник на пошану Миколи Чубатого “У пошуках історичної правди” випущений Науковим товариством ім. Шевченка у 1987 р. [4]. Статті у цьому збірнику дуже цінні тим, що їх автори були знайомі з М. Чубатим та працювали з ним у НТШ, Львівській Богословській Академії, Українським католицьким університеті у Римі, Стемфордським коледжі та ін. Статті Я. Падоха, В. Ленцика, Д. Штогриня, С. Горака, І. Музички, о. І. Хоми, А. Штефана ґрунтовно доповнюють біографію вченого та торкаються головних ділянок інтересів професора М. Чубатого [4].

До кінця 80-х рр. ХХ ст. відомості про М. Чубатого та його діяльність були недоступні для широкої громадськості України. У радянській історіографії знаходимо практично одностайну оцінку М. Чубатого як “буржуазного націоналіста”, “націоналістичного фальсифікатора”, “буржуазно-націоналістичного українознавця”, “буржуазно-націоналістичного псевдовченого”. Зокрема, у передовій статті журналу “Вопросы истории” (1960 р.) вченого називають “зрадником українського народу”, “американським істориком”, “пропогандистом українського буржуазного націоналізму” [16, 24]. У такому ж дусі про нього і його діяльність, піддаючи ідеологічним гонінням і тавруванню, писали К. Гуслистий [17], А. Кольчук [18], М. Котляр [19], В. Шушарін [20]. В жодному українському радянському енциклопедичному словнику теж не має біографічної довідки про історика.

Новий етап у вивченні М. Чубатого як науковця та громадсько-політичного діяча розпочався з 1991 р. – часу здобуття Україною незалежності та вільним доступом до архівних і бібліотечних фондів. У періодичних та довідкових виданнях з’являються публікації про ученого, які, незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну вартість.

Так, у 1994 р. Б. Мельничук із Тернополя одним з перших опублікував дві невеликі, але цінні статті “Микола Чубатий – невідомий і відомий” та “Маємо змогу доповнити “Березіль”, або Слово про Миколу Чубатого” [21; 22].

У історіографії досліджуваної проблеми необхідно назвати наукові публікації О. Полянського. У них є конкретний фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових інтересів ученого. Це статті “Був учнем Михайла Грушевського” [23], “Історія Миколи Чубатого” [24].

А далі з’явилися статті у сучасній довідковій літературі. Так, невеликі за обсягом біографічні відомості вміщено в “Енциклопедії Українознавства. Словникова частина” [25, 3775], “Малій енциклопедії етнодержавознавства” [26, 896-897], “Довіднику з історії України” (Львів, 2001) [27, 1063–1064], “Історичному календарі” [28, 351], “Українському енциклопедичному словнику-календарі” [29, 233]. Про М. Чубатого як українського публіциста та видавця є стаття у довіднику “Українська журналістика в іменах” [30, 196–198], а також він згадується як журналіст і редактор у багатотомнику “Періодика Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.” [31; 32, 57, 105–106; 32, 11, 13, 138].

У 2002 р. в Тернополі було видано бібліографічний посібник для молоді про славетних людей Тернопільщини “Вони прославили наш край”. В ньому відведене певне місце і відомому уродженцю Тернополя М. Чубатому [33, 279-280].

З найновіших публікацій науковий інтерес для нас становила стаття Я. Калакура “Педагог, журналіст, історик права та церкви” [34]. Автор висвітлює окремі аспекти біографії, наукову спадщину, громадську діяльність історика і звертає увагу на концепцію етногенезу, українського народу, яку науково аргументував учений.

Окремо варто відзначити меморіальний альманах “Народжені Україною” до якого увійшло близько тисячі персоналій про наших видатних співвітчизників – державних, громадських і релігійних діячів, просвітників і науковців, діячів культури, мистецтва і спорту, які походженням, народженням або діяльністю пов’язані з Україною і стали славою та гордістю її народу. Серед них чільне місце займає М. Чубатий – історик, видавець, громадсько-політичний діяч [35, 736–737].

Підсумовуючи вищесказане, слід відзначити, що на сучасному етапі постать М. Чубатого викликає зацікавлення дослідників. Проведений історіографічний аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що досліджуване питання спеціального висвітлення в українській історичній науці досі не знайшло. Практично не можна у даній статті зупинитися на всіх напрямках наукової спадщини історика. Щоб дати об’єктивну оцінку науковій діяльності М. Чубатого, потрібний час. Дана стаття сприятиме дальшому вивченню життя і творчості видатного ученого, громадянина та патріота України. Його ім’я гідне уваги і поваги, повернення із небуття.

Література

1. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Т. Шевченка. – Нью-Йорк; Філядельфія, 1951. – 118 с.
2. Падох Я. Микола Чубатий, 1889–1975 // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 100–111.
3. Ждан М. Микола Чубатий (3 нагоди 80-ліття). Українське історичне товариство. Серія: Українські вчені. – Ч. 2. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1970. – 21 с.
4. У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889-1975 / Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. – 548 с. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософічна секція. Правнична комісія; Ч. 2).
5. Чубатий М. Огляд історії українського права: По запискам за викладами М. Чубатого (Історія джерел та джерелознавства права. – Ч. I, II). – Львів, 1922. – 321 с.
6. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1: До 1353 р. – Рим; Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 815 с.
7. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. II. – Ч. I. (1353–1458). – Рим-Нью-Йорк: Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с.
8. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов’янських націй // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк-Париж, 1964. – 159 с.
9. Збірник на пошану Зенона Кузелі // Записки НТШ. – Т. 169. – Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1962. – С. 573–574.
10. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
11. Ждан М. Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубатого // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 99–101.
12. Lencyuk W. Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar. // The Ukrainian Quarterly. Vol. XXXI. No. 3. – P. 284–293.
13. Падох Я. Історична заслуга проф. Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня. – Ч. 179. – С. 2–3.

14. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1976. – 15 с.
15. Кравченко О. Микола Чубатий (1889–1975) // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний Історично-Мемуарний Збірник. – Філадельфія, ПА., ЗАС, 1983. – Т. 3. – С. 585–587.
16. XI Міжнародний конгрес історических наук в Стокгольме // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 3–29.
17. Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41–51.
18. Кольчук А.М. Багато галасу даремно // Український історичний журнал. – 1961. – № 3. – С. 140–141.
19. Котляр М.Ф. Проти буржуазно-націоналістичних перекручень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів, ІХ–ХV ст. // Український історичний журнал. – 1973. – № 8. – С. 3–14.
20. Шушарин В.П. Современная буржуазная историография Древней Руси. – М., Наука, 1964. – 304 с.
21. Мельничук Б. Маємо змогу доповнити “Березіль”, або Слово про Миколу Чубатого // Тернопіль вечірній. – 1994. – 13 липня.
22. Мельничук Б. Микола Чубатий – невідомий і відомий // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 167–168.
23. Полянський О. Був учнем Михайла Грушевського // Тернопілля '95: Регіон. річник. – Тернопіль, 1995. – С. 358–359.
24. Полянський О. Проблеми етногенезу українського народу і становлення його державності // Мандрівець. – 1995. – № 1. – С. 45–47.
25. Падох Я. Чубатий Микола // Енциклопедія українознавства / Гол. редактор проф. доктор Володимир Кубійович. – Т. 10 – Львів: НТШ, 2000. – С. 3775.
26. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
27. Андрусак Т. Чубатий Микола // Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальноосвітн. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – вид. 2-е дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 1063–1064.
28. Гуцал П., Ткачук М. Дослідник історії церкви і права: (Микола Чубатий) // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 351.
29. Український енциклопедичний словник-календар / Упорядник Ян Вікалюк. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 248 с.
30. Комариця М. Чубатий Микола Дмитрович – український громадсько-політичний та релігійний діяч, науковець, журналіст, видавець // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 196–198.
31. Періодика Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.: Матеріали до бібліографії / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1998. – Т. 1. – 328 с.
32. Періодика Західної України 20–30 рр. ХХ ст.: Матеріали до бібліографії / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Т. 2. – 360 с.
33. Вони прославили наш край. Молоді про славетних людей Тернопільщини. Бібліографічний посібник. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 288 с.
34. Визначні постаті Тернопілля. Біограф. збірник / Упор.: О.Г. Бенч, В.М. Троян. – К.: Дніпро, 2003. – 232 с.
35. Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2 т. – К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002. – Т. 2. – 896 с.

Нові історичні документи про діяльність підпільної організації “Партизанська іскра” на Миколаївщині

Діяльність підпільної молодіжної організації “Партизанська іскра” в роки Великої Вітчизняної війни на території Миколаївщини добре відома в Україні та за її межами. Але розсекречені документи архіву управління служби безпеки України по Миколаївській області та колишнього обласного партійного, нині філіалу Миколаївського обласного державного архіву, дають змогу внести деякі уточнення в історію цієї організації.

Учні 7–9 класів середньої школи с. Кримка, котрим було по 13–16 років, створили підпільну організацію “За Батьківщину!”. Згодом 15 листопада 1942 р. її назвали “Партизанською іскрою”. Як свідчили її учасники Іван Васильєв, Михайло Скиба, Іван Герасименко, Юхим Ющенко, Юрій Ісаченко, які залишилися після війни живими, організація була заснована 2 січня 1942 р. Це підтверджують і матеріали Миколаївського обласного державного архіву [1].

Спочатку до організації входило 15 комсомольців, згодом вона зросла до 33-х чоловік. Підпільна організація мала статут партизанського комітету, штампи “Партизанська іскра”, “Внески сплачені”, червоний прапор, що зберігався в керівника організації – комсомольця Парфентія Гречаного [2]. На першому ж засіданні юні підпільники обрали начальником штабу Дмитра Попика, політруком – Івана Герасименка.

До останнього часу в історичних дослідженнях, науково-популярній та художній літературі стверджувалося, що організаторами “Партизанської іскри” були комуністи, зокрема, директор місцевої школи Володимир Степанович Моргуненко. Відразу ж після закінчення війни Одеський обком партії (с. Кримка за територіально-адміністративним поділом в той час належало до Одеської області) зобов’язав обласне книжково-журнальне видавництво видати брошуру про життя і боротьбу підпільної комсомольської організації під керівництвом комуністів [3]. До Кримки приїхав одеський письменник С. Поляков, і незабаром було видано написану ним книгу “Партизанська іскра”. У автора було чітке завдання – показати в художньо-документальному творі партійне керівництво підпільною молодіжною організацією. І він це завдання виконав. В результаті 80–90 % написаного в книзі не відповідало дійсності, що не могли не помітити читачі, особливо місцеві. Кримка – невелике село, і місцеві жителі знали, що В.С. Моргуненко не був членом партії. Вони почали писати листи у відповідні державні органи, в яких просили пояснити, як сталося, що письменник С. Поляков про безпартійну людину пише як про комуніста. Авторів листів запевнили, що В.С. Моргуненко був “членом Ленінської партії”.

Значно пізніше про діяльність “Партизанської іскри” почав писати книгу спогадів І. Герасименко. У ній також червоною ниткою повинна була пройти ідея, що організація створювалася з ініціативи комуністів. Але 30 травня 1955 року Миколаївський обком партії надіслав до ЦК компартії України довідку, в якій стверджувалося, що В.С. Моргуненко, як встановлено перевіркою, “був членом Первомайського районного комітету комсомолу, депутатом Кримківської сільської Ради, членом або кандидатом партії ніколи не був” [4]. Зрозуміло, що в ті далекі

роки треба було відверто сказати, що директор В.С. Моргуненко проводив активну громадсько-політичну роботу в селі, вірив у соціалістичні ідеї, але членом комуністичної партії не був. Як стало відомо з документів, члени “Партизанської іскри” по-різному говорили про його діяльність. О. Кучер під час допитів у румунській жандармерії розповів, що директор школи дав їм наказ створити підпільну організацію для проведення агітації серед населення [5]. І. Белічков назве у своїй заяві Моргуненка головним керівником, котрий давав комсомольцям-підпільникам інструкції, які він отримував з Одеси і Березівки [6]. Жодним словом не обмовився про директора школи керівник комсомольської організації П. Гречаний, а І. Герасименко на допиті сказав: “Під час відступу влітку 1941 р. один з офіцерів Червоної армії запропонував нам, хлопцям, організувати підпільну організацію і боротися проти німців, що ми пізніше і зробили. Ми з підозрою ставилися до колишнього директора Моргуненка В.С., бо він при німцях почав викладати в школі закон божий” [7]. Документи, розповіді очевидців свідчать, що немає підстав звинувачувати в чомусь В.С. Моргуненка. Він був чесною і справедливою людиною і таким залишився в пам’яті тих, хто його знав. Румунські окупанти розстріляли його разом з юними підпільниками-іскрівцями.

Сьогодні, коли в архіві служби безпеки України по Миколаївській області зберігається чотиритомна справа румунської жандармерії про діяльність “Партизанської іскри”, є можливість простежити шлях її боротьби проти фашистських загартників. За час діяльності на окупованій території підпільники займалися збиранням зброї, в їх розпорядженні було два радіоприймачі та рація. Вони слухали повідомлення Інформбюро і своєчасно в листівках ознайомлювали населення з їх змістом. З допомогою партизанів-підпільників було організовано втечу з Андріївською табору військовополонених. Дехто з них приєднався до підпільників. Членами організації було виведено з ладу кілька сівалок, плугів, вилито з цистерн пальне, пошкоджено телефонну лінію.

Звичайно, такі дії в невеличкому селі не могли не викликати підозру у начальника жандармського поста – румунського офіцера К. Анушку. Тоді ж (на початку 1943 р.) від старости села – німця Фріца Калля, котрий був інформатором жандармерії, надійшов сигнал про те, що сільська молодь з числа колишніх комсомольців підозріло групується [8]. Але ще до того поліцей з Кам’яної Балки повідомляв, що бачив уночі в селі юнаків з Кримки – Гречаного, Кучера, Герасименка і Попика. Про пізні нічні прогулянки цих юнаків доносив і таємний інформатор, дезертир з Радянської армії Прокопенко, який жив у селі [9].

Як свідчив на допитах у 1955 р. К. Анушку, на організацію він натрапив тільки внаслідок своїх спостережень [1]. Одного разу пізно вночі під час патрулювання Анушку зустрів О. Кучера, який ішов у Катеринку. Це викликало в нього підозру, що посилилася, коли він зайшов до батька Кучера, котрий був старостою сільської общини, і побачив коробку з чорною тушшю та картон різних розмірів. Потім Анушку стало відомо, що до Кучера пізно вночі приходив Гречаний, хоча жив він на другому кінці села. Підозру викликало у румунського офіцера також те, що Д. Попик, батько якого був керівником колгоспу, працював на держфермі, а не в колективному господарстві. Все це давало підстави припускати, що ці хлопці займаються якоюсь підпільною справою, а можливо, й зв’язані з партизанами. Іншої інформації, за свідченням Анушку, у нього не було. Вже в лютому 1943 р. начальник жандармського поста села Кримка К. Анушку мав дані про наявність у селі партизанської підпільної організації. 17 лютого 1943 р. були заарештовані П. Гречаний, І. Герасименко, О. Кучер і Д. Попик. На другий день Анушку почав допи-

тувати затриманих. Першим він викликав Парфентія Гречаного. Анушку намагався знайти підхід до хлопця і дав зрозуміти, що вже багато знає про підпілля в Кримці, що жандармерії відомо, де підпільники збираються і що у них є зброя, а тому Гречаний має лише підтвердити ці відомості. Але, не почувши від хлопця бажаного, його почали катувати: трошили пальці між затиснутими дверима, люто били головою об кам'яну стіну жандармерії... Не витерпівши звірячих тортур, Парфентій, або, як назве його в 1955 р. на процесі в Бухаресті обвинувачений Анушку, “хлопчик” Гречаний (це й справді були ще зовсім діти), попросив більше не бити його, бо він згоден розповісти все про діяльність у селі Кримка підпільної організації, очолюваної Олександром Кучером. Крім заарештованих разом з ним однодумців, він назвав як учасників організації Володимира Волошина, Юрія Ісаченка, Петра Гречаного, Семена Поліщука, Володимира Білоуса [11]. Про це Парфентій власноручно написав у своїй заяві (названій декларацією), що збереглася в архіві румунської жандармерії й нині знаходиться в архіві СБУ по Миколаївській області. Крім того, на пропозицію начальника жандармського поста Анушку Парфентій дав згоду бути таємним інформатором жандармерії, після чого з-під арешту його звільнили і дали завдання – виявити інших учасників організації [12].

Далі на допит викликали О.Кучера, який не визнав себе членом підпільної організації навіть після тортур. Розлючений Анушку заявив хлопцеві: “Ну й дурень ти. Гречаний усе розповів і вільний, а тебе розстріляємо”. Після цього показав йому заяву, написану Гречаним. Прочитавши її і пізнавши почерк Парфентія, Кучер зблід, а потім зізнався, що в селі діє підпільна організація, і назвав тих її членів, що й Гречаний. У своїх власноручно написаних свідченнях Кучер також повідомив, що підпільна організація була створена з учнів школи за вказівкою її директора В.С. Моргуненка. Керівниками організації він назвав Д. Попика і В. Білоуса, змовчавши про П. Гречаного. Після зізнання Кучера було випущено на волю і взято під таємний нагляд з метою вияву інших учасників організації [13]. Свідчення Анушку підтверджуються знайденими у трофейних румунських архівах заявами П. Гречаного та О. Кучера [14].

Після звільнення з жандармерії Гречаний і Кучер оповістили членів підпільної організації про провал і організували з своєї ініціативи групу з метою визволити з жандармерії І. Герасименка та Д. Попика, а також знищити свідчення, які вони дали під час допитів. До складу групи, озброєної гранатами, гвинтівками, пістолетами, увійшли П. Гречаний, О. Кучер, Ю. Ісаченко, В. Златоуст, М. Чернявський, Дем'ян Попик, Поліна Попик, М. Коляндра. П. Гречаний повідомив членів організації про те, що Анушку завербував його таємним інформатором і видав йому відповідне посвідчення. Тепер він зможе використати цей документ для безперешкодного входу в приміщення жандармерії та ліквідації Анушку. Напад на жандармерію було здійснено пізно вночі на 19 лютого. Проте П. Гречаному вбити Анушку не вдалося. Той через вікно втік у сусіднє село Катеринку і звідти по телефону попросив допомоги в жандармерії м. Первомайська. Відразу, як свідчив на допитах начальник жандармського легіону Первомайська Амбруш Ромулюс, у Кримку було послано посилений румунський каральний загін [15].

В результаті перестрілки з жандармами кримського поста було вбито румунського сержанта Присакау. Частина учасників нападу на жандармерію розбіглася. На місці бою залишилися П. Гречаний, О. Кучер, які звільнили з-під варті Герасименка і Попика, але виконати завдання по захопленню документів не

змогли. Гречаний звернувся до Кучера зі словами: “Ну, Кучер, через тебе гинуть наші товариші, то помирай і ти”, – і вистрілив з пістолета впритул [16].

Автор книги “Партизанська іскра”, партизан-підпільник Іван Герасименко у своєму щоденнику так описав цю подію: “Раптом пістолет Парфена вистрілив. Вистрілив прямо в груди Олександра Кучера. Той, схопившись руками за груди, хилився, зламуючись навпіл. Я заляк зі страху, ні, це було схоже на страшний сон. І ось Шура вже хрипить, захлинаючись кров’ю, а ми ніяк не можемо осмислити, що це не сон, що наш товариш справді вмер, і смерть йому заподіяно рукою друга, а не ворога. На наші запитання Парфен повторював одну фразу: “Сам винуватий”. Іноді стискав голову руками і, дивлячись в землю, відповідав: “Я не хотів цього. Револьвер вистрілив випадково” [17].

Тривалий час О. Кучер вважався зрадником, людиною, через яку загинули члени підпільної організації. І в матеріалах партійного архіву його прізвище фігурує як зрадника організації [18]. Зрадником вивів його на сторінках книги “Партизанська іскра” і С. Поляков під іменем Олександра Брижатого.

Лише на засіданні бюро Миколаївського обкому партії 18 серпня 1956 р. було прийнято рішення визнати підпільника Кучера Олександра Яковича загиблим у 1943 р. при виконанні бойового завдання в с. Кримка [19]. А ще пізніше підпільники І. Герасименко і Ю. Ісаченко, які залишилися живими, написали, що О. Кучер був убитий особисто П. Гречаним і що вони не бачили ніяких мотивів для цього [20]. Тим більше, що ініціатива нападу на жандармерію належала О. Кучеру, який разом з П. Гречаним активно діяв при нападі. Складається враження, що Гречаний застрелив О. Кучера, перебуваючи в стані сильного збудження через невдалу спробу захопити матеріали на жандармському посту, або він боявся, щоб Кучер не розповів про зміст його заяви, написаної під час допиту, і вирішив позбутися небажаного свідка. Інших причин не було.

У трофейних румунських документах є таємне донесення жандармського легіону Голти від 20.02.1943 р. за № 92, в якому О. Кучера названо активним учасником нападу на пост жандармерії в с. Кримка [21]. Крім того, Анушку у своїх зізнаннях від 26 травня 1955 р. заявив, що він під час допиту О. Кучера в лютому 1943 р. викривав останнього показаннями П. Гречаного. Визнаючи вербування П. Гречаного на роль інформатора жандармерії, Анушку категорично заперечував це стосовно О. Кучера, оскільки вважав, що водночас вербувати двох було б нерозумним. Тому О. Кучеру ніяких завдань не давалося [22].

Вранці 19 лютого 1943 р. на підвір’ї жандармерії румуни виявили труп О. Кучера. Тіло було показане його батьку для опізнання. Тут же Яків Кучер назвав жандармам тих, хто дружив з його сином [23]. До вже відомих додалися прізвища Михайла Кравця і Михайла Клименюка. Їх заарештували. На підвір’ї жандармерії румуни виявили також сумку з матеріалами підпільної організації, які були використані при арешті інших підпільників – Чернявського, Волошина, Буратинського. Агентурним шляхом і слідством були доведені їх зв’язки з “Партизанською іскрою”.

В результаті обшуків румуни виявили прапор, статут підпільної організації, листівки, радіоприймач, штамп “Внески сплачено”, кулемет та іншу зброю. Впродовж дня румунською жандармерією були заарештовані 73 чоловіки [24].

Перші допити було проведено в с. Кримка, після чого частину жителів було випущено з жандармерії, інших відвезли до Первомайської тюрми. Заарештований органами МДБ у 1945 р. С.О. Перфільєв, котрий був особистим шофером резидента

Учасники підпільної організації "ПАРТИЗАНСЬКА ІСКРА"

Д. Дяченко

П. Гречаний

В.С. Моргуненко

С. Кошевенко

І. Герасименко

П. Попик

М. Кравець

О. Кучер

Д. Попик

голтянського центру румунської розвідки “СС-1” Маноле Ніколає, свідчив: “В Кримку для участі в арештах і допитах виїхали Маноле, полковник Думітреску, начальник голтянської уїздної префектури Ромулюс і з ними 200 жандармів. Під час допитів підпільникам зв’язували руки колючою дротиною, жорстоко били прикладами гвинтівок, вибивали зуби, били до втрати свідомості, рвали волосся, припалювали запаленою сигаретою тіло, ламали за допомогою дверей пальці, били ременями по голому тілу, п’ятах, морили голодом” [25]. В результаті жорстоких тортур більшість арештованих визнали себе підпільниками, розповіли про інших учасників організації, про їх діяльність.

Ніхто сьогодні не має права звинувачувати підпільників у зраді, адже це були діти, які не змогли винести звірячих тортур з боку ворогів, і назвали на допиті: П. Попик – 7 чоловік, М. Чернявський – 12, М. Коляндра – 19, М. Клименюк – 17, Г. Попик – 21. Кожний називав відомих йому підпільників, розкривав склад підпільних груп, розповідав, хто яку роботу в них виконував. Були викриті всі члени підпільної організації в селах Катеринці, Кумарах, Зелених Кошарах, Степківці, Кам’яній Балці.

Певний час зрадниками вважалися Олександр Кучер, його батько Яків, батько Дмитра Попика – Никифор Попик (пізніше нібито за зраду підпільної організації був засуджений і відбував покарання у виправно-трудовах таборах з 1944 до 1955 рр.), Іван Герасименко. Як зрадника, у 1949 р. заарештували Юхима Юценка, і лише після 4-х процесів військового трибуналу його було виправдано.

У Кримці були таємні інформатори – І. Милоголовко, Ф. Калль, Прокопенко, Доценко, Ізбичук, Ветушняк та Орлова, які повідомляли жандармерію про підозрілих осіб. Та немає жодних даних, що свідчили б про участь у цій ганебній роботі того чи іншого підпільника-іскривця.

Після допитів і катувань взимку 1943 р. підпільників напівроздягненими повели п’ятнадцятикілометровим маршем у Кримку. Їх зв’язали однією мотузкою, крім того, руки кожного були скручені колючим дротом. Хоч як К. Анушку наполягав на допиті в 1955 р. на тому, що підпільники були розстріляні при спробі втекти, інші обвинувачені – колишні румунські жандарми – у своїх свідченнях це спростували. Вони заявили, що при підході до с. Кримка Анушку наказав стріляти після того, як він дасть команду: “Бігом по лівому краю поля!”. Знаючи добре російську мову, Анушку звернувся з цими словами до підпільників. І коли ті почали тікати, пролунали постріли. Зв’язані однією мотузкою підпільники падали один на одного. Тих, що подавали ознаки життя, жандарми добивали прикладами. Кілька днів трупи лежали на полі, а потім були поховані на скотомогильнику. Вже в 1944 році після визволення Кримки радянськими частинами тіла загиблих були перенесені і поховані в селі. Більшість тіл були спотворені: у В.С. Моргуценка і М. Кравця розплющені черепи, у багатьох – переломані руки, ноги, ребра.

Після розстрілу на околиці села 32 підпільників живими ще залишалось кілька чоловік, яким вдалося уникнути арешту. Румунська жандармерія влаштувала на них полювання. Вдалося перейти кордон і вступити до Радянської армії Юрію Ісаченку. Намагалися перейти кордон П. Гречаний, І. Герасименко, Д. Попик, та спроба виявилася невдалою. Довелося повертатися в Кримку. Поранений Д. Попик переховувався у сараї своєї тітки Феодосії Довгої, проте був помічений нею, а її чоловік Фріц Калль – староста села – відразу ж повідомив жандармерію. Дмитра застрелили прямо на подвір’ї. П. Гречаний сховався на горищі кузні, але коваль його видав, і він був убитий жандармами. І. Герасименко знайшов притулок у сусідньому селі Катеринка, у своєї тітки. Поліцай Щербаченко під виглядом партизана зайшов до оселі,

попросив їжі. Тітка йому повірила і розповіла, що в неї на горищі переховується також партизан – її племінник. Щербаченко разом з поліцаєм Доценком заарештували Герасименка і передали його до жандармерії Анушку. На допиті 1 березня Герасименку вибили 7 зубів, розбили обличчя. Підводили до трупа П. Гречаного і примушували кричати “Ура”. В цей час на підпільника накинута група циган, які били його доти, поки він не втратив свідомість [26]. Після цього Івана відправили до Первомайської тюрми.

У Первомайську Ніколає Манолє (він же Мітулеску) запропонував Герасименку стати агентом румунської розвідки. Розуміючи, що це єдиний шлях вирватися на волю, той погодився. Через півтора місяці його послали в село Соколівку Первомайського району для виявлення підпілля. Прибувши до Соколівки, І. Герасименко попередив братів Кліщенків, за якими йому доручила стежити румунська розвідка. А сам написав листа Мітулеску: “Пане Мітулеску. Я не можу виконати отримане від Вас завдання. Я патріот. Я люблю свою Батьківщину. Дякую Вам за все, що ви для мене зробили, дали можливість мені втекти. Я поїхав. Герасименко” [27].

Останню групу учасників організації “Партизанська іскра”, до якої входили Даша Дяченко, Дем’ян Попик, Юхим Ющенко, Михайло Скиба, Микола Остапенко, судили в Тираспільській в’язниці. Завдяки піднятому ув’язненими повстанню на волю вдалося вирватись Юхиму Ющенку, Михайлу Скибі, Миколі Остапенку.

Нові архівні матеріали допомогли окреслити об’єктивну картину діяльності молодіжної підпільної організації “Партизанська іскра”, показати її героїчні й трагічні сторінки.

Література

1. Державний архів Миколаївської області ДАМО, ф. 10, оп. 1, спр. 179, арк. 10.
2. Там само. – ф. 7, оп. 1, спр. 422, арк. 2728.
3. Там само. – ф. 10, оп. 1, спр. 83-ж, арк. 6.
4. Там само. – спр. 179-а, арк. 70.
5. Архів служби безпеки України по Миколаївській області (АСБУ), спр. 47. – Т.2, арк. 433.
6. Там само. – Арк. 21.
7. Там само. – Спр. 3442 с., арк. 141.
8. Там само. – Спр. 47. Т. 1., арк. 56.
9. Там само. – Т. 2., арк. 70.
10. ДАМО. – ф. 10, оп. 1, спр. 179, арк. 145.
11. АСБУ. – спр. 47. Т. 2., арк. 70.
12. Там само. – Т. 1., арк. 105.
13. Там само. – Арк. 107.
14. Там само. – Арк. 107–108.
15. Там само. – Спр. 3442-с., арк. 179.
16. Там само. – Спр. 47. Т. 1., арк. 107.
17. Герасименко І. Щоденник. Запис за 4 лютого 1974 р.
18. ДАМО. – Ф. 10, оп. 1, спр. 179, арк. 38.
19. Там само. – Арк. 74.
20. Там само. – Арк. 141.
21. АСБУ. – Спр. 47. – Т. 2, арк. 401.
22. Там само. – Арк. 445.
23. Там само. – Спр. 6830. Т. 3, арк. 896.
24. Там само. – Спр. 47. Т. 2, арк. 166.
25. Там само. – Стр. 231.
26. Там само. – Т. 3, арк. 454.
27. Там само. – Арк. 123.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

<i>Капленко О.М.</i> Роль національного компоненту у романі нової конструкції "Арсенал сил" Гео Коляди.....	3
<i>Хімчак В.В.</i> О.Довженко-митець (за сторінками спогадів сучасників)	10
<i>Самойленко Г.В.</i> Роль А.Фадеева і А.Толстого в організації і проведенні Шевченковського юбілея 1939 г.....	14

ІСТОРІЯ

<i>Священко З.В.</i> Скіфо-сарматська доба в історії Уманщини.....	211
<i>Ричка В.М.</i> Нові підходи до джерелознавчого аналізу історії Київської Русі.....	27
<i>Хаврук Я.Я.</i> Життя і церковна діяльність князя Костянтина Острозького.....	34
<i>Василенко В.О.</i> До питання про генезу одного історіографічного міфу Литовсько-Руської історії	39
<i>Борисенко В.Й.</i> Соціально-економічне становище Української гетьманської держави і Московського царства на 1654 р.....	45
<i>Константинова В.</i> Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст.....	48
<i>Лиман І.І.</i> Регулювання взаємин адептів офіційної церкви із старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.).....	52
<i>Нагорна Т.В.</i> Українські духовобори в першій чверті XIX ст.: замкнена релігійна община чи помітне явище суспільного життя?	58
<i>Любинська Ю.В.</i> О.Корнилович і його воєнно-історична спадщина.....	643
<i>Стоянов Ф.Ф.</i> Діяльність Сергія Олександровича Кокошкіна на посаді головного завідуючого Малоросійськими кінними козацькими полками в 1855 році.....	68
<i>Литвинова Т.Ф.</i> Селянська реформа 1861 р. на лівобережній Україні в персоналістичному вимірі.....	73
<i>Волкова С.А.</i> Из истории этносоциальных процессов в Таврической губернии во второй половине XIX века	78
<i>Кочергін І.О.</i> Життя і діяльність М.Ф.Шимановського	84
<i>Яшин В.О.</i> Єврейське населення Катеринославщини в загальноросійських суспільно- політичних процесах пореформеної доби (60-80 рр. XIX ст.).....	88
<i>Кязимова Г. Ф.</i> Из прошлого немецких колоний юга Украины (к. XVIII – нач. XX вв.) ...	92
<i>Горовий Б.О.</i> Питання автономії України у діяльності першої української національної політичної партії (РУПу) початку XX ст.....	97
<i>Шановал Л.І.</i> Програмові засади українських політичних партій Наддніпрянської України на початку XX століття щодо релігії та церкви	103
<i>Стрілець В.В.</i> Вітчизняна історіографія історії української радикально-демократичної партії (1906 – початок 1930-х років).....	111
<i>Гай-Нижник П.Л.</i> Інтелігент, політик, державний дія УНР (М.Є. Кривецький – забутий патріот України)	115
<i>Делятинський Р.І.</i> Особливості суспільно-політичної діяльності греко-католицького духовенства Станиславівської єпархії в контексті політики "доконаних фактів" польської адміністрації в Східній Галичині у 1921 р.....	121
<i>Терела Г.В.</i> Чи були німецько-австрійські війська визначальним чинником продовольчої політики гетьманату (квітень – грудень 1918 р.)	128
<i>Кукса А.Н.</i> Модернизация государственной идеи, как результат политизации широких народных масс	133
<i>Тупиця О.Л.</i> Селянський повстанський рух на Запоріжжі та боротьба з ним каральних органів більшовиків у 1921 – 1922 рр.....	139

Степанчук Ю.С. Комсомольці 20-х: представники молодіжного руху чи бойовий резерв партії?.....	143
Скобальський О.Б. Основні проблеми українсько-польських відносин в Галичині в 20-30 рр. ХХ ст. (на матеріалах органів польської влади).....	146
Гончаренко О.М. Взаємозв'язок між антисемітизмом і участю українців в політиці голокосту на території київщини.....	151
Киридон А.М. Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930-1936 роки)..	159
Концур Н.І. Підготовка до ліквідації української греко-католицької церкви в Галичині.	163
Спудка І.М. Деякі аспекти вивчення окупаційного режиму в історіографії.....	167
Поїздник І.І. Основні тенденції розвитку українсько-польських етноконфесійних відносин на Галичині у роки Другої світової війни	172
Дмитрук В.І. Боротьба греко-католиків за реалізацію своїх прав наприкінці 40-х – першій половині 60-х років ХХ століття	1776
Недужко Ю.В. Погляди Президента УНР в екзилі Миколи Ливицького (1967-1989) на проблему відродження незалежної демократичної України	183

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Музичко О.Є. С.О. Бершадський: життя та наукова діяльність.....	188
Поп Ю.І. Микола Лисенко і чеська музика: взаємозв'язок двох культур чи ідея слов'янської єдності?	192
Медалієва О.З. До питання про діяльність Хрисанфа Ящуржинського	196
Фесько Ю.О. Науково-педагогічна діяльність німецької професури у Харківському університеті першої половини ХІХ століття: джерелознавчі засади дослідження....	201
Гаврилюк С.В. Микола Петров - дослідник культурної спадщини західних етнічних українських земель	207
Кравчук О.М. Освіта Закарпаття і Східної Словаччини в 1920-х роках	214
Канגיעва З.М. Авторський колектив журанала кримсько-татарської общини в еміграції “Емел”: опыт просопографическо характеристики.....	220
Панасюк В.В. “Волинська програма” воєводи А. Гавке-Новака (1938-1939 років): питання шкільництва та освітянства.....	226
Михайлуца М.І., Нікульча І.М. Богуславська освіта в трансїстрії за Румунського володарювання (1941–1944 рр.).....	230
Титаренко Д.М. Маріупольська “Просвіта” під час нацистської окупації	233
Пащенко В.О. Василь Сухомлинський: борець з релігією чи виразник її ідеалів. Хто він?.....	240

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Келембет С.Н. Княжеские синодики как историко-генеалогический источник.....	248
Шеретюк Р.М. Галицько-Волинський літопис – історичне джерело української етноконфесійної духовності ХІІІ – ХІV ст.	252
Непомнящий А.А. Крымоведение в научном наследии М. Н. Бережкова.....	257
Григоруک Н.А. Наукова спадщина Миколи Чубатого та стан її вивчення в Україні та за кордоном.....	265
Шитюк М.М., Горбуров Є.Г. Нові історичні документи про діяльність підпільної організації “Партизанська іскра” на Миколаївщині.	270

Наукове видання

Література і культура Полісся

Випуск 27

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

Комп'ютерна верстка та макетування: Лисенко Л.І.

Літературний редактор: Лісовець О.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 21.04.03
Гарнітура Times
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 22,77

Папір офсетний
Тираж 300

**Видавництво
Ніжинського державного педагогічного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул.Кропив'янського,2, к. 217.**

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37

E-mail: ndpu@ndpu.net